

**Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського**

В.В. Корнієнко

КОРПУС ГРАФІТІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

(XI – початок XVIII ст.).

Частина VI:

Приділ архангела Михаїла

УДК 930.2:75.052(477-25)"10/17"

ББК 85.14(4Укр-2К)

К67

Корнієнко В.В.

Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). – К.: Горобець, 2010. –

К67 ISBN 978-966-2377-01-9.

Ч. 6: Приділ архангела Михаїла. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2015. – 464 с.: іл. ISBN 978-966-02-7322-1

Шоста частина „Корпусу графіті Софії Київської” присвячена науковій публікації виконаних у приділі архангела Михаїла 673 написів та малюнків, а також двох графіті з центральної нави. Введення до наукового обігу епіграфічних пам’яток здійснюється з детальним розбором текстів, палеографічними аналізом та датуванням. Цьому присвячений перший розділ книги. У другому розділі висвітлюються попередні результати дослідження опублікованих написів та малюнків. Складовою частиною монографії є таблиці фотографій та прорисовок кожного графіті, що подаються після першого розділу, а також додаток з вказівкою координат їх розташування та вказівник слів графіті, що подано наприкінці книги.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор **Марія Федорівна Дмитрієнко**

доктор історичних наук, професор **Ірина Борисівна Матяш**

доктор історичних наук, професор **Василь Іринархович Ульяновський**

доктор філологічних наук, професор **Микола Іванович Зубов**

Відповідальний редактор:

доктор історичних наук, професор **Надія Миколаївна Нікітенко**

Затверджено до друку Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (протокол № 4 від 19.06.2014)

УДК 930.2:75.052(477-25)"10/17"

ББК 85.14(4Укр-2К)

ISBN 978-966-2377-01-9

ISBN 978-966-02-7322-1

© В.В. Корнієнко, 2015

© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2015

ПЕРЕДМОВА

Книга є шостою частиною багатотомного “Корпусу графіті Софії Київської”, що має на меті публікацію усіх доступних для вивчення епіграфічних пам’яток XI – початку XVIII ст. найвеличнішої святині Києва. Цей випуск є своєрідним завершенням публікації графіті основного ядра Софійського собору, тут публікуються 673 стародавні написи та малюнки Михайлівського приділу. Окрім того, до книги включені ще два нові графіті з центральної нави. Ці епіграфічні пам’ятки були виявлені автором ще 2009 р., коли у головному вівтарі стояло риштування для реставрації мозаїк, однак тоді з технічних причин не було можливості продовжити риштування безпосередньо до фрескового образу з графіті та отримати якісні знімки. У 2014 р. безпосередньо під фрескою було поставлене нове риштування, що дало можливість дослідити їх ретельніше. Оскільки, незважаючи на значну висоту, вони все ж тяжіють до графіті головного вівтаря, позаяк виконувались людиною, що піднімалась на цю висоту з першого поверху (на відміну від графіті в арці другого ярусу, куди хід вів з південних хорів) для обслуговування, вочевидь, запони головного вівтаря, неподалік від якої вони виконані. Тому більш логічним видається їх включення до корпусу графіті основного ядра першого поверху Софійського собору.

У попередніх виданнях “Корпусу” постійно наводилися основні зауваження щодо особливостей вживаної автором термінології, методів дослідження, структури опису графіті, критеріїв, на які спираємося при визначенні часу появи графіті, реконструкції тексту тощо. Підтримуючи традицію, вважаємо за доцільне коротко навести головні з них, що дозволить читачеві, не знайомому з попередніми працями, зрозуміти структуру книги та основні положення, за якими здійснюються дослідження та опис епіграфічного матеріалу.

Термін “графіті” не відмінюється, незважаючи на вживання у науковій літературі, передусім російськомовній, відмінку однини цього терміну “графіто”. Адже, згідно правил сучасного українського правопису, це слово не має відмінку однини. Терміни “напис” та “запис”, “малюнок” та “зображення” застосовуються нами як синоніми з метою уникнення частого повторювання.

Вивчення графіті Софійського собору здійснювалось безпосередньо автором під керівництвом доктора історичних наук, професора Н. Нікітенко, яка приймала особисту участь у дослідженні низки написів давньоруського часу. Вивчення записів XVI – XVII ст., переважно виконаних латиницею, відбувалось за участю кандидата історичних наук Н. Сінкевич, а грекомовних графіті XI – XIII ст. – кандидата історичних наук Д. Гордієнка. В окремих випадках за консультаціями ми звертались до інших колег, зокрема, велику допомогу у дослідженні декількох графіті нам надав доктор філологічних наук А. Кузнецов (Латвія), а також доктор філологічних наук В. Крисько (Росія).

Сучасні дослідження софійських графіті проводились за авторською методикою, в основу якої були покладені напрацювання С. Висоцького. Її особливості та обумовлена цим фактором результативність ретельно вже викладені в кількох монографіях [див.: Никитенко, Корниенко 2012, с. 52-80; Корнієнко 2014, с. 22-45], тож допитливий читач матиме змогу самостійно ознайомитись з її деталями. У цій книзі ми тільки коротко зупинитись на основних позиціях.

Початковий етап дослідження передбачає ретельне обстеження поверхні стіни з метою виявлення усіх графіті, далі відбувається фотографування кожного з них під бічним освітленням, друк фотографії та виконання по ній прорисовки безпосередньо під час вивчення оригіналу епіграфічної пам'ятки. Така робота дозволяє врахувати всю сукупність факторів, які могли вплинути на вигляд каналів прорізів: форму леза інструменту (голка, ніж, шило, писало), стан вологості тиньку в момент виконання, структуру тиньку в місці видряпування, подальше руйнування під дією чинників антропогенних (затирання складових, виконання по вже існуючому напису та малюнку інших, наслідки реставраційних робіт) та природних (вивітрювання під дією сезонних коливань температурно-вологісного режиму, випадіння мінеральних та органічних домішок). Саме тому на різних етапах дослідження ми консультувались із реставратором-монументалістом вищої категорії А. Остапчуком та художником-реставратором Л. Колодницьким.

Після того, як під час дослідження оригіналу графіті враховані всі можливі нюанси, його прорізи на фотографії наводяться тушшю та переносяться на чистий аркуш паперу, потім скануються, піддаються інверсії (це краще підкреслює форму прорізів) та з'єднуються в тому ж масштабі з електронною версією фотографії. Всі фотографії та прорисовки зводяться в окремі блоки й подаються наприкінці першого розділу книги. Така форма подачі матеріалу надаватиме змогу читачеві співставити наявне на фресці графіті та його "чисті" контури.

У першому розділі книги всі виявлені на одній фресці епіграфічні пам'ятки об'єднуються в окремі підрозділи. На початку кожного ми коротко наводимо інформацію щодо розташування досліджуваної ділянки в межах архітектурного об'єму храму, критерії визначення образів святих та зображення на фресці, стан збереження стародавнього тиньку, загальну кількість та номери наявних графіті. Потім наводиться опис кожної епіграфічної пам'ятки в порядку нумерації за усталеною структурою, що містить кілька основних пунктів.

Номер надається кожному графіті, відображаючи порядок дослідження та складання облікової картки. Нами прийняте рішення продовжити нумерацію С. Висоцького, тому всі опубліковані ним графіті зберігають попередні номери. За необхідності, наприклад, коли під час публікації під один номер потрапили кілька різночасових графіті, номери можуть отримувати додаткові позначення: № 1, № 1а, № 1б тощо. Це спеціально оговорюється у кожному випадку.

Історіографічні відомості дозволяють з'ясувати, ким вперше опубліковане графіті, хто пропонував відкориговані його прочитання чи опис, проаналізувати спірні моменти кожного варіанту прочитання або реконструкції тексту з одночасним порівнянням із оригіналом.

У частині *прочитання напису* текст наводиться в тому вигляді, в якому він зберігся на фресці, з показом втрачених складових, що передаються знаком "–". Слід зауважити, що, зважаючи на неможливість інколи впевнено встановити точну кількість втрачених літер, кількість знаків пропуску не завжди може відповідати кількості відсутніх букв. Стосовно малюнків-графіті, то в цій частині ми наводимо їх стислий опис.

Пропонуючи авторську *реконструкцію* наявного тексту ми використовуємо чотири види дужок: [], (), {}, {}. У *квадратних* вказуються знищені через пошкодження тиньку літери; у *круглих* – пропущені авторами написів навмисно

під час скорочення слів або ненавмисно помилково; у *скісних* – випадкові подвоєння літер, обумовлені випадінням шматків тиньку в момент виконання літери, що призвело до її пошкодження і необхідності прокреслити цю ж літеру вдруге; у *фігурних* – реконструйовані за змістом частини та закінчення слів у незавершених написах. Варто зазначити, що важливою рисою сучасних епіграфічних досліджень, відмінною від застосовуваних іншими вченими-епіграфістами, є те, що побудові реконструйованого тексту передують аналіз чітко ідентифікованих літер та тих, визначення яких не зовсім впевнене. На підставі цих фактів будується модель реконструйованого тексту, правильність якої перевіряється повторним вивченням чи, за необхідності, повторними дослідженнями оригіналу. І лише після цього остаточно пропонується авторський варіант реконструкції наявного на стіні тексту.

Кожен наведений в описі текст обов'язково супроводжується перекладом сучасною українською мовою. При цьому всі умовні позначення втрачених чи пропущених літер не передаються.

Наступним моментом опису графіті є встановлення вірогідних *хронологічних меж* його появи. Під час проведення такої роботи ми спираємось на максимальну можливу кількість критеріїв.

Вивчення форми каналів прорізів, чому іншими дослідниками увага практично не приділяється, дозволяє в переважній більшості визначити три різні часові етапи виконання графіті:

- друге десятиліття XI ст., тобто, часи зведення та декоративного оздоблення собору, що підкреслює згладжена форма каналів прорізів, нерідко зі слідами фарби в них;

- друга чверть XI – кінець XVI ст., форма каналів прорізів нерівна, що свідчить про їх видряпування по сухому тиньку, однак краї плавні, що обумовлене їх руйнуванням під дією факторів вивітрювання;

- кінець XVI – кінець XVII ст., форма каналів прорізів подібна до попереднього, однак фактори вивітрювання майже не позначились на краях прорізів, тому вони виглядають дещо кашлатими.

Звісно, датування графіті за таким критерієм є умовним, адже середній проміжок часу охоплює близько шести століть, проте, нажалі, для багатьох епіграфічних пам'яток, насамперед, малюнків, він залишається наразі єдиним можливим.

Певну допомогу для встановлення відносної хронології графіті може надати вивчення їх стратиграфії. Адже в багатьох випадках напис чи малюнок виконувався по іншому, що дозволяє визначити гранично можливу верхню або нижню хронологічну межу їх появи. Втім, застосування цього критерію буде продуктивним лише тоді, коли визначений відносно точний проміжок часу появи хоча б одного з графіті.

Саме тому наразі найбільш точним критерієм, якщо, звісно, у текстах не вказаний час виконання або написи не датуються за згаданими в них історичними особами, є палеографічний аналіз його складових.

Для датування графіті XI – XV ст. ми спираємось результати дослідження А. Залізняка корпусу датованих за стратиграфією новгородських берестяних грамот XI – XV ст. [Залізняк 2000], як додаткові залучаються спостереження Б. Рыбакова над палеографією датованих епіграфічних пам'яток XI – XIV ст. [Рыбаков 1964]. Однак варто зауважити, що напрацювання А. Залізняка не зведені нами до

абсолюту як єдиний метод встановлення часу появи та зникнення певних палеографічних ознак. Це обумовлене тим, що методика позастратиграфічного датування розроблена А. Залізником на основі даних новгородських берестяних грамот, тому не враховує специфіку та відмінності матеріалів київської писемної школи. Звісно, її застосування для датування епіграфічних пам'яток Софії Київської цілком допустиме і має в окремих випадках певний позитивний результат [Залізник 2004, с. 237-239]. Проте у переважній більшості випадків, що добре ілюструється працями наших опонентів, передусім Т. Бобровського, спроби безумовного прямого застосування новгородських палеографічних матриць для датування київських пам'яток дають співпадіння лише в третині випадків. Що знову ж таки доводить відсутність “єдиної давньоруської палеографії” для величезної території від Новгороду до Києва, концепції якої фактично дотримуються наші опоненти. Принагідно зазначимо, що метод позатратиграфічного датування новгородських берестяних грамот не спрацьовує, даючи значні похибки, при визначенні хронології епіграфічних пам'яток Полоцька чи матеріалів середньовічної сфрагістики. Тому для датування київських графіті потрібно враховувати специфіку написання літер саме у тому колі писемної та речової палеографії, де вони виникли. Ігнорування цього факту є грубою методологічною помилкою, що призводить до помилкового встановлення хронологічних рамок виконання графіті [докл. див.: Корнієнко 2011а, с. 293-295; Корнієнко 2014, с. 45-57].

Саме тому для уточнення часу появи тих чи інших форм написання літер ми залуцаємо зібрані Я. Запаском описи рукописних книг київського походження XI – XVII ст., де автор наводить фотографії сторінок рукописів [Запаско 1995], а також факсимільні видання самих рукописів, аналізуємо форми написання літер у легендах монет початку XI ст. Володимира, Святополка та Ярослава [Сотникова, Спасский 1983] та на середньовічних печатках, а також і власні спостереження над особливостями палеографії софійських датованих графіті.

Фактично, в сучасних епіграфічних дослідженнях Софії Київської палеографічне датування відбувається за кількома напрямками. Отримані за методикою позастратиграфічного датування новгородських берестяних грамот хронологічні рамки перевіряються шляхом співвідношення з поширеними у київській писемній та речовій палеографії, що розвивалися паралельно одночасно, взаємодіючи одна на одну [див.: Корнієнко 2014, с. 70, 278], начерками літер у цей період. Завдяки цьому ми отримуємо більш точні дані щодо часу виконання того чи іншого напису. Датуючи палеографічні матриці не наводяться, ми обмежуємось зазначенням найважливіших палеографічних ознак, що, як вважаємо, є кращою формою викладення матеріалу.

Для встановлення часу виконання графіті XVI – початку XVIII ст. застосовуються напрацювання Є. Карського [Карский 1928], Л. Черепніна [Черепнин 1956], а також виконані В. Панащенко порівняльні таблиці скоропису урядових документів та магістратських книг Гетьманщини середини – другої половини XVII ст. [Панащенко 1974].

Ще одним застосовуваним для датування окремих груп епіграфічних пам'яток критерієм є типологічний аналіз.

Зокрема, виявлені в соборі *глаголичні* написи датуються нами в межах другої чверті XI – кінця XIII ст., що спирається на дані А. Мединцевої [Медынцева 1978, с. 30] та Л. Столярової [Столярова 1998, с. 56-69].

Грекомовні написи, спираючись на напрацювання російської дослідниці А. Євдокимової [Євдокимова 2008а, с. 23], ми датуємо в межах другої чверті XI – кінця XIII ст. Втім, підписи до фрескових образів, навіть грецькою мовою, як свідчать особливості виконання літер, виконувались здебільшого русичами, тож їх датування здійснюється на підставі даних кириличної палеографії.

Щодо виконаних *латиницею* написів, то вони видряпувались, як показують сучасні дослідження, протягом останньої чверті XVI – кінця XVII ст. [Сінкевич, Корнієнко 2009]. Тобто, якщо в тексті не міститься додаткової інформації для встановлення часу виконання (рік, історична особа), цими хронологічними рамками визначаємо час появи таких графіті.

Хронологічний діапазон *вірменомовних* графіті Софії Київської, як показують наші дослідження [Корнієнко 2012, с. 54], охоплює проміжок часу від початку XVI до початку XVII ст.

За типологічним методом також датується більшість записів обчислення кількості проведених поминальних служб, хронологічні рамки побутування яких охоплюють проміжок часу від другої чверті XI до кінця XIV ст. [Корнієнко 2009, с. 102; Корнієнко 2010, с. 418].

Окрім того, певну допомогу у визначенні відносної хронології написів надає спостереження над структурою формули. Наприклад, традиційна молитва “*Господи, помози рабу своєму*” зустрічається протягом XI – XV ст. Тож, якщо в тексті відсутні чіткі палеографічні ознаки, виконаний за усталеною формулою запис може бути датований на підставі його побутування.

В останньому пункті опису графіті під назвою “*категорія*” вказується, до якої групи віднесений напис або малюнок. Назвам категорій відповідають назви підрозділів другого розділу “Коментарі та дослідження графіті”, в якому ми намагаємось визначити вірогідні мотиваційні чинники появи епіграфічних пам’яток, аналізуємо закладену в них історичну інформацію, а також прагнемо встановити можливий змістовний контекст того чи іншого малюнка, його можливі аналогії та прототипи. Слід зауважити, що, оскільки на цьому етапі дослідження написи цікавлять нас як цілісний текст, вони в цьому розділі наводяться без дужок, якими ми позначаємо втрачені чи пропущені літери. Звісно, у коротких коментарях абсолютно неможливо повною мірою розкрити весь потенціал графіті як історичного джерела, тому у другому розділі наводиться тільки необхідний короткий аналіз виявленого саме у цьому архітектурному об’ємі епіграфічного матеріалу.

До книги також додані плани Софійського собору з вказівкою місць розташування графіті, додаток із зазначенням їх площинних координат, а також вказівник слів, що зустрічаються в текстах.

Розділ І.

ГРАФІТІ ПРИДІЛА АРХАНГЕЛА МИХАЇЛА

І.1. Фреска з образами свв. Анни, Василини та Анастасії

Знаходиться на західній стіні західного компартимента (табл. II, 1). Структурно фреска складається з погрудних образів святих мучениць у круглих медальйонах обабіч образу мучениці у квадратному медальйоні. Верхня частина останнього знищена внаслідок розширення вікна (вочевидь, під час ремонтних робіт XVIII ст.). Образ святої у лівому медальйоні С. Висоцький визначав як св. Марію [Висоцький 1966, с. 90] на підставі прочитаного ним напису № 43. Н. Герасименко, А. Захарова та В. Сарабьянов на підставі вивчення залишків літер напису-дипінті ідентифікували образ як св. Ніну [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 216]. Проведене нами дослідження збережених елементів фарби та їх відбитків дозволило встановити, що напис-дипінті слід читати як ANNA. Отже, на фресці зображена св. мучениця Анна. Центральний образ визначається на підставі інформації фрагментарно збереженого напису-графіті № 3649 як св. мучениця Василина, парна св. Анастасії [Никитенко, Корниенко 2014, с. 78–81]. Стан збереження стіни задовільний, однак поверхня фрескового тиньку вкрита численними дрібними вибоями та подряпинами, у нижній частині наявна смуга втрати первісного тиньку. Під час досліджень С. Висоцького було опубліковане два графіті, що тут знаходяться: № 43 та № 179. Сучасні дослідження дозволили встановити наявність на фресці ще чотирьох графіті, які отримали номери від 3646-го до 3649-го (табл. II, 2).

Графіті № 43 (табл. III, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцький 1966, с. 89-90, табл. XLIII, 3; XLIV, 3]. Між опублікованим варіантом прочитання та оригіналом спостерігається ряд розбіжностей:

$m^1 a p^2 i \mid a^3 b y i^4 t y^5 \mid z y l l a$

- 1) перша літера, означена публікатором як м, повністю знищена вибоєм;
- 2) вказана як збережена р знищена вибоєм, її ідентифікація унеможливлена;
- 3) перша літера другого рядка на ретушованій фотографії та виконаній по ній прорисовці С. Висоцького вказана як добре збережена а, проте в цьому місці знаходиться великий вибій, в нижній частині якого помітний хвіст з;
- 4) вказана під титлом с (що не простежується ані на прорисовці, ані на фотографії) є наведеним краєм нижньої частини вибою у верхньому рядку;
- 5) остання літера середнього рядка, зазначена як ь, насправді впевнено читається, навіть на фотографії та прорисовці С. Висоцького, як н.

Зважаючи на наведені вище зауваження наявний на стіні текст виглядає так:

-а-н
зъыгн
зъла

Найвірогідніше реконструювати текст таким чином:

[А]а[і] изъыгн зъла.

Дозволь позбутись зла.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XII ст.; форми написання нахиленої ліворуч з з виступом зверху та т без бічних засічок дозволяють

датовати графіті в межах другої чверті XI – кінця XII ст.; втім, на підставі частоти поширення таких палеографічних ознак вірогідний час появи графіті можна окреслити другою чвертю XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 179 (табл. III, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 81, табл. LXXVI, 2; LXXVII, 2]. Між опублікованим варіантом прочитання та оригіналом спостерігається одна розбіжність:

нванъпсѣ¹алъ | хоудън

1) в місці вказаного С. Висоцьким складу **сѣ** знаходяться пошкоджені літери **и**; такої форми вони набули через подальше випадіння органічних домішок.

Відтак, наявний текст виглядає так:

нванъписалъ

хоудън

З розбивкою на слова:

Иванъ писалъ хоудыи.

Иван писал, худий.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XIII – XIV ст.; втім, форми написання **л** з видовженою спинкою та дзеркальної з розімкнутою петлею, в з верхньою петлею, що ширша за нижню, **ъ** з високою петлею, а також **ы** молоточком, дозволяють окреслити час можливої появи графіті серединою – кінцем XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3646 (табл. IV, 1)

На фресці подвійними рисками прокреслений шестикінецьний хрест, що складається зі щогли, перекладки та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Основа щогли спирається на виконану одинарною рисою двоступінчасту незамкнену в нижній частині Голгофу. Причому основа щогли далеко опускається вниз, повністю перетинаючи верхню сходику. Між перекладиною та табличкою обабіч щогли прокреслені літери двічі повтореної теонімограми **НС**.

Датування. За формою написання **и** з горизонтальною перемичкою та нахиленою ліворуч **с** час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3647 (табл. IV, 2)

По фресковому тиньку прокреслена літера **В**.

Датування. За формою написання **в**, верхня петля якої ширша за нижню, що направлена кутом вперед, графіті датується в межах другої чверті XI – серединою XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3648 (табл. IV, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена дрібними вибоями та затерта, проте майже всі його складові впевнено читаються, постраждало тільки закінчення третього рядка:

ГРНГОР
ІW
ДРЪДЪМ
РАБ
П

З відновленням пропущених фрагментів наявний текст може бути представлений таким чином:

Грнгор(иа) Іw(ана) АрЪ(фү) Дъм(итриа) раб(ъ) п(омани).

Григорія, Івана, Арету, Дмитра – рабів пом'яни.

Датування. За формою в, г, д та п з виступом зверху, прямолінійної р з округлою петлею та округлою w графіті слід датувати в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3649 (табл. IV, 4)

Опубліковане Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Никитенко, Корниенко 2014, с. 78, рис. 39].

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями, права частина обох рядків знищена:

сВА----
вдс----

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

сВА[таа] вдс[илиса].

Свята Василина.

Датування. За формою написання а з розкритою петлею та в з направленою вперед нижньою петлею, верхня петля якої ширша за нижню, час появи графіті слід окреслити серединою XII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

1.2. Фреска з зображенням орнаменту

Знаходиться у північно-західному куті західного компартимента на південній грані лопатки стіни (табл. II, 1). Стан збереження поверхні фрескового тиньку відносно добрий, незважаючи на дрібні вибоїни та подрятини. Тут виявлено два графіті, які отримали номери 3650 та 3651 (табл. II, 2).

Графіті № 3650 (табл. V, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта, внаслідок чого частина його складових не простежується:

нампип--
стефа-- попъ

Особливості розташування вказують, що спочатку був прокреслений нижній рядок напису, а потім автор вирішив доповнити його. Відтак, з розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

стефа[нъ] попъ і ѧ Мит[ѧи].

Стефан піп та я, Митяй.

Датування. Скорописні форми написання літер, рівно як і форма прорізів, дозволяють датувати графіті в межах XV – кінця XVI ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3651 (табл. V, 2)

На фресці простежується малюнок хреста, який, втім, може бути з більшою вірогідністю визначений як І з пересічкою, адже за ним знаходиться літера Х. Відтак, вірогідніше, що перед нами літери ІХ – початкові імени Ісусує Христосє.

Датування. За формою написання і з пересічкою графіті найімовірніше датується початком XIII – першою чвертю XV ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

1.3. Фреска з зображенням орнаменту

Знаходиться у північно-східному куті західного компартимента, на південній грані західної лопатки третього від вітаря хрещатого стовпа (табл. II, 1). На фресці виконаний плетений орнамент з чотирьох круглих медальйонів, у другому знизу зображений чотириконечний хрест-якір. Прикметне, що під час виконання орнаментів циркулем були виконані кола граф'ї, однак майстри не розраховували відстань між карнизом та полілітією, тому нижній медальйон довелось сильно звузити, внаслідок чого він набув овальної форми. Стан збереження поверхні фрескового тиньку відносно добрий, незважаючи на дрібні вибоїни, подряпини та декілька сучасних написів, що до “Корпусу” не включені. На досліджуваній фресці виявлено десять давніх графіті, які отримали номери від 3652-го до 3661-го (табл. II, 2). Написи № 3660 та № 3661 досліджувались за участі А. Кузнєцова.

Графіті № 3652 (табл. VI)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, прорізи частково закриті шпаклівкою. Літери виконані довкола малюнка хреста в медальйоні:

ГНШБ	НАМАСОПЪША
УЪК	ΔКОСПА
КБ ѿ ГИ	НЛНБ
ΔЪ	ГН
К	О
Λ	Р
Т	О

Реконструювати повний текст наразі не виявляється за можливе. Вірогідно, перед нами скорочена форма запису, на кшталт оформлення обітних хрестів. У третьому рядку умовно можемо реконструювати фразу:

...кы(и) О(тче) Г(оспод)и Или...

...який Отче, Господи, Бог мій...

Датування. За формою написання г та п з виступом зверху, Δ-подібної Δ, ѿ у вигляді кільця з іжицею та ы з середньою перемичкою час появи графіті може бути окреслений в межах середини XII – кінця XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3653 (табл. VII, 1)

На фресці прокреслене велике коло, під ним – літера Р.

Датування. За формою написання прямолінійної р з петлею кутом до низу графіті датується серединою XIII – кінцем XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3654 (табл. VII, 2)

На поверхні стіни у верхньому рядку прокреслені п'ять вертикальних рисок, з них чотири останні з'єднані горизонтальними відрізками. Між третьою та четвертою помітна літера А. У нижньому рядку видряпані літери ПІАИГО.

Датування. За формою написання а з горизонтальною перемичкою та і з діагональною перемичкою, а також за формою прорізів, графіті датується XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3655 (табл. VII, 3)

На фресці прокреслений чотириконечний хрест, основа щогли якого спирається на трикутну Голгофу. Кінці перекладини розширюються у формі трикутників, вершина щогли завершується горизонтальним покриттям.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3656 (табл. VII, 4)

По фресковому тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3657 (табл. VII, 5)

На фресці виконаний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3658 (табл. VII, 6)

Неподалік знаходиться ще один малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3659 (табл. VIII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування графіті сильно пошкоджена численними дрібними вибоями. У верхньому рядку читається слово ером[о]на[хъ] 'ермонах'. У нижньому можемо реконструювати особове ім'я Іако[въ] 'Яків'. Наступне слово пошкоджене, на початку можемо не зовсім впевнено ідентифікувати літери к-есо--, далі тиньк сильно пошкоджений, слідів літер не простежується, а наприкінці біля кута стіни – закінчення км.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3660 (табл. VIII, 2)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, права частина верхніх рядків знищена складовими напису № 3661:

ВЪБВВУ
 МИЛОС
 ПЬВВЬСЬ--
 НАВОВАЛП"
 ПОМЪНИ
 ВЪЦРЪПВІ
 НВНО-Ъ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає таким чином:

Въ Б(ож)и(є)ву милость вист[ъ] на(мъ) во вла[с]ти помъни въ ц(ѣса)рстві н(є)в(єс)но[м]ъ.
 У Божу милість бачення нам у владі пом'яни у Царстві небесному.

Датування. За формою написання триногої т, ц зі зміщеним хвостом, н з горизонтальною та и з діагональною перемичкою, скорописною в, а також за особливостями розташування, графіті датується серединою XV – початком XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3661 (табл. IX)

Напис виконаний доволі великими літерами, чітко читається:

ОТОМНЕНН
 КТОСИВЕДАЕ
 ЧТОСИДКОНЕ
 КДЕБУДЕННВЕ
 ДАТНМЕЗНАПЕ
 РЕ-ЧВАРЕМЪНТУ
 МАЦЕМЪАКОВІАВЗТ
 БЖЕЗАИЗБАВ
 ОС

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Ото мне ни кто си ведае что си а коне кде буде ни ведати мези ли пере[дъ] чваремъ и тум-
 мацемъ а ковіа вз(а)т(и) Б(о)же заизбав(ъ) ос(ъ)!

От мені, ні хто це знає, ні що. А межа де буде? Не знати межі чи перед сваркою та бійкою, а жереба витягти – Боже збав. Ось!

Датування. За формою написання а з видовженою спинкою, в з високою петлею, в з нижньою петлею кутом до основи щогли, д з видовженою основою, вертикальної або нахиленої ліворуч з із розвилкою, н з діагональною та и з горизонтальною перемичками, а також за особливостями розташування, графіті вірогідно датувати в межах середини XV – початку XVI ст.

Категорія: напис-запитання.

1.4. Фреска з зображенням Чесного хреста

Знаходиться у північно-східному куті західного компартимента на західній грані південної лопатки третього від вітара хрещатого стовпа (табл. II, 1). Збереженість поверхні стародавнього тиньку задовільна, вона вкрита великою кількістю вибоїв та подряпин, місцями сильно затерта та слабо розчищена від шпаклівки. С. Висоцький опублікував три графіті з цієї фрески, № 121, № 136 та № 281. Загалом же тут знаходиться тридцять стародавніх графіті, окрім згаданих вище, це номери від 3662-го до 3688-й (табл. II, 2). Також, на фресці виявлено ще декілька сучасних написів, які до “Корпусу” не включені.

Графіті № 121 (табл. X, XI)

Декілька рядків були опубліковані С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 43, табл. XXVIII, 1; XXIX, 1], хоча сучасні дослідження дозволили встановити, що напис містив п'ятнадцять рядків.

Поверхня стіни в місці розташування графіті сильно пошкоджена вибоями та затерта, в декількох рядках збереглися поодинокі літери та їх фрагменти. Саме тому, вірогідно, до монографії С. Висоцького потрапили тільки шостий та сьомий-восьмий рядки, в прочитанні яких допущені певні неточності:

б¹з²с²ф³т³нм⁴в⁴с⁴то
 н-л'б'т⁵з⁵є-вн--дц⁶є⁶
 х'з'нєнарднл[з]

- 1) на початку чітко читається літера в;
- 2) замість сполучення літер зс на фресці чітко читається літери з та ІС-подібна розіркнена к;
- 3) замість вказаних літер ф'т впевнено простежуються літери сз;
- 4) на місці вказаної як збережена с літера знищена вибоєм;
- 5) замість літери т на фресці чітко простежується п;
- 6) у рецензії на монографію С. Висоцького В. Колесов зазначив, що “в № 121 (стр. 43) написано не *еще*, а *ище*” [Колесов 1978, с. 151]; проте у книзі це слово відчитане як дцє, а “еще” – це переклад С. Висоцького.

Зважаючи на наведені вище зауваження наявний на стіні текст виглядає так:

нннГддззже--о
 -н-з----т-м--
 дш-гдн----
 моуц'бдос----
 наб-до-т'-
 в'зкос'зим'б-то--
 лоуп'зм-лоу'гн
 н-л'б'пз'є-внємац'єн-
 х'з'нєнарднл-
 с'в'т'з'є-----т'-з'
 --н'юреж---н'б'
 ----т-----
 ---ц-----
 ----ф-----

Через значні втрати реконструкція повного тексту ускладнена, можуть бути відновлені тільки окремі речення:

Ини Г(оспод)д азъ же ... д(оу)ш[и] Г(оспо)ди [вз] моуце дос[ел'т] на б[т]до[у] т[же] в'з кос'зи м'б[с]то [до]лоу п'зм[и]лоу(и) Г(оспод)и н[є] л'т'пз' є[л]вии мац'єн[ы]х'з' не народил[з] с'в'т'з'...
Одні Господа, я ж ... души, Господи, в муці досі, на біду що відхилились місця долу, помилуй Господи, ні гарним елєєм мац'єних не народив світ...

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XII ст.; за формою написання д з покриттям, в з переломом та нижньою петлею кутом вперед, А-подібної та Д-подібної д, зіркоподібної написаної у три змахи ж, х з двома верхніми засічками, т з петлею кутом вперед час появи графіті може бути окреслений в межах кінця XI – середини XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 136 (табл. XII)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 52, 54, табл. XLV; XLVI].

Між опублікованим варіантом прочитання та оригіналом розбіжностей не виявлено:

ГНБЄ
ПОМОЗН
РАВУСВО
ЕМУДЪ
МИТРЬ
ВННАНЪ
НБРАВЪ
СВОЕНѢПУ
СТНСНЦНГН
ГРЪШЬ
НЪМЪ

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и Б(ож)є помози рабу своєму дъмитръви и анънѣ равѣ своєи ѡпусти сици Г(оспод)и грѣшьнымъ.

Господи, поможи рабу своєму Дмитрові та Анні, рабі своїй, відпусти, також, Господи, грішним.

Два нижні рядки напису дещо зсунуті праворуч, оскільки тут знаходився малюнок хреста (№ 3662), який автор не хотів пошкодити.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XII ст.; за формою написання а з пласким верхом, в, в, г з виступом зверху, А-подібною д, и, м, н, у та ѣ, вірогідний час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 281 (табл. XIII)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 52, 54, табл. XLV; XLVI].

На фресці доволі реалістично виконаний малюнок зі сценою страти. Ліворуч ми бачимо людину, що лежить, її руки та ноги закуті в кайдани. Поруч знаходиться інша людина, що стоїть над зв'язаним чоловіком, опускаючи йому на голову кистень.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: сюжетні зображення.

Графіті № 3662 (табл. XIV, 1)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За особливостями розташування графіті датується другою чвертю XI – початком XIII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3663 (табл. XIV, 2)

По фресковому тиньку прокреслений малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3664 (табл. XIV, 3)

Поверхня стіни в місці розташування виконаного голкою напису затерта, проте можемо встановити, що він складається з літери К у верхньому рядку, у нижньому – € та, на деякій відстані, складу оТо.

Датування. За формою написання розімкненої ІС-подібної к час появи графіті може бути окреслений в межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3665 (табл. XIV, 4)

Тиньк в місці розташування напису сильно затертий, його видряпані голкою складові простежуються слабо, закінчення рядків не збереглось:

горевъ-о-
гр-ш-ник-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів вірогідніше представити текст таким чином:

Горє вѣ ... гр[ѣ]ш[ь]ник[и].

Горе в ... грішники.

Датування. За формою написання в з переломом, петлі якої не торкаються щогли, г з виступом зверху, р з петлею кутом вгору та виступом зверху графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 3666 (табл. XV)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями, частково затерта. У верхньому рядку виконані літери АЗЄД, над останньою прокреслений знак, схожий на літеру Ці. У середньому рядку читаються великі літери КОД, далі трохи менші ЄД та, відділені від них нахиленою рисою, ЄРІ. У нижньому рядку містяться літери НАФ та, вірогідно, розімкнена А.

Датування. За формою прорізів та скорописними формами написання літер графіті датується в межах середини – кінця XVII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3667 (табл. XVI, 1)

По фресковому тиньку прокреслені три групи знаків. У лівому верхньому куті – три скісні засічки, у правому – кілька вертикальних та дві горизонтальні засічки, у лівому нижньому – вертикальна риска, від якої вгору відходять скісні риси, утворюючи зображення “ялинки”.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3668 (табл. XVI, 2)

На фресці видряпані літери ЗСОУА у першому рядку, склади РО та ФН у другому та третьому, літера І, невелика горизонтальна риска та О – в четвертому.

Датування. За формою написання Z-подібної з, прямолінійної р з округлою петлею та Y-подібної у графіті датується початком XII – початком XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3669 (табл. XVII, 1)

На фресці прокреслений шестикінецьний хрест, що складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Основа щогли спирається на трикутної форми Голгофу.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3670 (табл. XVII, 2)

По тиньку видряпане зображення простого чотирикінцевого хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3671 (табл. XVII, 3)

На фресці простежується виконане подвійними замкненими рисками зображення чотирикінцевого хреста. З кожного кінця перекладини подвійними замкненими рисками прокреслений вертикальний відрізок.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3672 (табл. XVII, 4)

На фресці прокреслені літери ГОПЮМО та горизонтальна риска за ними.

З розбивкою на слова текст виглядає так:

Го(споди) помо{зи}.

Господи, поможи.

Датування. За структурою формули графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3673 (табл. XVIII, 1)

Трохи вище прокреслені літери ПОМАГДИМЯ, причому літери дим виконані з інверсією.

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів текст виглядає таким чином:

Пома(ни) Г(оспо)ди мя.

Пом'яни, Господи, мене.

Датування. За формою прорізів та скорописними формами написання літер графіті датується кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3674 (табл. XVIII, 2)

Складові напису пошкоджені вибоями, прорізи його складових практично повністю закриті шпаклівкою:

гїппомознра

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози ра {бу}.

Господи, поможи рабу.

Рівна поверхня тиньку вказує, що напис залишився незавершеним.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч з та прямолінійної ρ з петлею кутом вгору графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3675 (табл. XIX, 1)

На поверхні стіни прокреслений малюнок, що складається з хреста із видовженою нижньою частиною щогли, що її перетинає літера χ з покриттям, двох фігур внизу праворуч у вигляді літер λ та овальної фігури з гострою нижньою частиною, з вершини якого відходить округла лінія.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3676 (табл. XIX, 2)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений, проте його складові простежуються відносно добре. У верхньому рядку прокреслені літери $\theta\sigma$, в середньому – $\epsilon\tau\omega\lambda$, у нижньому – $\kappa\omega\lambda$.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3677 (табл. XX, 1)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3678 (табл. XX, 2)

По фресковому тиньку прокреслена фігура, що складається з двох кіл, від яких вниз відходить по відрізу. Над кожним колом прокреслено по меншому колу (ліве – не зовсім вдало), від яких вгору відходять відрізки.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3679 (табл. XX, 3)

На фресці простежується малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. Прорізи закриті шпаклівкою, тож час появи графіті визначається широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3680 (табл. XX, 4)

По фресковому тиньку видряпаний малюнок чотириконечного хреста. Кінці його щогли, виконаної одинарною рисою, розширюються у вигляді трикутників. Перекладаина прокреслена подвійною замкненою рисою.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3681 (табл. XX, 5)

На поверхні стіни виконаний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3682 (табл. XX, 6)

На фресці виконаний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3683 (табл. XXI, 1)

На поверхні стіни прокреслений невеликий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3684 (табл. XXI, 2)

На фресці простежуються літери ПЮ.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3685 (табл. XXI, 3)

По фресковому тиньку подвійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест, кінці щогли та перекладини якого розширюються у вигляді незамкнених у верхівці трапецій.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3686 (табл. XXI, 4)

Подвійними замкненими рисками по фресковому тиньку виконане зображення чотириконечного хреста. У нижній частині помітна дугова риска, можливо, незавершена Голгофа.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3687 (табл. XXI, 5)

Прорізи малюнка пошкоджені та закриті шпаклівкою. Втім, помітно, що тут видряпане зображення чотириконечного хреста. Над перекладиною обабіч щогли виконані літери НИК[А]. Під перекладиною виконане ще одне слово НИКА.

Датування. За формою написання λ з сильно видовженою вгору спинною графіті датується кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3688 (табл. XXI, 6)

На фресці прокреслений чотириконечний хрест, кінці перекладини та щогли якого розширюються у вигляді трикутників.

Датування. Форма прорізів дозволяє визначити час появи графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

1.5. Фреска з образом св. Теклі

Знаходиться в арці-переході між західним та другим з заходу компартиментами на південній грані південної лопатки третього від вітваря хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святої впевнено ідентифікується як за іконографією [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 214], так і завдяки інформації графіті № 3694 [Нікітенко, Корнієнко 2012, с. 89]. Стан збереженості фрескового тиньку задовільний, по всій поверхні наявні дрібні подряпини та вибої, частина з яких закрита шпаклівкою. Під час досліджень С. Висоцького тут були виявлені графіті № 136, № 252 та № 253. Оскільки разом з № 252 дослідник в описі згадував чотири малюнка хрестів, вони отримали номери 252a-г. Сучасні дослідження дозволили виявити тут ще двадцять одне графіті, яким було надано номери від 3689-го до 3709-го (табл. II, 2). На поверхні фрески виявлено кілька сучасних написів, які до “Корпусу” не увійшли.

Графіті № 165 (табл. XXII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 73, табл. LXVI, 1; LXVII, 1].

Збереженість напису доволі добра, він впевнено читається як запис імені у давальному відмінку *Степануу* ‘Степану’. Звертає на себе увагу подвоєння σ наприкінці рядка. Слід також зазначити, що з них першу σ С. Висоцький помилково ідентифікував як τ : насправді верхня частина цієї “ τ ” відсутня на фресці, тиньк в цьому місці рівний, тож літера впевнено визначається саме як гостра (у вигляді ромбу) σ , що не замкнена у верхній частині.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XII ст.; проте на підставі палеографічних ознак, таких як λ з покриттям та γ з верхніми засічками графіті датується в ширших хронологічних межах – від другої чверті XI до початку XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 252 (табл. XXII, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 118, табл. CXXXVII].

По фресковому тиньку прокреслена фігура святого воїна у бойових обладунках з накинутим на плечі плащем. Правицею він тримає в руці спис, а лівицею – опущений донизу щит.

Датування. Форма прорізів дозволяє окреслити час появи графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: зображення святих.

Графіті № 252a (табл. XXIII, 1)

Згадувався С. Висоцьким спільно з малюнками інших хрестів та зображенням святого воїна [Висоцкий 1976, с. 118]. Знаходиться ліворуч від останнього. На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 252б (табл. XXIII, 2)

Згадувався С. Висоцьким спільно з малюнками інших хрестів та зображенням святого воїна [Висоцкий 1976, с. 118]. Виконаний праворуч від останнього. На фресці помітний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 252в (табл. XXIII, 3)

Згадувався С. Висоцьким спільно з малюнками інших хрестів та зображенням святого воїна [Висоцкий 1976, с. 118]. Знаходиться праворуч від останнього, біля нижньої частини щита.

По тиньку виконаний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 252г (табл. XXIII, 4)

Згадувався С. Висоцьким спільно з малюнками інших хрестів та зображенням святого воїна [Висоцкий 1976, с. 118]. Знаходиться під зображенням попереднього малюнка, причому щогли обох хрестів змикаються.

На фресці видряпаний простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 253 (табл. XXIII, 5)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 118-119, табл. CXXXVII; CXXXVIII, 1].

Між опублікованим варіантом прочитання та оригіналом спостерігається ряд розбіжностей:

гипомозирабвусвъ | емук-----¹[и]²ма | рзымату³-----⁴

1) на місці вказаних як втрачені літер читаються три знаки, перший з них може бути визначений як р або г, другий та третій впевнено читаються, відповідно, як ъ та к; далі на розмір двох-трьох літер тиньк рівний, тут наявна тільки хвиляста подряпина, що не має стосунку до напису і виникла пізніше;

2) у місці вказаної публікатором літери и чітко читається р;

3) зазначена дослідником у має розглядатись все ж таки як ц, оскільки має відмінний вигляд від інших літер у в написі (у словах “рабу” та “своєму”);

4) в місці вказаних як втрачені літер читаються ѳ, о, г, далі дві літери знижені вибоями, потім ѳш та, на деякій відстані, ще одна ш; причому обидві ці літери поставлені під довге хвилясте титло.

Зважаючи на наведені зауваження наявний на стіні текст виглядає так:

гнпомознрѡвусѡѳ
емукрѡк ѳма
рѡматѡѳог--ѳш ш

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів початок тексту виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рабу свѣму...

Господи, помози рабу своєму...

Реконструювати подальший текст наразі не виявляється за можливе.

С. Висоцький пропонував закінчення другого та початок третього рядка читати як фразу и ма рѡмату 'і мене Римату', трактуючи її як приписку до основного тексту молитви. Зважаючи на відновлення практично всіх складових напису, від такого трактування слід, все ж, відмовитись.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до кінця XIII ст.; за формою написання ѡ з покриттям, ѡ та г з виступом зверху, нахиленої праворуч Ѳ-подібної з, прямолінійної р з незамкненою петлею кутом вгору графіті датується в межах другої чверті XI – початку XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3689 (табл. XXIV, 1)

На поверхні стіни прокреслений невеликий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3690 (табл. XXIV, 2)

На фресці простежується малюнок простого шестикінечного хреста, що складається зі щогли, перекладки та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Причому нижня частина щогли досить коротка.

На перший погляд скидається, ніби перекладка просто не збереглась внаслідок пошкодження тиньку. Проте ретельне дослідження поверхні фрескового тиньку саме у цьому місці дозволило впевнено встановити, що між прорізом та вибоями наявний невеликий проміжок збереженого тиньку, поверхня якого не пошкоджена ані прорізами, ані якимись іншими механічними пошкодженнями, тож щогла із самого початку була короткою.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3691 (табл. XXIV, 3)

По фресковому тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів, виконаних по сирому тиньку, час появи графіті визначається в межах 1014/1015 – 1018 рр.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3692 (табл. XXIV, 4)

Незважаючи на пошкодження тиньку, на поверхні стіни простежуються велика ініціальна літера Г та менша за розмірами проста В у вигляді несиметричної вісімки з маленькою верхньою частиною.

Датування. За формою написання г з виступом зверху графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості такої палеографічної ознаки, верхня вірогідна хронологічна межа може бути окреслена кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3693 (табл. XXIV, 5)

Тиньк в місці розташування малюнка пошкоджений, проте можемо встановити, що на фресці потрійними замкненими рисками був виконаний малюнок чотириконогого хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3694 (табл. XXV, 1)

Опубліковане Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Нікітенко, Корнієнко 2012, с. 89, іл. 7].

Поверхня стіни в місці розташування графіті пошкоджена, проте напис читається доволі чітко:

ΙΑΓΗ-ΘΕΚΛΑ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Ι αγη[α] Θεκλα.

Ἡ ἄγηα Θεέκλα.

Свята Текля.

Датування. За формою написання дзеркальної а та ѡ з сильно видовженою вгору спинкою, нахиленої ліворуч є з відворотом ліворуч графіті датується в межах другої чверті – кінця XII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 3695 (табл. XXV, 2)

Трохи нижче попереднього напису простежуються шість трохи більших за розмірами літер ВЪРЪГЪ. Найвірогідніше, перед нами одна з форм написання слова *връгъ*, що є перехідною до повноголосного *ворог*. Менш вірогідно розглядати її як форму слова *връгъ* ‘варяг’.

Датування. За формою криволінійної р з округлою петлею, ь з вертикальною щоглою та з з виступом зверху графіті слід датувати в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення таких форм з та ь, нижня ймовірна хронологічна межа може бути окреслена серединою XIII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 3696 (табл. XXVI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта та пошкоджена вибоями, внаслідок чого частина його складових не простежується:

огї-омози равоу сво---
георе-н-г-оу---мо---боу

Значні втрати не дозволяють повністю відновити текст, реконструювати можемо тільки початок:

О Г(оспод)и [п]омози равоу сво[емоу] Геор(г)є[в]и...

О, Господи, поможи рабу своєму Георгію...

Датування. За формою написання м з покриттям, нахиленої праворуч з із розвилкою, криволінійної ρ з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3697 (табл. XXVI, 2)

На поверхні стіни доволі великими літерами виконаний вигук *Или 'Господи, боже мій'*, трохи нижче – те саме слово, тільки літери у зворотному порядку *ли*, а далі трохи вище – літери *МРА*, вочевидь, скорочена форма слова *М(а)р(и)а 'Марія'*.

Датування. За формою *а* з видовженою вертикальною спинкою, *м* з провисаючою петлею та нахиленими шоглами, криволінійної *ρ* з округлою петлею на весь рядок графіті вірогідніше датувати в межах кінця XIV – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3698 (табл. XXVII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування запису пошкоджена вибоями та сильно затерта, частина його прокреслених голкою складових не простежується:

гїпомозира-оус воемоу-рена---

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози ра[в]оу своємоу О[д]рени[ноу].

Господи, поможи рабу своєму Андріану.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч з із переломом, криволінійної ρ з округлою петлею та оу зі зменшеним о графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3699 (табл. XXVII, 2)

Поверхня стіни затерта, частина складових напису не простежується:

п-----днрвбасвоеголеунтиа-фелемона

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

П[омани Г](оспо)ди раба своего леунтиа-фелемона.

Пом'яни, Господи, раба свого Леонтія-Филимона.

Однина слів *раба* свого примушує з більшою долею вірогідності визначити, що автор вказав своє подвійне ім'я.

Датування. За формою написання *в*, верхня петля якої ширша за нижню, криволінійної ρ з округлою петлею та округлої *w* графіті датується в межах другої чверті XI – початку XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3700 (табл. XXVII, 3)

Тиньк в місці розташування малюнка пошкоджений вибоями, його верхня частина знищена. На фресці був виконаний малюнок чотириконечного хреста на прокресленій подвійними рисками відкритій в основі триступінчастій Голгофі. Причому в центральній частині до самої основи подвійними рисками виконаний вертикальний “паз”, до якого входить основа щогли. Під нижньою частиною перекладини обабіч щогли збереглись складові теонімограми [N]HKA.

Датування. За формою написання дзеркальної а графіті датується другою чвертю XII – кінцем XIV ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3701 (табл. XXVIII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта та пошкоджена дрібними вибоями, в результаті частина складових не збереглась:

Гґнпомозрѣв
-своємуѣв-----вн

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рѣв[у] своєму Ав[рамо]ви.

Господи, помози рабу своєму Аврамові.

Ім’я відновлене на підставі наявного місця та збережених складових.

Датування. За формою написання в з переломом, петлі якої не торкаються щогли, графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3702 (табл. XXVIII, 2)

Трохи нижче попереднього напису знаходяться дві літери И та О.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3703 (табл. XXVIII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта, прорізи практично повністю закриті шпаклівкою:

спасигґдиѣвѣо

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Спаси Г(оспо)ди рѣвѣ О.

Спаси, Господи, раба О.

Датування. Структура формули та форма прорізів дозволяють датувати графіті в межах кінця XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3704 (табл. XXIX, 1)

По фресковому тиньку доволі реалістично прокреслена голова коня.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 3705 (табл. XXIX, 2)

Неподалік від попереднього малюнка знаходиться зображення простого чотириконечного хреста.

Датування. Прорізи закриті шпаклівкою, тож час появи графіті визначається широкими хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3706 (табл. XXIX, 3)

На фресці видряпана літера П.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3707 (табл. XXIX, 4)

По фресковому тиньку прокреслене коло.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3708 (табл. XXIX, 5)

Незважаючи на значні пошкодження тиньку на поверхні стіни простежується малюнок розкритої долоні лівої руки.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 3709 (табл. XXX)

Поверхня стіни в місці розташування графіті сильно затерта, проте майже всі його складові простежуються:

помениг^а дир^абасвое
хве-осина ле^ант еки-а

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Помени Г(о)с(по)ди р^аба своє(г)о х^ве[д]осина ле(о)нт(тиг)а еки[м]а.

Пом'яни, Господи, раба свого Феодосія, Леонтія, Якіма.

Датування. Скорописні форми написання літер та форма прорізів дозволяють датувати графіті в межах кінця XVI – кінця XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

1.6. Фреска з зображенням орнаменту

Знаходиться у північно-західному куті другого з заходу компартименту, на східній грані південної лопатки третього від вітаря хрещатого стовпа (табл. II, 1). Поверхня тиньку вкрита вибоями, місцями доволі великим, закритими шпаклівкою. Тут виявлене одне графіті, № 3710 (табл. II, 2).

Графіті № 3710 (табл. XXXI)

Поверхня стіни в місці розташування графіті сильно пошкоджена вибоями, затерта, внаслідок чого частина його складових не простежується:

τοκοςσοαρε
 τι-----οκ̣ε
 οοζα-----
 κεοθ̣σ
 θετ-----
 ---θι-----γε
 νε οικ̣ε

Через втрати реконструкція тексту ускладнена. На початку рядка можемо відчитати фразу тоκος σο(ν) αρετι ‘τόκος σόν ἀρετή, дитя своєї благодаті’, далі, на деякій відстані читається слово Κ(υρι)ε ‘Κύριε, Господи’, у середній частині Κ(υρι)ε ο Θ(εο)σ ‘Κύριε ό Θεός, Господь Бог’. Останній рядок може бути відчитаний як νε οι Κ(υρι)ε ‘νέ οι Κύριε, мене до Господа’.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

1.7. Фреска з зображенням Чесного хреста

Знаходиться у північно-західному куті другого з заходу компартимента на південній грані східної лопатки третього від вівтаря хрещатого стовпа (табл. II, 1). Стан збереження фрескового тиньку задовільний, позаяк поверхня стіни в багатьох місцях вкрита значною кількістю дрібних вибоїв, у нижній частині знаходиться смуга втрат. На фресці виявлено десять графіті, їм надані номери від 3711-го до 3720-го (табл. II, 2).

Графіті № 3711 (табл. XXXII)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями та затертий, проте більшість його складових все ж ідентифікуються:

κ̣ε̣σν-ορεσοντον
 δ̣δ̣λονσ̣σ̣θεω
 δορ̣τ̣αμαρ
 τολ̣λ̣

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Κ(υρι)ε συνορε σον τον δ̣δ̣λον σ̣σ̣ Θεωδορ̣τ̣ α̣μαρτολ̣λ̣.

Κύριε συνόρει τον σόν δούλον σόν Θεόδωρον τον άμαρτωλόν.

Господи, взгляди твого раба, твого Федора грішника.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3712 (табл. XXXIII, 1)

Збереженість напису доволі добра, незважаючи на дрібні пошкодження, його складові чітко простежуються:

θεοδοροσδ̣δ̣λον
 θε̣υ

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів текст виглядає таким чином:

Θεοδοροσ δ̣δ̣λον Θε(ο)υ.

Θεόδωρος δούλον Θεοῦ.

Федір, раб Божий.

Датування. За особливостями розташування (літера є нижнього рядка № 3714 пошкодила першу літеру ϕ верхнього рядка № 3712) час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – другої третини XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3713 (табл. XXXIII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена численними дрібними вибоями, тож частина його складових не простежується зовсім:

ΔΓ---ε
ο--ζ-ενοηο
-ζ--μ---υδύ'
π-ε--
η--

Через значні втрати реконструкція тексту неможлива.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч з із плавним вигином або переломом, дзеркальних вертикальних у графіті датується серединою XIV – кінцем XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3714 (табл. XXXIV)

Тиньк в місці розташування напису затертий, місцями наявні вибої, що знищили частину його складових:

ΠΟΜΑΝ-ΜΑΓῆΝ
Γρ--β̄ΝΑΓΟΝΔΡΕ
ϚΕΝΑΓΟΝ-ΔΝ̄
ΜΟΝΟΓΕΝϚ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає таким чином:

Πομαν[и] μα Γ(οσπoд)и Γρ[β̄ш]β̄наго наρеч̄енаго И[ο]δ̄нь Μονογεν̄.

Пом'яни мене, Господи, грішного, названого Іваном єдиним.

Звертає на себе увагу факт поширеності грецьких прізвиськ серед русичів, адже останнє слово є транслітерацією грецького μονογενής 'єдинородний, єдиний (син, донька)'

Датування. За формою написання λ та λ з покриттям, нахиленої ліворуч ε, прямолінійної ρ з округлою петлею та пласкої Ϛ графіті датується другою третиною XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3715 (табл. XXXV, 1)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3716 (табл. XXXV, 2)

На поверхні стіни простежуються дві літери ΟΗ.

Датування. За формою о з прямою замість дуги графіті може бути датоване в межах початку XII – кінця XV ст.; зважаючи на поширення такої палеографічної ознаки верхня хронологічна межа може бути окреслена початком XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3717 (табл. XXXV, 3)

Поверхня стіни в місці розташування пошкоджена. На початку рядка помітні знаки, які нагадують лігатуру Ъ, проте можуть також розглядатись і як літери Ю. Наступний знак знищений вибоєм, проте збережені фрагменти дозволяють реконструювати його як А з округлою незамкненою петлею та вертикальною спинкою. Далі чітко читається хрест з покриттям, за ним – дві вертикальні риски, що їх перетинає перекладина хреста, внаслідок чого утворюється літера Н. Відтак, можемо припустити, що напис складається з малюнка хреста та запису імені Юан(ъ) ‘Іван’.

Датування. За формою а з видовженою вертикальною спинкою та формою прорізів графіті може бути датоване в межах початку XV – кінця XVI ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3718 (табл. XXXV, 4)

На фресці простежується літера Г.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3719 (табл. XXXV, 5)

По фресковому тиньку тим же автором ліворуч від попереднього виконана літера Т.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3720 (табл. XXXV, 6)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка значно пошкоджена, він майже повністю знищений. Втім, можемо встановити, що тут було виконане зображення простого чотирикінцевого хреста, над верхньою частиною перекладини якого обабіч щогли були виконані складові теонімограми. Від літер [ІС] залишилось тільки титло, літери ХС простежуються за контурами.

Датування. За формою прорізів час виконання графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

1.8. Фреска з зображенням орнаменту

Знаходиться у північно-східному куті другого з заходу компартимента на південній грані західної лопатки другого від вівтаря хрещатого стовпа (табл. II, 1). Збереженість стародавнього тиньку відносно добра, незважаючи на наявність значної кількості закритих шпаклівко вибоїв. На досліджуваній ділянці виявлено два графіті, № 3721 та № 3722 (табл. II, 2).

Графіті № 3721 (табл. XXXVI, 1)

На фресці простежується малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. Форма частково розчищених від шпаклівки прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3722 (табл. XXXVI, 2)

Незважаючи на пошкодження тиньку, на фресці чітко читається родове ім'я автора: **Terlecki** 'Терлецький'.

Датування. За типологічним методом та формою прорізів графіті датується кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

1.9. Фреска із зображенням Чесного хреста

Знаходиться у північно-східному куті другого із заходу компартимента на західній грані південної лопатки другого від вівтаря хрещатого стовпа (табл. II, 1). Прикметне, що спершу фреску майстри прагнули розписати в орнаментальній манері, тож зверху над хрестом зберігся один медальйон орнаменту з хрестом посередині. Під медальйоном знаходиться саме зображення хреста на Голгофі, причому верхня частина його щогли оформлена так, що безпосередньо зливається з орнаментальною композицією. На всій поверхні стіни наявні численні дрібні вибої, в більшості закриті шпаклівкою та шматками олійної фарби XIX ст.; у нижній частині біля кута втрачений великий шматок тиньку. На фресці виявлено вісімнадцять графіті, їм надані номери від 3723-го до 3740-го (табл. II, 2).

Графіті № 3723 (табл. XXXVII, 1)

Збереженість напису відносно добра, всі складові, незважаючи на пошкодження вибоями, впевнено ідентифікуються:

ГНПОМ
ЗНРАБЪ
СВОЕМУ
НИСЪГЕ

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и пом(о)зи рабы своему Нисъге.

Господи, поможи рабу своему Микиті.

Датування. За формою написання є з язичком донизу, вертикальної з із переломом, прямолінійної ρ з округлою петлею, дзеркальної γ та ѱ молоточком графіті датується другою чвертю XII – першою чвертю XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3724 (табл. XXXVII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта, внаслідок чого частина складових не збереглась:

ГНПОМ
--НРА
БУ---

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и пом[оз]и рабу...

Господи, поможи рабу...

Датування. За формою λ з верхньою засічкою та прямолінійної ρ з округлою петлею графіті може бути датоване другою чвертю XI – початком XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3725 (табл. XXXVII, 3)

Тиньк в місці розташування напису затертий, його закінчення не збереглось:

Гґпмл--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и п(о)мил[уй].

Господи, помилуй.

Датування. За формою написання μ з виступом зверху час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3726 (табл. XXXVIII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису затерта, частина складових не збереглась. У верхньому рядку знаходиться літера Г, трохи вище та праворуч над якою прокреслений хрестик, можливо, титло. На деякій відстані читається фрагментарно збережена N, поодаль – ЛНЄ. У середньому рядку знаходяться літери РФЗЪДЄ. У нижньому збереглась літера Л, на деякій відстані – Т з невеличкою вертикальною засічкою біля правого краю перекладини (можливо, надрядкова I) та А.

Датування. За формою написання Δ -видної d , вертикальної z із переломом, прямолінійної ρ з округлою петлею та t без бічних засічок графіті датується в межах другої чверті – кінця XII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3727 (табл. XXXVIII, 2)

Незважаючи на значну затертість тиньку на фресці чітко читаються літери ЄОЄЄ.

Датування. За формою написання вертикальної або нахиленої ліворуч e графіті може бути датоване у межах другої чверті XII – кінця XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3728 (табл. XXXIX, 1)

У верхньому рядку напису прокреслені літери Л та, на значній відстані, N. Можливо, між ними були виконані ще кілька літер, що не збереглись через пошкодження тиньку. У нижньому рядку на початку помітні літери ЛГА, далі тиньк пошкоджений, втрачено дві літери, потім – НРОКА.

Датування. За формою λ з видовженою спинкою та ρ з маленькою голівкою час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3729 (табл. XXXIX, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, частина його складових не збереглась:

—НПОМ---АКО--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів найвірогідніше представити текст таким чином:

[Г](оспоД)и пом[ози] Ако[ву].

Господи, поможи Якову.

Датування. За формою написання **а** без перекладини графіті датується другою чвертю XII – серединою XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3730 (табл. XL, 1)

На фресці прокреслена літера **К**.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3731 (табл. XL, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена, проте можемо встановити, що тут були виконані у стовпчик літери **Λ** та **Ϝ**, поставлені під велике трикутне титло.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3732 (табл. XL, 3)

На фресці виконаний малюнок простого шестикінечного хреста, що складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Основа щогли спирається на трикутної форми Голгофу, перетинаючи її.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3733 (табл. XL, 4)

Трохи праворуч знаходиться зображення простого шестикінечного хреста, що складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Причому остання за довжиною дорівнює перекладині.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3734 (табл. XL, 5)

Прорізи пошкоджені вибоями та повністю закриті шпаклівкою. Однак можемо визначити, що тут було виконано зображення великого трикутника (можливо, літера **Д**), під яким видряпана **Р**.

Датування. За формою написання прямолінійної **р** з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – початку XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3735 (табл. XL, 6)

На фресці прокреслена літера Т.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3736 (табл. XLI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями, тому більша частина його виконаних голкою складових не простежується:

-----θoα--χεμ-----ζεσ-----
--χ-----oλε--χ-----
----o--o--ε-----

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3737 (табл. XLI, 2)

Незважаючи на пошкодження, майже всі складові напису читаються:

συεθo-

З розбивкою на слова та відновленням втраченого фрагмента текст можна представити таким чином:

Συ εθo[ς].

Σύ ἕθος.

Твій звичай.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 3738 (табл. XLI, 3)

Тиньк в місці розташування напису має дрібні пошкодження, проте всі його складові читаються:

гїпоμο
з

Остання літера залишилась незавершеною. Звертає на себе увагу написання літер гн з інверсією.

З розбивкою на слова та відновленням відсутніх фрагментів текст виглядає наступним чином:

Г(oспoд)и пoмoз{и}.

Господи, поможи.

Датування. За формою написання м з провисаючою петлею та нахиленими щоглами графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3739 (табл. XLII, 1)

На фресці голкою прокреслені літери ΓOΘHPH.

Датування. За формою написання криволінійної ρ з петлею кутом донизу час появи графіті окреслюється останньою чвертю XII – кінцем XV ст.; зважаючи на типовість поширення такої палеографічної ознаки нижня хронологічна межа може бути окреслена серединою XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3740 (табл. XLII, 2)

Тиньк місці розташування напису пошкоджений вибоями та сильно затертий, тому більшість складових розпізнаються лише за контурами:

ст---нз

пзсалз

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Ст[ефа]нз пзсалз.

Стефан писав.

Датування. За структурою формули графіті датується в межах першої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

I.10. Фреска з образом св. Даміана

Знаходиться в арці-переході між другим із заходу та передвівтарним компартиментами на південній грані південної лопатки другого від вітваря хрещатого стовпа (табл. II, 1). Образ святого впевнено ідентифікується на підставі іконографії як цілитель, оскільки святий тримає в руці ковчежець з цілющим миром, та супровідним написом XIX ст. над лівим плечем святого: Даміанос. Стан збереження стародавнього тиньку задовільний, поверхня вкрита численними вибоями та подряпинами, у нижній частині приблизно до середини полілітії фреска втрачена, так само біля правого ребра знаходиться великий вибій. Окрім того, на поверхні тиньку наявні декілька сучасних графіті, що до "Корпусу" не включені. С. Висоцький опублікував два графіті, № 78 та № 267, причому до останнього потрапили малюнок та напис. Відповідно, останньому надано номер 267а. Окрім того, на фресці виявлено ще двадцять вісім стародавніх графіті, їм надані номери від 3741-го до 3768-го (табл. II, 2).

Графіті № 78 (табл. XLIII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1966, с. 111, табл. LXVI].

На поверхні фрески у доволі реалістичній манері виконаний великий малюнок людини в ієрейському вбранні. Автор ретельно видряпав обличчя з довгою бородою, тіло ж передане більш схематично. Відсутність німбу вказує, що тут зображений не святий.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: антропоморфні зображення.

Графіті № 267 (табл. XLIII, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 122, табл. CXLV, 4].

На фресці подвійними рисками виконаний малюнок чотириконечного хреста. Вершина його щогли та кінці перекладини з боків мають розширення у вигляді невеликих кіл. В нижній частині приблизно посередині щогла також має дві прикраси у вигляді кіл.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 267a (табл. XLIV, 1)

Опубліковане С. Висоцьким спільно з малюнком хреста [Висоцький 1976, с. 122, табл. CXLV, 4]. Проте форма прорізів малюнку та напису відмінні, тож вони є окремими графіті.

С. Висоцький вважав літери залишками напису, проте вивчення тиньку в місці розташування напису вказує, що він складався тільки з дев'яти літер:

НАНА
ГНАТН

Датування. За формою написання Δ з видовженою вгору спинкою та і з верхніми засічками графіті датується кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3741 (табл. XLIV, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису затерта. Оскільки літери останнього слова виконані з меншим натиском на лезо, вони збереглися фрагментарно. Можемо встановити, що верхній рядок містив особове та родове імена автора. З них перше читається чітко як Іван(ъ) ‘Іван’, друге – не зовсім впевнено як Витовски(и) ‘Витовский’. У нижньому рядку міститься запис дати – 1611.

Датування. У тексті прямо вказаний час виконання – 1611 р.; палеографія та форма прорізів не суперечать датуванню напису початком XVII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3742 (табл. XLIV, 3)

Тиньк в місці розташування напису сильно затертий, простежуються тільки три літери ПОМ та фрагменти декількох знаків у вигляді трьох вертикальних рисок за ниси.

Зважаючи на наявні складові, форму прорізів та літер найвірогідніше реконструювати текст як дієслово-прохання пом[яни] ‘пом’яни’.

Датування. Скорописні форми написання літер та форма прорізів дозволяють датувати графіті кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3743 (табл. XLV)

Поверхня стіни в місці розташування трирядкового напису пошкоджена вибоями, проте його складові збереглись відносно добре:

с-АТѦАсофнапомнлоуи ма грешника
ноѦфрнѦіс--ѦіселѦелнренмеѦутерно
мегеѦднна

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів початок напису може бути реконструйований наступним чином:

С[В]ѦѦАѦА Софиа помилоуи ма грешника НоѦфриа.

Свята Софіс, помилуй мене, грішника Онуфрія.

Встановити зміст подальшого тексту наразі доволі складно.

Датування. Форми написання Δ з видовженою вгору спинкою, Δ -подібної Δ , нахиленої праворуч ϵ , ІС-подібної розімкненої κ , ρ з виступом зверху, прямолінійної ρ з округлою або кутом вгору петлею, τ без бічних засічок, σ зі зменшеним σ , ψ з піднятою платформою дозволяють віднести час можливої появи графіті до другої чверті – кінця XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3744 (табл. XLVI, 1)

На поверхні стіни простежується малюнок простого чотириконежного хреста з розширеними у вигляді трикутників кінцями.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3745 (табл. XLVI, 2)

На фресці прокреслений простий чотириконежний хрест. Під час виконання перекладини рука автора зісковзнула, тож перекладина зсунулась ліворуч.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3746 (табл. XLVI, 3)

Незважаючи на пошкодження тиньку, на поверхні простежується літера Λ.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3747 (табл. XLVI, 4)

Нижче попереднього напису простежується літера Η. Тиньк перед нею пошкоджений, тож найвірогідніше, ще тут знаходилась літера Γ. Відтак, весь текст слід розглядати як скорочену до одного слова-звернення молитву: [Γ](οσπδ)и ‘Господи’.

Датування. Структура формули дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3748 (табл. XLVI, 5)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка значно пошкоджена. За наявними контурами можемо встановити, що тут була виконана свастика, подібна до малюнку на фресці у вімі (№ 3831).

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3749 (табл. XLVI, 6)

На фресці вишкрябані доволі великі літери ИΠ.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3750 (табл. XLVII, 1)

Незважаючи на пошкодження, всі складові напису впевнено читаються:

ηταχερδιονη
ηταχερδ ος

Найвірогідніше, у першому та на початку другого рядка записані назви окремих літер грецької абетки: ητα ‘ηта, ета, иже’, χε ‘χї, хї, хєрз’, ρδ ‘ρō, ро, ρци’.

Останні літери верхнього та нижнього рядка слід розглядати як слово Ιουηος ‘*Ιόνιος, Юнийськз, Іонійський*’.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 3751 (табл. XLVII, 2)

На поверхні стіни прокреслений простий шестикінецьний хрест, що складається зі щогли, перекладки та підніжжя.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3752 (табл. XLVII, 3)

На фресці прокреслений простий чотирикінечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3753 (табл. XLVII, 4)

По фресковому тиньку голкою прокреслена літера X.

Датування. Форма прорізів дозволяє віднести час появи графіті до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3754 (табл. XLVIII, 1)

На поверхні стіни простежується доволі велике зображення шестикіньчого хреста-якоря.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3755 (табл. XLVIII, 2)

На фресці видряпаній малюнок простого чотирикінечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3756 (табл. XLVIII, 3)

На фресці помітна виконана голкою літера W̄ під горизонтальним титлом. Причому ліва частина літери надто видовжена вгору.

Датування. За формою написання округлої w̄ графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3757 (табл. XLVIII, 4)

На фресці прокреслена велика літера X. Зменшений верх дозволяє розглядати її саме як літеру, а не зображення “Андріївського” хреста.

Датування. За формою написання χ зі зменшеним верхом графіті датується кінцем XII – кінцем XV ст.; за типовістю цієї палеографічної ознаки вірогідна нижня хронологічна межа може бути окреслена серединою XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3758 (табл. XLIX, 1)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За особливостями розташування (напис № 3761 пошкодив нижню частину щогли) графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3759 (табл. XLIX, 2)

На поверхні стіни виконаний запис імені Анка ‘Янка’.

Датування. Форма написання ІС-подібної розімкненої κ , а звичайного вигляду або з верхньою засічкою дозволяють окреслити вірогідні хронологічні рамки графіті кінцем XI – початком XIII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3760 (табл. XLIX, 3)

Неподалік від попереднього напису прокреслена літера Т.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3761 (табл. XLIX, 4)

На фресці простежуються склади ΛO та KO , між якими знаходиться надрядкова Д. Найвірогідніше розглядати текст як запис некалендарного імені Лодко ‘Лодко’.

Датування. За формою написання Δ -подібної d та k з відворотом на верхній скісній графіті датується кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3762 (табл. L, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена дрібними вибоями та затерта, внаслідок чого частина його складових не простежується:

мона^х Іова Іосифа Наста^с
Васі^л еудси^а хи

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає таким чином:

Монах(ъ) Іова Іосифа Настас(и)а Васил(и)а Еуд(о)сиа (д)хи.

Монахів Йова, Йосифа, Настасія, Василя, Євдосія. 1608.

Датування. У тексті прямо вказаний час виконання – 1608 р.; форми написання літер та прорізів не суперечать датуванню графіті початком XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3763 (табл. L, 2)

На фресці прокреслений малюнок чотириконечного хреста. Над вершиною щогли знаходиться відкрите донизу півколо, кінці якого спускаються до кінчень перекладини. Під основою щогли виконана невелика пряма риска.

Датування. За формою прорізів графіті може бути датоване у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3764 (табл. L, 3)

По тиньку виконаний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3765 (табл. L, 4)

На фресці простежується велике відкрите донизу півколо, у верхній частині якого прокреслена літера Г.

Датування. За формою написання г з виступом зверху графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.; відповідно до типовості поширення такої палеографічної ознаки верхня ймовірна хронологічна межа може бути окреслена кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3766 (табл. LI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису викрита численними дрібними вибоями, однак складові напису простежуються:

р'о ахи
м
са

З відновленням пропущених фрагментів текст виглядає таким чином:

Рок(у) р'ахи м(т)са(ца).

Року 1608 місяця.

Датування. У тексті вказаний час виконання – 1608 р.; форми написання літер та прорізів не суперечать датуванню графіті початком XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3767 (табл. LI, 2)

Тиньк в місці розташування напису сильно затертий, проте можемо встановити, що тут прокреслене родове ім'я автора **Mojsky** 'Мойський'.

Датування. За типологічним методом графіті датується кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3768 (табл. LI, 3)

Поверхня стіни в місці виконання напису сильно пошкоджена вибоями, затерта. Простежуються літери ПЮМ та, на певній відстані, Г.

З відновленням втрачених фрагментів текст виглядає наступним чином:

Пом[іани] Г(оспо)[ди].

Пом'яни, Господи.

Датування. За формою прорізів та скорописними формами написання літер графіті датується кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: молитовний напис.

І.11. Фреска із зображенням орнаменту

Знаходиться у північно-західному куті передвітарного компартимента на східній грані південної лопатки другого від вівтаря хрещатого стовпа (табл. II, 1). Збереженість стародавнього тиньку задовільна, по всій поверхні наявні численні дрібні вибої. Тут виявлено шість стародавніх графіті, їм надані номери від 3769-го до 3774-го (табл. II, 2).

Графіті № 3769 (табл. ЛІІ, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена дрібними вибоями, проте майже всі складові напису вдається простежити:

емоу
гнпомозира-оусвов-силевн

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози ра[в]оу своємоу В[д]силеви.

Господи, помози рабу своєму Василеві.

Датування. За формою написання *а* з округлою петлею, вертикальної з із переломом, прямолінійною *р* з округлою петлею графіті датується серединою XI – кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3770 (табл. ЛІІ, 2)

На фресці прокреслений стовпчик, праворуч від якого знаходиться більший знак, схожий покладену горизонтально літеру “ж”. Прорізи обох складових ідентичні, тож вони виконані одним автором.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3771 (табл. ЛІІ, 3)

На поверхні стіни простежуються дві збережені літери *Н* та *Є*.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3772 (табл. ЛІІ, 4)

На фресці простежується малюнок чотириконечного хреста з розширеними у вигляді трикутників кінцями.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3773 (табл. ЛІІ, 5)

По фресковому тиньку голкою прокреслена літера *А*, причому у середині її петлі помітні дві вертикальні засічки.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3774 (табл. LII, 6)

Незважаючи на пошкодження тиньку, на фресці читається літера Ђ.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

I.12. Фреска з зображенням орнаменту

Знаходиться у північно-західному куті передвітарного компартимента на південній грані східної лопатки другого від вівтаря хрещатого стовпа (табл. II, 1). Збереженість фрескового тиньку задовільна, адже вся поверхня стіни вкрита численними дрібними вибоями, більшість з яких нині закриті шпаклівкою. На досліджуваній ділянці стіни виявлено дванадцять стародавніх графіті, їм надані номери від 3775-го до 3786-го (табл. II, 2).

Графіті № 3775 (табл. LIII, 1)

Складові напису пошкоджені та затерті, проте все ж простежуються:

к л
рмнми пв пов
несифд

Датування. За формою написання д з прямою платформою, н з горизонтальною та и з діагональною перемичкою, а також за формою прорізів, графіті датується в межах середини XIV – кінця XVI ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3776 (табл. LIII, 2)

Закінчення рядка знищене обвалом тиньку, проте збережена частина дозволяє встановити, що тут записано ім'я **Alexande[r]** 'Олександр'.

Датування. За типологічним методом графіті датується кінцем XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3777 (табл. LIII, 3)

На фресці невеликими літерами виконаний запис імені Илиѡ 'Ілля'.

Датування. За формою написання и з горизонтальною перемичкою графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3778 (табл. LIV, 1)

Складові напису простежуються доволі впевнено:

землз'ѡло
какколюдн

З розбивкою на слова текст можемо представити у вигляді назв кількох літер слов'янської абетки:

Земл(л) з'ѡло како люди.

Земля, зело, како, люди.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч з із переломом та Δ-подібної д, графіті датується кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 3779 (табл. LIV, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями, частина його складових не простежується:

ВЪКО-НН

с-ΔΔГ-Н

ΔСН·ФΔ

Датування. За формою написання и з горизонтальною перемичкою та н з діагональною графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3780 (табл. LV, 1)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений. У верхньому рядку збереглося титло й літери О та Р. У нижньому рядку залишились Т та Д.

Датування. За формою написання прямолінійної р з петлею кутом вгору час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – першої третини XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3781 (табл. LV, 2)

На фресці прокреслена літера Т.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3782 (табл. LV, 3)

По фресковому тиньку прокреслені дванадцять вертикальних засічок. Вони нагадують рахункову частину запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3783 (табл. LVI, 1)

На фресці простежується літера О.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3784 (табл. LVI, 2)

На фресці виконана літера Ф.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3785 (табл. LVI, 3)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, проте можемо встановити, що тут знаходяться літери К[і́], що є традиційним скороченням слова-звернення К(υρ)[ε] ‘Господи’.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3786 (табл. LVI, 4)

По фресковому тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

I.13. Фреска з зображенням орнаменту

Знаходиться у північно-східному куті передвітарного компартимента на південній грані західної лопатки першого від вітваря хрещатого стовпа (табл. II, 1). Збереженість фрескового тиньку добра, незважаючи на дрібні вибої. На фресці виявлено сім стародавніх графіті, їм надані номери від 3787-го до 3793-го (табл. II, 2).

Графіті № 3787 (табл. LVII, 1)

Складові напису пошкоджені, однак можуть бути ідентифіковані:

сѣѡ
петръ
Г

Звертає на себе увагу написання у верхньому рядку лігатури тѡ. Найімовірніше, перед нами запис імен, два скорочених, одне повне:

Сѣѡ(ръ), Петръ, Г(еоргий).

Ставр, Петро, Георгій.

Датування. За формою написання п та ѡ з виступом зверху, прямолінійної ѣ з петлею кутом вперед графіті датується серединою XII – кінцем XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3788 (табл. LVII, 2)

Складові напису пошкоджені вибоями, особливо постраждав третій рядок:

перо
согѡло
с-ѡ-о
ѡс

Реконструкція тексту наразі ускладнена через пошкодження літер третього рядка, у якому перша літера за формою нагадує грецьку. Не виключено, що перед нами слов'янсько-грецький текст. Відчитанню поки підлягає перше слово *перо* 'перо'.

Датування. За формою написання ѡ з покриттям та прямолінійної ѣ з округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – початком XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3789 (табл. LVII, 3)

На фресці прокреслені літери ѡБѡ.

Датування. За формою написання ѡ з розкритою петлею графіті датується в межах другої чверті XII – кінця XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3790 (табл. LVIII, 1)

Збереженість напису доволі добра, незважаючи на пошкодження, всі його складові впевнено читаються:

Гґпомознрабуу
своємоуНиколе

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рабуу своємоу Николе.

Господи, поможи рабу своєму Миколі.

Датування. За формою написання S-подібної з графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3791 (табл. LVIII, 2)

На фресці простежуються літери КЄВ. Рівна поверхня тиньку за ними вказує, що напис залишився незавершеним.

З розбивкою на слова та відновленням відсутніх фрагментів текст може бути представлений таким чином:

К(υρι)ε β {οηθη}.

Κύριε βοήθει.

Господи, поможи.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3792 (табл. LIX, 1)

На фресці простежується літера Λ.

Датування. Оскільки прорізи повністю закриті шпаклівкою, час появи графіті визначається широким хронологічним діапазоном від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3793 (табл. LIX, 2)

Збереженість напису доволі добра, всі його складові впевнено читаються:

Гґпомознрабуу
своємукузьме
грешьномуу

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рабуу своєму Кузьме грешьномуу.

Господи, поможи рабу своєму Кузьмі гришномуу.

Датування. За формою написання в з округлою петлею, вертикальної з із розвилкою, прямолінійної ρ з округлою петлею та у з пересічкою час появи графіті окреслюється в межах початку XII – першої чверті XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

I.14. Фреска з зображенням орнаменту

Знаходиться у північно-східному куті віми на східній грані південної лопатки першого від вітваря хрещатого стовпа (табл. II, 1). Край лопатки був

стесаний, вочевидь, під час перебудов XVIII ст. На поверхні фрески наявні значні втрати стародавнього тиньку, не тільки біля стесаного краю, а й в нижній та середній частинах, збережена ж частина вкрита дрібними вибоями. С. Висоцький опублікував два графіті, що тут розташовані: № 186 та № 280. Окрім них, на досліджуваній ділянці виявлено ще п'ятнадцять графіті, що отримали номери від 3794-го до 3808-го (табл. II, 2).

Графіті № 186 (табл. LX)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцький 1976, с. 84, табл. LXXX, 1; LXXXI, 1], прочитання коригував А. Залізник [Залізник 2004, с. 274]:

С. Висоцький гипомози | ραβο-ζποπ¹σφο-² | [π]³αβλοуσεμь⁴ | новикусзови⁵
 фом[τ]⁶πεο⁷η⁸ | ⁹β¹⁰α¹¹η¹²β¹³

А. Залізник гипомози | ραβομη¹σφο[ι](μη)² | [π]³αβλοуσεμью⁴ | новикусзμη⁵
 фом[τ]⁶π[ο]ε⁷η⁸ | ⁹β¹⁰α¹¹η¹²β¹³

Розбіжності доволі суттєві, вони містять кілька основних моментів:

- 1) у середній частині другого рядка чітко простежуються літери у, м та ζ;
- 2) закінчення рядка знищене великим вибоєм, жодного фрагменту літери після ο немає;
- 3) незважаючи на пошкодження, на початку третього рядка збереглись щогли літери π, причому ліва з часом внаслідок вивітрювання злилась зі щоглою ρ верхнього рядка;
- 4) наприкінці третього рядка чітко читається літера ы;
- 5) значні різночитання викликає закінчення четвертого рядка після літери з; наступна за нею літера має ідентифікуватись як літера ζ без петлі, адже саме такий вигляд має її спинка з перекладиною у другому рядку; наступна літера має вигляд в, однак етапність її виконання відмінна від виконання інших літер в у написі, нижня петля яких виконана одним рухом, у той час як в нашому випадку права частина петлі заходить далеко вниз, причому вигляд “перемички” має відмінну форму від решти прорізів; все це дозволяє ідентифікувати літеру як κ, подальше руйнування верхньої засічки на щоглі якої додало “покриття” зверху, а випадіння органічної домішки унизу створило видимість замкненої нижньої петлі в; остання літера викришилась, проте за контурами вона може бути ідентифікована як ε; відтак, закінчення останнього рядка слід читати як ζκε;
- 6) незважаючи на пошкодження у верхній та середній частинах, за округлою формою спинки літеру слід ідентифікувати як ε;
- 7) перша літера викришилась, за контурами розпізнається як ο, друга чітко читається як ε;
- 8) остання літера рядка частково пошкоджена, проте за контурами впевнено ідентифікується як ε;
- 9) обидва дослідники проігнорували наявність на початку шостого рядка ще трьох літер, дві з яких помітні на фотографії С. Висоцького; тут знаходяться літери ηλϖ;
- 10) ідентифікована дослідниками як в літера насправді добре збереглась і має читатись як в;
- 11) жодної надрядкової λ під титлом немає, за неї дослідники прийняли пошкодження тиньку;

12) подальше “прочитання” дати обумовлене явищем, що ми називаємо наперед установленою сліпотою, коли автор очікує бачити літери там, де вони насправді відсутні [див.: Никитенко, Корнієнко 2012, с. 55, прим. 7]; насправді збереженість цієї частини рядка, відсунутого дещо праворуч через округлий вибій, добра, тут, незважаючи на пошкодження, чітко читаються літери *ковн*;

13) дослідники абсолютно проігнорували наявність сьомого рядка, в якому наявні п’ять літер *инол* та контури ще однієї, що за контекстом ідентифікується як *ε*.

Відтак, зважаючи на наведені вище зауваження наявний на стіні текст виглядає таким чином:

Г̣Н̣ПОМОЗН
 РАВОУМЪСВО---
 ПАВЛОУСЕМЫ
 НОВНКУЗЪКЕ
 ФОМЕ ПОСНЕ
 ГЛЪВЪЗ КОВНИ
 ИНОЛЕ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:
 Г(оспод)и помози равоумъ сво[имъ] Павлоу Семьнови Кузьке Фомі Посні Глѣвѣзкови і Инолѣ.
Господи, помози рабам своїм Павлу, Семену, Кузьці, Фомі, Посні, Глєбкові та Інолі.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XIII – XIV ст., А. Залізняк також відносив його до XIII ст.; за формою написання в з високою петлею, в, верхня петля якої ширша за нижню, вертикальної та нахиленої праворуч з із переломом, прямолінійної р з округлою петлею та ъ з петлею кутом вперед графіті датується останньою чвертю XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 280 (табл. LXI, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 127, табл. CLII, 2].

По фресковому тиньку подвійними рисками виконаний плетений геометричний орнамент.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3794 (табл. LXI, 2)

На фресці доволі схематично прокреслена голова коня.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 3795 (табл. LXI, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена дрібними вибоями та затерта, частина складових не простежується:

+κ̣ε̣β̣οη̣--δ̣ο̣υ̣λο̣υ̣

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Κ(υρι)ε βοη[θη] δούλου.

Κύριε βοήθει δοῦλον.

Господи, поможи рабу.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3796 (табл. LXI, 4)

На фресці простежуються літери ґБ та Г.

Датування. За формою написання г з виступом зверху та ґ, коромисло якої торкається петлі, а щогла має засічку, графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3797 (табл. LXII, 1)

Тиньк в місці розташування напису затертий, пошкоджений вибоями, а його складові кимось навмисно знищені:

```

овн-----л---ґ-----с-----ове
рнв-----н-----ь--р-----оі
                в-----
    
```

Датування. За формою написання прямолінійної р з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – початку XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3798 (табл. LXII, 2)

Збереженість напису дуже добра, всі його складові впевнено читаються:

```

ґнпомознравоу
своємоулоу
цґБ
    
```

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози равоу своємоу ЛоуцґБ.

Господи, поможи рабу своєму Луці.

Датування. За формою написання л з пласким верхом та покриттям, в з відкритою петлею, нахиленої праворуч є, л з покриттям, м з верхніми засічками, прямолінійної р з округлою петлею, злитих оу з повним у та ц, яка повністю знаходиться у рядку, графіті датується серединою XII – серединою XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3799 (табл. LXIII)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями, особливо постраждали нижні рядки; втім, всі складові можуть бути ідентифіковані:

```

ґнпомо
знравоу
своємоу
грґшґна
моукоста
нтнпоуа
мннь
ан ран
    нра
    
```

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рабу своєму грѣшѣнаму Костантину аминь.

Господи, помози рабу своєму зрѣшному Костянтину. Аминь.

Значення двох останніх рядків лишається нез'ясованим.

Датування. За формою написання λ з видовженою спинкою, β з виступом зверху, криволінійної ρ з петлею кутом донизу, σ з однією прямою стороною та τ у вигляді тризубу графіті датується другою третиною XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3800 (табл. LXIV)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями, початок нижнього рядка знижений обвалом тиньку:

мѣъ
вѣпа
тѣъ
наде
-аѣъ днн

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

М(ѣа)ць вѣ паты на де[с/в]аѣъ д(ѣ)/н/н(ѣ).

Місяць у п'ятій на дев'ять (або десять) днів.

Датування. За формою написання β з округлою нижньою петлею, нахиленої праворуч ϵ , ζ , яка повністю знаходиться у рядку, τ з виступом зверху та ψ з перемичкою графіті датується серединою XII – серединою XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3801 (табл. LXV)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений вибоями. Перший рядок виконаний по дузі орнаменту, решта – горизонтальні:

гнпомознрабу
--р
гевн
нра
онд
нм ъ
ноуль

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів основний текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рабу [Гѣ]ргєви.

Господи, помози рабу Георгію.

Визначити зміст приписки наразі не виявляється за можливе.

Датування. За формою написання прямолінійної ρ з округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – початку XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3802 (табл. LXVI, 1)

Початок напису знищений обвалом тиньку, збереглися тільки чотири літери ЗУЛЪ. Нажаль, через втрати ім'я автора реконструювати не вдається, від формули залишилось лише дієслово $\psi(\lambda)$ ль 'писав'

Датування. За формою написання л з верхньою засічкою графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3803 (табл. LXVI, 2)

Попри пошкодження тиньку на фресці простежуються літери ППН.

Датування. За формою написання триногої т та н з нахиленою перемичкою час появи графіті окреслюється в межах кінця XIV – кінця XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3804 (табл. LXVI, 3)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест, основа щогли якого спирається на відкриту в основі трикутної форми Голгофу.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті визначається широким хронологічним діапазоном від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3805 (табл. LXVI, 4)

По фресковому тиньку голкою прокреслені літери SS у верхньому рядку та ф у нижньому.

Датування. За формою написання 2-подібної з графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3806 (табл. LXVII, 1)

Трохи нижче голкою прокреслені менші за розмірами літери:

твое
нас
фа
і

Датування. За формою написання в з переломом при щоглі час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3807 (табл. LXVII, 2)

Складові напису пошкоджені вибоями. Із шести літер можемо відчитати перші чотири ЄЗЪ, дві останні ідентифікувати не виявляється за можливе.

Датування. За формою написання нахилених праворуч є та з із переломом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення таких палеографічних ознак, верхня хронологічна межа може бути окреслена кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3808 (табл. LXVII, 3)

Тиньк в місці розташування обведеного квадратною рамкою напису пошкоджений, закінчення рядків не збереглося:

δ-οηαρο-----

βυδεβ-----

ν-----στα-----

Реконструювати текст наразі не виявляється за можливе.

Датування. За типологічним методом графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

1.15. Фреска з зображенням Чесного хреста

Знаходиться у північно-східному куті віми на південній грані східної лопатки першого від вітаря хрещатого стовпа (табл. II, 1). Поверхня стіни затерта та пошкоджена дрібними вибоями, проте в цілому її збереженість доволі добра. С. Висоцький опублікував дев'ятнадцять графіті, виявлених на цій фресці: №№ 32, 50, 51, 86, 130, 134, 135, 177, 178, 183, 184, 185, 213, 272, 273, 308, 309; два грекомовні написи окремих номерів тоді не отримали. Оскільки під час публікації під один номер попадали інколи декілька графіті, то їм надавались додаткові номери: №№ 86а, 86б та 86в, 130а та 130б, 178а та 178б, 185а, 213а, 273а, 308а та 308б, 309а. Крім цих епіграфічних пам'яток, на поверхні досліджуваної ділянки виявлено ще сто двадцять два стародавні графіті, їм надано номери від 3809-го по 3930-й (табл. II, 2).

Графіті № 32 (табл. LXVIII)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1966, с. 84-85, табл. XXXIII, 2; XXXIV, 2], невелику корекцію прочитання запропонував В. Німчук [Німчук 1967, с. 90]. Між запропонованим прочитанням та оригіналом спостерігаються декілька розбіжностей:

г̃н̃помозира | боусвоємоу | [Δ]ρ̃χ̃¹ζи²Δπ̃[ι̃]³ | [ΙΕ]⁴Δχι⁵ю

1) незважаючи на пошкодження тиньку, на фресці в цьому місці чітко простежуються літери и та г;

2) прийняту С. Висоцьким за и літеру насправді слід ідентифікувати як н, адже чітко простежується нахилена донизу перекладина;

3) у цьому місці тиньк також пошкоджений, проте літери збереглися чітко, тут читаються т, ь, к та фрагмент скісної, що залишилась від у;

4) на початку рядка С. Висоцький реконструював літери ів; В. Німчук виправив їх реконструкцію на ив; втім, незважаючи на пошкодження тиньку, можемо встановити, що тут була прокреслена одна літера, щогла якої не збереглась, натомість залишились фрагменти перекладини, які дозволяють впевнено реконструювати її як т;

5) в місці зазначеної публікатором літери ч жодних прорізів немає, в цьому місці були наявні дві тріщини у тиньку, що створили враження чаші ч; ці тріщини існували тут у момент виконання напису, тому автор останню літеру виконав на певній відстані від пошкодження.

Відтак, зважаючи на наведені вище зауваження, наявний на стіні обведений квадратною рамкою текст виглядає таким чином:

г̃н̃помозира
боусвоємоу
н̃г̃ζи²Δπ̃[ι̃]³
т̃Δχι⁵ ю

З розбивкою на слова:

Г(оспод)и помози рабоу своємоу Игънатьку тачию.

Господи, помози рабу своєму Игнатку худому.

Датування. С. Висоцький датував графіті XII ст.; за формою написання а з покриттям, в, вертикальної з із переломом, в, п та љ з виступами зверху, и, м та ь з верхніми засічками, к з нижньою скісною, що примикає до щогли, з верхньою засічкою, н з перемичкою та з верхніми й нижніми засічками час появи графіті визначається останньою третиною XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 50 (табл. LXIX, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 95, табл. XLIX; L]. Між запропонованим прочитанням та оригіналом спостерігаються розбіжності тільки у другому рядку. Зокрема, на початку другого рядка публікатор вказав літеру м, що насправді є складовою іншого графіті (№ 3810).

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена, проте майже всі його складові впевнено читаються:

Ѣ
МЦАНОА
БРАВЪ
ІЄЗДНЬПРЪ
С--ВНСАРА
ВЪБЪЖНН
МИТРОПО
ЛНТЪКЮ
РНО

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

М(Ѣ)С(А)ЦА НОВАРА ВЪ ІЄЗД(Ь)НЬ ПРЪС[ТА]ВИСА РАВЪ Б(О)ЖИИ МИТРОПОЛИТЪ КЮРИЛО.

Місяця листопада у 27 день приставився раб Божий митрополит Кирило.

Датування. Відповідно до контексту графіті датується 1233 р. [Янин 1992, с. 23-24]; палеографія складових не суперечить його датуванню 30-ми рр. XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 51 (табл. LXIX, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 96, табл. XLIX; L]. Між запропонованим прочитанням та оригіналом розбіжностей не виявлено:

ГНПОМОЗНРА
БОУСВОЕМОУ
НИСОНУ

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рабоу своємоу Нисону.

Господи, помози рабу своєму Нисону.

Датування. С. Висоцький датував графіті XII ст. (хоча опублікував його у рубриці “графіті XIII – XIV ст.”); за формою написання в з переломом при щоглі, г, перекладаина якої довша за щоглу, вертикальної з із переломом, прямолінійної р з округлою петлею, оу зі зменшенням о, н з верхньою засічкою та перемичкою вірогідний час виконання графіті визначається останньою чвертю XI – початком XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 86 (табл. LXX, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 113, табл. LXXV, 1; LXXVI, 1] разом із двома іншими, малюнком та написом.

На фресці подвійними замкненими рисками виконане зображення чотириконечного хреста. Його перекладаина та нижня частина щогли прямі, а верхня частина останньої розширюється до верху. Основа щогли спирається на Голгофу складної конфігурації, у вигляді перегорнутого двозуба.

Датування. За особливостями розташування графіті датується в межах останньої чверті XI – середини XIV ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 86а (табл. LXX, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 113, табл. LXXV, 1; LXXVI, 1] спільно з трьома малюнками. Причому на фотографії та прорисовці напис обрізаний, а у тексті дослідник наводив тільки одне слово, що, як показує порівняння з оригіналом, було відчитане з деякими неточностями:

... [Δ]¹Δ²НИΔ²ο ...

- 1) незважаючи на пошкодження тиньку, на фресці чітко читається літера и;
- 2) на прорисовці дослідник пропустив верхню скісну літери κ, тому помилково подав її як λ.

Загалом, збереженість напису доволі добра, незважаючи на дрібні пошкодження та затертість тиньку наприкінці рядка:

σωφ_ηαν_νικ_ολ_α ς_ιϋ_νε_ϋβ_γι

Від третьої літери дати залишились тільки дві щогли, що теоретично дозволяє реконструювати її також і як π. Проте вивчення тиньку довкола щогл вказало, що у верхній частині він не пошкоджений, тож тут не могло не бути помітним наявності перекладаини від π, чого якраз і не спостерігається. Натомість тиньк між щоглами пошкоджений, що дозволяє реконструювати тут саме η.

Звертає на себе увагу й те, що напис виконаний довкола щогли хреста, що може справити враження на виконання обох (напису та малюнку) одним автором. Проте форма прорізів відмінна, тож це – два окремі графіті.

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

σωφ_ηια_ς Νικολ_α ς_ιϋ_νε_ϋ β_γι...

Софія, Микола, 6955 (1347) у 13-те...

Відсутність обов'язкової вказівки місяця дозволяє зробити висновок, що з якихось причин напис залишився незавершеним.

Датування. У тексті прямо вказаний час виконання – 1347 р.; палеографія складових графіті не суперечить його датуванню серединою XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 86б (табл. LXXI)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 113, табл. LXXV, 1; LXXVI, 1] спільно з написом та двома малюнками хрестів.

На фресці прокреслена фігура, що схожа на серце. Ліворуч та праворуч вона має доповнення у вигляді двох овалів, в нижній частині вона доповнена трикутником, зверху – видовженим гострим півовалом зовні та невеликим зображенням “трона” у середині. Сам малюнок обведений у велике коло.

Зображення пошкоджене хрестом (№ 86) та написом (№ 86а).

Датування. За особливостями розташування час появи графіті визначається останньою чвертю XI – серединою XIV ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 86в (табл. LXXII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1966, с. 113, табл. LXXV, 1; LXXVI, 1] разом з двома іншими малюнками та написом.

По фресковому тиньку глибоко видряпаній чотириконечний хрест з розширеними кінцями.

Датування. За формою прорізів графіті датується в межах останньої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 130 (табл. LXXII, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 48, табл. XXXIV, 3; XXXV, 3], прочитання коригував А. Залізник [Залізник 2004, с. 267]:

гипомозирабвюсвоє | еми¹анътонъ²ж

1) замість літери и на поверхні стіни чітко простежується літера ю, тож корекція А. Залізника цілком слухна;

2) на фресці чітко простежується літера з, прочитання тут А. Залізником ь безпідставне, відсутність “лівої верхньої засічки”, що, на думку дослідника, відрізняє ь від з, насправді зумовлене її знищенням складовими № 130б.

Зважаючи на наведені вище зауваження, стіні текст виглядає так:

гнпомознрбвюсвоє
емюанътонъж

З розбивкою на слова текст, обведений прямокутною рамкою з прикрашеною півовалами верхньою частиною, виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рбвю своє/є/мю Анътонъж.

Господи, помози рабу своєму Антонію.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті XII ст.; за формою написання а, и, м, н, о, п та є із засічками або покриттям, а також в з петлею кутом вперед, графіті датується в межах останньої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 130а (табл. LXXIII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 48, табл. XXXIV, 3; XXXV, 3] спільно з написом. Втім, вивчення форми прорізів вказує, що малюнок видряпаній іншим автором вже після появи напису.

На фресці виконаний малюнок проквітлого хреста, від кінців перекладини до вершини шогли якого прокреслені нахилені риски.

Датування. За формою прорізів час появи графіті датується останньою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 130б (табл. LXXIII, 2)

По запису № 130 прокреслена прямокутна фігура, що зовні нагадує рамку. На перший погляд може здатись, що рамка існувала тут до того, як було

виконано молитовний напис Антонія. Однак рух леза дозволяє встановити, що прорізи останнього пошкоджені саме лініями рамки. Можливо, його автор свідомо намагався закреслити запис Антонія.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті останньою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 134 (табл. LXXVI)

Опубліковане Б. Рибаківим [Рибаків 1947, с. 55], увійшло до зводу С. Висоцького [Висоцкий 1976, с. 51, табл. XLI; XLII] у відкоригованому вигляді:

Б. Рибаків

гипгзмзирабу | своємугав | ри[дови]¹грѣшь | [ному]²

С. Висоцький

гипгзмзирабу | своємугав | рилу¹грѣшь | нзму²

1) на поверхні стіни чітко читаються літери лу;

2) нижній рядок повністю зберігся, його складові – нзму, жодних слідів о диграфа оу немає.

Відтак, наявний на стіні текст виглядає таким чином:

гнпгзмзирабу
своємугав
рилугрѣшь
нзму

З розбивкою на слова:

Г(оспод)и пзмзи рабу своєму Гаврилу грѣшьнзму.

Господи, поможи рабу своєму Гаврилу зрішному.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XII ст.; за формою написання в з високою петлею, вертикальної з із розвилкою, прямолінійної р з округлою петлею та ѣ у вигляді тризубу з покриттям час появи графіті визначається останньою чвертю XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 135 (табл. LXXIV; LXXV)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 52, табл. XLIII; XLIV], прочитання коригували В. Колесов [Колесов 1978, с. 151], В. Німчук [Німчук 1988, с. 28-29], В. Янін [Янин 1992, с. 26-27], А. Залізняк [Зализняк 2004, с. 283]. Різничитання торкаються тільки чотирьох останніх рядків:

владзкогрѣхъзмд¹ихъмнозн
в[о]²соутъисъп[о]д¹⁰ови³оулу⁴чити
С. Висоцький млѣтъ¹⁰отътѣвѣ¹¹соу[д]⁴ипрѣ⁵вѣ⁶
[д]⁷нз⁸вздѣньсоудьнь⁹

С. Висоцький

владзкогрѣхъзмд¹ихъмнозн
в[о]²соутъисъп[о]д¹⁰ови³оулу⁴чити
В. Колесов млѣтъ¹⁰отътѣвѣ¹⁰соу[д]⁴ипрѣ⁵вѣ⁶
[д]⁷нз⁸вздѣньсоудьнь⁹

В. Колесов

владзкогрѣхъзмд¹ихъмнозн
в[о]²соутъисъп[о]д¹⁰ови³оулу⁴чити
В. Німчук млѣтъ¹⁰отътѣвѣ¹⁰соу[ди]⁴ипрѣ⁵вѣ⁶
[д]⁷нз⁸вздѣньсоудьнь⁹

В. Німчук

В. Янін

ВЛДЪКОГРЪХЪМО¹ИХЪМНОЗН
 Б[О]²СОУТЬИСЪП[О]Д¹⁰ОБИ³ОУЛУЧИТИ
 МЛСТЬ¹⁰ОТЪТЕБЕ¹⁰СОУ[Д]⁴ИПРД⁵ВЪ⁶
 Д⁷НД⁸ВЪДНЬСОУДЬНД⁹

А. Залізняк

ВЛДЪКОГРЪХЪМО¹ИХЪМНОЗН
 Б[О]²СОУТЬИСЪП[О]Д¹⁰ОБИ³ОУЛУЧИТИ
 МЛСТЬ¹⁰ОТЪТЕБЕ¹⁰СОУ[Д]⁴ИПРД⁵ВЪ⁶
 [ДВ]⁷НД⁸ВЪДНЬСОУДЬН[Ы]⁹

- 1) на фресці чітко читається літера о, адже “спинка” а є гніздом від зотлілої соломи;
- 2) В. Янін вказує літеру як наявну, проте в цьому місці знаходиться вибій, тож о слід подавати як втрачену;
- 3) на фресці чітко простежується літера и;
- 4) В. Німчук реконструює в цьому місці літери ди, проте збережений фрагмент літери д не лишає сумнівів у тому, що тут могла знаходитись тільки вона одна;
- 5) на фресці чітко читається літера а;
- 6) на поверхні стіни добре простежується літера ь;
- 7) тиньк в місці розташування літери пошкоджений, проте зберігся її фрагмент – ніжка д, що не дозволяє реконструювати тут літеру и;
- 8) незважаючи на пошкодження, на поверхні стіни помітна фрагментарно збережена ъ;
- 9) наприкінці рядка впевнено ідентифікується літера ь;
- 10) під цим номером ми об’єднали літери, які подаються як збережені, проте від них через пошкодження тиньку залишилися тільки фрагменти.

Зважаючи на наведені вище зауваження наявний текст виглядає так:

+ГНПОМОЗНРАБОУ
 СВОЕМОУКОЗМЪГРЕШ-НОМОУ
 ПРОЗВУТЕРОУНПРОСТНМА
 ВЛДЪКОГРЪХЪМОИХЪМНОЗН
 Б-СОУТЬНСЪ---ОВНУЛУЧИТИ
 МЛСТ-ОТЪТЕБ-СОУ-НПРАВЪ
 ДНЪВЪДНЬСОУДЬНЪ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Г(оспод)и помози рабу своему Козмѣ грѣш[ы]номуу прозвутероу и прости ма вл(а)дыко грѣхъ монохъ мнози б[о] соуть и сѣ[под]оби улучити м(и)л(о)ст[ь] отъ Теб[е] Соу[д]и Правь[д]ны въ д(ь)нь соуднь.

Господи, помози рабу своему Кузьмі грішному пресвітеру та прости мене владико гріхів моїх численних суцих, і сподоб отримати милість від Тебе, Судді Праведного, у день судний.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XII ст.; за формою написання б з виступом зверху, г з виступом зверху, д із довгими ніжками, вертикальної з із переломом, прямолінійної р з округлою маленькою петлею, ч у вигляді бокальчика, ь та ъ з петлями кутом вперед час появи графіті визначається у межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 177 (табл. LXXVII)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 80, табл. LXXIV, 2; LXXV, 2], прочитання коригував А. Турилов [Турилов 2000, с. 41-42]:

С. Висоцький
 НИКОНЪΨΛΖ
 ВЪНЕДѢЛУПО[С]Е[РЕ]¹
 ДЪСЪПАСѢ²ВЪ³

А. Турилов
 НИКОНЪΨΛΖ
 ВЪНЕДѢЛУПЕ[Р]Е¹
 ДЪСЪПАСѢ²ВЪ³ / ДЪСЪПАС[Ъ]²ВЪ³ / ДЪСЪПАС[Ъ]²ВЪ³
 [МЪΔ]⁴ЪН[ЕМЪ]⁵

- 1) закінчення другого рядка збереглося чітко, тут читаються літери єре;
- 2) літера пошкоджена, проте форма вибою та збережений фрагмент дозволяють впевнено ідентифікувати її як є;
- 3) на поверхні фрески чітко простежується ѓ;
- 4) тиньк в місці розташування початку четвертого рядка пошкоджений, проте можемо простежити тут літери кзд;
- 5) на поверхні фрески простежується чотири літери, з них перша знищена вибоєм, друга пошкоджена, вона може ідентифікуватись як и або њ, дві наступні збереглись, вони чітко читаються як м та ѓ.

Зважаючи на наведені вище зауваження текст виглядає таким чином:

НИКОНЪΨΛΖ
 ВЪНЕДЕЛУПЕРЕ
 ДЪМЪПАСЕВЪ
 КЗДЪН-ЕМЪ

З розбивкою на слова:

Никонъ Ψ(Δ)λζ въ неделу передъ Съпасе въ кѣз дън/ѡ/ѡемъ.

Никон писав у неділю перед Спасом у 27-ме вдень.

У Православній Церкві відзначаються два Спаси: 1 серпня – походження древ Хреста Господня, 6 серпня – Преображення Господне [Дьяченко 2006, с. 648]. Відповідно до контексту, графіті було виконане перед першим Спасом, встановленим на Русі з 1164 р. [Турилов 2000, с. 41], тобто, 27 липня.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XIII – XIV ст.; за формою написання λ з видовженою спинкою, в з петлею кутом вперед або округлою, нахиленої ліворуч є, нахиленої ліворуч з із переломом, л з покриттям та ѓ, петля якої торкається коромисла, графіті вірогідніше датувати серединою XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 178 (табл. LXXVIII)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 80-81, табл. LXXIV, 2; LXXV, 2], причому під один номер, як показує форма прорізів, потрапили два різні написи, тож верхньому рядку надано номер 178а. Між опублікованим прочитанням та оригіналом спостерігаються певні розбіжності:

[ПОМ]¹илу | ирѡвасвое | гои²вана³

- 1) на початку рядка чітко читаються літери ги та пом;
- 2) між літерами и та в знаходиться ще одна, є;
- 3) напис складається з чотирьох рядків, проте складові нижнього сильно пошкоджені, тут ідентифікуються літери лино.

Слід також зазначити, що напис виконаний у прямокутній рамці, за розмірами значно меншої від нього.

Відтак, зважаючи на наведені зауваження текст виглядає таким чином:

ГНПОМНЛУ
НРАБАСВОЕ
ГОНЕВАНА
--ЛННО--

З розбивкою на слова текст перших трьох рядків виглядає так:

Г(оспод)и помилуй раба своего Иевана...

Господи, помилуй раба свого Івана...

Загальний вигляд розташування написів № 178 та № 178а дозволяє з більшою долею вірогідності визначити, що останнє передувало першому.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XIII – XIV ст.; за формою написання в з високою петлею, в з переломом, петлі якої торкаються щогли, прямолінійної ρ з петлею кутом вгору графіті датується останньою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 178а (табл. LXXIX, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 80-81, табл. LXXIV, 2; LXXV, 2] як перший рядок № 178. Між опублікованим прочитанням та оригіналом спостерігаються певні розбіжності:

[ст]¹а²тронце

1) літери ст, незважаючи на пошкодження, збереглись;

2) С. Висоцьким була пропущена літера ѡ.

Зважаючи на наведені вище зауваження наявний текст виглядає так:

стѡа²тронце

З розбивкою на слова:

С(ва)таѡа Тронце.

Свята Трійце.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XIII – XIV ст.; за формою написання ρ з розімкненою петлею, т з нижньою засічкою, ц з платформою по низу рядка графіті датується початком XII – серединою XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 178б (табл. LXXIX, 2)

Опубліковане С. Висоцьким, згадувалось в коментарі до № 178 [Висоцкий 1976, с. 80-81, табл. LXXIV, 2; LXXV, 2], прочитання коригував А. Залізник [Зализняк 2004, с. 283]:

С. Висоцький

¹[по]²п³иникоумени⁴

А. Залізник

¹2³π³ην³κου³μεν³η⁴

1) напис складається з двох рядків, проте в тексті обидва дослідники розглядали тільки нижній; при цьому тільки А. Залізник правильно визначив напис як грекомовний;

2) жодних слідів для реконструкції складу по немає;

3) на початку рядка знаходяться написані з інверсією літери οπ;

4) наприкінці нижнього рядка читається η, пропущена С. Висоцьким.

Зважаючи на наведені зауваження текст виглядає таким чином:

εανϝτεος
οπηνηκουμενην

З розбивкою на слова:

Εαν ϝτος οπην ηκουμενην?
Εἴν οὔτος ὄπιν οἰκουμένην?
Чи не це кара світові?

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: написи-запитання.

Графіті № 183 (табл. LXXX)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 82-83, табл. LXXVIII, 1; LXXIX, 1], прочитання коригував А. Турилов [Турилов 2000, 42-43]. Між пропонуваними варіантами прочитання та оригіналом спостерігається декілька розбіжностей:

С. Висоцький

ш¹т²створю
н¹в²е³де
вх²змне
комз²при
ближюс⁴

А. Турилов

ш¹т²створю
н¹в²е³де
вх²змне
комз²при
ближюс⁴

- 1) на фресці чітко читається літера ш, форма її написання відмінна від w у третьому рядку;
- 2) в цьому місці чітко помітна літера о;
- 3) у другому рядку впевнено простежуються літери ве;
- 4) обидва дослідники читали наприкінці рядка а, однак тут, незважаючи на пошкодження, виконана літера ь.

Зважаючи на наведені вище зауваження текст виглядає таким чином:

штостворю
н¹в²е³де
вх²змне
комз²при
ближюсь

З розбивкою на слова:

Што створю н¹в² ве³дє вх² змне комз² приближюсь.
Що створю не знаю, ох мені, куди наближусь.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XIII – XIV ст.; за формою написання нахиленої праворуч є, м з верхніми засічками, криволінійної р з петлею кутом донизу, т з нижньою засічкою, кутастої w з вузьким верхом, ш з платформою по низу рядка та ю з нахиленою перемичкою графіті датується другою чвертю – кінцем XIV ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 184 (табл. LXXXI)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 83, табл. LXXVIII, 2; LXXIX, 2]. Між опублікованим варіантом прочитання та оригіналом спостерігається ряд розбіжностей у другому рядку:

$pa\bar{z}^1buc[\bar{v}]^2oe$

- 1) після складу *pa* на фресці чітко читається літера *ы*, а не *ъ*;
- 2) літера *v* показана як втрачена, проте вона була відсутня з самого початку, тобто, автор її пропустив.

Зважаючи на наведені вище зауваження текст виглядає таким чином:

ГНПОМОЗН
 PАЗЫБУСОЕ
 МУДАННО
 ВНГРЪШЬНОМУ

З розбивкою на слова:

Г(оспод)и помози рыбу с(в)оему Данилови грѣшьному.
 Господи, поможи рабу своему Данилові грішному.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XIII – XIV ст.; за формою написання *v* з виступом зверху, *v* з переломом при щоглі, *d* з верхньою засічкою, нахиленої праворуч з із переломом, *o* з покриттям, прямолінійної *p* з петлею кутом вгору, вертикальної *ь*, *ъ*, петля якої торкається коромисла, та *ы* з середньою перемичкою графіті слід датувати останньою третиною XII – першою третиною XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 185 (табл. LXXXII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 83, табл. LXXVIII, 2; LXXIX, 2], прочитання коригував А. Турилов [Турилов 2000, 43-44]:

С. Висоцький
 $o^1t^2n^3илк^4p^5zu$
 бытуѣоли

А. Турилов
 $o^1t^2n^3илк^4y^5zu$
 бытух^боли

- 1) на поверхні стіни чітко читається літера *o*, у верхній частині добре простежується з'єднання обох її половинок, а прийнята за “вуса” А. Туриловим частина є гніздом від зотлілої соломи;
- 2) на фресці чітко читається літера *г*;
- 3) в цьому місці виконана літера *n*, вона впевнено читається, ніякої “косої перекардини майже посередині”, як те стверджує А. Турилов, немає, тиньк тут рівний і не пошкоджений;
- 4) шоста літера має ідентифікуватись не як ІС-подібна *к*, а як *ю*;
- 5) наступна літера впевнено визначається як *y*, жодних слідів замикаючої перемички зверху немає;
- 6) літера впевнено й однозначно ідентифікується як *к*.

Зважаючи на наведені зауваження, наявний текст виглядає таким чином:

огпнлкѣузу
 бытуколн

На жаль, незважаючи на те, що всі складові впевнено ідентифікуються, наразі складно запропонувати осмислене прочитання та тлумачення тексту.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XIII – XIV ст.; за формою написання в з округлою петлею, нахиленої праворуч з із переломом, дзеркальної вертикальної у, ы з середньою перемичкою графіті слід датувати серединою XII – першою чвертю XIV ст.; зважаючи на можливе виконання написів № 185 та № 185а одним автором, верхню хронологічну межу можна окреслити першою чвертю XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 185а (табл. LXXXII, 2)

Трохи нижче попереднього напису виконаний інший, який можемо бачити на фотографії та прорисовці С. Висоцького [Высоцкий 1976, табл. LXXVIII, 2; LXXIX, 2]. Форма прорізів обох дуже подібна, як і загальні форми літер. Вірогідно, вони виконані однією людиною. Проте оскільки рядок відсунутий вниз та ліворуч від № 185, його слід розглядати як окреме графіті.

Збереженість напису добра, його складові чітко читаються:

нанвѸднѹторо

Датування. За формою написання прямолінійної р з петлею кутом вгору графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XIII ст.; зважаючи на можливе виконання написів № 185 та № 185а одним автором, нижню хронологічну межу можна окреслити серединою XII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 213 (табл. LXXXIII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 98, табл. CIV, 1; CV, 1]. Між опублікованим варіантом прочитання та оригіналом спостерігаються певні розбіжності:

[мѣ]амартавъ.д. дѣнь пристаѵиса² | [рѧвъ]³ бѣжиийѵс[а]⁴ ѿпѣ⁵ко

- 1) літера д, що знаходиться під горизонтальним титлом, не відділена від решти тексту крапками;
- 2) показана наприкінці рядка ѧ насправді знищена вибоєм, вказана на прорисовці С. Висоцького вона вміло “виконана” реставратором по пізнішій шпаклівці;
- 3) на початку рядка збереглась літера р;
- 4) літера л, незважаючи на пошкодження, збереглась;
- 5) на фресці чітко простежується літера ѵ.

Відтак, зважаючи на наведені зауваження наявний на стіні текст виглядає таким чином:

ѿамартавъ.дѣнь пристаѵиса
рѧвъ бѣжиийѵс ѿпѣко

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:
[М(ѿса)ц]а марта въ дѣ д(ѵ)нь пристаѵис[а] р[ѧвъ] Б(о)жиий ѵс(ѧ) ѿпѣко.
Місяця березня у 4 день пристаѵисѧ раб Божий Йоанн Слѣпо.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XIII – XIV ст.; за формою написання ѧ з видовженою вгору спинкою, в з переломом при щоглі, А-подібної д, написаної у три змахи зіркоподібної ж, прямолінійної р з округлою петлею, вертикальної ѵ з петлею кутом вперед графіті слід датувати кінцем XI – початком XIII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 213а (табл. LXXXIII, 2)

Прочитання цього напису, його фотографія та прорисовка були публіковані С. Висоцьким спільно з № 213 [Высоцкий 1976, с. 98, табл. CIV, 1; CV, 1], хоча закінчення останнього рядка не було прочитане повністю, оскільки він пропустив літери гр҃ѣ.

Відтак, наявний на стіні текст виглядає таким чином:

г҃нпознравоу сво
ѣмоу гр҃ѣ

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів:

Г(оспод)и по(мо)зи равоу своѣмоу гр҃ѣ {шьномуу}.

Господи, поможи рабу своѣму грѣшному.

Датування. За формою написання а з розімкненою петлею, нахиленої праворуч з із переломом, прямолінійної р з округлою незамкненою петлею графіті датується другою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 272 (табл. LXXXIV, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 123, табл. CXLIX; CL].

На фресці потрійними замкненими рисками прокреслений шестикінецьний хрест, що складається зі шогли, перекладини та символічної таблички над головою Ієсуса Христа. Основа шогли спирається на триступінчасту замкнену Голгофу. Над та під символічною табличкою прокреслені складові теонімограми ІС ХС та НН ІА.

Датування. За формою написання н з діагональною та і з горизонтальною перемичками графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 273 (табл. LXXXIV, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 123, табл. CXLIX; CL].

На фресці прокреслений знак, що має вигляд тризубу з сильно видовженим середнім зубцем, який роздвоюється у вершині. Бічні зубці також роздвоюються. У нижній та у верхній частинах прокреслено по колу.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.; оскільки подібний малюнок (№ 3813) надійно датується за стратиграфічним методом, верхня хронологічна межа може бути окреслена першою чвертю XIII ст.; відповідно до інтерпретації знаку як приналежного Ізяславу Ярославичу малюнок може бути датований третьою чвертю XI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 273а (табл. LXXXIV, 3)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 123, табл. CXLIX; CL].

На поверхні стіни прокреслений подібний до попереднього знак. Проте його середній зуб роздвоюється сильніше, у верхній частині кожна частина теж роздвоюється; між цими двома відростками прокреслений невеликий гострий овал. Бічні зубці роздвоюються, між ними у нижній частині прокреслене коло.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.; у зв'язку з подібністю цього малюнку № 3813, верхню хронологічну

межу можемо окреслити першою чвертю XIII ст.; згідно інтерпретації знаку як приналежного Ізяславу Ярославичу малюнок відноситься до третьої чверті XI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 308 (табл. LXXXV, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 31, табл. XI, 1, 2] разом з написом та малюнком. Але дослідником були прочитані лише окремі слова; збереженість напису доволі добра, майже всі його складові впевнено читаються:

Гґпомози
рѡвомаѡвон магаврнл-
внѡннѣмногалѣт-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рѡвома своима Гаврил[о]ви Аннѣ многа лѣт[а].

Господи, помози рабам своїм Гаврилу та Анні многая літа.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XII ст.; за формою написання ѡ з видовженою спинкою, в з високою округлою петлею, в з округлою нижньою петлею, г з виступом зверху, вертикальної з із переломом, криволінійної р з округлою петлею графіті датується останньою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 308а (табл. LXXXV, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 31, табл. XI, 1, 2] разом з двома іншими написами. На фресці прокреслений хрестоподібний малюнок-плетінка, що має вигляд символічного тризубу.

Датування. За особливостями розташування – автор № 308 змушений був оминати малюнок – графіті датується другою чвертю XI – початком XIII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 308б (табл. LXXXVI, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 31, табл. XI, 1, 2] спільно з малюнком та іншим написом.

Початкові складові обох рядків знищені вибоями:

-----нма
-----ѡшнхъпредътовою

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст можемо представити таким чином:

... [прост]и ма ... [сѡгр]ѡшнхъ предъ Тобою.

...прости мене, ... згішив перед Тобою.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XII ст.; за формою написання и з короткими верхніми засічками та криволінійної р з петлею кутом донизу час появи графіті визначається останньою чвертю XII – кінцем XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 309 (табл. LXXXVI, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 31-32, табл. XI, 3, 4] спільно з малюнком. В цілому пропонуване дослідником прочитання не викликає заперечень, проте подані як втрачені початок та кінець рядка добре збереглись:

Гґпомози рабоу своємоу Васи-ню грґшьньому

З розбивкою на слова та відновленням втраченого фрагмента текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рабоу своємоу Васи[л]ию грґшьньому.

Господи, поможи рабу своєму Василию грґшиному.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XII – початку XIII ст.; за формою написання а, о та ю з покриттям, в з петлею кутом вперед та виступом зверху, г та п з виступом зверху, є та є з відворотом, и та м з верхніми засічками, р із незамкненою округлою петлею графіті датується в межах другої чверті XI – першої чверті XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 309а (табл. LXXXVII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1985, с. 31-32, табл. XI, 3, 4] спільно з написом.

На фресці прокреслений простий шестикінецьний хрест, що складається зі щогли, перекладки та символічної таблички над головою Ісуса Христа.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3809 (табл. LXXXVII, 2)

На фресці прокреслені три літери. З них збереглися перші дві КА, а остання, що пошкоджена, може бути ідентифікована як А або, менш вірогідно, Л.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3810 (табл. LXXXVII, 3)

Тиньк в місці розташування напису затертий, проте можемо встановити, що тут подвійними рисками були виконані літери Гґ, що є традиційним скороченням слова Г(оспод)и ‘Господи’.

Датування. Відповідно до структури формули час виконання графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3811 (табл. LXXXVII, 4)

Трохи вище прокреслені схожі літери ГґП, що є скороченою формою написання традиційного звернення Г(оспод)и п(омози) ‘Господи помози’.

Датування. Структура формули дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3812 (табл. LXXXVII, 5)

На поверхні стіни виконана літера Б.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3813 (табл. LXXXVII, 6)

По фресковому тиньку прокреслена схожа на № 273 та № 273а фігура, яка має вигляд тризубу, середній зубець якого роздвоюється.

Датування. Оскільки прорізи були пошкоджені написом № 50, за особливостями розташування графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XIII ст.; за умови інтерпретації знаку як приналежного Ізяславу Ярославичу малюнок може бути датований третьою чвертю XI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3814 (табл. LXXXVIII, 1)

Незважаючи на пошкодження дрібними вибоями, на фресці чітко простежується запис імені Івань ‘Іван’.

Датування. За формою написання дзеркальної а, в з переломом, петлі якої не торкаються щогли, і з пересічкою та ь з високою петлею графіті датується останньою третиною XIII – першою чвертю XIV ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3815 (табл. LXXXVIII, 2)

Трохи нижче прокреслена літера М.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3816 (табл. LXXXVIII, 3)

На поверхні стіни прокреслена велика літера Л.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3817 (табл. LXXXVIII, 4)

На поверхні стіни простежується літера *z*-подібна літера *z*. Далі помітна *x*, верхня частина якої знищена вибоєм. Наступна літера чітко читається як Л. Далі тиньк пошкоджений, проте можемо встановити за наявними частинами, автор намагався виконати літеру Г, проте тиньк став кришитись, тож автор прокреслив її дещо праворуч. Отже, на фресці прокреслений рік *z*схлг: 6633 (1125) р.

Датування. У тексті чітко вказаний час виконання – 1125 р., палеографія складових не суперечить датуванню графіті 20-ми рр. XII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3818 (табл. LXXXIX, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений дрібними вибоями, проте всі його складові впевнено читаються:

взѣронеагне

Датування. За формою написання а з видовженою вгору спинкою, нахиленої ліворуч є, прямолінійної р з округлою петлею, ы з виступом зверху та низькою перемичкою графіті датується останньою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3819 (табл. LXXXIX, 2)

На фресці простежується фігура, яка складається з кількох звивистих ліній.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3820 (табл. LXXXIX, 3)

По фресковому тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3821 (табл. LXXXIX, 4)

На поверхні стіни записане ім'я *Фѣвдоръ 'Федір'*.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч *ѣ*, округлої *ѡ*, прямолінійної *р* з петлею кутом донизу на весь рядок та *ѣ* з плавним вигином графіті датується серединою XIII – початком XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3822 (табл. XC, 1)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями, його початок та середня частина не збереглись:

-----нѣбнмдрнѣстѣа-дтнѡбжнамнлѣстнѡаа

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає таким чином:

... Мариѣ с(ва)т(а)а [м]ати Божиа милѣстиваа.

... *Маріє, свята мати Божя милостива.*

Датування. За формою написання *а*, *л* та *с* з покриттям, написаної у три змахи зіркоподібної *ж*, *и* з верхніми короткими засічками графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3823 (табл. XC, 2)

Збереженість напису добра, всі його складові чітко простежуються:

гѣпознр-дѡу своѣму Маскуму

З розбивкою на слова та відновленням відсутніх фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и по(мо)зи р/д/дѡу своѣму Маскуму.

Датування. За формою написання *а* з видовженою спинкою, *ѡ* з високою петлею, нахиленої ліворуч *ѣ*, прямолінійної *р* з петлею кутом донизу графіті датується у межах останньої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3824 (табл. XCI, 1)

Незважаючи на сильну затертість тиньку, на поверхні стіни чітко читаються видряпані голкою літери *Кѣ*, що є традиційним скороченням слова *К(ор)ѣ 'Коріє, Господи'*.

Датування. За типологічним методом графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.; нахилена праворуч є дозволяє знизити верхню хронологічну межу до першої третини XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3825 (табл. ХСІ, 2)

На фресці прокреслений чотириконечний хрест з розширеними кінцями.

Датування. Особливості розташування (написи № 309 та № 3822 виникли після малюнку) дозволяють надійно датувати графіті другою чвертю XI – першою чвертю XII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3826 (табл. ХСІ, 3)

На поверхні стіни простежується монограма, що складається з літер Ψ, Т, Ρ, Λ (або Κ).

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3827 (табл. ХСІ, 4)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1974, с. 123; 1976, с. 252, 253], проте окремого номеру не отримало; напис увійшов до зводу А. Євдокимової [Евдокимова 2006, с. 58; 2008, с. 472].

С. Висоцький вважав закінчення втраченим, проте воно збереглось, тож справедливо зазначене А. Євдокимовою як наявне:

κῆελεησον

З розбивкою на слова:

Κ(υρι)ε ελεησον.

Κύριε ἐλέησον.

Господи, помилуй.

Датування. За формою прорізів, виконаних по сирому тиньку ще до розпису, графіті надійно датується 1014/1015-1018 рр.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3828 (табл. ХСІІ)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1974, с. 123, рис. 2; 3; 1976, с. 252, 253, рис. 14], проте окремого номеру не отримало; запис увійшов до зводу А. Євдокимової, причому перший варіант прочитання [Евдокимова 2006, с. 57-58] у подальшому був доопрацьований дослідницею [Евдокимова 2008, с. 470-472].

Збереженість напису доволі добра, його складові чітко читаються:

κῆ
κεβοηθι
τονσονδουλον
γεοργη

З розбивкою на слова:

Κ(υρι)ε Κ(υρι)ε βοηθι τον сон δουλον Γεοργη.

Κύριε, Κύριε βοήθει τόν σόν δοῦλον Γεόργη.

Господи, Господи помози рабу своєму Георгію.

Датування. Форма прорізів, що виконані по сирому тиньку ще до розпису, дозволяє датувати графіті у межах 1014/1015-1018 рр.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3829 (табл. ХСІІІ, 1)

На поверхні стіни прокреслене коло. Всередині його верху та внизу видряпані літери N, розділені горизонтальною лінією. Зовні у верхній частині виконаний хрест, у нижній – літера H, ліворуч – B, праворуч – A.

Датування. За формою написання в з переломом, петлі якої не торкаються щогли, та з виступом зверху, графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.; при цьому, відповідно до типовості такої палеографічної ознаки, верхню ймовірну хронологічну межу можемо знизити до кінця XII ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3830 (табл. ХСІІІ, 2)

На фресці досить глибоко прокреслений чотириконечний хрест з розширеними кінцями.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3831 (табл. ХСІІІ, 3)

На фресці подвійними замкненими рисками виконаний малюнок свастики.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3832 (табл. ХСІІІ, 4)

Незважаючи на низку вибоїв, складові напису збереглись добре:

Г̃н̃помозн

З розбивкою на слова:

Г(оспод)и помози.

Господи, поможи.

Датування. За формою написання и з короткими верхніми засічками, о з покриттям та п з виступом зверху час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – середини XIII ст.; відповідно до типовості поширення такої форми о верхню ймовірну межу можемо окреслити серединою XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3833 (табл. ХСІV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями, місцями затерта, по закінченню нижніх рядків прокреслений запис № 50, внаслідок чого частина складових не простежується:

Г̃н̃помозирабѹ
своємуом--дї
ловнуово-омоу
в̃з̃л̃е-ьх̃удо-
ах̃ро-о--ннед-с-----

Загалом слід відзначити, що напис виконаний доволі незграбно, літери мають різні розміри, рядки нерівні.

З розбивкою на слова та відновленням пропущених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рабу своєму М[и]х[а]лови оубо[г]о[м]оу выле[ч]ь худ[о]г[а] хро[м]о[га] и нед[о]с[т]оин[о]г[а].

Господи, помози рабу своєму Михайлові убогому, вилікуй нещасного кульгавого та недостойного.

Датування. За формою написання *а* з видовженою спинкою, *А*-подібної *д* з верхньою засічкою або на трикутних ніжках, нахиленої ліворуч з із розвилкою, *оу* або *уо* зі зменшеним *о*, *ы* без перемички графіті датуються кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3834 (табл. ХСІV, 2)

На поверхні фрески видряпані літери *ХС*.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3835 (табл. ХСV, 1)

Складові обведеною квадратною рамкою напису пошкоджені вибоями та сильно затерті, проте в цілому доволі добре простежується:

ГНПЪМОЗИ
РАБУСВОЕМ-
ГР-ЛОВ-
ГРЕШЕНЪ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и пъмози рабу своем[у] Гр[и]лов[и] грешенъ.

Господи, помози рабу своєму Грилу грішному.

Датування. За формою написання *б* та *в* з петлею кутом вперед, *г* та *п* з виступом зверху, нахилених ліворуч *є*, нахиленої праворуч з із переломом, *ш* з платформою над рядком, *ъ* з короткими вусами час появи графіті визначається кінцем XI – першою чвертю XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3836 (табл. ХСV, 2)

Складові прокресленого голкою напису сильно затерті, пошкоджені вибоями, однак в цілому збереглись добре:

нес +есеегнаджен--гон

Датування. За формою написання вертикальної *є* та полого *ж* графіті датується другою чвертю XI – першою третьою XII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3837 (табл. ХСV, 3)

Тиньк в місці розташування напису сильно затертий, частина його складових не простежується:

ГґН ПОМОЗН
БУ-ОЄДЬМН
Т----ЛЕЪЕНА

З розбивкою на слова та відновленням втрачених і пропущених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспо,д)и помози (ра)бу [с](в)оє(му) Дьмит[рови]...

Господи, поможи рабу своєму Дмитрові...

Значення та зміст приписки з'ясувати не вдається.

Датування. За формою написання а з видовженою вгору спинкою, А-подібної д та з із переломом хвоста графіті датується другою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3838 (табл. ХСVI, 1)

Збереженість напису дуже добра, його складові чітко читаються:

ГґНПОМО
ЗНАДАМО
ВН

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспо,д)и помози Адамови.

Господи, поможи Адамові.

Датування. За формою написання а з розімкненою петлею, г з виступом зверху та нахиленої ліворуч з із переломом графіті датується другою чвертю XII – кінцем XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3839 (табл. ХСVI, 2)

Праворуч від попереднього напису виконаний малюнок відкритого до низу кола з трикутниками унизу біля кожного кінця. Всередині зверху прокреслене коло, над яким – дуга.

Датування. За особливостями розташування – автор № 3838 вирівнював рядки перед малюнком – графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3840 (табл. ХСVI, 3)

На фресці виконаний малюнок проквітлого хреста, нижня частина щогли якого прикрашена пишними пагонами.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3841 (табл. ХСVI, 4)

На поверхні стіни простежується незавершений малюнок чотириконечного хреста, вписаного у коло, від кінців щогли та перекладини якого мали відходити трикутні відрізки.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3842 (табл. ХСVII, 1)

Збереженість напису добра, пошкоджена тільки остання:

+гґпомозирав у

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози раву.

Господи, помози рабу.

Датування. За формою написання а з видовженою спинкою, в з високою округлою петлею, нахиленої праворуч з із розвилкою та прямолінійної р з округлою маленькою голівкою графіті датується останньою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3843 (табл. ХСVII, 2)

Складові напису пошкоджені вибоями, проте простежуються доволі добре:

гопомознравоу своемоу

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Го(споди) помози равоу своемоу.

Господи, помози рабу своєму.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч з із переломом та виступом зверху, а також оу зі злитим о графіті датується другою чвертю XII – початком XIV ст.; відповідно до типовості поширення такої форми з верхню хронологічну межу можна окреслити кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3844 (табл. ХСVII, 3)

Трохи нижче попереднього знаходиться інший видряпаний голкою напис:

гґпо мозираву своєму николе
МН

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози раву своєму Николе ми.

Господи, помози рабу своєму Ніколі, мені.

Датування. За формою написання в з виступом зверху, в, верхня петля якої ширша за нижню, вертикальної з із переломом хвоста, вертикальної р з маленькою голівкою та виступом зверху графіті датується другою чвертю XII – першою чвертю XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3845 (табл. ХСVIII, 2)

Складові напису сильно пошкоджені вибоями, закриті шпаклівкою, тож частина з них ідентифікується не зовсім впевнено:

-аму
во-фнловкаву--

Датування. За формою написання в з переломом при щоглі та особливостями розташування – напис виник після появи № 3842 та № 3843 – графіті датується останньою чвертю XII – початком XIV ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3846 (табл. ХСVIII, 1)

Складові напису пошкоджені декількома вибоями, проте всі простежуються:

Г^ДНПОМОЗНРАСВО
ГО

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспо)ди помози ра(бу) свого.

Господи, помози рабу свого.

Датування. За формою написання в з переломом при щоглі, з із переломом хвоста та криволінійної р з округлою петлею графіті датується другою чвертю XII – початком XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3847 (табл. ХСІХ, 1)

На фресці прокреслена літера Д.

Датування. За формою написання А-подібної Д графіті датується кінцем XI – кінця XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3848 (табл. ХСІХ, 2)

На поверхні стіни простежується велика літера А.

Датування. За формою написання а з видовженою спинкою графіті датується у межах кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3849 (табл. ХСІХ, 3)

По фресковому тиньку видряпані літери Н, Л та А.

Датування. За формою написання а з покриттям час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – початку XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3850 (табл. ХСІХ, 4)

Трохи нижче голкою виконані дрібні літери Г^ДНПО, що є незавершеною традиційною формулою Г(оспод)и по {мози} ‘Господи, помози’.

Датування. За структурою формули графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3851 (табл. С, 1)

На фресці прокреслені літери Г^ДН, що є традиційним скороченням слова Г(оспод)и ‘Господи’.

Датування. Структура формули та форма написання и з горизонтальною перемичкою дозволяють датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3852 (табл. С, 2)

На фресці виконаний малюнок чотириконечного хреста з розширеними у вигляді трикутників кінцями. Над перекладами прокреслена горизонтальна лінія.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3853 (табл. С, 3)

На поверхні стіни голкою прокреслена літера Г, яка за формою нагадує початкову г в написі № 3844, перед яким її виконано.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3854 (табл. С, 4)

Трохи нижче згаданого вище напису прокреслена літера К.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3855 (табл. С, 5)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3856 (табл. С, 6)

По фресковому тиньку прокреслена літера М, обабіч якої виконані скісні засічки – літери І (?). Над нею без сильного натиску на лезо (так що здається, ніби виконана іншим автором та інструментом) видряпана маленька літера Ψ.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3857 (табл. СІ, 1)

На фресці читається вигук Іли ‘Боже мій’.

Датування. За формою написання и з горизонтальною перемичкою графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3858 (табл. СІ, 2)

Праворуч від попереднього напису прокреслені невеликі літери КЄ, що є традиційним скороченням слова К(υρ)ιε ‘Кύριε, Господи’.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3859 (табл. СІ, 3)

На поверхні стіни групами прокреслені шість літер:

п̄	г̄
єλ	тн

Датування. За формою написання нахиленої праворуч є та и з горизонтальною перемичкою графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми написання є верхню межу можемо окреслити першою третиною XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

... [поми]л[уи] ... своего Ни[ко]л[у] грѣ[ш]ьнаго и недостойнаго и м[а] Г[н]ьнѣта.

... помилуй ... своего Миколу грішного та недостойного, і мене, Гната.

Датування. За формою написання г з виступом зверху та криволінійної р з петлею кутом донизу, а також за особливостями розташування (запис № 3861 пошкодив текст) графіті датується останньою чвертю XII – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3865 (табл. CIV, 1)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3866 (табл. CIV, 2)

На поверхні стіни прокреслена фігура, яка нагадує лігатуру літер ВС.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3867 (табл. CIV, 3)

По фресковому тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3868 (табл. CIV, 4)

На поверхні стіни простежується незавершене зображення хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3869 (табл. CIV, 5)

На фресці простежуються чотири літери *ѣѣѣѣ*.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч *ѣ* графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.; за типовістю поширення такої палеографічної ознаки верхню хронологічну межу можемо окреслити першою третиною XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3870 (табл. CV, 1)

Збереженість напису доволі добра, всі його складові чітко читаються:

Гнпомозн
рѣвоу свое
моу Данилови

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рѣвоу своємоу Данилови.

Господи, помози рабу своєму Данилові.

Датування. За формою написання а з покриттям, в та г з виступом зверху, в, верхня петля якої більша або ширша за нижню, р з петлею кутом вгору графіті датується другою чвертю XI – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3871 (табл. CV, 2)

На поверхні стіни простежуються літери ЗПД.

Датування. За формою написання вертикальної Ъ-подібної з графіті датується другою чвертю XII – серединою XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3872 (табл. CVI, 1)

Складові напису збереглись доволі добре, вони чітко читаються:

ГНПОМО
БОУУЗРА

Звертає на себе увагу написання літер у з з інверсією.

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози раво/у/у.

Господи, поможи рабу.

Датування. За формою написання н з довгими верхніми засічками, криволінійної р з округлою петлею та у з перемичкою графіті датується серединою XII – початком XIV ст.; відповідно до типовості поширення такої форми у нижня вірогідна хронологічна межа може бути окреслена останньою чвертю XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3873 (табл. CVI, 2)

Незважаючи на пошкодження тиньку, всі складові напису добре простежуються:

СЕМЪА
ЪРА
М

Реконструкція повного тексту ускладнена; верхній рядок, найвірогідніше, слід розглядати як іменник *семъа* ‘сѣмьѧ, родина’.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч є час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.; за типовістю поширення такої палеографічної ознаки верхню ймовірну хронологічну межу слід окреслити першою третиною XIII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 3874 (табл. CVII, 1)

Трохи праворуч від згаданого вище напису (№ 3873) прокреслена фігура, що має вигляд квадрата з видовженою вниз правою прямою стороною та верхньою хвилястою стороною.

Датування. За формою прорізів та особливостями розташування (автор № 3873 змушений був дещо опустити рядок) графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3875 (табл. CVII, 2)

На поверхні стіни простежуються прокреслені голкою літери ГНПО.

З розбивкою на слова та відновленням відсутніх фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и по {мози}.

Господи, поможи.

Датування. Структура формули та форма написання и з горизонтальною перемичкою дозволяють датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3876 (табл. CVII, 3)

Праворуч від згаданого вище напису прокреслена подвійна Хризма.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3877 (табл. CVIII, 1)

На фресці прокреслені літери ГН, що є традиційним скороченням слова Г(оспод)и ‘Господи’.

Датування. Структура формули та форма написання и з горизонтальною перемичкою дозволяють датувати графіті у межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3878 (табл. CVIII, 2)

Незважаючи на пошкодження вибоями, на поверхні стіни простежується малюнок прокресленого подвійними незамкненими рисками чотириконечного хреста, кінці якого розходяться назовні невеликими дугоподібними відрізками.

Датування. За формою частково розчищених від шпаклівки прорізів час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3879 (табл. CVIII, 3)

На фресці простежується малюнок квітки на довгій зігнутий стеблині.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3880 (табл. CVIII, 4)

По вогкому фресковому тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест з розширеними кінцями.

Датування. За формою прорізів графіті датується 1014/1015 – 1018 рр.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3881 (табл. CVIII, 5)

На поверхні стіни простежується літера П.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3882 (табл. СІХ, 1)

На фресці простежується вертикальна риска з трикутним розширенням у верхній частині.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3883 (табл. СІХ, 2)

На поверхні стіни простежується фігура, що складається з двох відкритих донизу півквіл.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3884 (табл. СІХ, 3)

По фресковому тиньку прокреслений пагін.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3885 (табл. СІХ, 4)

На фресці простежується лігатура ΣТ, над та під якою виконана літера Σ.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3886 (табл. СХ, 1)

На поверхні стіни видряпаний малюнок простого чотирикінцевого хреста, нижня частина щогли та кінці перекладини якого мають розширення. У верхній частині щогли таке розширення відсутнє, хоча над нею наявний невеликий вибій, що справляє враження, ніби воно все ж таки було. Проте форма пошкодження тиньку вказує на те, що вибій виник внаслідок випадіння мінеральної домішки, що мала погане зчеплення зі стіною.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3887 (табл. СХ, 2)

Трохи нижче ліворуч від попереднього малюнка простежується схоже зображення хреста з розширеними кінцями.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3888 (табл. СХ, 3)

На фресці виконаний малюнок простого чотирикінцевого хреста, основа щогли якого спирається на трикутну відкритку в основі Голгофу.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3889 (табл. СХ, 4)

По тиньку прокреслена фігура, що складається з вертикальної риски, у вершині якої виконаний овал з невеликою вертикальною засічкою посередині.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3890 (табл. СХ, 5)

На фресці помітний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3891 (табл. СХ, 6)

На поверхні стіни видряпані літери Ш' та 0.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3892 (табл. СХІ, 1)

По фресковому тиньку виконане зображення чотириконечного проквітлого хреста, основа щогли якого розходиться пишними пагонами, які піднімаються майже до її вершини.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3893 (табл. СХІ, 2)

На фресці, незважаючи на пошкодження, простежується малюнок виконаного подвійними рисками чотириконечного хреста, пагони якого, що розходяться від основи щогли, піднімаються вгору до перекладини.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3894 (табл. СХІ, 3)

На фресці досить впевненою рукою глибоко прорізані літери ЗХР.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч Z-подібної з із розвилкою та ρ з маленькою голівкою з розімкненою петлею графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3895 (табл. СХІІ, 1)

Незважаючи на пошкодження дрібними вибоями, всі складові напису простежуються доволі чітко:

Гґпомнл-ун

З розбивкою на слова та відновленням втраченого фрагмента текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помил[о]уи.

Господи, помилуй.

Датування. За формою написання м з верхніми засічками графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.; відповідно до типовості такої палеографічної ознаки верхня хронологічна межа появи графіті може бути окреслена другою третиною XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3896 (табл. СХІІ, 2)

На поверхні стіни дуже глибоко прорізане зображення чотириконечного хреста з розширеними кінцями, основа щогли якого спирається на виконану подвійними рисками незамкнену в основі триступінчасту Голгофу.

Датування. За особливостями розташування (автор № 3897 змушений був оминати малюнок) графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3897 (табл. СХІІІ, 1)

Складові напису сильно пошкоджені, проте в цілому простежуються:

Гґпознра своємоу
ІАКОВЪВНЕ НАМНОГА
ЛЕТА

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и по(мо)зи ра(боу) своємоу ІАКОВЪВНЕ НА МНОГА ЛЕТА.

Господи, поможи рабу своєму Якові на многая літа.

Датування. За формою написання а з видовженою спинкою та покриттям, нахиленої ліворуч з із розвилкою, в, верхня петля якої більша за нижню, ѡ з покриттям, а також за особливостями розташування (текст знищив складові напису № 3898), час появи графіті визначається кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3898 (табл. СХІІІ, 2)

Під попереднім написом простежуються літери ДОТМА.

Датування. За формою написання Δ-подібної д та за особливостями розташування графіті датується кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3899 (табл. СХІІІ, 3)

На фресці простежуються дві вертикальні риси.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3900 (табл. СХІV, 1)

На поверхні стіни простежуються десять горизонтальних засічок.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3901 (табл. СХІV, 2)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений, частина його складових не простежується:

Гґґпомо-----
оу-----
моувар
на
вє
амін

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помо[зи рав]оу [своє]моу Варнаве амин.

Господи, поможи рабу своєму Варнаві, аминь.

Датування. За формою написання а з опуклою петлею, в з нижньою петлею кутом вперед, прямолінійної р з петлею кутом донизу та злитих оу з повним о графіті датується третьою чвертю XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3902 (табл. СХV, 1)

На фресці простежуються літери Гґґ, що є традиційним скороченням слова-звернення Г(оспод)и ‘Господи’.

Датування. Структура формули та форма написання и з горизонтальною перемичкою дозволяють датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3903 (табл. СХV, 2)

Ліворуч від попереднього напису простежуються літери Гґґ – традиційне скорочення слова-звернення Г(оспод)и ‘Господи’.

Датування. За структурою формули та формою написання и з горизонтальною перемичкою графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3904 (табл. СХV, 3)

Поверхня стіни в місці розташування малюнку пошкоджена, проте можемо встановити, що тут було виконане зображення чотириконечного проквітлого хреста з розширеними кінцями. Над перекладиною обабіч щогли виконані складові теонімограми НС [ХС].

Датування. За формою написання и з горизонтальною перемичкою час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3905 (табл. СХV, 4)

На поверхні стіни простежується літера є у верхньому рядку та лфл у нижньому.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч є час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIV ст.; відповідно до типовості поширення такої палеографічної ознаки верхня вірогідна хронологічна межа може бути окреслена першою третиною XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3906 (табл. CXV, 5)

Трохи вище попереднього напису виконані більші за розмірами літери: лігатура *AP* та *K*.

Датування. За формою написання прямолінійної *p* з петлею кутом вгору графіті датується другою чвертю XI – першою третиною XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3907 (табл. CXV, 6)

На фресці простежуються великі глибоко прорізані літери *ΛB*.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3908 (табл. CXVI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта, частина його складових не простежується:

г̃н̃по-ознра

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и по[м]ози ра {бу}.

Господи, поможи рабу.

Датування. За формою написання *a* з округлою петлею та криволінійної *p* з округлою петлею прорізів графіті датується початком XII – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3909 (табл. CXVI, 2)

На поверхні стіни прокреслені літери *ISTANI*.

Датування. За формою написання *a* з видовженою вертикальною спинкою, *n* з горизонтальною та *i* з нахиленою перемичками, а також за формою прорізів, графіті датується другою чвертю XV – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3910 (табл. CXVII, 1)

На поверхні стіни виконане дієслово-прохання *помози* ‘*поможи*’.

Датування. За формою написання вертикальної *z* із переломом та *i* з горизонтальною перемичкою графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3911 (табл. CXVII, 2)

Трохи нижче попереднього напису прокреслене дієслово-прохання *помани* ‘*пом’яни*’.

Датування. За формою написання и з горизонтальною та и з нахиленою перемичками, а також за формою прорізів, графіті датуються серединою XIV – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3912 (табл. CXVII, 3)

Тиньк в місці розташування напису сильно затертий, частина його складових не простежується:

ηεηεο
εφ--ο---ε
τευυσας

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3913 (табл. CXVII, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта, тому частина його складових не простежується:

г̃нпомо
--р̃дву----
м̃у·φ·φ--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помо[зи] р̃дву [свое]м̃у φ̃о[ме].

Господи, поможи рабу своему Фомі.

Датування. За формою написання а з видовженою спинкою, в з округлою петлею та прямолінійної р з округлою розімкненою петлею графіті датуються другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3914 (табл. CXVIII, 1)

На поверхні стіни простежуються літери НАМОС та, на деякій відстані, НО.

Датування. За формою написання и з горизонтальною перемичкою та м з плечима та прямими щоглами графіті датуються другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3915 (табл. CXVIII, 2)

На фресці прокреслена велика літера \bar{w} .

Датування. За формою написання \bar{w} з великим т графіті датуються у межах другої чверті XI – першої третини XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3916 (табл. CXVIII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка сильно затерта. За збереженими фрагментами можемо встановити, що тут був виконаний малюнок шестикітного проквітлого хреста, що складається зі щогли, перекладки та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Над останньою збереглися складові теонімограми $\text{I}\bar{\text{C}} \text{X}\bar{\text{C}}$.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3917 (табл. СХVIII, 4)

На поверхні стіни простежується малюнок чотириконечного хреста, основа щогли якого спирається на відкриту в основі трикутну Голгофу.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3918 (табл. СХVIII, 5)

Обабіч щогли згаданого вище малюнку хреста прокреслені складові імені *Μαρτινῆς* ‘*Мартін*’.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3919 (табл. СХІХ, 1)

На фресці простежуються літери ΒΟ[Τ]Β та, на деякій відстані, Μ.

Датування. За формою написання в з високою петлею та в з переломом, петлі якої не торкаються щогли, графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3920 (табл. СХІХ, 2)

На фресці прокреслений чотириконечний хрест з розширеними кінцями.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3921 (табл. СХІХ, 3)

Складові напису пошкоджені № 3924, збереглися тільки декілька фрагментів літер – залишків напису [Κ(υρι)ε] βο(η)[θη] ‘*Κύριε βοήθει, Господи, поможи*’.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3922 (табл. СХХ, 1)

Опубліковане А. Євдокимовою [Євдокимова 2008, с. 472-473].

Між публікацією та оригіналом спостерігаються певні розбіжності:

$\kappa\epsilon\beta\text{--}^1\theta\text{I}^2\tau\omicron\nu\sigma\omicron\nu\delta\omicron\upsilon\lambda\omicron\nu\text{I}\text{--}\nu\alpha^3\nu$

1) незважаючи на пошкодження складових написом № 3924, на фресці збереглися літери οη;

2) збережена частина літери дозволяє реконструювати її як ε;

3) літера впевнено ідентифікується як ο.

Відтак, зважаючи на наведені вище зауваження наявний на стіні текст виглядає таким чином:

κ̅εβοηθε-τονσονδουλονι--νον

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Κ(υρι)ε βοηθε[ι] τον σον δουλον Ι[ωα]νον.

Κύριε βοήθει τόν σόν δοῦλον Ἰωάννου.

Господи помози рабу своєму Йоанну.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3923 (табл. СХХ, 2)

Трохи нижче згаданого вище напису простежуються пошкоджені записом № 3924 складові іншого:

Г-помо--мнхале--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)[и] помо[зи] Миха́ле[ви].

Господи, помози Михалеві.

Датування. За формою написання є з язичком донизу графіті датується початком XII – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3924 (табл. СХХІ)

Невелика ділянка стіни з декількома написами пошкоджена великою кількістю дрібних хрестиків та ліній.

Датування. За особливостями розташування та формою прорізів графіті датується початком XIII – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3925 (табл. СХХІІ, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена № 3924, проте всі його складові чітко читаються:

Г̅нпомозн
р̅двоу̅своє
моу̅васнлєвн

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози р̅двоу̅ своємоу̅ Васи́леви.

Господи, помози рабу своєму Василеві.

Датування. За формою написання в з переломом, петлі якої не торкаються щогли, нахиленої праворуч з із переломом, очного о та прямолінійної ρ з округлою петлею час появи графіті визначається кінцем XII – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3926 (табл. СХХІІ, 2)

На фресці помітні п'ятнадцять вертикальних засічок, обмежених зверху та знизу горизонтальними рисками. Трохи праворуч виконані ще чотири засічки.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3927 (табл. СХХІІІ, 1)

Тиньк у місці розташування напису пошкоджений № 3924, однак всі складові чітко читаються:

Г̃Нпомознрѣвоу своемоу
ннколн

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рѣвоу своемоу Николи.

Господи, поможи рабу своєму Миколі.

Датування. За формою написання а з покриттям, в з високою петлею, в з переломом, петлі якої не торкаються щогли, прямолінійної р з округлою петлею та оу зі зменшеним о час появи графіті окреслюється останньою чвертю ХІІ – початком ХІІІ ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3928 (табл. СХХІІІ, 2)

Збереженість напису досить добра, його складові чітко читаються:

Г̃Нпомзрѣвсвоє

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и пом(о)зи рѣвє своє{и}.

Господи, поможи рабі своїй.

Датування. За формою написання в нижньою петлею кутом вперед, нахиленої праворуч з із переломом та прямолінійної р з округлою петлею графіті датується другою чвертю ХІ – серединою ХІІ ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3929 (табл. СХХІV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена № 3924, тому частина його складових не читається:

Г̃Нрѣвѣсвоє--
вѣс--
на

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и рѣвѣ своє[го] вѣс[ина]на.

Господи, раба свого Васіяна.

Датування. За формою написання а з видовженою спинкою, в з високою петлею, в з округлою нижньою петлею та прямолінійної р з округлою петлею час появи графіті визначається останньою чвертю ХІІ ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3930 (табл. СХХІV, 2)

Тиньк у місці розташування напису пошкоджений № 3924, однак його складові не читаються відносно добре:

Г̃Нпоморѣвоу сво

З розбивкою на слова та відновленням відсутніх фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помо(зи) рѣвоу сво{емоу}.

Господи, поможи рабу своєму.

Датування. За формою написання в з високою петлею, в з великою верхньою петлею та криволінійної р з округлою петлею графіті датується останньою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

І.16. Фреска з зображенням орнаменту

Знаходиться у північно-східному куті віми (табл. II, 1). Стан збереження фрескового тиньку добрий, незважаючи на те, що поверхня стіни в багатьох місцях викрита дрібними вибоями, що нині закриті шпаклівкою. На фресці виявлено шістнадцять графіті, що отримали порядкові номери від 3931-го до 3946-го (табл. II, 2).

Графіті № 3931 (табл. СХХV)

Складові напису пошкоджені дрібними вибоями, проте в цілому простежуються доволі добре:

+ANA
NA
ЅАТАЄ
НАНЗАЄ
ТОНОНЄЄ
ІДПНН
ТАФН
НЅ

Датування. За формою написання а з видовженою спинкою, а з покриттям, а з пласким верхом, нахиленої праворуч є, Ъ-подібної нахиленої з, т без верхніх засічок графіті датується другою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3932 (табл. СХХVI, 1)

Незважаючи на сильну затертість тиньку в місці розташування напису, майже всі його складові чітко простежуються:

ГґПОМОЗН
РАВУСВО--Ж
МАТЪВЕВН

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози раву сво[ем]ж Матѣви.

Господи, помози рабу своєму Матвію.

Датування. За формою написання а з видовженою вгору спинкою, в та в з петлею кутом вперед, ѳ з коромислом, що торкається петлі, дзеркальної вертикальної у, полого ж графіті датується серединою XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3933 (табл. СХХVI, 2)

На поверхні стіни прокреслені літери:

ГНПОМ

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и пом{ози}.

Господи, помози.

Датування. За формою написання п з виступом зверху графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3934 (табл. СХХVII, 1)

На поверхні стіни прокреслені літери:

гнпомоу

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспоД)и помоу {зи}.

Господи, поможи.

Датування. За формою написання г та п з виступами зверху, а також о з верхньою засічкою графіті датується у межах другої чверті XI – середини XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3935 (табл. СХХVII, 2)

На поверхні стіни прокреслена вертикальна риска, за якою виконана літера € у верхньому рядку. Нижній містить літери €Г00000.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч € час появи графіті визначається другою чвертю XI – першою третиною XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3936 (табл. СХХVIII, 1)

На поверхні стіни прокреслені літери:

сyрнн
гoгє
клї

Датування. За формою написання прямолінійної р з округлою петлею графіті датується у межах другої чверті XI – початку XIV ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3937 (табл. СХХVIII, 2)

На фресці прокреслена велика ініціальна літера В у вигляді людини.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3938 (табл. СХХIX, 1)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений, внаслідок чого частина його складових не простежується:

----исв
Г---гр
врoшaнь

Реконструкція тексту наразі ускладнена, тільки в кінці останнього рядка читається ім'я Іуань 'Йоанн'.

Датування. За формою написання в та р з петлями кутом вперед графіті датується серединою XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3939 (табл. СХХІХ, 2)

На фресці прокреслена літера **З**.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч з час появи графіті визначається другою чвертю ХІ – кінцем ХV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3940 (табл. СХХХ, 1)

На поверхні стіни простежується велика літера **В**. Схоже написання цієї літери зустрічається у матеріалах сфрагістики [Див.. напр.: Алфьоров 2012; Янин 1970, с. 168-174, 250-253].

Датування. За формою написання в з відкритою нижньою петлею графіті датується у межах другої чверті – кінця ХІ ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3941 (табл. СХХХ, 2)

На фресці простежуються написані у стовпчик літери **Н** та **Т**.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю ХІ – кінцем ХVІ ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3942 (табл. СХХХ, 3)

На поверхні стіни прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю ХІ – кінцем ХVІ ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3943 (табл. СХХХ, 4)

На фресці простежується прокреслена голкою фігура, що нагадує монограму літер **ФЦРХ**.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється у межах другої чверті ХІ – кінця ХVІ ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 3944 (табл. СХХХІ, 1)

На поверхні стіни простежуються пошкоджені літери **ГН**, що є традиційним скороченням слова-звернення **Г(оспод)и 'Господи'**.

Датування. Структура формули та форма написання и з горизонтальною перемичкою дозволяють датувати графіті у межах другої чверті ХІ – кінця ХV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3945 (табл. СХХХІ, 2)

На поверхні стіни прокреслене зображення долоні, на вказівному та безіменному пальцях якої виконані літери **ЗІ**. Вигляд малюнку нагадує ініціальне оформлення літер.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю ХІ – кінцем ХVІ ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3946 (табл. СХХХІІ)

На фресці прокреслена літера З, оформлена у вигляді ініціалу.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

I.17. Фреска з зображенням орнаменту

Знаходиться у північно-східному куті віми на виступі апсиди (табл. II, 1).

Стан збереження поверхні стіни досить непоганий, хоча місцями трапляються дрібні заштукльовані вибої та подряпини. На досліджуваній ділянці виявлено три графіті, що отримали порядкові номери 3947, 3948 та 3949 (табл. II, 2).

Графіті № 3947 (табл. СХХХІІІ, 1)

Опубліковане А. Євдокимовою [Євдокимова 2008, с. 499] разом з № 3947. Проте форма прорізів обох текстів різна, тож це два окремі написи.

Під час публікації у верхньому рядку дослідниця помилково вказала літеру τ замість γ; у нижньому три останні літери εϋο не були вказані, хоча чітко простежуються на стіні.

Збереженість напису досить добра, всі його складові, незважаючи на дрібні пошкодження, чітко читаються:

αναγυαα
εεεεϋο

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3948 (табл. СХХХІІІ, 2)

Опубліковане А. Євдокимовою як складова № 3947 [Євдокимова 2008, с. 499], проте це, як засвідчують форма прорізів та динаміка виконання літер, зовсім інший напис, виконаний трохи вище попереднього.

Дослідниця помилково вказала другу та останню літери, аби текст читався як грецьке слово [ϝ]πάτι, що трактувалось як ступінь звукоряду, а останні літери – як початок розспіву. Однак напис не має з таким тлумаченням нічого спільного, літери збереглись дуже добре: ПАΤΙΝΙϚ. Над ними виконана довга горизонтальна лінія.

Зв'язок обох графіті наразі чітко не простежується. Слово у написі вірогідно читати як πατινιϚ(ς) ‘п’ятничний’.

Датування. За формою написання простої і без засічок, п з виступом зверху, τ без бічних засічок та Ϛ у вигляді чаші графіті вірогідно датувати серединою XII – кінцем XIII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 3949 (табл. СХХХІІІ, 3)

На фресці прокреслена літера Λ.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

1.18. Фреска на північній стороні апсиди (табл. II, 1)

Структурно фреска складається з трьох регістрів. Верхній становлять три ростові фігури невідомих святих, нижній – полілітія, між ними та під вікном знаходиться смуга орнаменту. Переважна більшість графіті зосереджена саме на ній. Біля вікна знаходиться великий вибій давнього тиньку, закритий нині розчином. Крім того, у XVIII ст. на південній стороні апсиди була влаштована ніша з зображенням Христа-немовляти на хмарці, під час чого була знищена частина давнього тиньку. Решта стародавньої поверхні стіни збереглась досить добре, однак місцями все ж трапляються дрібні зашпакльовані вибої та подряпини. Під час досліджень С. Висоцького було опубліковано п'ять графіті, що знаходяться на цій ділянці – № 123, № 180-182 та № 305. Окрім того, тут виявлено ще сімдесят п'ять графіті, яким надано номери від 3950-го до 4024-го (табл. II, 2).

Графіті № 123 (табл. СXXXIV, 1)

Частково було опубліковане Б. Рибаківим [Рибаків 1947, с. 56, прим. 6], повністю – С. Висоцьким [Висоцький 1976, с. 45, табл. XXX, 1; XXXI, 1].

Між оригіналом та обома прочитаннями спостерігається одна розбіжність: обидва автори третю з кінця літеру нижнього рядка читали як *o*, проте на поверхні стіни однозначно проглядається *λ*. Зважаючи на це зауваження, наявний на стіні текст виглядає таким чином:

попаше
коузьма пораса

Б. Рибаків, що опублікував тільки нижній рядок напису, вважав його жартиливим порівнянням, що було приховане “шиферним карнизом ніші на південній стіні”, тож цілком закритим від поглядів тих, хто заходив до вітваря. Проте ніша та шиферний карниз з'явилися тут у XVIII ст., тож таке тлумачення неприйнятне.

С. Висоцький вважав, що перше слово попаше слід тлумачити в значенні “з'їсти, перетравити”, хоча й відмічав, що існують інші значення цього слова, наприклад, “потрава чогось худобою”. Однак, спираючись на неправильне прочитання останнього слова, надав перевагу першому значенню, а все речення тлумачив як покаяння Кузьми, який з'їв поросю у недозволеній Церквою час, тобто, у піст.

Проте останнє слово, зважаючи на виправлене прочитання, не має нічого спільного з поросям, адже тут написано слово пораса. Зважаючи на можливе значення першого слова в значенні “потрави, псування чогось”, це слово вірогідніше розглядати як дієслово *поратися* ‘*поратися, робит щось*’.

Відтак, з розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Попаше Коузьма пораса.

Зіснував Кузьма пораючись.

Датування. Б. Рибаків та С. Висоцький датували графіті XII ст. За формою написання *λ* з видовженою спинкою та округлою петлею, або з верхньою засічкою, з із заломом хвоста, нахиленої праворуч *ε*, ІС-подібної розімкненої *κ*, *π* з виступом зверху, *ρ* з округлою петлею, *Υ*-подібної *υ* та *λ* з язичком кутком та верхньою засічкою вірогідні хронологічні рамки появи графіті визначаються серединою XII – початком XIII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 180 (табл. СХХХІV, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 81, табл. LXXVI, 1; LXXVII, 1].

Суттєвих розбіжностей між оригіналом та прочитанням не виявлено, за винятком того факту, що всі літери збереглися (у С. Висоцького одна *у* вказана як втрачена), а дві останні знаходяться в другому рядку (С. Висоцький подає напис в один рядок, хоча на прорисовці вказує правильне розташування літер):

Г̃н̃помозн̃р̃абу̃своєму̃г̃н̃аго
вн̃

З розбивкою на слова:

Г(оспод)и помози р̃абу̃ своєму̃ Иг̃н̃атови.

Господи, помози рабу своєму Гнатові.

Датування. С. Висоцький датував графіті XIII – XIV ст. За формою написання в з переломом, петлі якої не торкаються щогли, а верхня більша за нижню, нахиленої праворуч з із розвилкою, прямолінійної *р* з округлою петлею та *т* без бічних засічок вірогідні хронологічні рамки появи графіті окреслюються другою чвертю XII – першою чвертю XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 181 (табл. СХХХІV, 3)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 81-82, табл. LXXVI, 1; LXXVII, 1].

Суттєвих розбіжностей між оригіналом та прочитанням не виявлено, за винятком того факту, що С. Висоцький пропустив залишки останньої літери, пошкодженої обвалом тиньку, проте не знищеної повністю:

Г̃н̃помозн̃р̃абу̃своєму̃к̃о̃с̃т̃а̃н̃т̃---
мо

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози р̃абу̃ своєму̃ К̃о̃с̃т̃а̃н̃т̃[ину].

Господи, помози рабу своєму Костянтину.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті XIII – XIV ст. За формою написання *а* з видовженою спинкою, в з переломом, петлі якої не торкаються щогли, нахиленої праворуч з із розвилкою, прямолінійної *р* з округлою петлею та *т* без бічних засічок вірогідні хронологічні рамки появи графіті окреслюються другою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 182 (табл. СХХХV, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 82, табл. LXXVI, 1; LXXVII, 1], прочитання коригував А. Турилов [Турилов 2000, с. 42].

Розбіжності торкались питання прочитання першої літери: С. Висоцький розглядав її як *и*, А. Турилов – як *п*, оскільки вважав за абсолютно неможливе написання редукованої *ь* після голосної *и*. Втім, іншої думки дотримувався сам середньовічний автор, який написав після голосної *и* саме редуковану *ь*, подібно тому, як це зробив автор запису № 4070. Тож в ідентифікації першої літери рацію мав все ж таки С. Висоцький.

Відтак, наявний на стіні текст виглядатиме так:

н̄ремнлоψλ̄з

З розбивкою на слова:

Ӣремило ψ(λ)λ̄з.

Єрмил писав.

С. Висоцький вважав це графіті підписом до двох попередніх написів (№ 180 та № 181), проте форма прорізів та деякі особливості написання всіх трьох графіті відмінні, тож виконані вони різними авторами. Водночас не виключено, що вони певною мірою були взаємопов'язані, виникнувши у відносно короткий проміжок часу.

Датування. С. Висоцький відніс час появи графіті до XIII – XIV ст. За формою написання нахиленої ліворуч ε та прямолінійної ρ з округлою петлею та т без бічних засічок вірогідні хронологічні рамки появи графіті окреслюються другою чвертю XII – початком XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 305 (табл. СХХХV, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцький 1985, с. 24-25, табл. VIII, 1, 2]. Обведений квадратною рамкою напис був прочитаний так: πῑλ̄з πο̄ῑτσι ᾱλελο̄υια 'писав, співаючи алілуя'. Не суперечливе, на перший погляд, прочитання при детальному ознайомленні з оригіналом повністю спростовується, позаяк напис виконаний не кирилицею, а грецькими літерами. Тож розглядати в цьому контексті розбіжності не вважаємо за доцільне.

Правильна публікація його як грекомовного виконана А. Єдокимовою [Євдокимова 2008а, с. 476]. Між публікацією та оригіналом спостерігається одна розбіжність: дослідницею була пропущена п'ята літера (ο).

Відтак, наявний на стіні текст виглядає таким чином:

τιν̄κουρηακη̄αλελο̄υηα

Звертає на себе увагу не зовсім вправне написання автором десятої літери (κ), під час виконання якої його рука зісковзнула, тож він не зміг виконати нижню скісну. Загалом, допущені автором певні помилки у написанні слів засвідчують, найімовірніше, що запис виконаний русичем.

З розбивкою на слова текст можемо представити так:

Τιν̄ κουρηακη̄ αλελο̄υηα.

Τῆν̄ куриаκῆ̄ ἀλελο̄υῖα.

Неділі – алілуя!

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.; зважаючи на його виконання русичем, за формою написання α з видовженою вгору спинкою вірогідні хронологічні рамки можемо окреслити кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 3950 (табл. СХХХV, 3)

На поверхні стіні чітко простежується запис року: 1618.

Датування. У тексті прямо вказаний час виконання – 1618 р.; форма прорізів не суперечить такому датуванню.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3951 (табл. СХХХVI, 1)

Збереженість напису досить добра, його складові чітко читаються:

óó ģʒпо мi

Датування. За формою написання г та п з виступом зверху, м з вертикальними щоглами, плечима та верхніми засічками графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3952 (табл. СХХХVI, 2)

Закінчення напису знищене обвалом тиньку:

ġпомознрѡвусвоє-----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(осподи) помози рѡву своє[му]...

Господи, поможи рабу своєму...

Датування. За формою написання в з виступом зверху, вертикальної з із переломом, м з покриттям, криволінійної р з округлою петлею та у з перемичкою час появи графіті визначається другою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3953 (табл. СХХХVII, 1)

Під розглянутим вище написом знаходиться малюнок прокресленого подвійними замкненими лініями чотириконечного хреста, кінці якого завершуються видовженими відрізками. Хрест оточений фігурною рамкою.

Датування. Оскільки малюнок пошкоджений хвостом літери у напису № 3952, за особливостями розташування графіті датується у межах другої чверті XI – початку XIII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3954 (табл. СХХХVII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису затерта, що особливо позначилось на складових середнього рядка запису, закінчення якого також знищене обвалом тиньку:

1679 ĩmhġky
bituaugust-
19

Значення літер верхнього рядка встановити не вдається, вочевидь, зважаючи на типовість подібних написів, це прихована форма написання особового та родового імен автора. Решта тексту відновлюється як запис дати його перебування у Святій Софії: **1679 Bi(l) tu august[a] 19** ‘1679-го був тут серпня 19-го’.

Датування. У тексті прямо вказаний час виконання – 1679 р.; форма прорізів не суперечить такому датуванню.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3955 (табл. СХХХVIII, 1)

Збереженість напису добра, незважаючи на пошкодження окремих його складових він читається доволі чітко:

СТЪІє
КТ

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

С(ВА)ТЫЕ КТ{о}...

Святі, хто...

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч літери є з язичком донизу, к з відворотом ліворуч на верхній скісній та ы з перемичкою молоточком графіті датується другою чвертю XII – першою чвертю XIII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 3956 (табл. СXXXVIII, 2)

Біла ребра обабіч попереднього напису простежуються прокреслені у стовпчик двадцять три горизонтальні засічки.

Датування. Оскільки автор переніс засічки через наявність на стіні напису № 3955, за особливостями розташування й типологічним методом графіті датується у межах другої чверті XII – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3957 (табл. СXXXVIII, 3)

Незважаючи на пошкодження тиньку, всі складові напису читаються:

ніко
лалѣ

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Никола ѣ(лалѣ).

Микола писав.

Датування. За формою написання простої і та ѣ з округлою чашею час появи графіті може бути окреслений у межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 3958 (табл. СXXXIX, 1)

На поверхні стіни простежуються двадцять вісім збережених вертикальних засічок, з них кожна десята виконана довшою за інші.

Датування. За типологічним методом графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3959 (табл. СXXXIX, 2)

Трохи нижче попереднього запису простежуються малюнок хреста та літери КѢ, що є традиційним скороченням слова-звернення К(ур)є 'Кі́риє, Господи'. Закінчення напису знищене обвалом тиньку.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3960 (табл. СXXXIX, 3)

На фресці помітний рядок з тридцяти восьми вертикальних засічок, з яких кожна десята довша за інші. Закінчення рядка знищене обвалом тиньку.

Датування. За типологічним методом графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3961 (табл. СXXXIX, 4)

По фресковому тиньку прокреслені тринадцять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3962 (табл. CXL, 1)

Під згаданим вище записом лічби простежується малюнок чотириконечного хреста, щогла якого прокреслена подвійною замкненою рисою, а перекладина – одинарною.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3963 (табл. CXL, 2)

На поверхні стіни виконаний малюнок шестиконечного хреста, що складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Основа щогли спирається на прокреслену подвійною рисою квадратну Голгофу з вертикальною лінією посередині.

Датування. Оскільки прорізи напису № 3964 пошкодили малюнок, час появи графіті визначається у межах другої чверті XI – першої чверті XIV ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3964 (табл. CXLI, 1)

Збереженість напису доволі добра, його складові чітко простежуються:

Ꝛꝰꝰꝰ
Ꝛꝰꝰ
ꝰꝰꝰꝰꝰ

Датування. За формою написання ꝰ з пласким верхом та верхньою засічкою, нахилених ліворуч ꝰ з язичком донизу графіті датується другою чвертю XII – першою чвертю XIV ст.

Категорія: написи музичного змісту.

Графіті № 3965 (табл. CXLI, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта, його складові дуже пошкоджені, проте піддаються ідентифікації:

Г̄нпомоз
нрꝰꝰꝰꝰꝰ

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспоꝰ)и помози рꝰꝰꝰꝰꝰ.

Господи, помози рабу.

Датування. За формою написання ꝰ з петлею кутом вперед та злитого диграфа ꝰꝰ графіті датується серединою XII – першою чвертю XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3966 (табл. СХLІ, 3)

Трохи вище розглянутого вище напису простежуються виконані у стовпчик літери Φ та Λ ; над лігатурою прокреслене трохи зміщене праворуч горизонтальне титло.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3967 (табл. СХLІ, 4)

На поверхні стіни простежується виконаний голкою малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3968 (табл. СХLІ, 5)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 3969 (табл. СХLІІ, 1)

На фресці помітне зображення людського обличчя, на якому позначені очі та ніс. Ліворуч помітна лінія контуру тіла. Обабіч голови видряпані літери \mathcal{C} ліворуч та \mathcal{B} праворуч (втім, не виключена її ідентифікація як \mathcal{C}).

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 3970 (табл. СХLІІ, 2)

По фресковому тиньку голкою виконано малюнок людського обличчя, на якому позначені очі, ніс та рот.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 3971 (табл. СХLІІ, 3)

Подібно до попередніх малюнків, на фресці помітні контури людського обличчя: очі, ніс, брови.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 3972 (табл. СХLІІ, 4)

На поверхні стіни простежуються видряпані голкою невеликий хрестик та, трохи нижче, літера П.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3973 (табл. СХLIII, 1)

Складові напису сильно пошкоджені, проте в цілому піддаються ідентифікації. Простежується малюнок чотириконечного хреста, далі знаходиться вибій на розмір однієї літери, за ним – виконані у стовпчик літери Р та А, далі – дві Н.

Датування. За формою написання прямолінійної р з петлею кутом до низу графіті вірогідно датувати серединою XIII – кінцем XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3974 (табл. СХLIII, 2)

На фресці прокреслений малюнок голуба.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: орнітоморфні зображення.

Графіті № 3975 (табл. СХLIII, 3)

На поверхні стіни простежуються вісім вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3976 (табл. СХLIII, 4)

Трохи нижче помітні чотири літери ГНПО.

З відновленням відсутніх фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и по {мози}.

Господи, поможи.

Датування. За формою написання г та п з виступом зверху графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3977 (табл. СХLIV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена:

ГНПОМО
----ТРОВН

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помо[зи] Пе[т]рови.

Господи, поможи Петрові.

Датування. За формою написання г та п з виступом зверху, прямолінійної р з петлею кутом вгору та т без засічок вірогідний час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XII – першої чверті XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3978 (табл. СХLIV, 2)

На фресці простежуються п'ятнадцять виконаних у стовпчик горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3979 (табл. CXLIV, 3)

На поверхні стіни помітна пошкоджена літера П.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3980 (табл. CXLIV, 4)

На фресці збереглось чотири вертикальні засічки.

Датування. За аналогією з подібними написами час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3981 (табл. CXLV, 1)

На поверхні стіни прокреслена кисть руки в жесті благословення: виступає вперёд вказівний та середній пальці, притиснуті до великого підігнути мизинець та безіменний.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 3982 (табл. CXLV, 1)

У верхній частині розглянутого вище малюнку кисті руки, в місці змикання з великим пальцем безіменного та середнього, іншим автором було прокреслене зображення голуба.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: орнітоморфні зображення.

Графіті № 3983 (табл. CXLV, 2)

Збереженість напису добра, його складові чітко простежуються:

Г҃н по і

З відновленням відсутніх фрагментів текст можемо представити таким чином:

Г(оспод)и по(мози) І(вдану).

Господи, поможи Йоанну.

Датування. За формою написання п з виступом зверху графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3984 (табл. CXLV, 3)

На фресці простежуються літери € або С, П та дзеркальна В.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3985 (табл. CXLVI, 1)

На фресці простежуються літери КЄ̇, що є традиційним скороченням слова-звернення К(ур)є ‘Кѹріє, Господи’.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 3986 (табл. CXLVI, 2)

По фресковому тиньку прокреслені десять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3987 (табл. CXLVI, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена дрібними вибоями, тож простежується лише частина його складових:

тєє
п а
га-єєєє
нн--цзс
нєѧ
т

Датування. За формою написання а з округлою петлею та видовженою спинкою графіті датується у межах середини XI – кінця XII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3988 (табл. CXLVII, 1)

Малюнок кисті руки в жесті благословення: випростані вказівний та середній пальці, підігнуті й притиснуті до великого безіменний та мізинець.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 3989 (табл. CXLVII, 2)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб: у верхньому рядку збереглося тринадцять вертикальних засічок, у нижньому – чотири.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3990 (табл. CXLVII, 3)

На фресці прокреслені літери М та Н.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3991 (табл. CXLVIII, 1)

На поверхні стіни простежується схематичний малюнок пташки.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: орнітоморфні зображення.

Графіті № 3992 (табл. CXLVIII, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб у вигляді стовпчика з десяти горизонтальних засічок.

Датування. За аналогією з подібними написами графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 3993 (табл. CXLVIII, 3)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, збереглась тільки одна літера €.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч € графіті вірогідно датувати у межах другої чверті XI – середини XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 3994 (табл. CXLVIII, 4)

Збереженість напису дуже добра, він чітко читається як запис імені у називному відмінку Івѣнъ ‘Іван’.

Датування. За формою написання в та ъ з виступом зверху, и з верхніми та нижніми засічками та н з довгими верхніми засічками графіті датується у межах другої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 3995 (табл. CXLIX, 1)

Опубліковане А. Євдокимовою [Євдокимова 2008, с. 498-499].

У опублікованому дослідницею варіанті прочитання спостерігається ряд розбіжностей в ідентифікації низки літер:

$\alpha \nu \epsilon \alpha \nu \epsilon^1 \mid \mu \nu^2 \alpha \mid {}^3 \alpha \nu \epsilon \epsilon - {}^4 \alpha \nu \alpha^5 \mu^6 \alpha \nu \epsilon$

1) три останні літери $\alpha \nu \epsilon$, вказані на прорисовці дослідниці, в оригіналі повністю відсутні, вони зібрані з пошкоджень тиньку;

2) у місці вказаних як склад $\mu \nu$ літер насправді тиньк сильно пошкоджений, проте за наявними контурами можемо встановити наявність тут двох літер ν ;

3) вказані як один рядок літери насправді є двома рядками, причому закінчення (від пункту 5) є третім рядком, а початок (до пункту 5) – четвертим;

4) вказаний дослідницею горизонтальний штрих є звичайною подряпиною;

5) на місці α , незважаючи на пошкодження тиньку, чітко читається ϵ ;

6) вказані як три літери $\mu \nu$ насправді є складом $\nu \mu$.

Зважаючи на наведені вище зауваження, текст виглядатиме таким чином:

$\alpha \nu \epsilon$
 $\nu \nu \epsilon$
 $\nu \alpha \nu \epsilon \epsilon$
 $\alpha \nu \epsilon \epsilon \alpha \nu \epsilon$

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: написи музичного змісту.

Графіті № 3996 (табл. CXLIX, 2)

Опубліковане А. Євдокимовою [Євдокимова 2008, с. 497-498], причому дослідниця помилково розглядала обидва рядки як два самостійні написи. Під

час ідентифікації окремих літер були допущені певні помилки, зокрема, у верхньому рядку з'явилась зайва літера ι на початку рядка, а наступна α була помилково визначена як β . У закінченні рядка помилково ідентифікована літера κ , зібрана з правої щогли η та ϵ з відсіченим язичком. У другому рядку помилково ідентифікована остання літера \omicron , адже тут знаходяться літери $\iota\alpha$.

Відтак, зважаючи на наведені вище зауваження, наявний текст виглядає таким чином:

ανεαανεειανηεσε
ανεεανετιει

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: написи музичного змісту.

Графіті № 3997 (табл. CXLIX, 3)

Збереженість напису добра, його складові впевнено ідентифікуються:

свтееегоею

Остання літера ідентифікується за контурами.

Датування. За формою написання літери λ з видовженою вгору спинкою, в з нижньою петлею кутом вперед, нахиленої праворуч ϵ час появи графіті окреслюється у межах кінця XI – середини XII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 3998 (табл. CL, 1)

Опубліковане А. Євдокимовою [Євдокимова 2008, с. 498].

Між публікацією та оригіналом спостерігаються певні розбіжності:

$\tau^1 \text{ пар } \alpha \sigma^2 \text{ - } \kappa^3$

1) за літеру ι дослідниця помилково прийняла невелике зашпакльоване гніздо від зотлілої соломи;

2) незважаючи на пошкодження, літера впевнено ідентифікується як ϵ ;

3) жодних інших літер наприкінці рядка немає.

Зважаючи на наведені вище зауваження, текст виглядає таким чином:

$\tau \text{ па } \rho \alpha \epsilon$

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 3999 (табл. CL, 2)

Початок напису знищений обвалом тиньку, збереглися літери ΓΤΟΝΖ, які дозволяють реконструювати ім'я [Μελ]ιτόνζ 'Мелітон'.

Датування. За формою написання простої ι та ν з нахиленою середньою перемичкою вірогідний час виконання графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 4000 (табл. CL, 3)

Початок рядка знищений обвалом тиньку, на фресці простежуються літери закінчення ΟΛΕΜΝ.

Датування. За формою написання нахиленої ліворуч є графіті датується у межах другої чверті XII – кінця XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4001 (табл. CL, 4)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4002 (табл. CL, 5)

Початок рядка знищений обвалом тиньку, збереглись двадцять п'ять вертикальних засічок рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Кожна десята вдвічі довша за інші.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 4003 (табл. CLI, 1)

Як і в попередньому випадку, початок рядка знищений обвалом тиньку. Далі збереглись тридцять вісім вертикальних засічок рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Кожна десята засічка вдвічі довша за інші.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 4004 (табл. CLI, 2)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб містить літери АННС, рахункова – сорок вертикальних засічок, з яких кожна десята (крім останньої) вдвічі довша за інші.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 4005 (табл. CLI, 3)

На фресці виконані літери НВ. Форма написання літер практично ідентична № 3994, тож виконані вони одним автором. Відтак, вірогідно розглядати літери як незавершений запис імені Ив {ъиъ} 'Іван'.

Датування. Оскільки написи № 3994 та № 4005 виконані одним автором графіті датується у межах другої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 4006 (табл. CLI, 4)

Початок та закінчення напису не збереглись, помітні тільки літери ЗКО.

Датування. За формою написання њ з нахиленою щоглою та округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – серединою XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4007 (табл. CLII, 1)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних відправ складається з літер $\text{€}\lambda\text{ЬС}$, за якими виконані три літери Λ рахункової частини, що далі були замінені вертикальними засічками, яких збереглося двадцять. Десята засічка довша за інші.

Датування. За формою написання λ з видовженою спинкою графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 4008 (табл. CLII, 2)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб містить літери МАРІА , за якими помітні тридцять дев'ять вертикальних засічок. Оскільки кожна десята засічка довша за інші, можемо встановити, що їх загальна кількість – сорок.

Датування. За формою написання λ з видовженою вгору спинкою, прямолінійної ρ з округлою петлею та нижньою засічкою графіті датується у межах третьої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 4009 (табл. CLII, 3)

Опубліковане А. Євдокимовою [Євдокимова 2008, с. 499-500] разом з № 4010 та № 4011 як один спільний напис.

Відмінністю публікації від оригіналу є вказівка першої літери τ у другому рядку, проте знаки тут настільки пошкоджені, що ідентифікації не піддаються. У верхньому читаються літери $\text{€}\lambda\mu\iota$. Ліворуч знаходиться обвал тиньку, тож не виключено, що там знаходились інші літери.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4010 (табл. CLII, 4)

Опубліковане А. Євдокимовою [Євдокимова 2008, с. 499-500] разом з № 4009 та № 4011 як один спільний напис.

Між публікацією та оригіналом спостерігаються суттєві розбіжності, зокрема, нізвідки виринула ϵ на початку рядка, адже тиньк тут рівний. Так само нізвідки проявилась остання літера v . Загалом, перед нами вже традиційний початок аненайки: $\alpha\nu\epsilon\alpha\nu\epsilon$. Остання літера ідентифікується за контурами.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: написи музичного змісту.

Графіті № 4011 (табл. CLIII, 1)

Опубліковане А. Євдокимовою [Євдокимова 2008, с. 499-500] разом з № 4009 та № 4010 як один спільний напис.

Між публікацією та оригіналом спостерігаються суттєві розбіжності, зокрема, у верхньому рядку чітко видима друга літера λ на прорисовці обережно переправлена на α , а остання ь – на ι . У другому рядку зник один склад yo , хоча він зазначений на прорисовці.

Зважаючи на наведені зауваження, текст виглядатиме так:

ПАΤΙΝΙΥΨ
εεέυουουοε

Вірогідно, перше слово варто розглядати як спробу написання слова патъниць ‘п’ятничний’ (як у написі № 3948).

Датування. За типологічним методом графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: написи музичного змісту.

Графіті № 4012 (табл. CLIII, 2)

Збереженість напису відносно добра, незважаючи на пошкодження окремих його складових:

ανεανε
v
νεανετο
εεευοι

Датування. За типологічним методом час виконання графіті відноситься до другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: написи музичного змісту.

Графіті № 4013 (табл. CLIII, 3)

На фресці простежуються тридцять вертикальних засічок рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 4014 (табл. CLIV, 1)

На поверхні стіни простежується виконана голкою літера 8.

Датування. За формою написання 8 основного вигляду графіті датується другою чвертю XII – кінцем XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4015 (табл. CLIV, 2)

По фресковому тиньку прокреслений чотириконечний хрест з розширеними кінцями. У його полях між щоглою та перекладиною виконані складові теонімограми: IC XC та NN KA. Звертає на себе увагу наявність титл над складовими останнього слова, які тут зайві.

Датування. За формою написання α з видовженою спинкою та покриттям графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4016 (табл. CLIV, 3)

На поверхні стіни помітні вісім вертикальних засічок запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 4017 (табл. CLIV, 4)

Опубліковане А. Євдокимовою [Євдокимова 2008, с. 496-497].

Між публікацією та оригіналом спостерігаються дві розбіжності: відсутність верхнього рядка у вигляді літери о та неправильне прочитання першої літери середнього рядка, де замість η впевнено читається σ.

Зважаючи на наведені зауваження, текст слід представляти так:

δευτερος
σ-βато
εεγούο

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст двох перших рядків виглядає таким чином:

Δευτερος σ[α]βато(v).

Δεύτερος σάββατον.

Друга субота.

Значення нижнього рядка встановити складно, він нагадує інші розспіви, що зустрічаються, наприклад, у № 4017 та № 4018.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: написи музичного змісту.

Графіті № 4018 (табл. CLV, 1)

Опубліковане А. Євдокимовою [Євдокимова 2008, с. 496].

Між публікацією та оригіналом спостерігається декілька розбіжностей:

----¹ | ανεκοιυ² | ει³οι³ο³

1) дослідниця вказує перший рядок як втрачений, проте частина його складових попри пошкодження читається;

2) наприкінці другого рядка у закінченні чітко читаються літери γυη; “перемичка” між двома останніми літерами є випадковою подряпиною;

3) замість вказаних дослідницею літер ι чітко читаються три літери γ.

Зважаючи на наведені зауваження, текст виглядає таким чином:

πανεδ
ανεκοιγυη
εγυογυ

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: написи музичного змісту.

Графіті № 4019 (табл. CLV, 2)

На фресці простежуються не зовсім вдало виконані літери ΠΟ.

Датування. За формою прорізів графіті датуються другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4020 (табл. CLV, 3)

На поверхні стіни простежуються доволі ретельно видряпані літери ΛΙ.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4021 (табл. CLV, 4)

Збереженість виконаного голкою напису досить добра, чітко читається ім'я у називному відмінку Λαζορ(ς) 'Лазар'.

Датування. За формою написання λ з розімкненою петлею та видовженою спинкою, з із виступом зверху та ρ з петлею кутом вгору графіті датується у межах другої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 4022 (табл. CLVI, 1)

Опубліковане А. Євдокимовою [Євдокимова 2008, с. 495-496].

Між публікацією та оригіналом спостерігається декілька розбіжностей:

---θεεε¹ κ̄ε²πεφανε | νιυ³ιυ⁴ κ̄ε κ̄επεφανε⁵

1) третя та четверта літери відносно чітко читаються як κε, причому остання втратила язичок;

2) титло над літерами κε відсутнє;

3) замість вказаного дослідницею складу νι чітко читається літера μ;

4) дві останні вертикальні засічки за контекстом слід розглядати як літеру ν без перемички;

5) далі тиньк пошкоджений, тож частина літер вірогідно не збереглась

Зважаючи на наведені зауваження, текст виглядає таким чином:

θεκεκεπεφανε
νιμνκ̄εκ̄επεφανε---

З розбивкою на слова:

Θ(ε)ε Κ(υρι)ε Κ(υρι)ε (ε)πεφανε νιμν Κ(υρι)ε Κ(υρι)ε (ε)πεφανε[ν]...

Θεε Κύριε Κύριε ἐλέφανεν ἡμῖν Κύριε Κύριε ἐλέφανεν...

Боже, Господи, Господи, явися нам, Господи, Господи явися...

Датування. За типологічним методом час виконання графіті може бути віднесений до проміжку часу від другої чверті XI до кінця XIII ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 4023 (табл. CLVI, 2)

Текстова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що містить малюнок хреста та літери ΡΟΜ.

Датування. За формою написання прямолінійної ρ з петлею кутом до низу та ο з прямою замість однієї дуги графіті датується серединою XII ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 4024 (табл. CLVI, 3)

На фресці подвійними рисками прокреслений малюнок чотириконтного хреста, що вписаний у коло.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

І.19. Фреска на південній стороні апсиди (табл. II, 1)

Структурно фреска складається з чотирьох регістрів. Верхній становлять три ростові фігури святих Євдокима, Феодула та Анфіма, що ідентифікуються завдяки графіті № 306, № 306а та № 306б, нижній – полілітія,

між ними знаходиться смуга орнаменту. Така ж смуга орнаменту відділяє постаті святих від ребра лопатки. Зі сторони вікна знаходиться великий вивал давнього тиньку, закритий нині розчином. Біля цього вивалу поверхні фрескового тиньку щільно вкрита численними дрібними вибоями. Під час досліджень С. Висоцького було опубліковано дев'ять графіті, що знаходяться на цій ділянці: № 95, № 100, № 278, № 279 та № 306. Оскільки нерідко під один номер потрапляли кілька графіті, їм було надано такі номери: № 278а, № 279а, № 306а та № 306б. Окрім цих епіграфічних пам'яток, на фресці виявлено ще тридцять п'ять графіті, яким надано номери від 4025-го до 4059-го (табл. II, 2).

Графіті № 95 (табл. CLVII)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 117, табл. LXXIX, 2].

На фресці доволі реалістично прокреслений малюнок теля, над головою якої виконані літери МЅЅ, що імітують крик тварини.

Датування. За формою написання м з верхніми засічками та Ѕ основного вигляду вірогідний час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XII – третьої чверті XIII ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 100 (табл. CLVIII)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1970, с. 128-140; 1976, с. 12-23, табл. III, 1; 2].

Незважаючи на окремі пошкодження, на поверхні фрескового тиньку чітко читаються літери абетки:

абвгдежзџкклмнопрстѹфхщцѣ

Датування. С. Висоцький датував графіті серединою XI ст. За формою написання а, д та л з верхньою засічкою, нахиленої праворуч є, нахиленої праворуч з із розвилкою та виступом зверху, написаної у три змахи зіркоподібної ж, п з виступом зверху, прямолінійної р з округлою петлею, дзеркальної у та округлої w хронологічні рамки виконання графіті визначаються у межах другої чверті XI – першої чверті XII ст. Водночас, специфічна форма написання літери ф з округлою верхньою частиною аналогічна формі цієї літери у написах на фресці з образом св. іудейського отрока Ананії № 1660 та № 1683, що на підставі палео-графічних даних датуються другою чвертю – серединою XII ст. [Корнієнко 2011, с. 38, 42], тож найвірогідніше, що всі ці графіті виконані одним автором у 1120-х рр.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 278 (табл. CLIX)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 126, табл. CLIII, CLIV].

На фресці доволі реалістично виконаний малюнок коня.

Датування. За особливостями розташування – автор абетки (№ 100) вписував літери поміж копит коня – графіті датується у межах другої чверті XI – першої чверті XII ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 278а (табл. CLX)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 126, табл. CLIII, CLIV].

По фресковому тиньку був прокреслений малюнок коня. Проте автору не вдалося правильно завершити верхню частину, тож він кинув малювати, не завершивши зображення.

Датування. За особливостями розташування (по тілу коня прокреслений напис № 4025) графіті датується у межах другої чверті XI – першої чверті XIV ст., з більш вірогідною верхньою хронологічною межею, що відноситься до кінця XII ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 279 (табл. CLX)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 126, табл. CLIII, CLIV].

На фресці виконаний погрудний малюнок чоловіка, який правицею тримає стилізовану булаву, замахується нею на змія, якого тримає за шию лівою рукою.

Датування. За особливостями розташування (круп коня (№ 278a) пошкодив хвіст змії) графіті датується у межах другої чверті XI – першої чверті XIV ст., з більш вірогідною верхньою хронологічною межею, що відноситься до кінця XII ст.

Категорія: сюжетні зображення.

Графіті № 279a (табл. CLXI, 1)

Згадувався С. Висоцьким під час публікації малюнка, в обрізаному вигляді наводився на фотографії та прорисовці [Высоцкий 1966, с. 126, табл. CLIII, CLIV].

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений, в тому числі й малюнками № 278a та № 279, а також написом № 4027, тож другий рядок практично не зберігся:

Гґґпомознрѣву сѣвоєм-богато
мѣг--хъвѣзъ-----ом-м-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рабу сѣвоєм[ѣ] богатомѣ г[рѣ]хъ...

Господи, помози рабу своєму багатому грѣхами...

Датування. За формою написання в, верхня петля якої більша за нижню, вертикальної з із переломом, и з довгими верхніми засічками, вертикальної р з петлею кутом вгору та с з відворотом зверху графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 306 (табл. CLXI, 2)

Опублікований С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 25, табл. VIII, 3], пізніше – А. Євдокимовою [Евдокимова 2008, с. 475].

Між прочитаннями обох дослідників спостерігається розбіжність в ідентифікації першої літери: лігатура еѷ (О. Євдокимова) або літери еѢ (С. Висоцький). Вивчення оригіналу дозволило визначити, що на тут була виконані тільки одна літера є.

Зважаючи на наявні дані, текст читається таким чином: Еѡдокиѡс ‘Еѡѡкиѡс, Євдоким’

Датування. За формою написання є з язичком догори графіті вірогідно датувати кінцем XIII – кінцем XIV ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 306а (табл. CLXI, 3)

Опублікований С. Висоцьким [Висоцкий 1985, с. 25, табл. VIII, 4], повторно – А. Євдокимовою [Євдокимова 2008, с. 475].

Між прочитаннями обох дослідників спостерігається розбіжність в ідентифікації шостої літери: ρ (А. Євдокимова) або λ (С. Висоцький). Вивчення оригіналу напису підтвердило правильність прочитання цієї літери С. Висоцьким.

Зважаючи на наявні дані, текст читається таким чином: Θεόδωλος ‘*Θεόδωλος, Феодул*’

Датування. За формою написання округлої w та ŷ з довгими вусами графіті датується кінцем XI – серединою XIII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 306б (табл. CLXII, 1)

Опублікований С. Висоцьким [Висоцкий 1985, с. 25, табл. VIII, 5], повторно – А. Євдокимовою [Євдокимова 2008, с. 475].

Між прочитаннями обох дослідників та оригіналом розбіжностей немає, напис чітко читається: Ανθημος ‘*Ανθιμος, Анфім*’.

Датування. За формою написання и з горизонтальною та η з діагональною перемичками графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 4025 (табл. CLXII, 2)

На фресці прокреслені літери ΑΑΗ.

Датування. За формою написання пласких простої та дзеркальної α з покриттям графіті датується другою чвертю XII – першою чвертю XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4026 (табл. CLXIII, 1)

Наприкінці другого рядка напису № 279а іншою рукою виконано слово *верги* ‘*віри*’. Не виключено, що воно є припискою до цього молитовного звернення, однак впевнено цього стверджувати не можемо.

Датування. За формою написання в з нижньою відкритою петлею та виступом зверху, ε з покриттям, прямолінійної ρ з петлею кутом вгору та ы без перемички час виконання графіті окреслюється кінцем XI ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 4027 (табл. CLXIII, 2)

По другому рядку напису № 279а прокреслені літери ΠΝЄ.

Датування. За формою написання вертикальної є та π з виступом зверху графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4028 (табл. CLXIII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена зашпакльованою тріщиною, однак всі складові читаються:

Γ̄ΙΖΒΑΨΥΜΑ
Ψ̄ΨΒΟΡΟΓΑ

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспод) і збавъ ма ѿ ворога.

Господи, збав мене від ворога.

Датування. За формою написання а з видовженою вгору спинкою, в з високою петлею, нахиленої праворуч з із розвилкою, прямолінійної р з петлею кутом донизу та ѿ з високим т час виконання графіті визначається останньою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4029 (табл. CLXIV, 1)

На поверхні стіни, незважаючи на пошкодження тиньку, простежуються літери ОПНЄТ.

Датування. За формою написання є та н з верхніми засічками графіті датується першою чвертю XI – третьою чвертю XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4030 (табл. CLXIV, 2)

По фресковому тиньку прокреслене слово αγιος ‘*аґіос, святий*’.

Датування. За типологічним методом графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 4031 (табл. CLXIV, 3)

Права частина трирядкового напису знищена обвалом тиньку, закритим шпаклівкою та олійною фарбою XIX ст.:

Г̄п̄---
з̄нр̄ав̄---
є̄м̄ж̄----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и п[омо]зи р̄ав[ж̄ сво]єм̄ж̄...

Господи, поможи рабу своєму...

Датування. За формою написання нахиленої праворуч з із переломом та виступом зверху, нахиленої ліворуч є та р з маленькою голівкою час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4032 (табл. CLXV, 1)

Ліворуч від попереднього напису знаходяться лігатура літер М та А, які, вочевидь, слід розглядати як займенник ма ‘*мене*’.

Датування. За формою написання а з верхньою засічкою графіті датується у межах кінця XI – третьої чверті XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4033 (табл. CLXV, 2)

Подвійними замкненими рисками на фресці прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4034 (табл. CLXV, 3)

Неподалік простежується виконане аналогічним чином зображення чотириконечного хреста.

Датування. За особливостями розташування (виконуючи молитовний напис (№ 4036), Варнава змушений був оминати малюнок) графіті датується другою чвертю XI – серединою XII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4035 (табл. CLXV, 4)

На фресці знаходиться виконане подвійними замкненими рисками зображення шестиконечного хреста, що складається зі щогли, перекладки та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Основа щогли спирається на прокреслену подвійними рисками двоступінчасту Голгофу.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4036 (табл. CLXVI, 1)

Збереженість напису дуже добра, його складові впевнено читаються:

Г҃нпомози
рѣбоу сво
егому
Вар
н-
ве
амин

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рѣбоу своему Варн[д]ве амин.

Господи, поможи рабу своему Варнаві аминь.

Слід зазначити, що А. Євдокимова помилково опублікувала два нижні рядки як окремих грекомовних написів [Євдокимова 2008, с. 475-476].

Датування. За формою написання в з нижньою петлею кутом вперед, нахиленої праворуч є, Ъ-подібної з, прямолінійної р з петлею кутом вперед графіті датується другою чвертю – серединою XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4037 (табл. CLXVI, 2)

По фресковому тиньку подвійними замкненими рисками виконаний малюнок шестиконечного хреста, що складається зі щогли, перекладки та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Основа щогли спирається на прокреслену подвійними рисками двоступінчасту Голгофу.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4038 (табл. CLXVII, 1)

На поверхні стіни простежується аналогічний малюнок шестиконечного хреста, що складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Основа щогли спирається на прокреслену подвійними рисками (окрім лінії основи) двоступінчасту Голгофу.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4039 (табл. CLXVII, 2)

На поверхні стіни помітна фігура, що має вигляд сітчастого овалу.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 4040 (табл. CLXVII, 3)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта, тому його виконані голкою складові ледь простежуються:

ГНПОМО

З розбивкою на слова та відновленням відсутніх фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспоД)и помо {зи}.

Господи, поможи.

Датування. За формою написання м з верхніми засічками та п з виступом зверху час появи графіті відноситься до другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4041 (табл. CLXVIII, 1)

Виконані голкою складові напису сильно затерті, частина їх не збереглась:

ГНП--З--М-
Т-РНВНВЪ-----
ДНЬСУДН-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Г(оспоД)и по(мо)з[и Дз]м[и]т[з]риви въ ... Д(Ь)нь судн[ы].

Господи, поможи Дмитрові у ... день судний.

Датування. За формою написання д з покриттям та прямолінійної р з петлею кутом вгору час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – середини XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4042 (табл. CLXVIII, 2)

На фресці виконаний малюнок видовженої округлої фігури.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 4043 (табл. CLXIX, 1)

На поверхні стіни простежуються тридцять дев'ять вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 4044 (табл. CLXIX, 2)

Складові напису сильно пошкоджені, проте підлягають ідентифікації і читаються як слово креста ‘хреста’.

Датування. За формою написання криволінійної ρ з великою округлою петлею та дзеркальної λ графіті датується у межах другої чверті XII – третьої чверті XIV ст.

Категорія: окремі слова та словосполучення.

Графіті № 4045 (табл. CLXX)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена, особливо постраждали нижні рядки, більшість літер яких не піддається ідентифікації:

Г̄НПОМОЗИР
ΔΒУСВОНМУГРИГО
Р̄ВННАΔΒΨΑ
---ΟΔ--ε---εЖН
-----ΠΟΝΟΠΗΝΔΟΔΙ

Значні втрати перешкоджають повній реконструкції тексту, з розбивкою на слова його початок виглядає таким чином:

Г(ο)с(под)и помози рабу своему Григореви на вѣса...

Господи, помози рабу своему Григорови на биса...

Датування. За формою написання дзеркальної λ, Λ-подібної д, нахиленої ліворуч є, написаної у три змахи зіркоподібної ж, прямолінійної ρ з петлею кутом донизу та ѳ у вигляді тризубця графіті датується у межах середини XII – початку XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4046 (табл. CLXXI, 1)

На фресці подвійними рисками прокреслена велика літера Λ.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4047 (табл. CLXXI, 2)

По фресковому тиньку голкою прокреслена літера К.

Датування. За формою написання ΙС-подібної κ графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4048 (табл. CLXXI, 3)

На фресці виконані літери Г̄Н, що є традиційним скороченням слова-звернення Г(ο)с(под)и ‘Господи’.

Датування. За структурою формули графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4049 (табл. CLXXI, 4)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта, проте літери ГН, що є традиційним скороченням слова-звернення Г(оспод)и 'Господи', відносно добре простежуються.

Датування. За структурою формули час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4050 (табл. CLXXI, 5)

На фресці подвійними замкненими рисками прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4051 (табл. CLXXII, 1)

Рахункова частина дворядкового напису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому збереглося чотирнадцять вертикальних засічок, у нижньому – вісім.

Датування. За типологічним методом графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 4052 (табл. CLXXII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка сильно затерта та закрита шматками олійної фарби XIX ст., простежується тільки задня частина коня: круп, хвіст та ноги.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 4053 (табл. CLXXIII, 1)

Збереженість напису добра, незважаючи на дрібні пошкодження тиньку:

ПОМАНИМА

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

ПОМАНИ МА.

Пом'яни мене.

Датування. За формою написання і з діагональною перемичкою та н з горизонтальною, а також за формою прорізів, графіті датується у межах середини XIV – кінця XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4054 (табл. CLXXIII, 2)

На фресці видряпані літери ГН, що є традиційним скороченням слова-звернення Г(оспод)и 'Господи'.

Датування. За структурою формули графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4055 (табл. CLXXIII, 3)

На поверхні стіни простежується незавершене зображення чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4056 (табл. CLXXIII, 4)

По фресковому тиньку видряпані літери **ВЛ**.

Датування. За формою написання л з верхньою засічкою графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4057 (табл. CLXXIV, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена, збереглись тільки літери **НЛ**, **Є** та неясні фрагменти декількох інших літер.

Датування. За формою написання л з видовженою вгору спинкою графіті датується кінцем XI – кінцем XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4058 (табл. CLXXIV, 2)

Складові напису сильно пошкоджені, проте в цілому можуть бути ідентифіковані. На початку знаходиться **S** у вигляді розімкненої перекресленої землі, **Х**, визначеної за контурами та наявними фрагментами **Ѕ** або, менш вірогідно, **З**, та **S**, яка також реконструюється за збереженими фрагментами та контурами. Над всіма ними знаходиться вертикальна дугова лінія. Дещо вище від цієї групи знаків на певній відстані виконана **P**, трохи поодаль – склад **PH**. Першу групу літер, на нашу думку, найвірогідніше розглядати як запис року **sχξς**, тобто, 6666 (1158). За такої ідентифікації верхня дугова лінія може тлумачитись як титло.

Датування. Вочевидь, у написі вказаний час виконання – 1158 р.; палеографія складових не суперечить такому датуванню.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 4059 (табл. CLXXIV, 3)

Збереженість напису, незважаючи на пошкодження, досить добра, його складові впевнено читаються як запис дати:

В(Ъ) sψei.

У 6715 (1207).

Датування. У тексті прямо вказаний час виконання – 1207 р.; палеографія його складових не суперечить такому датуванню.

Категорія: пам'ятний напис.

1.20. Дерев'яна віконна рама на південній стіні віми (табл. II, 1)

У результаті реставраційних робіт 1961-1962 рр., коли було розібрано заклад з цегли XVII-XVIII ст. на південній стіні віми, була розкрита синхронна часу будівництва собору дерев'яна рама, що складалась з двох вертикальних та трьох горизонтальних брусків, які перетинаються між собою [докл. див.: Высоцкий

1971; Корнієнко, Остапчук, Колодницький 2012, с. 210-211, 223-226]. На середньому горизонтальному бруску праворуч від вертикального виявлене графіті, нанесене на поверхню дерев'яної рами. Воно отримало номер 2060 (табл. II, 2).

Графіті № 4060 (табл. CLXXV)

На поверхні дерев'яної рами видряпана літера N.

Датування. Рівень патинізації прорізів та поверхні деревини однаковий, що вказує на виконання графіті невдовзі після обробки бруска, тобто, у другому десятилітті XI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

I.21. Фреска на південній стіні віми (табл. II, 1)

Майже вся поверхня стіни закрита композицією XVIII ст. “Чудо архангела Михаїла в Хонех”, у нижній частині якої частково розчищена невелика ділянка фрескового тиньку з орнаментом. Унизу стіни повністю відкрита давня фреска з зображенням полілітії, у верхній частині якої наявний величезний вивал первісного тиньку, нині закритий шпаклівкою. Поверхня фрескового тиньку по всій площині пошкоджена подряпинами та дрібними вибоями. Під час епіграфічних досліджень С. Висоцького було опубліковано п'ять графіті, що знаходяться на цій ділянці: № 94, № 107, № 118, № 133 та № 133а. Окрім того, виявлено ще сорок шість пам'яток епіграфіки, які отримали номери від 4061-го до 4107-го (табл. II, 2).

Графіті № 94 (табл. CLXXVI)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1966, с. 117, табл. LXXIX, 1].

По фресковому тиньку доволі реалістично прокреслений малюнок коня з вуздечкою. Під малюнком коня видряпане відкрите вгору півколо, що має розширення у верхній частині. Варто зазначити, що на опублікованій С. Висоцьким фотографії воно було обрізане.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XVII ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 107 (табл. CLXXVII, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 32, табл. XIV, 1, 2].

Між публікацією та оригіналом спостерігаються дві розбіжності:

‡дГѣвсѣдържителѣизбави--илимавладѣкомѣкъсен¹

1) в оригіналі чітко читається літера ѣ;

2) за літеру ѣ публікатор прийняв ь та с, пропустивши ще дві літери наприкінці рядка.

Відтак, зважаючи на наведені зауваження, текст має представлятись так:

‡дГѣвсѣдържителѣизбави--илимавладѣкомѣкъсен

З розбивкою на слова:

А Г(оспод)и Вьсѣдържителѣ избави Или ма Владѣко мѣкъ сен.

І Господи Вседержителю, збав, Боже мій, мене, Владико, муки цієї.

Датування. С. Висоцький відносив час появи графіті до XI ст. За формою написання а з покриттям та видовженою спинкою, А-подібної д, ж у вигляді

дуги над дугою, нахиленої праворуч з із розвилкою, ρ з петлею кутом донизу графіті датується у межах останньої третини XII – початку XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 118 (табл. CLXVII, 2)

Опубліковане Б. Рибаківим [Рибаків 1947, с. 53], згодом увійшло до корпусу С. Висоцького [Высоцкий 1976, с. 41, табл. XXIV, 1; XXV, 1].

Збереженість напису доволі добра, всі його складові чітко читаються:

ИАКОВЪΨΛΖ
ΥΡΝΥЦЬ†

З розбивкою на слова:

ИАКОВЪ Ψ(Δ)ΛΖ ΥΡΝΥЦЬ.

Яків писав, чернець.

Датування. С. Висоцький відносив час появи графіті до 1192 р., до вільно, услід за Б. Рибаківим, вважаючи Якова автором напису № 133, час появи якого обидва дослідники відносили до цього року; насправді обидва графіті виконані різними людьми. За формою написання криволінійної ρ з петлею кутом донизу та в з переломом, петлі якої не торкаються щогли, час появи графіті визначається останньою третьою XII – серединою XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 133 (табл. CLXXVIII)

Опубліковане Б. Рибаківим [Рибаків 1947, с. 57-62], згодом увійшло до корпусу С. Висоцького [Высоцкий 1976, с. 50-51, табл. XL, 1, 2].

Під час першої публікації чотири останні були пропущені, позаяк їх було розчищено з-під пізнішої фарби XVIII ст. тільки у 1964 р. С. Висоцький вважав, що ці літери були дописані значно пізніше, позаяк вони виконані доволі просто порівняно з рештою. Проте форма прорізів обох складових однакова, як і напрямки тиску на різець. Ліва щогла літери Н виконана у тому ж стилі, що й інші складові, причому певне спрощення у кількості завитків зменшується від початку до кінця. Розірваність рядка пояснюється тим, що у цьому місці знаходилось зображене у руках священика Євангеліє, яке автор не хотів пошкодити. Тож всі складові належать одному написові. Окрім того, обидва дослідники проігнорували наявність фрагментарно збереженої літери верхнього рядка.

Зважаючи на наведені зауваження, наявний текст виглядає таким чином:

-Н
ПОМОЗНИМАРТИНОВИ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

[Г](ОСПОД)И ПОМОЗИ МАРТИНОВИ.

Господи, помози Мартинові.

Датування. Б. Рибаків відносив час появи графіті до 1192 р., вважаючи, що напис виконаний у зв'язку з поставленням у Києві новгородським єпископом Мартирія 10 грудня; С. Висоцький повністю прийняв аргументацію Б. Рибаківа, незважаючи на відкриття чотирьох додаткових літер, які повністю змінювали ім'я особи прохача (Мартирія на Мартина), розбиваючи всю попередню аргументацію; ці "зайві" для правильного тлумачення літери були оголошені пізнішою припискою, що не мають "нічого спільного з першопочатково задуманим

написом”. Як бачимо, всі складові виконані одним автором, тож немає жодних підстав відносити час появи графіті до 1192 р., хоча в цілому форма літер не суперечить датуванню графіті у межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 133а (табл. CLXXIX)

Опубліковане Б. Рибаківим [Рибаків 1947, с. 57-62], згодом увійшло до корпусу С. Висоцького [Высоцкий 1976, с. 50-51, табл. XL, 1, 2]. Обидва дослідники вважали малюнок пов’язаним з написом, проте форма прорізів та ступінь тиску на різець відмінні. Тож вони виконані різними авторами.

На фресці прокреслене погрудне зображення людини у ризах священика, який лівою рукою тримає притиснуте до грудей Євангеліє. Права рука не намальована, натомість детально пророблені риси обличчя. В цілому малюнок подібний образам святих на фресках Софійського собору, хоча німб у цьому випадку відсутній.

Датування. Б. Рибаків та С. Висоцький вважали його приналежним до напису № 133, яке вони датували 1192 р., що не підтвердилось сучасними дослідженнями; особливості розташування вказують, що малюнок передував написові, тож час появи графіті можемо віднести до другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: антропоморфні зображення.

Графіті № 4061 (табл. CLXXX, 1)

Складові напису, розташованого під № 107, сильно пошкоджені, тож не всі піддаються впевненій ідентифікації, початок та закінчення рядка не збереглись:

-----д+д'ннлнг-де--м-ь-зхентсїм---+ф---

Значні втрати перешкоджають реконструкції тексту, тільки на початку рядка можемо прочитати слова а [Г](оспод)и Или ‘і Господи, Боже мій’.

Датування. За формою написання а та м з покриттям, а також т без бічних засічок час виконання графіті слід віднести до другої чверті XI – кінця XII ст.; при цьому, відповідно до типовості поширення такої форми літери т, нижня ймовірна хронологічна межа може бути окреслена другою чвертю XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4062 (табл. CLXXX, 2)

Трохи нижче простежуються дещо більші за розмірами літери ТНЄА та неясні фрагменти двох інших літер обабіч. Початок та закінчення напису не збереглись через обвали давнього тиньку.

Датування. За формою написання вертикальної є та т без бічних засічок графіті датуються другою чвертю XI – серединою XV ст.; відповідно до типовості поширення такої форми літери т, нижню ймовірну хронологічну межу варто окреслити другою чвертю XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4063 (табл. CLXXXI, 1)

На фресці прокреслені літери ГНПЮ.

З розбивкою на слова та відновленням відсутніх фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и по {мози}.

Господи, поможи.

Датування. За формою написання и з горизонтальною перемичкою та структурою формули графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4064 (табл. CLXXXI, 2)

По фресковому тиньку у верхньому рядку подвійною рисою прокреслена літера І, у нижньому ГЄ.

Датування. За формою написання г з виступом зверху та нахиленої праворуч є час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – середини XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4065 (табл. CLXXXI, 3)

Малюнок практично знищений обвалом тиньку, збереглися тільки прокреслені подвійними замкненими рисками фрагменти верхньої частини щогли та лівої частини перекладини хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4066 (табл. CLXXXI, 4)

По фресковому тиньку голкою видряпаний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів час виконання графіті відноситься до другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4067 (табл. CLXXXI, 5)

Збереженість напису досить добра, його складові чітко читаються:

мїца

Рівна поверхня тиньку за останньою літерою вказує, що напис залишився незавершеним.

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

М(ѣса)ца і {юна} / і {юла}.

Місяця червня (або липня).

Датування. За формою написання і з пересічкою графіті датується серединою XIII – першою чвертю XV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 4068 (табл. CLXXXII, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що складається з дев'ятнадцяти вертикальних засічок. З обох боків рядок засічок замикають чотириконечні хрестики. Ще три хрестики прокреслені над, а два – під рядком.

Датування. За типологічним методом графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 4069 (табл. CLXXXII, 2)

Рахункова частина дворядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому наявні шість вертикальних засічок, у нижньому – чотири. Всі вони прокреслювались вниз від горизонтальних ліній, причому ці лінії сильно видовжуються ліворуч.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 4070 (табл. CLXXXIII)

Незважаючи на пошкодження тиньку вибоями, майже всі складові напису підлягають ідентифікації:

г̃нпомознр
двус-оєму
михди--псалъ
молодѣвичь

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рабу с[в]оєму Михаи[лу] псалъ Молодѣвичь.

Господи, помози рабу своєму Михайлу писав Молодієвич.

Звертає на себе увагу написання редукованої ь після голосної (ѣ) у призивській автору, що вже зустрічалось у написі № 182.

Датування. За формою написання А-подібної д, нахиленої ліворуч з із переломом, нахиленої ліворуч є, прямолінійної р з петлею, верх якої не зімкнутий зі щоглою, вірогідним часом виконання графіті варто визнати другу чверть XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4071 (табл. CLXXXIV, 1)

Верхня частина зображення знищена обвалом тиньку, простежується щогла у вигляді плетеного орнаменту, подібна до літер напису № 133. Вірогідно, перед нами залишки запису, літери якого також були оформлені у вигляді ініціалів.

Датування. За особливостями розташування (напис № 4075 пошкодив частину петель) графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4072 (табл. CLXXXIV, 2)

На поверхні стіни простежується зображення людського обличчя в профіль, яке нагадує літери о напису № 133.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: символи, пов'язані з частинами людського тіла.

Графіті № 4073 (табл. CLXXXIV, 3)

По фресковому тиньку прокреслене зображення людського обличчя в фас, на якому позначені очі, ніс та рот. У нижній частині малюнок має вертикальну подряпину, яка дещо нагадує деталь зображення. Проте форма прорізів вказує на відсутність її зв'язку з малюнком, вона виникла пізніше.

хреста – помітні нижня частина щогли, права частина перекладини та одноступінчаста відкрита донизу Голгофа.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4079 (табл. CLXXXVI, 3)

Праворуч від попереднього малюнка подвійними замкненими рисками прокреслене зображення чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4080 (табл. CLXXXVI, 4)

На поверхні стіни прокреслені літери ГН, що є традиційним скороченням слова-звернення Г(оспод)и ‘Господи’.

Датування. За формою написання и з горизонтальною перемичкою та за структурою формули графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4081 (табл. CLXXXVI, 5)

По фресковому тиньку прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4082 (табл. CLXXXVII, 1)

На фресці простежуються дві великі літери Б (можлива також інтерпретація їх як лігатур БГ), за ними менші ІСІНІ.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4083 (табл. CLXXXVII, 2)

На поверхні стіни помітні контури фігури, що нагадує схематичне погрудне зображення людини.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: антропоморфні зображення.

Графіті № 4084 (табл. CLXXXVIII, 1)

По фресковому тиньку прокреслені літери РА.

Датування. За формою написання а з округлою петлею та прямолінійної р з округлою петлею графіті датується у межах середини XI – першої чверті XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4085 (табл. CLXXXVIII, 2)

На поверхні стіни простежуються літери ЖАІ, далі знаходиться обвал давнього тиньку. Можливо, тут знаходились інші літери.

Датування. За формою написаної у три змахи зіркоподібної ж та і з пересічкою графіті вірогідно датувати рубежем XII – XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4086 (табл. CLXXXVIII, 3)

На фресці простежуються шість вертикальних засічок рахункової частини запису обчислення кількості проведених поминальних служб.

Датування. За типологічним методом графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 4087 (табл. CLXXXVIII, 4)

Верхня частина зображення знищена обвалом тиньку, простежується тільки покреслене подвійною рисою півколо та плетінка за ним.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 4088 (табл. CLXXXVIII, 5)

На поверхні стіни прокреслений простий чотириконечний текст.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4089 (табл. CLXXXVIII, 6)

По фресковому тиньку подвійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4090 (табл. CLXXXVIII, 7)

На фресці прокреслена фігура, що складається з горизонтальної лінії, від якої вгору та вниз прокреслювались дугові риси.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 4091 (табл. CLXXXIX, 1)

Опубліковане А. Євдокимовою [Євдокимова 2008, с. 474].

Зверху та праворуч напис закритий олійною фарбою XVIII ст., розчищені тільки декілька літер:

ναπαγγελοε

Текст читається як слово (ε)ναπαγγελοε ‘*ἐναπαγγέλοε, сповістили*’.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4092 (табл. CLXXXIX, 2)

Трохи праворуч також розчищений невеликий фрагмент тексту, зверху він закритий олійною фарбою XVIII ст., розчищені тільки декілька літер:

аѠавъдѠу

Датування. За формою написання а з краплеподібною петлею та в з округлою нижньою петлею графіті датується серединою XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4093 (табл. СХС, 1)

Нижня частина малюнка знищена обвалом тиньку, проте за збереженими фрагментами можемо встановити, що тут було прокреслене зображення чотири-конечного проквітлого хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4094 (табл. СХС, 2)

На поверхні стіни прокреслені у стовпчик літери Ж та Л.

Датування. За формою написання ж із перемичкою та л з видовженою правою скісною графіті датується кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4095 (табл. СХСІ, 1)

Верхня та нижня частини напису знищені обвалами тиньку, а його склади сильно пошкоджені:

посвед

пм

Перша та остання літери ідентифікуються не зовсім впевнено за наявними фрагментами.

Датування. За формою написання в з округлою нижньою петлею, Δ-подібною д та п з виступом зверху час появи графіті визначається у межах кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4096 (табл. СХСІ, 2)

По фресковому тиньку прокреслений диграф ОУ.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4097 (табл. СХСІІ, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб. Її початок знищений обвалом тиньку, далі простежуються п'ятдесят п'ять засічок, причому наприкінці рядок розвоюється.

Датування. За типологічним методом графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 4098 (табл. СХСІІ, 2)

Рахункова частина трирядкового запису обчислення кількості проведених поминальних служб. У верхньому рядку збереглося сім вертикальних засічок, в середньому – десять, у нижньому – п'ять.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 4099 (табл. СХСІІІ, 1)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб у вигляді рядка з тринадцяти вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 4100 (табл. СХСІІІ, 2)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб, що має вигляд рядка з двадцяти вертикальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 4101 (табл. СХСІІІ, 2)

Опубліковане А. Євдокимовою [Євдокимова 2008, с. 473-474].

Між оригіналом та опублікованим варіантом прочитання спостерігаються певні розбіжності:

$$\pm \kappa\epsilon^1\beta\omega\eta\theta\iota^2\tau^v\delta\chi^3$$

1) на початку рядка відсутній малюнок хреста, тут чітко читається літера η, за якою поставлена σ; тож три початкові літери слід розглядати як літери ησ̄ε.

2) на фресці чітко читається літера η;

3) літера δ наприкінці рядка написана у вигляді лігатури дол; надрядкова літера ν за такого трактування може бути ідентифікована як остання в слові δδ̄λον;

Зважаючи на наведені вище зауваження, з розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Η(σου)σε βοηθη τ(ο)ν δδ̄λον.

Ἰησοῦσε βοήθει τόν δοῦλον.

Ісусе, поможи рабу.

Датування. За типологічним методом час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4102 (табл. СХСІV, 1)

Опубліковане А. Євдокимовою [Євдокимова 2008, с. 495].

Між оригіналом та опублікованим варіантом прочитання спостерігаються певні розбіжності:

$$\begin{array}{l} {}^1\mu\alpha\kappa\alpha\rho\epsilon\iota^2\sigma\alpha^3\dots\tau\iota \\ \iota\sigma^4\epsilon.\eta.\epsilon\upsilon^5\chi\epsilon\iota^6\nu\tau\omicron\nu^7 \end{array}$$

- 1) дослідниця проігнорувала наявність ще одного рядка, від якого залишилась початкова літера ε;
 - 2) незважаючи на пошкодження, на фресці замість ει впевнено читається літера η;
 - 3) за наявними фрагментами та контекстом літера має читатись як ο;
 - 4) замість літер ισ впевнено читається ΙС-подібна літера κ;
 - 5) в місці вказаних дослідницею багатьох літер в оригіналі чітко читаються тільки дві літери ισ;
 - 6) замість літер ει в написі чітко простежується пошкоджена тріщиною η;
 - 7) наприкінці рядка збереглась літера ν, далі тиньк пошкоджений.
- Зважаючи на наведені вище зауваження текст виглядає таким чином:

ε-----
μακαρησο-τι-
κεισχηντον--ν--

З відновленням втрачених фрагментів:

... μακαρη(ο)σ ο[σ]τι[ς] Κ(υρι)ε ισχην τον...

... μακάριος ὅστις Κύριε ἰσχὺν...

... блажен, бо Господь – фортеця...

Датування. За типологічним методом графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4103 (табл. СХСІV, 2)

Опубліковане А. Євдокимовою [Євдокимова 2008, с. 474].

Між оригіналом та опублікованим варіантом прочитання спостерігається одна розбіжність:

+κεβουθη¹

- 1) остання літера в написі θ незавершена, літера ι відсутня зовсім.

Зважаючи на наведені вище зауваження, з розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Κ(υρι)ε βουθη {η}.

Κύριε βοήθει.

Господи, поможи.

Датування. За типологічним методом графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4104 (табл. СХСV, 1)

Верхня частина знищена обвалом тиньку, збереглися літери εΒΟΗ.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

[Κ](υρι)ε βοη {θη}.

Κύριε βοήθει.

Господи, поможи.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4105 (табл. СХСV, 2)

Ліва частина малюнка закрита олійною фарбою XVIII ст., проте за наявними фрагментами можемо встановити, що на фресці було виконане зображення простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4106 (табл. СХСV, 3)

На фресці подвійними рисками прокреслена фігура, що нагадує літеру L.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 4107 (табл. СХСV, 4)

Рахункова частина запису обчислення кількості проведених поминальних служб у вигляді стовпчика з чотирьох горизонтальних засічок.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

1.22. Фреска з зображенням орнаменту

Знаходиться у південно-західному куті віми (табл. I, 1). Для дослідження доступна тільки невелика ділянка стародавнього тиньку, оскільки у середній частині на рівні людського зросту (тобто, там, де зосереджується більшість графіті) первісний фресковий тиньк обвалився (нині він закритий шпаклівкою), а трохи вище він закритий композицією XVIII ст. “Чудо архангела Михаїла в Хонех”, Поверхня давнього тиньку по всій площині пошкоджена подряпинами та дрібними вибоями, місцями сильно затерта. Під час досліджень С. Висоцького було опубліковано два графіті, що знаходяться на цій ділянці, причому під один номер потрапили два різні, тож їм надано номери 91 та 91а. Крім них, тут збереглося ще дванадцять графіті, яким надано номери від 4108-го до 4118-го (табл. II, 2).

Графіті № 91 (табл. СХСVI, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 116, табл. LXXVIII, 1; LXXVI, 3] разом з написом № 91а. Проте форма прорізів обох дещо відмінна, тож виконані вони не одним автором.

По фресковому тиньку прокреслений невеликий малюнок коня.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: зооморфні зображення.

Графіті № 91а (табл. СХСVI, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 116, табл. LXXVIII, 1; LXXVI, 3] разом з малюнком № 91.

Закінчення рядка знищене обвалом тиньку, проте наявні складові добре читаються:

Ψ̣̣л̣̣з̣̣ д̣̣н̣̣м̣̣н̣̣----

З відновленням втрачених фрагментів текст може бути реконструйований таким чином:

Ψ̣̣(а)л̣̣з̣̣ д̣̣и̣̣м̣̣и̣̣[т̣̣р̣̣и̣̣].

Писав Дмитро.

Датування. С. Висоцький відносив час появи графіті до XII ст.; таке датування підтверджують форми написання А-подібної д з верхньою засічкою, а також и та м з верхніми засічками.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 4108 (табл. СХСVI, 3)

Збереженість напису досить добра, незважаючи на пошкодження поверхні стіни дрібними вибоями:

г̣̣н̣̣п̣̣о

З відновленням відсутніх фрагментів текст виглядає так:

Г̣̣(ос̣̣п̣̣о̣̣д̣̣)и̣̣ по̣̣ {м̣̣о̣̣з̣̣и̣̣}.

Господи, поможи.

Датування. За формою написання и з верхніми засічками та п з виступом зверху і нижніми засічками графіті датується у межах другої чверті XII – кінця XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4109 (табл. СХСVI, 4)

На поверхні стіни простежується малюнок у вигляді спіралі.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 4110 (табл. СХСVI, 5)

Закінчення рядка не збереглось, простежуються тільки літери г̣̣н̣̣, що є скороченням слова Г̣̣(ос̣̣п̣̣о̣̣д̣̣)и̣̣ 'Господи'.

Датування. За формою написання и з горизонтальною перемичкою та структурою формули графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4111 (табл. СХСVI, 6)

Поверхня стіни в місці розташування виконаного голкою напису сильно затерта, простежується петля літери В або Р, ІЖ.

Датування. За формою написаної у три змахи зіркоподібної ж графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4112 (табл. СХСVII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями, його закінчення знищене обвалом тиньку:

г̣̣н̣̣п̣̣о̣̣м̣̣о̣̣з̣̣н̣̣р̣̣ь̣̣б̣̣о̣̣у̣̣с̣̣в̣̣о

г̣̣е̣̣м̣̣о̣̣у̣̣н̣̣в̣̣д̣̣---

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рабоу своєму Іва[ноу].

Господи, помози рабу своему Івану.

Датування. За формою написання λ з покриттям, ν з розімкненою петлею, вертикальної ζ із розвилкою, m з верхніми засічками та ρ з петлею, що роз'єднана зі щоглою, час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – початку XIII ст.; при цьому, за типовістю такої форми написання ρ вірогідні хронологічні рамки можуть бути звужені до другої третини XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4113 (табл. СХСVII, 2)

Початок напису закритий олійною фарбою XVIII ст.:

-----нгноукрѣпи
оук

З розбивкою на слова наявний текст виглядає таким чином:

... и Г(оспод)и оукрѣпи оук {рѣпи}.

... і, *Господи, укріпи, укріпи.*

Датування. За формою написання ІС-подібної розімкненої κ , μ з горизонтальною перемичкою та криволінійної ρ з петлею на весь рядок та вертикальною τ з виступаючою над рядком щоглою графіті датується останньою чвертю XIII – кінцем XV ст.; при цьому, за типовістю такої форми написання ρ вірогідні хронологічні рамки можуть бути звужені до другої третини XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4114 (табл. СХСVIII, 1)

Права та нижня сторони малюнка пошкоджені обвалом тиньку. Простежується зображення людського обличчя, що нагадує малюнок № 279. Ліва рука чоловіка піднята вгору. Нижче, на місці, де мала б бути розташована права рука, помітні овальні фігури, які нагадують хвіст та крило птаха. Можливо, тут зображений схожий на № 279 малюнок, тільки у руках чоловік тримає не змію, а птаха.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.; схожість манери виконання з малюнком № 279 дозволяє припустити їх виконання одним автором, тому вірогідну верхню хронологічну межу слід окреслити другою чвертю XI ст.

Категорія: сюжетні зображення.

Графіті № 4115 (табл. СХСVIII, 2)

Трохи вище простежуються фрагменти малюнка, який нагадує рослинний орнамент. Його права частина знищена обвалом тиньку, тож впевнено встановити, що саме за малюнок був виконаний на стіні, складно.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 4116 (табл. СХСVIII, 3)

На фресці виконаний малюнок, який дещо нагадує стяг. Трохи вище помітні ще кілька дугових ліній, ліва частина яких закрита олійною фарбою XVIII ст.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 4117 (табл. СХСVIII, 4)

На фресці прокреслений малюнок голуба. Над ним помітна замкнена по-двійна дугова лінія, виконана, як свідчить форма прорізів, тим самим автором.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: орнітоморфні зображення.

Графіті № 4118 (табл. СХСVIII, 5)

На поверхні стіни простежується малюнок простого чотириконечного хреста. Нижня частина його щогли пошкодила малюнок № 91.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

1.23. Фреска з образом св. Ніра

Знаходиться у арці-переході між вімою та передвівтарним компарти-ментом на південній її площині (табл. I, 1). Образ святого ідентифікується зав-дяки інформації графіті № 4119 [Корнієнко 2013а, с. 78]. Поверхня стіни щільно вкрита численними дрібними вибоями та подряпинами, зверху на рівні шиї та правого плеча постаті святого мученика наявна смуга втрати тиньку, великі вивали знаходяться і нижче, біля обох ребер фрески. С. Висоцький опублікував чотири графіті з цієї ділянки, №№ 71, 115, 138 та 228. Окрім них, сучасні до-вслідження дозволили виявити на поверхні фрески ще двадцять п'ять написів та малюнків, яким надано номери від 4119-го до 4143-го (табл. II, 2).

Графіті № 71 (табл. СХСIX)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1966, с. 108, табл. LXV, 2].

На поверхні стіни прокреслене погрудне зображення святителя, який лівою рукою тримає притиснуте до грудей Євангеліє. Обабіч голови записане ім'я: Никола 'Никола'. Відтак, образ впевнено ідентифікується як св. Миколай Чудотворець.

Датування. С. Висоцький датував графіті XI ст. За формою написання л з видовженою правою скісною графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: зображення святих.

Графіті № 115 (табл. СС, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 40, табл. XXII, 1; XXII, 1].

Пропоноване дослідником прочитання не викликає заперечень, за винятком середньої літери верхнього рядка, яку він ідентифікував як н, в той час як тут впевнено читається як і. Зважаючи на це зауваження, текст виглядає так:

ΔΙΔ
Λ
ϝ
ΚΑ

Значення верхнього рядка встановити складно, а в нижніх, можемо погодитись із С. Висоцьким, зазначене ім'я *Λυκα* 'Лука'.

Датування. С. Висоцький датував графіті XII ст.; за формою *ϛ* з короткими вусами графіті вірогідніше датувати кінцем XIII – початком XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 138 (табл. СС, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 55, табл. XXII, 1; XXII, 1].
Складові напису пошкоджені вибоями, більше простраждав нижній рядок:

гнпомознрабоу
своємоу-феодо
ровн-----

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рабоу своємоу Феодорови...

Господи, помози рабу своєму Федорові...

Останнє слово сильно пошкоджене, від літер помітні тільки невеликі фрагменти. С. Висоцький реконструював тут слово [отрок]оу 'отроку'. Однак, за збереженими фрагментами літер тут вірогідніше реконструювати слово [грѣшньому] 'грішному'.

Датування. С. Висоцький датував графіті XII ст. За формою написання Δ-подібної д, прямолінійної ρ з округлою або кутом вперед петлею, ѣ з язичком донизу час появи графіті окреслюється серединою XII – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 228 (табл. ССІ)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцкий 1976, с. 109, табл. СХVIII, 1; СХIX, 1].

В цілому попоноване дослідником прочитання не викликає заперечення, проте у третьому та четвертому рядках початкові літери вказані як втрачені, однак вони насправді збереглись. Натомість остання літера нижнього рядка, що вказана як втрачена, в дійсності повністю відсутня. З урахуванням наведених зауважень текст виглядає так:

гнпомо
знрабоу
своємоу
грѣшню
моувар
навеамнн

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рабоу своємоу грѣшньому Варнаве амин.

Господи, помози рабу своєму Варнаві. Аминь.

Крім цього тексту, ліворуч від третього рядка помітні залишки ще двох літер. Перша може бути ідентифікована як з або права частина в, щогла якої знищена обвалом тиньку. Друга впевнено ідентифікується як с. Їх значення та зв'язок з молитовним зверненням Варнави визначити складно, проте форма прорізів вказує, що виконані ці літери та текст молитви одним автором.

Датування. С. Висоцький датував графіті XV – XVII ст. За формою написання в з незамкненою петлею, в з нижньою петлею кутом вперед або округлою, нахиленої праворуч з із розвилкою, прямолінійної ρ з округлою петлею, ш з платформною над рядком графіті датується другою чвертю XI – серединою XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4119 (табл. ССП, 1)

Прорізи складових напису закриті шпаклівкою, проте в цілому вони простежуються добре:

Ⓐ NH
ρoc

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Ο α(γιοϛ) Νηροϛ.

Ο ᾗγιοϛ Νηροϛ.

Святий Нір.

Датування. За формою написання прямолінійної ρ з округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XIV ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 4120 (табл. ССП, 2)

Тиньк в місці розташування малюнка пошкоджений дрібними вибоями, однак в цілому його прорізи добре простежуються. На фресці видряпаний двозуб, від лівого зубця якого всередину відходить нахилена лінія.

Датування. За типологічним методом поширення такого типу тризубів у сфрагістичних пам'ятках графіті датується другої чверті – середини XI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 4121 (табл. ССП, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена численними вибоями:

с̄тън-н-осе
помнло--ѣа
oana

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

С(ва)тъи [N]и[ρ]осе помило[уи м]ѣа ѿана.

Святий Нире, помилуй мене, Йоанна.

Датування. За формою написання Ⓐ з видовженою вгору спинкою та є з язичком донизу графіті датується у межах другої чверті XII – початку XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4122 (табл. ССП, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями та затерта, простежуються лише окремі його складові:

--лн-сон

Датування. За формою написання и з горизонтальною та н з діагональною перемичками графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4123 (табл. ССІV, 1)

На поверхні стіни простежуються прокреслені у три рядки літери:

Д
є
є ДА

Датування. За формою написання а з видовженою вгору спинкою графіті датується кінцем XI – початком XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4124 (табл. ССІV, 2)

Початок напису знищений обвалом тиньку, збереглось лише закінчення:

-----ома^рт^нна

З відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає таким чином:

... [своєг]о М^ртина.

... свого Мартіна.

Датування. За формою написання р з петлею кутом вперед графіті датується серединою XII – кінцем XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4125 (табл. ССІV, 3)

Складові напису пошкоджені, однак в цілому підлягають впевненій ідентифікації як Д, С, Т, С, Ф та Р.

Датування. За формою написання р з округлою петлею графіті датується у межах другої чверті XI – першої чверті XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4126 (табл. ССV, 1)

Початок напису знищений вибоями, збереглись тільки п'ять останніх літер:

----ць^ул

Через пошкодження ім'я автора напису встановити неможливо, читається лише дієслово ^ул(з) 'писав'.

Датування. За формою написання а з видовженою спинкою та л з поркриттям графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 4127 (табл. ССV, 2)

На поверхні стіни простежуються чотири горизонтальні лінії.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 4128 (табл. ССV, 3)

Права частина зображення знищена вивалом тиньку, проте за збереженими фрагментами можемо встановити, що тут подвійними замкненими рисками був виконаний малюнок чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4129 (табл. ССV, 4)

По фресковому тиньку подвійними замкненими рисками виконаний малюнок чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4130 (табл. ССV, 5)

Трохи ліворуч так само подвійними замкненими рисками прокреслений чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4131 (табл. ССV, 6)

На фресці виконаний простий чотириконечний хрест.

Датування. Форма прорізів дозволяє датувати графіті у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4132 (табл. ССV, 7)

Нижня частина малюнка знищена обвалом тиньку. Збереглась виконана подвійними рисками гостра овальна фігура, у середині якої зображена лілія-крин.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 4133 (табл. ССVI)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями, у середній частині його складові не збереглися:

μα-----εγ
μα-----
α-----
-α-----
μα-----
μα-----
μαη-----εεη
μαεεε

Датування. За типологічним методом графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4134 (табл. ССVII)

Складові напису частково пошкоджені вибоями:

накуръ
наралъ
--коуал

З розбивкою на слова наявний на стіні текст може бути представлений таким чином:

На курь на ралъ ... Ѡал(ъ).

На дим, на рало ... писав.

Через пошкодження тиньку ім'я автора реконструювати не вдається.

Датування. За формою написання а з опуклою петлею, а також з покриттям, прямолінійної ρ з округлою петлею та ѡ з виступом зверху графіті вірогідно датувати серединою XI – кінцем XIII ст.; відповідно до типовості поширення такої форми ѡ верхню хронологічну межу слід окреслити кінцем XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 4135 (табл. ССVIII, 1)

Закінчення напису знищене обвалом тиньку:

Г҃нпомознн---

З розбивкою на слова текст виглядає так:

Г(оспод)и помози...

Господи, поможи...

Датування. За формою написання и з горизонтальною перемичкою та структурою формули графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4136 (табл. ССVIII, 2)

Тиньк в місці розташування напису сильно затертий, так що його складові, виконані голкою, простежуються слабо. На початку впевнено читаються літери КЄ, що є скороченням слова К(υρ)ιЄ 'Κύριε, Господи'. Наступні літери доволі схематичні, вони нагадують не зовсім вдалу спробу написати грецьке βοηθη 'поможи'.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4137 (табл. ССIX, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена та затерта, тому майже всі його складові знищені. У верхньому рядку збереглися літери ΡМ, у нижньому – Ρ.

Датування. За формою написання прямолінійної ρ з округлою петлею графіті датується другою чертю XI – першою чвертю XIV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4138 (табл. ССIX, 2)

На поверхні стіни простежується малюнок простого шестикітного хреста, що складається зі щогли, перекладки та символічної таблички над головою Ісуса Христа.

Датування. За формою частково розчищених від шпаклівки прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4139 (табл. ССIX, 3)

Ліва частина напису знищена обвалом тиньку, збережені складові пошкоджені численими вибоями:

----лсА

-----ор

У верхньому рядку збереглося тільки закінчення дієслова [прѣстави]лсА ‘приставився’.

Датування. За формою написання прямолінійної р з округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XIV ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 4140 (табл. ССХ, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена, простежуються тільки З, фрагменти двох літер за нею, та ОИ.

Датування. За формою написання н з верхньою засічкою графіті датується другою чертою XI – кінцем XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4141 (табл. ССХ, 2)

На фресці простежуються літери ВА.

Датування. За формою написання в з виступом зверху графіті датується другою чертою XI – кінцем XIII ст.; відповідно до типовості поширення такої форми літери верхня хронологічна межа може бути окреслена кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4142 (табл. ССХ, 3)

На фресці прокреслені літери КѢ, що є традиційним скороченням слова К(ур)ε ‘Кѳріε, Господи’.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4143 (табл. ССХ, 4)

На фресці простежується малюнок простого чотирикінцевого хреста.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тож час появи графіті визначається хронологічними межами від другої чверті XI до кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

1.24. Фреска з образами свв. Андрія Стратилата та Якова Персянина

Знаходиться на південній стіні передвітарного компартимента ліворуч від переходу до південної внутрішньої галереї (табл. I, 1). Образи обох святих надійно ідентифікуються завдяки інформації графіті № 4149 та № 4151. Давній тиньк має значні втрати біля кута та ребра, а також у центрі внаслідок пізнішої розтески вікна. Поверхня стіни вкрита вибоями та подряпинами, інколи досить щільними. С. Висоцький опублікував один малюнок, № 259, пізніше вдруге опублікований А. Євдокимовою. Окрім того, на фресці збереглося ще сімнадцять графіті, яким надано номери від 4144-го до 4160-го (табл. II, 2).

Графіті № 259 (табл. ССХІ, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцький 1976, с. 120, табл. СХІІ, 2], повторно – А. Євдокимовою [Євдокимова 2008, с. 490].

Збереженість малюнка добра. На фресці прокреслений плетінчатий чотириконечний хрест, обабіч щогли над та під перекладиною якого прокреслені складові теоніограми: ІС ХС та ІН АС. Цікаво, що нижні складові теоніограми прокреслені з інверсією, замість звичного НИКА.

Датування. За формою написання простої і та к зі зменшеним верхом графіті вірогідно датувати серединою XII – серединою XV ст.

Категорія: хрести, монограми, теоніограми.

Графіті № 4144 (табл. ССХІ, 2)

На фресці голкою прокреслена літера А.

Датування. За формою написання а з верхньою засічкою графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4145 (табл. ССХІ, 3)

На фресці подвійною рисою виконана літера Б, дуже подібна за формою прорізів до № 4146, тож вірогідно, що обидві виконані одним автором.

Датування. За формою написання в з округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4146 (табл. ССХІ, 4)

По фресковому тиньку прокреслена літера Б.

Датування. За формою написання в з петлею кутом вперед графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4147 (табл. ССХІ, 5)

На фресці прокреслена літера А.

Датування. За формою написання дзеркальної а з покриттям графіті датується серединою XII – першою чвертю XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4148 (табл. ССХІ, 6)

На фресці простежуються літери ВІ.

Датування. За формою написання в з петлею кутом вперед та простої і графіті датується серединою XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4149 (табл. ССХІ, 1)

Опубліковане А. Євдокимовою [Євдокимова 2008, с. 491], нові результати досліджень – Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Никитенко, Корниенко 2014, с. 66-68].

Збереженість напису досить добра, всі його складові чітко читаються:

НАКОВОС
ОПЕРСН

З розбивкою на слова текст виглядає так:

Наκωβος ο Πέρσης.

Ἰάκωβος ὁ Πέρσης.

Яків Персянин.

Датування. За формою написання в та п з виступом зверху, криволінійної ρ з округлою незамкненою петлею графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XIII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 4150 (табл. ССXI, 2)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест. Права частина перекладки пошкоджена складовою № 4148.

Датування. За формою прорізів та фактом пошкодження малюнка написом № 4148 графіті датується другою чвертю XI – серединою XII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4151 (табл. ССXII, 1)

Опубліковано Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Никитенко, Корнієнко 2014, с. 66].

Збереженість напису досить добра, всі його складові чітко читаються:

Ⓐ ΔΝ
ΓΗ ΔΡΕ
ΟΣ ΔΣ
στρα
τι
λα
τι
ς

З розбивкою на слова:

Ο αγος Ανδρεας Στρατηλατης.

Ο ἅγιος Ἀνδρέας Στρατηλάτης.

Святий Андрій Стратилат.

Датування. За формою написання α з покриттям, криволінійної ρ з округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – початком XIII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 4152 (табл. ССXIII, 2)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест. Від перекладки вниз по всій її довжині прокреслені невеликі вертикальні відрізки.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4153 (табл. ССXIV)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена тріщинами, подряпинами та вибоями, що закриті шпаклівкою, ліва частина знищена обвалом тиньку, тож частина складових графіті не може бути впевнено ідентифікована:

-----Хрiамовор
-----нвннннвiорб

Датування. За формою написання α з видовженою вгору спинкою, в з округлою нижньою петлею, прямолінійної ρ з округлою або кутом вгору петлею графіті датується кінцем XI – початком XIII ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 4154 (табл. ССХV)

Складові напису сильно викришилися, тому частина літер не може бути впевнено ідентифікована:

ΔΥΓΝΦΕΕΡΟΜΠΕΛΟΣΛΟΥΚΑ---Τ-ΕΟΝΩΙΚΟΥ

Датування. За формою написання ου зі зближеними ο та у графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 4155 (табл. ССХVI, 1)

На фресці прокреслені літери Β^ж.

Датування. За формою написання в з більшою за нижню верхню петлею та виконаної у три змахи зіркоподібної ж графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4156 (табл. ССХVI, 2)

По фресковому тиньку прокреслений чотириконечний хрест, перекладина якого виконана подвійною рисою, замкненою приблизно посередині кожної частини вертикальними відрізками.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4157 (табл. ССХVI, 3)

Трохи ліворуч простежується подібний малюнок чотириконечного хреста, однак його ліва частина щогли містить сім вертикальних відрізків по всій довжині.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4158 (табл. ССХVI, 4)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою частково розчищених від шпаклівки прорізів графіті датується в межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4159 (табл. ССХVI, 5)

По фресковому тиньку виконаний простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4160 (табл. ССХVI, 6)

На поверхні стіни помітний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

1.25. Фреска з зображенням орнаменту

Знаходиться в арці-переході між передвіктарним компартиментом та південною внутрішньою галереєю на східній стороні (табл. I, 1). Біля лівого ребра стіни збереглась невелика ділянка стародавнього тиньку, сильно пошкоджена вибоями. Тут виявлене одне графіті № 4161 (табл. II, 2).

Графіті № 4161 (табл. ССXVII)

По фресковому тиньку прокреслений шестиконечний хрест, що складається зі щогли, перекладки та підніжжя. Біля основи щогли помітні два скісні вибої, що виглядають ніби складова малюнка у вигляді рогів якоря. Однак дослідження форми “прорізів” дозволило встановити їх випадковий характер.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

1.26. Фреска з зображенням орнаменту

Знаходиться в арці-переході між передвіктарним компартиментом та південною внутрішньою галереєю на західній стороні (табл. I, 1). Біля правого ребра стіни збереглись дві невеликі ділянки стародавнього тиньку, сильно пошкоджені вибоями. Тут виявлено чотири графіті, які отримали номери від 4162-го до 4165-го (табл. II, 2).

Графіті № 4162 (табл. ССXVIII, 1)

Малюнок сильно пошкоджений вибоями, його нижня частина знищена обвалом тиньку. Збереглась частина щогли, перекладки та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Обабіч щогли прокреслені складові теонімограми: ІС ХС.

Датування. За формою написання простої і графіті вірогідно датувати серединою XII – серединою XV ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4163 (табл. ССXVIII, 2)

На фресці простежуються три горизонтальні засічки.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 4164 (табл. ССXVIII, 3)

На поверхні стіни прокреслений простий чотриконечний хрест, який пошкодив складову напису № 4165.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4165 (табл. ССXVIII, 5)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений вибоями, верхня частина знищена обвалом тиньку:

ГДНП---
ЗНрА
БУ
С----А
КОВ-

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспо)ди п[омо]зи рабу с[воєму] Аков[у].

Господи, поможи рабу своєму Якову.

Датування. За формою написання в з петлею кутом вперед, д з довгими ніжками, прямолінійної р з округлою петлею, а з трикутним язичком графіті датується другою чвертю XI – серединою XII ст.

Категорія: молитовний напис.

1.27. Фреска з образами свв. Константина та Єлени

Знаходиться на південній стіні передвітарного компартимента на захід від переходу до південної внутрішньої галереї (табл. I, 1). Образи святих надійно ідентифікуються завдяки іконографії. Поверхня стіни сильно пошкоджена вибоями, біля ребра, у центрі та довкола вікна великі ділянки тиньку втрачені. С. Висоцький опублікував два графіті, розміщені на цій фресці, № 6а та № 313. Окрім того, нами виявлено ще п'ять графіті, яким надано номери від 4166-го до 4170-го (табл. II, 2).

Графіті № 6а (табл. ССХІХ)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 37, табл. ІХ, 2].

Дослідник вважав напис глаголичною літерою. Однак вивчення поверхні стіни в цьому місці дозволили з'ясувати, що він опублікував тільки початок великого чотирирядкового кириличного напису. Тиньк в місці його розташування значно пошкоджений, тому простежуються тільки окремі його складові, прокреслені подвійними рисками:

ГН-----ΔБУСВО-М-КО-
--Н-----МОУ--В-ЪІ-
---ΔВ-----
-ОЛУ*-----Δ-----

Значні втрати перешкоджають повній реконструкції тексту, проте виконаний за традиційною формулою його початок може бути відновлений:

Г(оспод)и ... [р]абу сво[є]м[у] Ко[ста]н[тин]у гр[ѣ]шн[о]му...

Господи ... рабу своєму Костянтину грішному...

Датування. За формою написання ъ з петлею кутом вперед графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 313 (табл. ССХХ, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1985, с. 33–34, табл. ХІV, 1, 2], прочитання коригував А. Турилов [Турилов 2000, с. 52–53]:

С. Висоцький ги помози рабу сво¹му ильи²а про т[и]ре³нѣ⁴

А. Турилов ги помози рабу сво¹м^у иль²н²а прот[и]вѣ³нѣ⁴

Розбіжності містять кілька моментів:

- 1) на фресці чітко читається літера є;
- 2) тиньк в цьому місці пошкоджений, проте, незважаючи на це, за контурами чітко читаються літери і, є та н;
- 3) літера и пошкоджена вибоєм, однак за наявними контурами ідентифікується чітко, за нею добре простежуються в та ъ;
- 4) наприкінці рядка чітко читається літера ъ.

Зважаючи на наведені зауваження, наяний текст виглядає таким чином:

Гґнпомознр[аву]своєму[и]ліє[и]напротнвѣѣѣ

З робивкою на слова:

Г(оспод)и помози р[аву] своєму Іліє на противѣѣѣ.

Господи, поможи рабу своєму Іллі на ворожих.

Датування. С. Висоцький датував графіті XII–XIII ст. За формою написання в та в з округлими петлями, прямолінійної ρ з округлою петлею, ъ з петлею кутом вперед графіті датується другою чвертю XI – серединою XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4166 (табл. ССXX, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена, проте можемо встановити, що тут було виконано сорок вертикальних засічок, з яких збереглось тридцять шість.

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 4167 (табл. ССXXI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена та затерта, однак його складові читаються відносно чітко:

Гґн по
мознр-
-у[своє]
м[у]м[и]----
овн

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає так:

Г(оспод)и помози р[аву] своєму М[и]х[аил]ови.

Господи, поможи рабу своєму Михайлові.

Датування. За формою написання нахиленої праворуч з із переломом та прямолінійної ρ з петлею кутом вгору графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4168 (табл. ССXXI, 2)

На поверхні стіни прокреслені літери: М у верхньому рядку, РН у середньому та У в нижньому.

Датування. За формою написання ρ з округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4169 (табл. ССХХІІ, 1)

Збереженість напису добра, майже всі його складові чітко читаються:

коупри-негора-дъ
еси е лъкоун ра
съсмаглицами

Перша частина напису *Коуприане гораздъ еси* тлумачиться як така, у якій автор графіті звертається до Кипріяна, причому з певною долею сарказму. Наступне слово *еси*, що є скороченою формою прислівника *єлико* ‘якщо’. Подібна форма в цьому значенні зустрічається у новгородських берестяних грамотах (№ 109 та № 776 [Зализняк 2004а, с. 257–259, 307–309]), збереглась вона й у народних говірках [СРНГ 1972, с. 341]. Наступне слово – *соун* – слід тлумачити як форму зв’язаного з попереднім прикметника *соує* ‘*марно, даремно*’. Вся ця словоформа зв’язана з наступним дієсловом *расъсмаглица*. У українській мові зберігається дієслово *смаглити*, що є однокорінним зі словом *смага*, яке має кілька значень, в тому числі “*сильне бажання пити, спрагу*” [СУМ 1978, с. 390-391; СРНГ 2004, с. 337]. Відтак, автор графіті вживає дієслово *расъсмаглити са*, у значення “розпалити себе, відчувати в собі спрагу”. Однак закінчення слова – заміна *-ти са* на *-ца*, на перший погляд, малоімовірно для домонгольського часу. Проте у формі “презенса даремного очікування” [Зализняк 1990] така заміна цілком допустима. Зокрема, подібну форму дієслова *продати са* застосовано у берестяній грамоті зі Старої Русі, де вжита форма *не продаци* ‘*не продасться*’ [Зализняк 2004а, с. 684], тобто, закінчення *-ти са* замінено на *-сци*. Ця форма, виступаючи із запереченням, посилює значення останнього, утворюючи словосполучення за типом “вперто відмовляється щось дати”, “не хоче дати”, “ніяк не дасть” [Зализняк 2004а, с. 178]. У тексті графіті заперечна частка замінена прислівником *соує* ‘*даремно*’. Останнє слово напису – *ми* – давальний відмінок займенника *азъ*, тобто, “мені”.

Зважаючи на наведені вище міркування, з розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Коупри[а]не гора[з]дъ еси есы соуи расъсмаглица ми.

Купріяне, гарненький же ти, якщо даремно доводиться розпалюватися мені?

Датування. За формою написання *г* з виступом зверху, *Δ*-подібною *д*, *п* з виступом зверху, *р* з маленькою голівкою, *о* з покриттям у складі *оу* зі зменшеним *о* графіті датується у межах кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: написи-запитання.

Графіті № 4170 (табл. ССХХІІ, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена, простежуються тільки окремі його складові:

κε --ιθ--οvoc

З розбивкою на слова початок напису може бути реконструйований таким чином:

Κ(υρι)ε [βο]ιθ[ι τ]οv...

Κύριε βοήθει τόν...

Господи, помози...

Датування. За типологічним методом графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

1.28. Фреска з зображенням орнаменту

Знаходиться на південно-західному куті передвітарного компартимента на східній грані лопатки стіни (табл. I, 1). Більша частина фрески закрита зображенням ангела XVIII ст., а в нижній частині біля ребра давній тиньк обвалився. С. Висоцький опублікував одне графіті, що збереглось тут – № 77, нами виявлено ще три графіті: № 4171, № 4172 та № 4173 (табл. II, 2).

Графіті № 77 (табл. ССХХІІІ)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1966, с. 111, табл. LXVI, 1].

Нижня частина малюнка знищена обвалом тиньку, проте збережені частини дозволяють встановити, що тут зображено святителя, що лівою рукою притискає до грудей Євангеліє. Обабіч збереглися складові супровідного напису, який С. Висоцький не згадував: Ⓐ ник[ола] ‘святий Нікола’.

Датування. За формою написання н з діагональною та и з горизонтальною перемичками графіті датуються другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: зображення святих.

Графіті № 4171 (табл. ССХХІV, 1)

Права частина напису знищена обвалом тиньку:

АГНН-----
БА Н-----

Датування. За формою написання а з видовженою вгору спинкою графіті датуються кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4172 (табл. ССХХІV, 2)

На фресці простежується малюнок чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датуються другою XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4173 (табл. ССХХІV, 3)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Оскільки прорізи повністю закриті шпаклівкою, графіті датуються другою чвертю XI – кінцем XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

1.29. Фреска з образом св. Козьми

Знаходиться в арці-переході між передвітарним та другим із заходу компартиментами на східній грані лопатки стіни (табл. I, 1). У верхній частині давній тиньк не зберігся, невеликий вибій наявний і біля лівого ребра. Поверхня стіни сильно пошкоджена дрібними вибоями та затерта. Під час досліджень С. Висоцького було опубліковано два графіті, № 139 та № 187, нами ж виявлено ще сім графіті, що отримали номери від 4174-го до 4180-го (табл. II, 2).

Графіті № 139 (табл. ССХХV, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 55, табл. LXVII, 2; LXVIII, 2], прочитання коригував А. Турилов [Турилов 2000, с. 36–37].

С. Висоцький ги помози рабоу своему | фророви ----- тиєсьм¹

А. Турилов ги помози рабоу своему | фророви н[д поу]ти сємь¹

Отже, головна розбіжність міститься у прочитанні та реконструкції закінчення нижнього рядка. Вивчення оригіналу графіті повністю підтвердило запропонований А. Туриловим варіант коригування. Зважаючи на це, наявний на стіні текст виглядає таким чином:

г̃н̃помознрaboуcвoєmoу
фрoлoвнн---yтнcємь

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Г(оспод)и помози рабоу своему Флорови н[д по]ути сємь.

Господи, поможи рабу своему Флорові на шляху цьому.

Датування. С. Висоцький датував графіті XII ст.; за формою написання нахиленої ліворуч з із переломом та прямолінійної ρ з округлою незамкненою петлею графіті датується серединою XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 187 (табл. ССХХV, 2)

Опубліковане С. Висоцьким [Висоцький 1976, с. 84, табл. LXXX, 2; LXXXI, 2].

Між публікацією та оригіналом суттєвих розбіжностей не виявлено, за винятком кількох літер на початку нижнього рядка, які С. Висоцький вказав як втрачені, однак вони насправді збереглися:

г̃н̃помознрaboуcвoє
мy-фeдoрoвннaмъ
нoгa-лєтa

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів:

Г(оспод)и помози рабу своему Феодорови на мьнога[д] лета.

Господи, поможи рабу своему Федорові на многа літа.

Датування. С. Висоцький датував графіті XIII – XIV ст.; за формою написання в з петлею кутом вперед, А-подібної д, прямолінійної ρ з округлою або кутом вгору петлею графіті вірогідніше датувати кінцем XI – серединою XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4174 (табл. ССХХVI, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена, особливо страждала його середня частина, у якій знищені всі літери:

г̃н̃помознр-в-----
ф̃н̃eдoрyн-----н--нa--

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст виглядає так:

Г(оспод)и помози р[д]в[у] ... ф̃н̃eдoрy...

Господи, поможи рабу ... Федору ...

Датування. За формою написання в з виступом зверху та високою петлею, нахиленої ліворуч з із переломом, прямолінійної ρ з округлою петлею та углою в графіті вірогідніше датувати останньою чвертю XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4175 (табл. ССXXVI, 2)

На фресці простежується малюнок хреста, щогла якого прокреслена подвійною замкненою рисою, а перекладаина – одинарною.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4176 (табл. ССXXVI, 3)

На фресці помітний малюнок чотириконечного хреста, прокресленого подвійними незамкненими рисками.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4177 (табл. ССXXVI, 4)

На поверхні стіни простежуються пошкоджені літери ПОМО, що є складовою незавершеного дієслова-прохання помо{зи} ‘поможі’.

Датування. Структура формули дозволяє датувати графіті другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4178 (табл. ССXXVII)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно затерта, його складові досить схематичні, однак в цілому можемо встановити, що тут було виконано особисте та родове імена автора **Stanslaw Jaky[me]c[ky]** ‘Станіслав Якімецький’.

Датування. За типологічним методом та формою прорізів графіті датується останньою чвертю XVI – кінцем XVII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 4179 (табл. ССXXVIII, 1)

На фресці помітна фігура, яка нагадує елемент ініціала літери.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 4180 (табл. ССXXVIII, 2)

На поверхні стіни прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою частково розчищених від шпаклівки прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

І.30. Фреска з зображенням орнаменту

Знаходиться у південно-східному куті другого з заходу компартимента на західній грані лопатки стіни (табл. I, 1). У верхній частині давній тиньк не зберігся, невеликий вибій наявний і біля лівого ребра. Поверхня фрескового тиньку сильно пошкоджена дрібними вибоями та подряпинами. На фресці виявлено шість графіті, яким надано номери від 4181-го до 4186-го (табл. II, 2).

Графіті № 4181 (табл. ССХХІХ, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена:

на--ьк
т----н
----д--
соукъ

Датування. За формою написання ь та љ з відкритими петлями графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4182 (табл. ССХХІХ, 2)

На фресці простежується малюнок шестикінечного хреста, що складається зі щогли, перекладки та символічної таблички над головою Ісуса Христа. Кінці перекладки, таблички та вершина щогли розширюються у вигляді трикутників, основа щогли спирається на двоступінчасту замкнену Голгофу.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4183 (табл. ССХХІХ, 3)

На поверхні стіни прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. Прорізи повністю закриті шпаклівкою, тому час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4184 (табл. ССХХХ, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена, частина його складових не простежується:

помѣни
за--
риѧ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Помѣни За[х]риѧ.

Пом'яни Захарія.

Датування. За формою написання ѧ з видовженою вертикальною спинкою, н з горизонтальною та и з діагональною перемичками, а також за формою прорізів графіті датується початком XV – кінцем XVI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4185 (табл. ССХХХ, 2)

На фресці виконаний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4186 (табл. ССХХХ, 3)

Поверхня стіни в місці розташування малюнка сильно пошкоджена, однак можемо встановити, що тут було виконано зображення шестикінечного

хреста, що складається зі щогли, перекладини та символічної таблички над головою Ісуса Христа.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

І.31. Фреска з образами свв. Гурія, Самона та Авіва

Знаходиться на південній стіні другого з заходу компартимента (табл. I, 1). У нижній частині та у середній первісний тиньк втрачений. Центральне зображення святого частково знищене внаслідок розтески вікна. Поверхня стіни пошкоджена численими дрібними вибоями та подряпинами, нині закритими шпаклівкою. На фресці виявлено вісім графіті, яким надано номери від 4187-го до 4194-го (табл. II, 2).

Графіті № 4187 (табл. ССXXXI, 1)

Незважаючи на пошкодження тиньку, складові напису добре читаються:

אִיגְלִזְיִןפּוֹגאנאִא

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

אִיגְל(ε)לִזְ ג(осподни)и погана аа.

Ангел Господній пожене їх.

Датування. За формою написання а з відкритою петлею та א з язичком кутком графіті датується серединою XII – кінцем XIV ст.; відповідно до типовості поширення такої форми а вірогідна верхня хронологічна межа може бути окреслена початком XIII ст.

Категорія: цитати та посилання на твори книжної писемності.

Графіті № 4188 (табл. ССXXXI, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена, тож простежуються тільки окремі його складові:

ε-----
א-ка--
ב----
זרבי-
впε--
זא---

Датування. За формою написання нахиленої праворуч ε, п з виступом зверху та прямолінійної ρ з округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – першою третиною XIII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4189 (табл. ССXXXII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями, внаслідок чого майже всі його складові знищені. У верхньому рядку збереглась літера א та скісна від א або מ. У нижньому залишилась тільки כ.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4190 (табл. ССXXXII, 2)

Збереженість напису відносно добра, незважаючи на пошкодження окремих його складових:

МІЦА НОЕМЬБРА
ВЪ ІЄ

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

М(Ѣ)С(А)ЦА НОЕМЬБРА ВЪ ІЄ.

Місяця листопада у 15-те.

Датування. За формою написання в та р з округлими петлями графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 4191 (табл. ССXXXIII, 1)

На фресці прокреслений чотириконечний хрест, основа щогли та права перекладина якого мають розширення у вигляді коротких рисок.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4192 (табл. ССXXXIII, 2)

Трохи вище праворуч прокреслений чотириконечний хрест, всі кінці якого мають розширення у вигляді коротких засічок.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4193 (табл. ССXXXIII, 3)

На фресці помітний чотириконечний хрест, ліва частина перекладини та вершина щогли якого мають розширення у вигляді невеликих прямих відрізків.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4194 (табл. ССXXXIII, 4)

По фресковому тиньку видряпаний простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

I.32. Фреска з зображенням орнаменту

Знаходиться у південному куті другого із заходу компартимента на східній грані пілона (табл. I, 1). Збереженість тиньку відносно добра, незважаючи на дрібні вибої та подряпини. На поверхні стіни виявлений один малюнок, якому надано номер 4195 (табл. II, 2).

Графіті № 4195 (табл. ССXXXIV)

На поверхні стіни простежуються видряпані одним автором три прості чотириконечні хрести.

Датування. За формою прорізів час появи графіті окреслюється другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

I.33. Фреска з образом св. Марини

Знаходиться в арці-переході між другим з заходу та західним компартиментами на північній грані пілона стіни (табл. I, 1). Образ святої ідентифікується завдяки напису № 4196. Стан збереженості стародавнього тиньку доволі непоганий, хоча місцями на поверхні трапляються щільно зосереджені дрібні вибої та подряпини. На фресці виявлено вісім графіті, яким надано номери від 4196-го до 4203-го (табл. II, 2).

Графіті № 4196 (табл. ССXXXV, 1)

Опубліковано Н. Герасименко, А. Захаровою та В. Сарабьяновим [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 210, ил. 2].

Збереженість напису доволі добра, всі його складові впевнено читаються як ім'я Марина 'Марина'.

Датування. За формою написання α з видовженою вгору спинкою та ρ з петлею кутом донизу графіті датується останньою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 4197 (табл. ССXXXV, 2)

На фресці прокреслений простий чотириконечний хрест.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4198 (табл. ССXXXV, 3)

На фресці простежується малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4199 (табл. ССXXXV, 4)

Незважаючи на пошкодження тиньку, в цілому збереженість напису добра, адже всі його складові впевнено читаються як ім'я Христи{на} 'Христина'.

Датування. За формою написання ρ з округлою петлею графіті датується у межах другої чверті XI – першої чверті XIV ст.

Категорія: підпис до фрескового образу.

Графіті № 4200 (табл. ССXXXVI, 1)

Збереженість напису досить добра, незважаючи на затертість тиньку та дрібні пошкодження, його складові чітко читаються:

Г̃н̃помозн
Г̃н̃

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози Г(оспод)и.

Господи, помози, Господи.

Датування. За формою написання ρ з округлою петлею графіті датується у межах другої чверті XI – першої чверті XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4201 (табл. ССXXXVI, 2)

На фресці прокреслений малюнок простого чотириконтного хреста.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4202 (табл. ССXXXVI, 3)

На поверхні стіни простежуються дуже пошкоджені літери ТТ.

Датування. За формою прорізів, частково розчищених від шпаклівки, графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4203 (табл. ССXXXVI, 4)

Збереженість напису, незважаючи на пошкодження тиньку, доволі добра, його складові чітко читаються як літери Г̄Н̄П̄Ю.

З розбивкою на слова та відновленням відсутніх фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и по {мози}.

Господи, помози.

Датування. За формою написання п з виступом зверху графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

1.34. Фреска з зображенням орнаменту

Знаходиться у південно-східному куті західного компартимента на західній грані пілона стіни (табл. I, 1). Збереженість поверхні стіни задовільна, вона місцями щільно вкрита численими вибоями та подрапинами, закритими шпаклівкою. На фресці виявлено вісімнадцять графіті, яким надано номери від 4204-го до 4221-го; окрім того, останній напис має продовження на південній стіні західного компартимента, якому надано номер 4221а (табл. II, 2).

Графіті № 4204 (табл. ССXXXVII, 1)

Опубліковано Н. Нікітенко та В. Корнієнком [Никитенко, Корнієнко 2012, с. 107-108, рис. 32].

Збереженість напису добра, незважаючи на пошкодження вибоями:

в̄ь · ꙗꙋ · Г̄Н̄П̄Ю
сп̄асн

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

В̄ь · ꙗꙋ · Г̄(оспод)и сп̄аси.

У 6530-те (1022) Господи, спаси.

Датування. У тексті прямо вказаний час виконання – 1022 р., палеографічні характеристики його складових не суперечать датуванню 20-ми рр. XI ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4205 (табл. ССXXXVII, 2)

Ліва частина обведеного прямокутною рамкою напису знищена обвалом тиньку, його складові сильно пошкоджені:

-----НАНСО-
-----Ы
-----НВЕРЬ
-----О-Δ-

Датування. За формою написання в з виступом зверху графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.; при цьому, відповідно до типовості такої палеографічної ознаки, верхня хронологічна межа може бути окреслена кінцем XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4206 (табл. ССXXXVIII, 1)

На поверхні стіни прокреслені групами літери Н, НА та П.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4207 (табл. ССXXXVIII, 2)

Поверхня стіни в місці розташування напису сильно пошкоджена вибоями, внаслідок чого частина його складових не простежується:

ЕЪТЪД-
ВОНФ--
ΔМНА-
ΔС--
-НД-
У-Є--

Датування. За формою написання а з видовженою вгору спинкою та нахиленої праворуч є графіті датується у межах кінця XI – кінця XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4208 (табл. ССXXXVIII, 3)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджений, тому від тексту збереглось лише кілька літер:

---ОВ-В-

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4209 (табл. ССXXXIX)

Поверхня стіни в місці розташування обведеного квадратною рамкою напису сильно пошкоджена вибоями та затерта, збереглась тільки невелика кількість його складових:

-ННЗЪБАВН-ІΔ
-РЕШЬ----ЗОРΔ
--Н-----БΔ
---ГЄ-----Н

Значні втрати перешкоджають повній реконструкції тексту, відновити можемо тільки початок напису:

[Г](оспод)и изъбави мѧ [Г]решь[наго Ла]зорѧ...

Господи, збав мене, грішного Лазаря...

Датування. За формою написання л з видовженою спинкою, в з верхньою петлею, що більша за нижню, нахиленої праворуч з із розвилкою або з переломом хвоста, графіті датуються у межах середини XII – початку XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4210 (табл. ССXL)

Тиньк в місці розташування напису сильно затертий, пошкоджений вибоєм та № 4214, внаслідок чого більша частина його складових повністю втрачена:

-----ΔNM-----ΠΟ
 -----ΟΒΔ
 -----НВН
 --Χο----Ϝο-----ЪВН
 -ΔΚ-----
 --Δ-ЪМ-----Ϝ-----ІΔΔ
 -----ΔΒΔ-----

Значні втрати перешкоджають реконструкції тексту.

Датування. За формою написання л з видовженою спинкою, а також з округлою петлею, в з виступом зверху, А-подібної д графіті датуються серединою XI – кінцем XII ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4211 (табл. ССXLI, 1)

На поверхні стіні простежуються літери:

НΔНВЪΔ--
 еп

Датування. За формою написання Δ-подібної д та нахиленої праворуч е графіті датуються кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4212 (табл. ССXLI, 2)

Тиньк в місці розташування напису сильно пошкоджена, простежуються тільки окремі літери:

-НΠ
 ----ΔσН--Н

Датування. За формою написання и з горизонтальною перемичкою графіті датуються другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: фрагмент напису.

Графіті № 4213 (табл. ССXLII, 1)

Поверхня стіни в місці розташування напису пошкоджена вибоями:

-ε-Н--
 ϕΔερ
 вєвъоторо

Датування. За формою написання Е-подібної або нахиленої ліворуч ε та прямолінійної ρ з округлою петлею графіті датуються серединою XII – початком XIV ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

Графіті № 4214 (табл. ССXLII, 2)

На фресці подвійною замкненою рисою видряпаний чотириконечний хрест, кінці щогли та перекладки якого завершуються невеликими колами. Від основи щогли вгору піднімаються два округлі пагони, що розширюються вгорі.

Датування. За особливостями розташування (малюнок пошкодив напис № 4210) та формою прорізів графіті датується серединою XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4215 (табл. ССXLIII)

Збереженість обведеного рамкою напису відносно добра, проте через присутність в центрі малюнків хрестів (№ 4216 та № 4220) з часом тиньк викришився, знищивши декілька літер:

оГННЛ
дз-нп
НАНЫ
НОВОГ

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

О Г(оспод)и Илѣ дз(ъ) [Г](оспод)и пианы и овог(ы).

О, Господи, Боже мій, я, Господи, п'яний та убогий.

Датування. За особливостями розташування (напис № 4213 пошкодив рамку № 4215), а також за формою ы з середньою перемичкою графіті датується серединою XII – початком XIV ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 4216 (табл. ССXLIV, 1)

На поверхні стіни простежується малюнок простого шестикітного хреста, що складається зі щогли, перекладки та символічної таблички над головою Ісуса Христа.

Датування. За особливостями розташування (напис № 4215 пошкодив малюнок) графіті датується другою чвертю XI – початком XIV ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4217 (табл. ССXLIV, 2)

На фресці виконаний малюнок простого чотириконечного хреста, кінці якого розширюються у вигляді “ластівочих” хвостів.

Датування. формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4218 (табл. ССXLIV, 3)

На фресці прокреслені великі літери ГН, що є традиційним скороченням слова-звернення Г(оспод)и ‘Господи’.

Датування. За формою написання и з горизонтальною перемичкою та структурою формули графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4219 (табл. ССXLIV, 4)

На фресці виконаний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. Оскільки прорізи закриті шпаклівкою, час появи графіті окреслюється у межах другої чверті XI – кінця XVII ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4220 (табл. CCXLIV, 5)

На фресці зберігся прокреслений подвійною рисою малюнок чотирико-
нечного хреста. Посередині щогли та перекладки прокреслено ще по лінії, при-
чому лінії перекладки заходять далеко за її межі.

Датування. За особливостями розташування (напис № 4215 пошкодив
малюнок) графіті датується другою чвертю XI – початком XIV ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4221 (табл. CCXLV, 1) та **№ 4221a** (табл. CCXLX, 2)

Напис виконаний у куті стіни, Ліворуч, на лопатці стіни, знаходяться
вісім літер, розташованих у три рядки, праворуч, на самій стіні – вісім літер:

нл	нлн
ѳд	ьз
	он
вТрв	н

Датування. За формою написання в із заломом петлі, нахиленої право-
руч з із переломом, прямолінійної р з петлею кутом вгору графіті вірогідно дату-
вати другою чвертю XIV ст.

Категорія: написи, зміст яких не встановлений.

I.35. Фреска з образами невідомих святих

Знаходиться на південній стіні західного компартимента (табл. I, 1).
Збереженість поверхні стіни доволі добра, хоча місцями трапляються щільні
зосередження дрібних вибоїв. У нижній частині наявна смуга втрат первісного
тиньку. С. Висоцьким було опубліковано один напис, розташований на цій
фресці, № 137. Ще два графіті зі значними помилками опублікували Н. Гераси-
менко, А. Захарова та В. Сарабьянов. Загалом на фресці збереглося двадцять
одне графіті, згаданий вище № 137, продовження виконаного на сусідній фресці
з зображенням орнаменту № 4221a, а також №№ 4222-4240 (табл. II, 2).

Графіті № 137 (табл. CCXLVI, 1)

Опубліковане С. Висоцьким [Высоцкий 1976, с. 54-55, табл. XLVII, 1;
XLVIII, 1].

Збереженість напису добра, всі його складові добре читаються:

гнпомознрѡвоу
своѡ

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рѡвоу своѡ{моу}.

Господи, поможи рабу своему.

Датування. С. Висоцький датував графіті XII ст. За формою написання
л з видовженою спинкою, в, в, п та р з виступом зверху, прямолінійної з із пере-
ломом, м та о з верхніми засічками, прямолінійної р з петлею кутом вгору графіті
вірогідніше датувати серединою XII – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4222 (табл. ССXLVI, 2)

Збереженість напису добра, його складові простежуються майже повністю:

ГН-ОМОЗНРАБОУСВОЕМО-
-ВАШОВННАМ

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и [п]омози рабоу своемо[у И]вашови на м{нога лета}.

Господи, поможи рабу своему Ивашові на многая літа.

Датування. За формою написання в з округлою петлею та виступом зверху, криволінійної р з маленькою голівкою та ш з платформою над рядком графіті датується кінцем XI – кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4223 (табл. ССXLVI, 3)

Збереженість напису добра, його складові чітко читаються:

ГНПОМЪЗНРАБОУСВЪЕМОУДЪ

Звертає на себе увагу написання дзеркальної з.

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помъзи рабоу свъемоу Дъ{митрови}.

Господи, поможи рабу своему Дмитрові.

Датування. За формою написання дзеркальної д, А-подібної д, з із переломом хвоста, криволінійної р з округлою петлею графіті датується другою чвертю XII – початком XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4224 (табл. ССXLVII, 1)

На фресці простежується малюнок чотириконечного проквітлого хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4225 (табл. ССXLVII, 2)

Збереженість напису добра, його складові чітко читаються:

ГНПОМОЗНРАБОУ
СВОЕМОУНЕРЪМНЛОВН
НАМНОГАЛЕТАМНН

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рабоу своему Иерьмилови на многа лета амин.

Господи, поможи рабу своему Єрмілові на многая літа. Аминь.

Датування. За формою написання дзеркальної в з верхньою петлею, яка більша за нижню, г з виступом зверху, прямолінійної р з округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4226 (табл. ССXLVIII, 1)

Тиньк в місці розташування напису пошкоджений, однак його складові в цілому простежуються доволі добре:

Гґпомозн
рѧв

З розбивкою на слова та відновлення відсутніх фрагментів текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рѧв {оу}.

Господи, поможи рабу.

Датування. За формою написання в з петлею кутом вперед, нахиленої ліворуч з із переломом та прямолінійної р з відкритою округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – першою чвертю XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4227 (табл. ССXLVIII, 2)

На фресці простежуються літери ГґН, що є традиційним скороченням слова-звернення Г(оспод)и ‘Господи’.

Датування. За формою написання и з горизонтальною перемичкою та структурою формули графіті датується другою чвертю XI – кінцем XV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4228 (табл. ССXLVIII, 3)

На фресці виконаний малюнок простого чотириконечного хреста.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4229 (табл. ССXLVIII, 4)

Збереженість напису добра, його складові чітко читаються:

Гґпомознрѧ
воу

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

Г(оспод)и помози рѧвоу.

Господи, поможи рабу.

Датування. За формою написання в та г з виступом зверху, вертикальної з із переломом, криволінійної р з округлою петлею графіті датується другою чвертю XI – кінцем XII ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4230 (табл. ССXLIX, 1)

Опубліковано Н. Герасименко, А. Захаровою та В. Сарабьяновим [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 211, ил. 3].

Між оригіналом та публікацією простежуються суттєві розбіжності:

гѧвѧ¹н²з³

1) вказана дослідниками літера ѧ насправді є прямолінійною р з маленькою голівкою;

2) зазначена и насправді є літерою и, позаяк її перемичка горизонтальна;

3) публікатори не вказали наявності ще п’яти пошкоджених літер.

Зважаючи на наведені зауваження текст виглядає таким чином:

гѧврнлогрѧв

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів текст виглядає таким чином:

Гаврило грѣ {шънъ}.

Гаврило грішній.

Датування. За формою написання *а* з округлою петлею, прямолінійної *р* з округлою маленькою петлею, *ѣ* з петлею, що торкається коромисла, графіті датується серединою XI – кінцем XII ст.

Категорія: пам'ятний напис.

Графіті № 4231 (табл. ССXLIX, 2)

На фресці простежується, незважаючи на пошкодження, дієслово-прохання *помани* 'пом'яни'.

Датування. За формою написання *а* без перекладкини графіті датується другою чвертю XII – серединою XIV ст.

Категорія: молитовний напис.

Графіті № 4232 (табл. ССXLIX, 3)

На фресці прокреслені літери *АВ*.

Датування. За формою написання *а* з відкритою петлею та *в* з виступом зверху графіті датується другою чвертю XII – першою третиною XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4233 (табл. ССL, 1)

На фресці прокреслена літера *С*.

Датування. За формою написання *с*-подібної *з* графіті датується другою чвертю XI – кінцем XIV ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4234 (табл. ССL, 2)

На фресці простежується малюнок простого чотирикінцевого хреста, обабіч кінців перекладкини якого виконані літери *А* та *В*.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4235 (табл. ССL, 3)

На фресці виконаний малюнок шестикінцевого хреста, що складається зі щогли, перекладкини та підніжжя. Основа щогли спирається на відкриту в основі прямокутну Голгофу.

Датування. За формою прорізів час появи графіті визначається другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: хрести, монограми, теонімограми.

Графіті № 4236 (табл. ССL, 4)

На фресці прокреслена фігура, що нагадує геометричний орнамент.

Датування. За формою прорізів графіті датується другою чвертю XI – кінцем XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 4237 (табл. CCL, 5)

Трохи вище праворуч прокреслена фігура у вигляді ромба, одна сторона якого знищена вибоєм.

Датування. За формою прорізів графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XVI ст.

Категорія: емблеми.

Графіті № 4238 (табл. CCLI, 1)

На фресці прокреслена блокова монограма імені Февдоръ ‘Федір’.

Датування. За формою написання криволінійної ρ з округлою петлею та гострої w з широким верхом графіті датується у межах другої чверті XII – першої чверті XIII ст.

Категорія: пам’ятний напис.

Графіті № 4239 (табл. CCLI, 2)

Опубліковано Н. Герасименко, А. Захаровою та В. Сарабьяновим [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 211, ил. 4].

Між публікацією та оригіналом спостерігаються суттєві робіжності:

$\rho^1 | \underline{u}^2 | ж | \underline{1}^3 | м$

1) жодних слідів вказаної літери ρ немає;

2) вказана публікаторами и насправді є невеликим чотириконечним хрестиком, основа щогли якого спирається на відкриту донизу дугу;

3) вказана як ι літера насправді є таким самим чотириконечним хрестиком, обабіч якого прокреслені літери – ρ ліворуч та χ праворуч.

Отже, на фресці не виконане ім’я “Ріпсіме”, а графіті є хрестовою монограмою, в основі якої лежить хрестик (який можна розглядати й як літеру ι з пересічкою), довкола кінців якого розташовані літери РЖХМ. Всю цю монограму покриває дуга, що увінчана хрестиком.

Датування. За формою написання ж основного вигляду, m з провисаючою петлею та верхніми засічками, прямолінійної ρ з петлею кутом вгору та χ зі зменшеним верхом графіті датується у межах останньої чверті XII – першої третини XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

Графіті № 4240 (табл. CCLI, 3)

Незважаючи на значні пошкодження, складові напису можуть бути ідентифіковані за контурами:

$\rho \dot{\iota} \tau \chi$

Датування. За формою написання прямолінійної ρ з петлею кутом вгору графіті датується у межах другої чверті XI – першої третини XIII ст.

Категорія: абетки, склади та окремі літери.

1.36. Фреска з образом невідомого святого

Знаходиться в арці-переході між передвітарним компартиментом та вімою центральної нави на північному схилі другого ярусу арки (табл. CCLII). Збереженість поверхні поверхні фрескового тинку досить добра, хоча місцями трапляються дрібні вибої, закриті шпаклівкою та олійною фарбою XIX ст. На

фресці виявлено два графіті, які одержали номери 4241 та 4242 (табл. II, 2). Висота розташування епіграфічних пам'яток дозволяє припустити, що вони виконувались під час робіт по обслуговуванню запони, яка закривала головний вітвар, адже неподалік розташовані гнізда від перекладини, на якій вона кріпилась.

Графіті № 4241 (табл. ССЛІІІ, 1)

На поверхні стіни простежуються шістнадцять вертикальних засічок, що прокреслювались вниз від нерівної горизонтальної лінії.

Датування. За типологічним методом графіті датується у межах другої чверті XI – кінця XIV ст.

Категорія: запис лічби.

Графіті № 4242 (табл. ССЛІІІ, 2)

Збереженість напису досить добра, хоча окремі його складові пошкоджені вибоями:

гїппомо
знрвоувог
семоу

З розбивкою на слова текст виглядає таким чином:

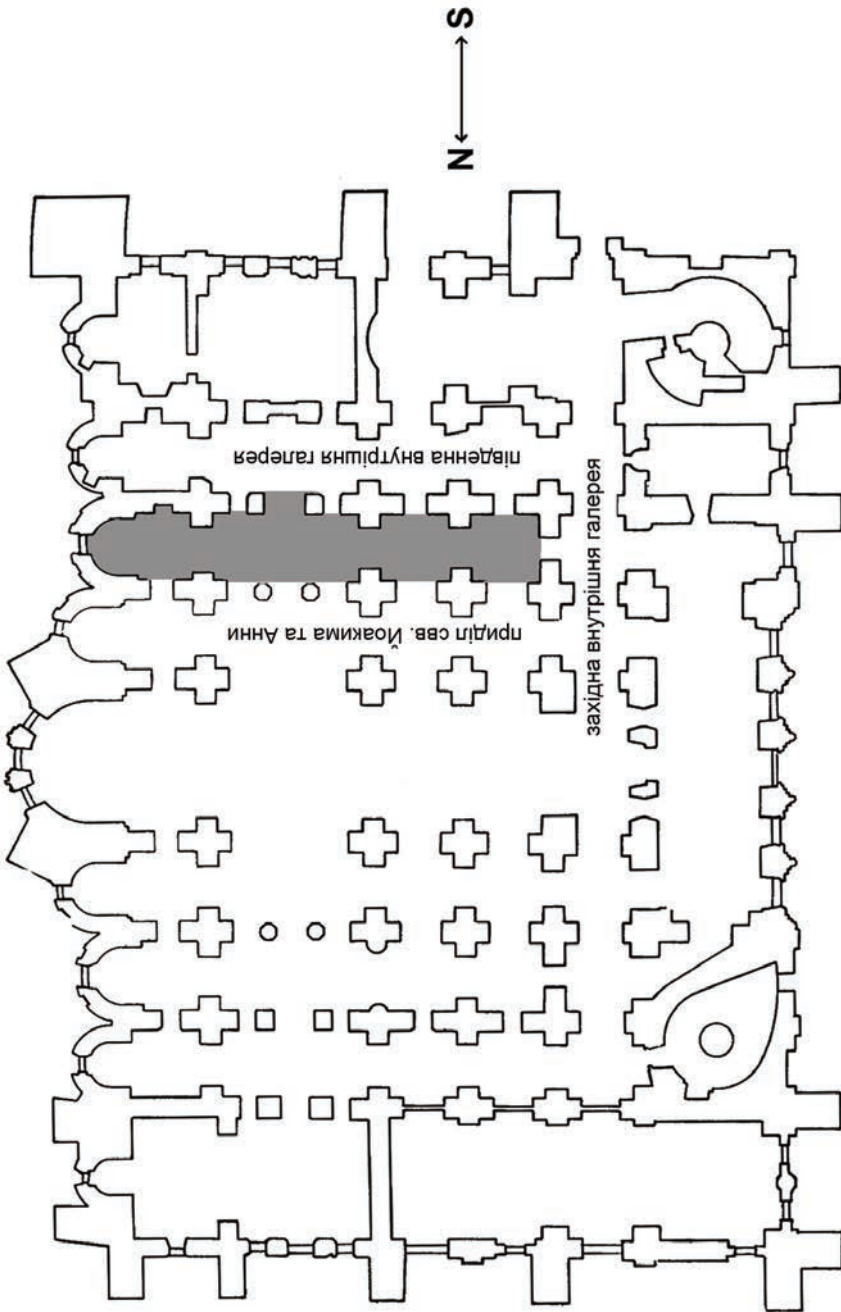
Г(оспод)и помози рѣвоу свогемоу.

Господи, поможи рабу своєму.

Звертає на себе увагу написання слова свогемоу у стовпчик. Ймовірно, що автор спочатку написав семоу 'цьому', своєрідно актуалізувавши спрямування прохання на того, хто писав. Потім він додав згори літери вог, зберігши таким чином традиційну структуру формули.

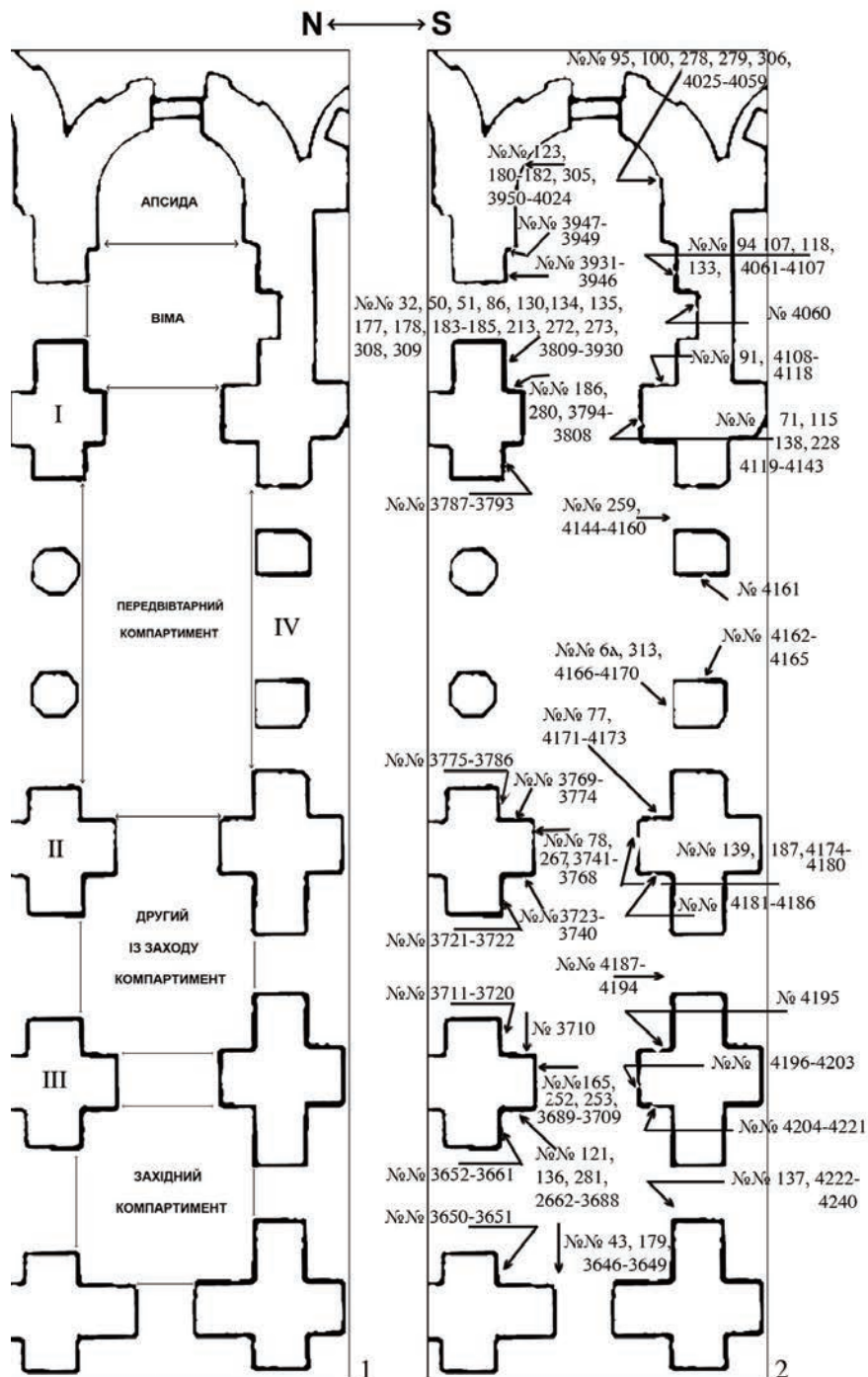
Датування. За формою написання п з виступом зверху та Y-подібної у графіті датується кінцем XI – кінцем XIII ст.

Категорія: молитовний напис.

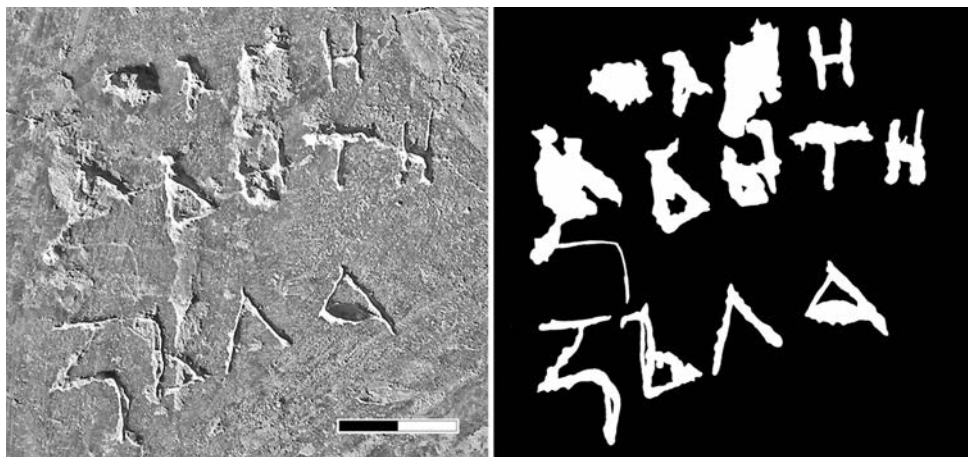
Таблиця І

План першого поверху Софії Київської із позначенням архітектурного об'єму досліджуваної ділянки.

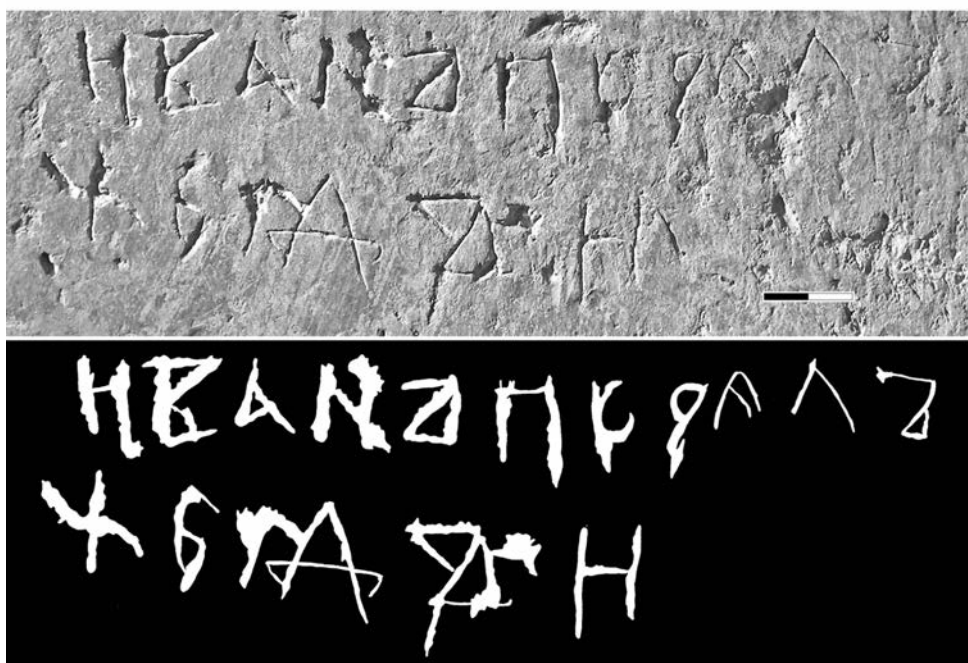

Таблиця II

1 – план приділа свв. архангела Михаїла з позначенням його архітектурних об’ємів. Умовні позначення: I – перший хрещатий стовп; II – другий хрещатий стовп; III – третій хрещатий стовп; IV – перехід до південної внутрішньої галереї.
2 – план приділа свв. архангела Михаїла зі схемою розташування графіті.

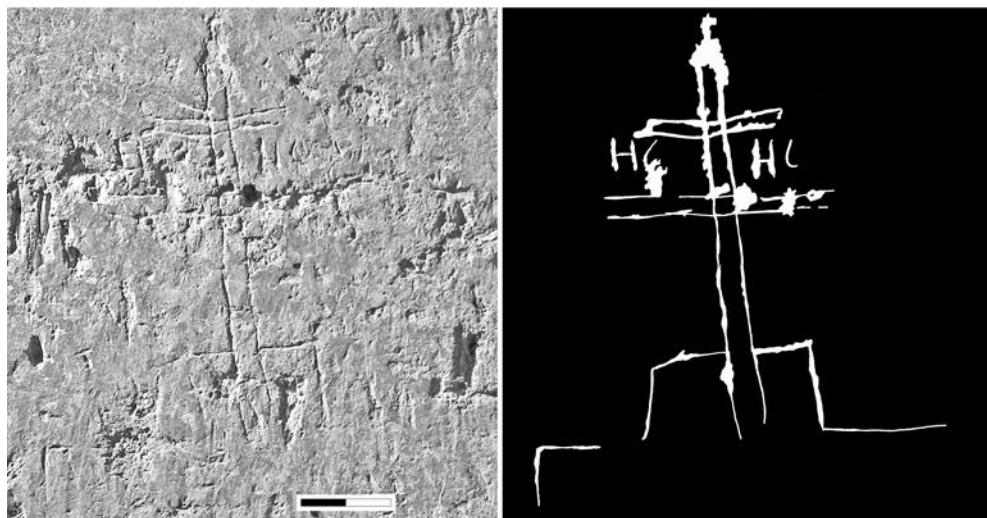
1

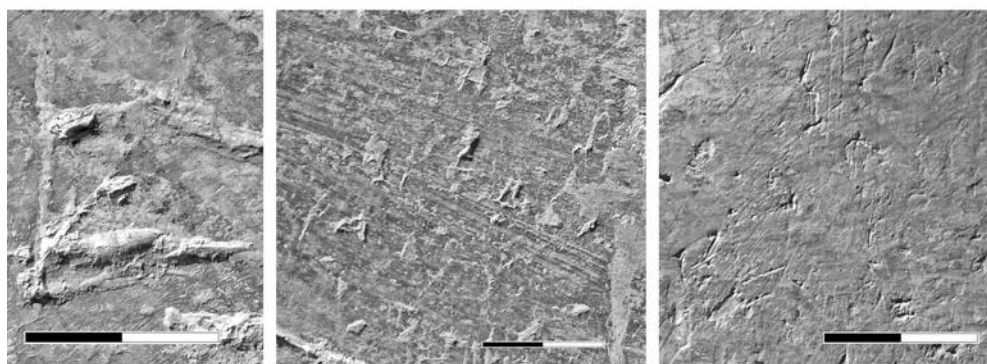
2

Таблиця III

Фото та прорис графіті: 1 – № 43, 2 – № 179.

1

2

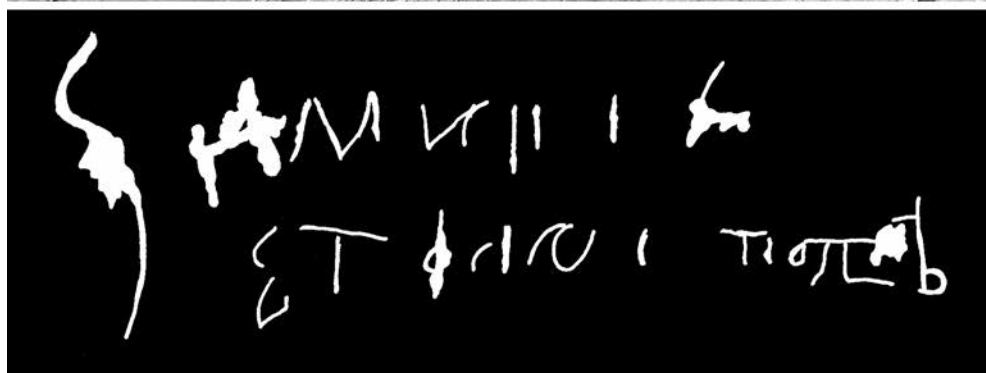
3

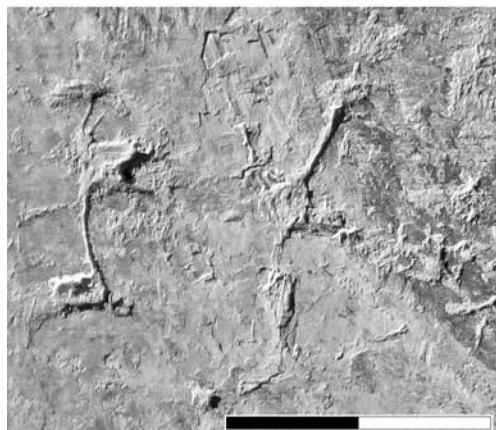
4

Таблиця IV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3646, 2 – № 3647, 3 – № 3648, 4 – № 3649.

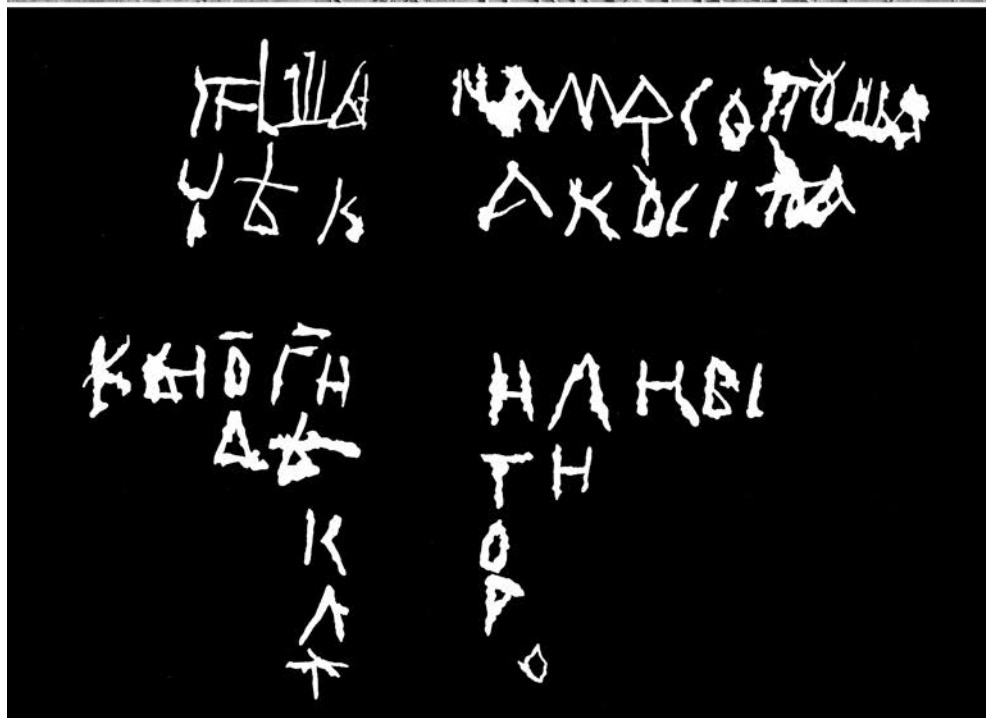
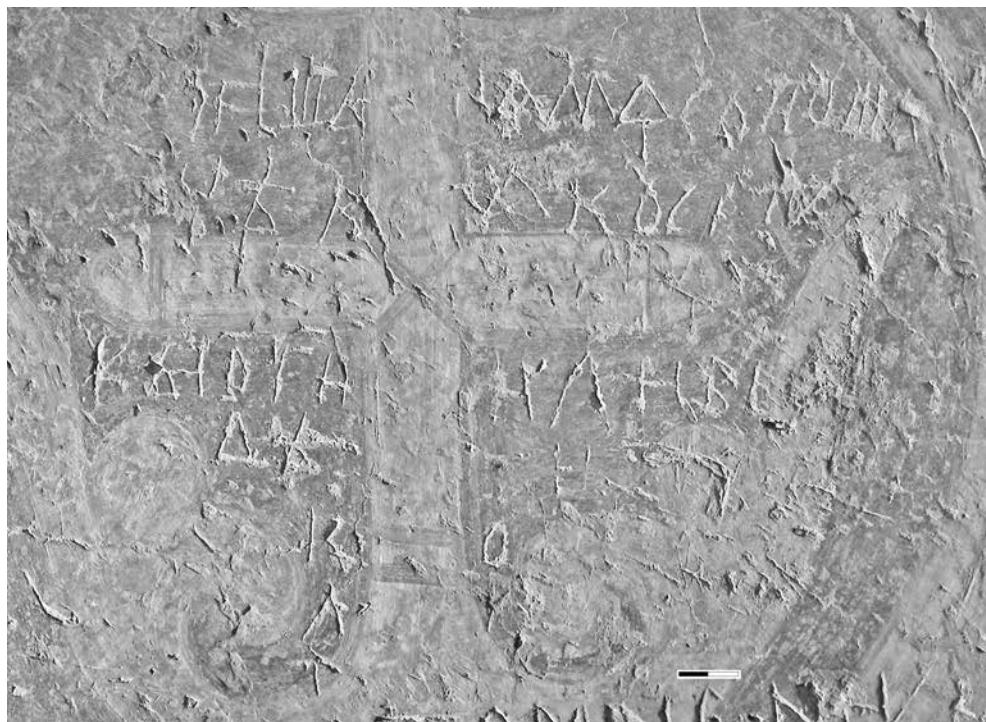
1

2

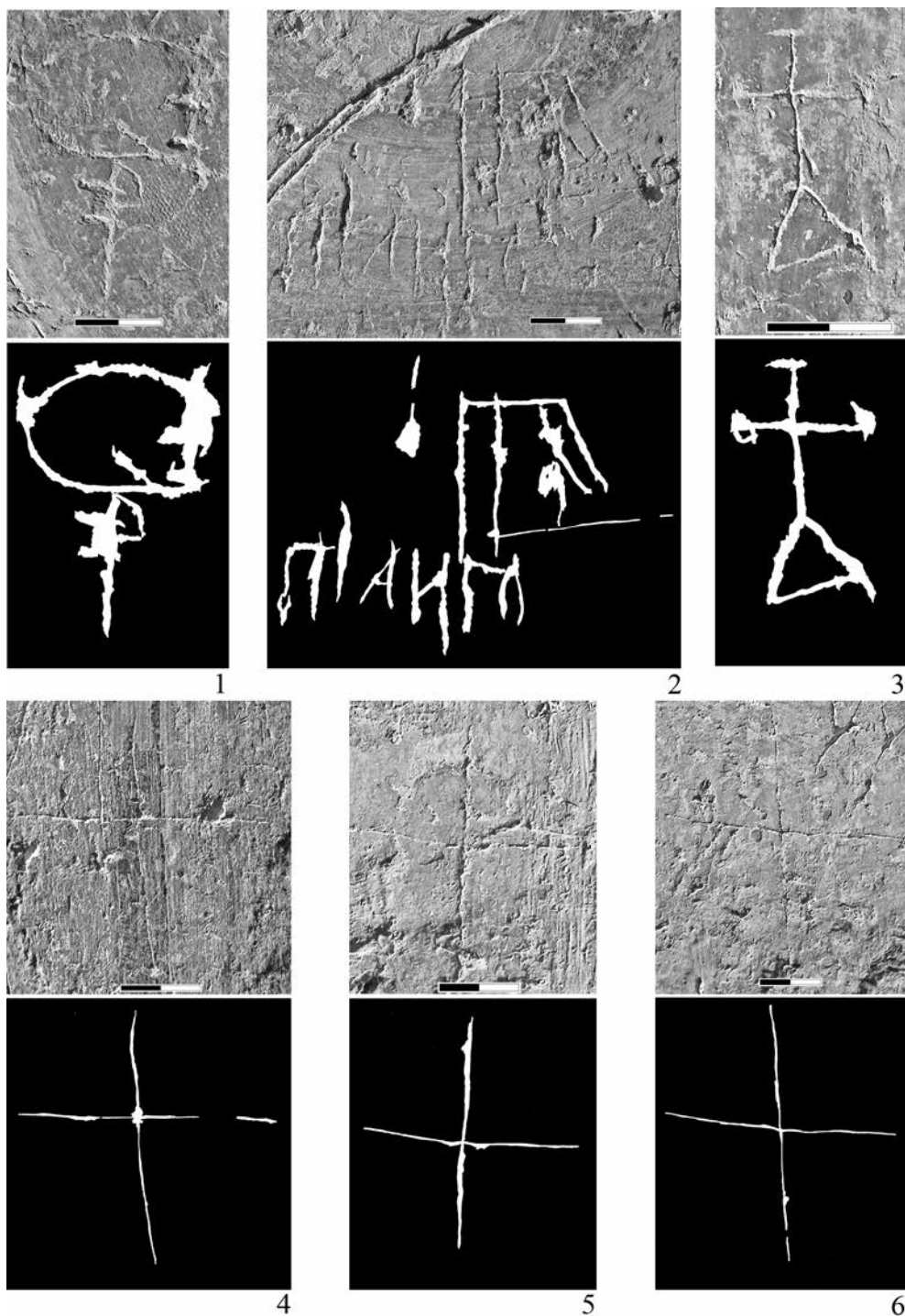
Таблиця V

Фото та прорис графіті: 1 – № 3650, 2 – № 3651.

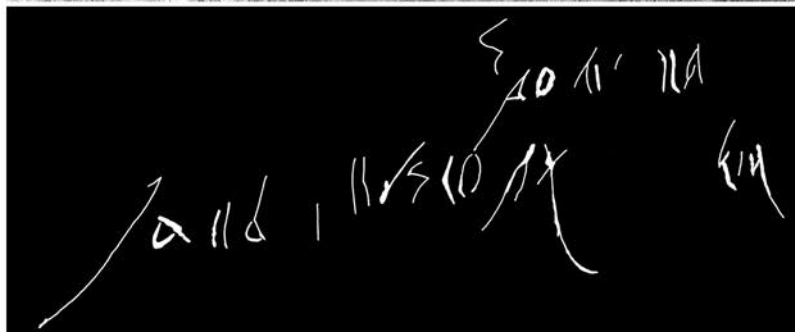
Таблиця VI

Фото та прорис графіті № 3652.

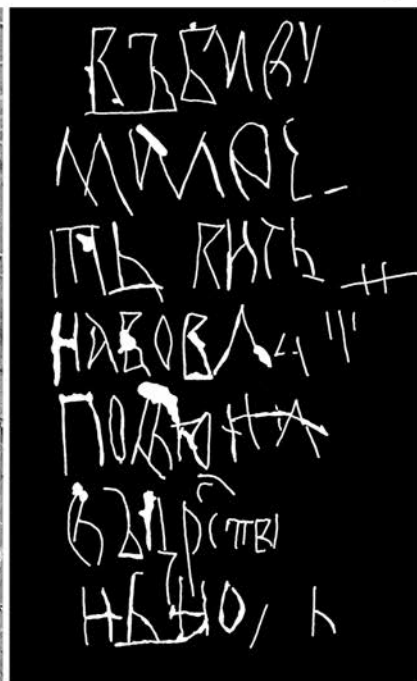

Таблиця VII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3653, 2 – № 3654, 3 – № 3655, 4 – № 3656,
5 – № 3657, 6 – № 3658.

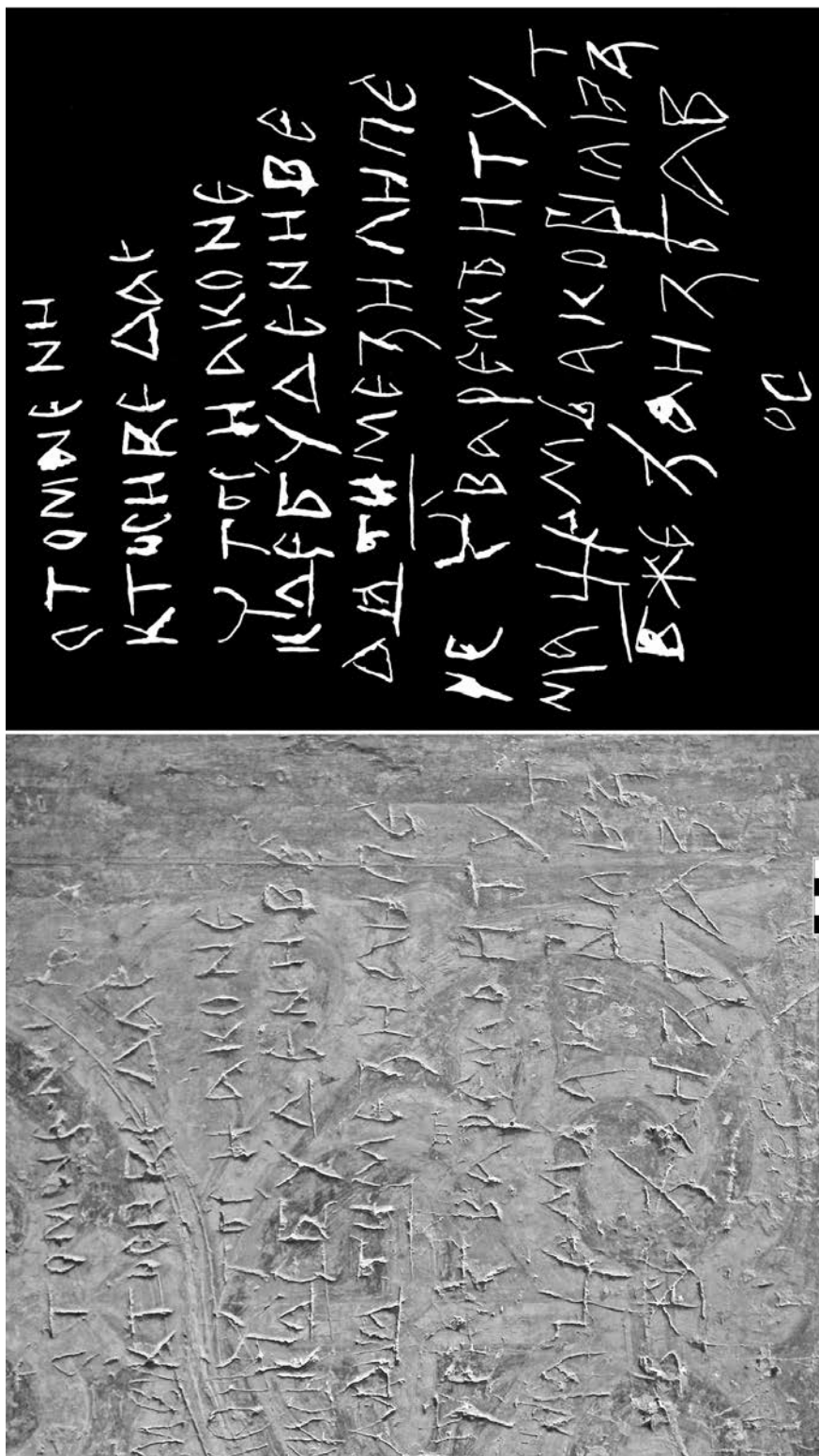
1

2

Таблиця VIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3659, 2 – № 3660.

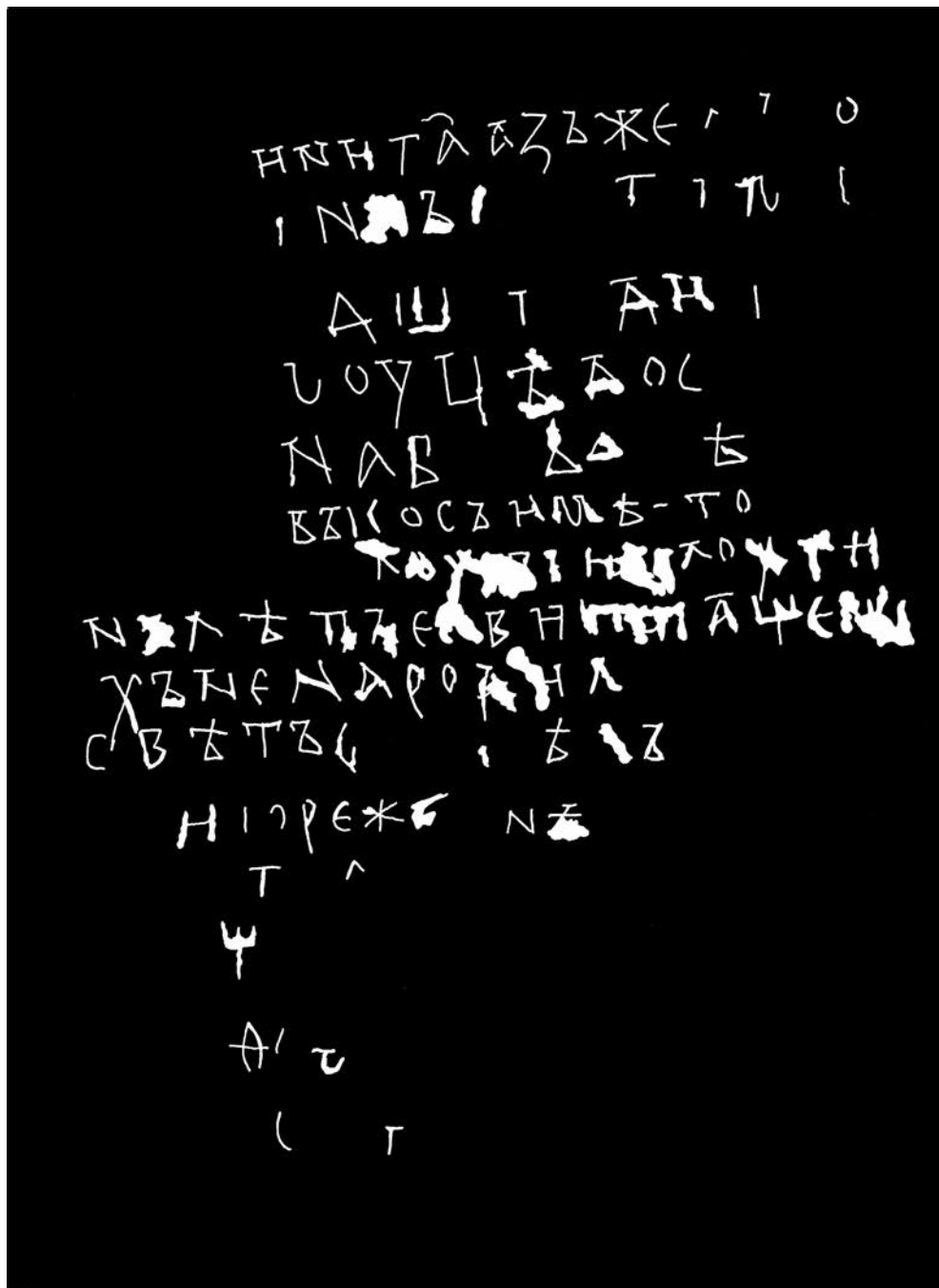

Таблиця ІХ

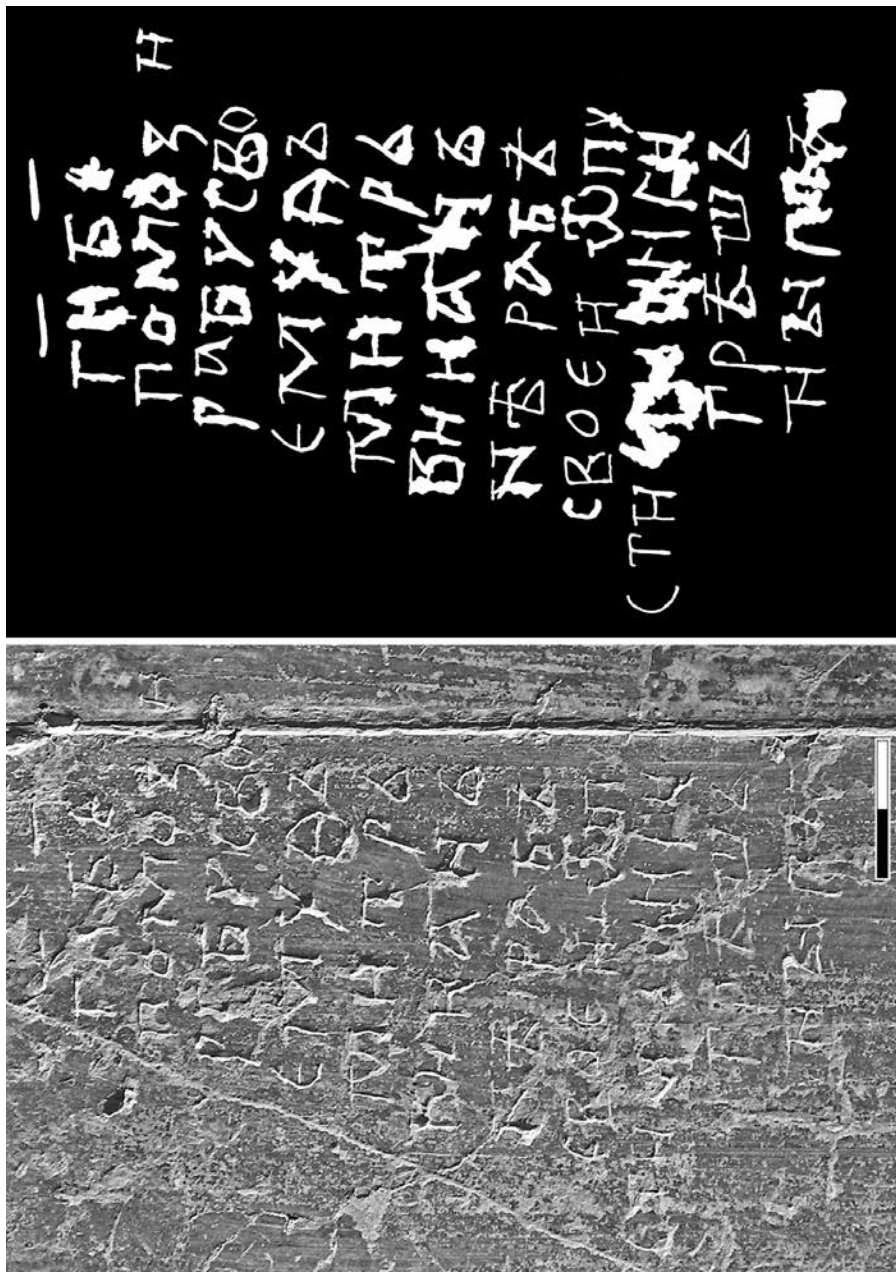
Фото та прорис графіті № 3661.

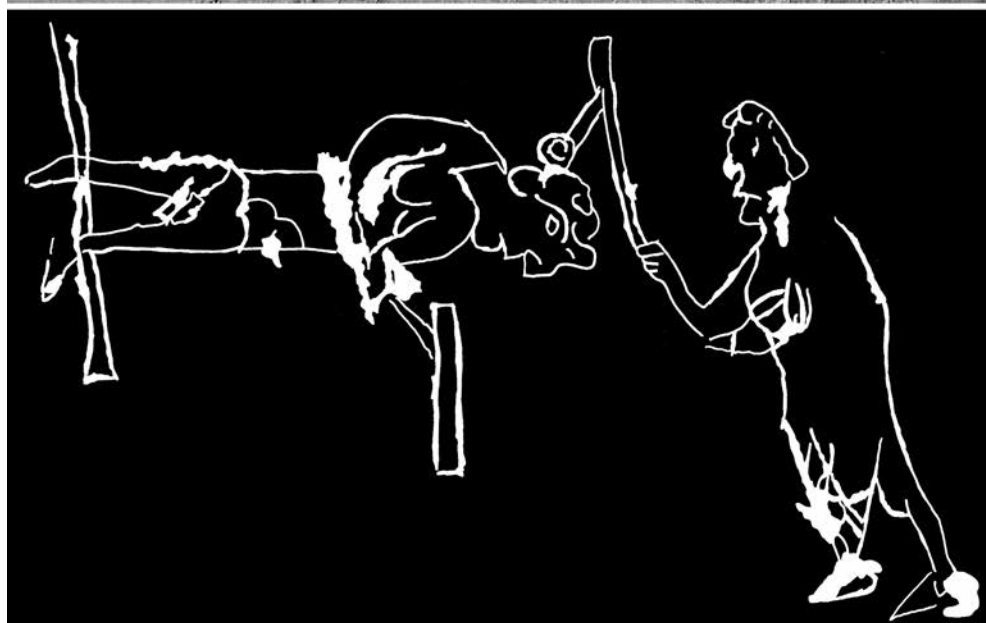
Таблиця X
Фото графіті № 121.

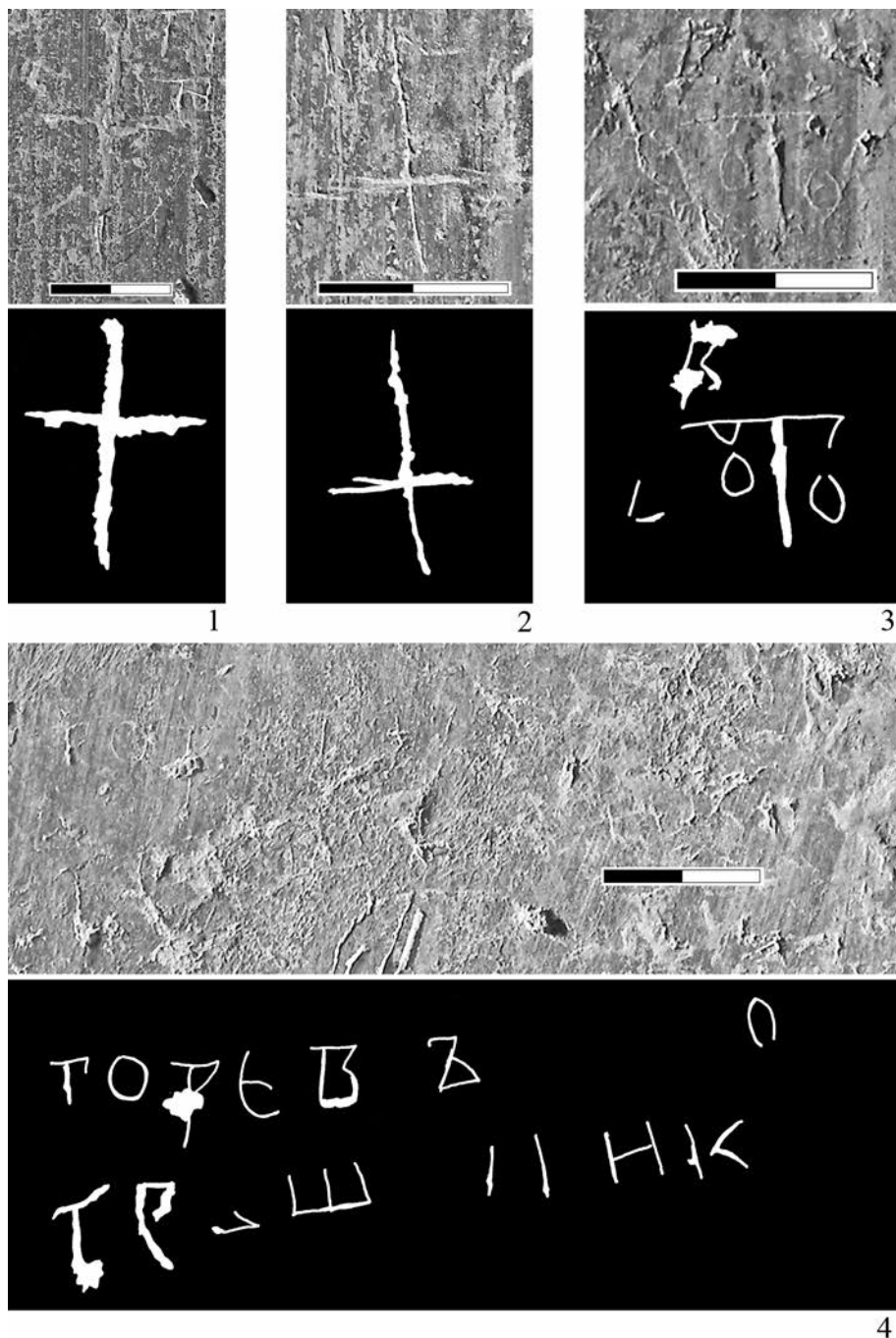
Таблиця XI
Прорис графіті № 121.

Таблиця XII
Фото та прорис графіті № 136.

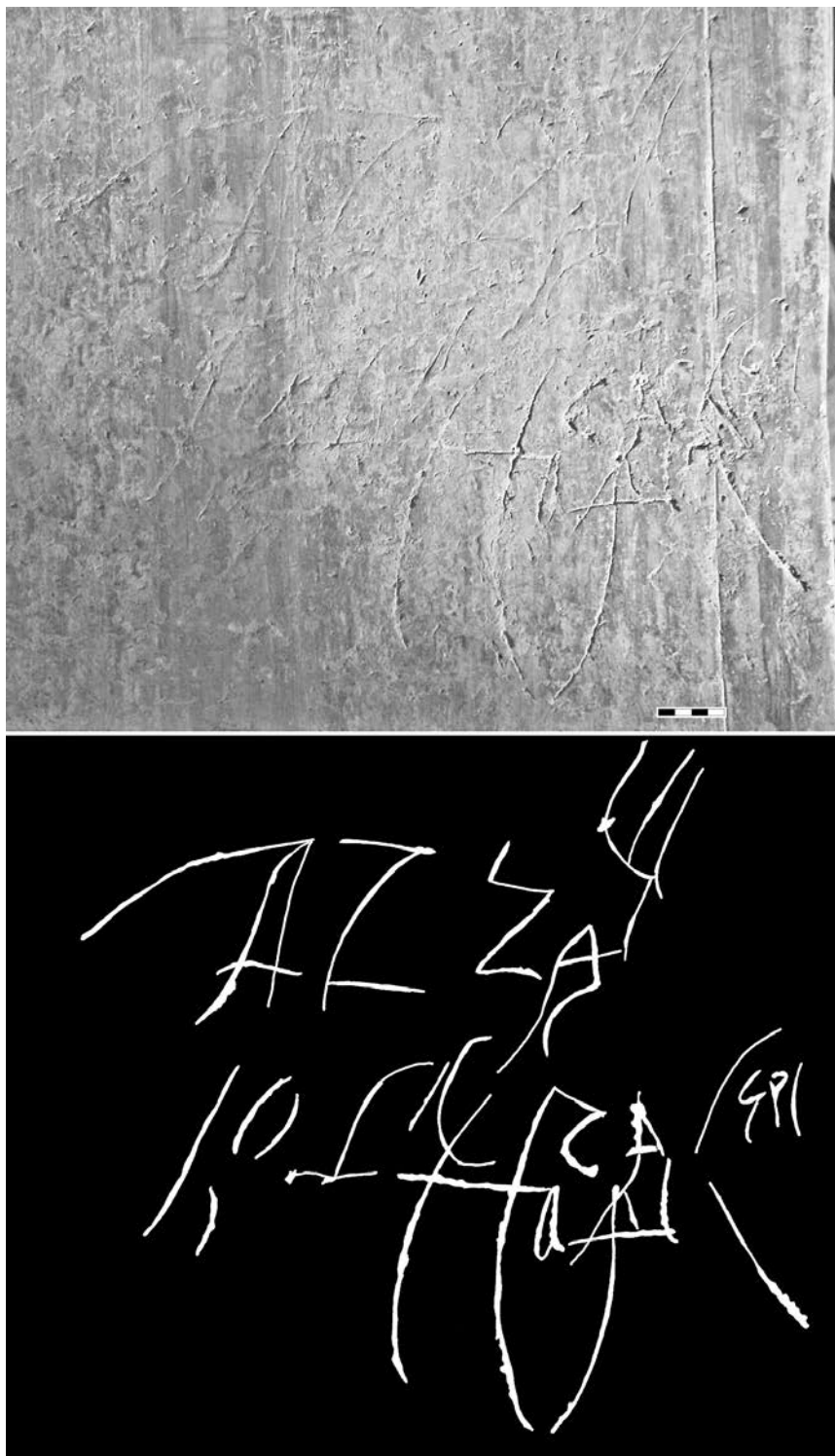

Таблиця XIII
Фото та прорис графіті № 281.

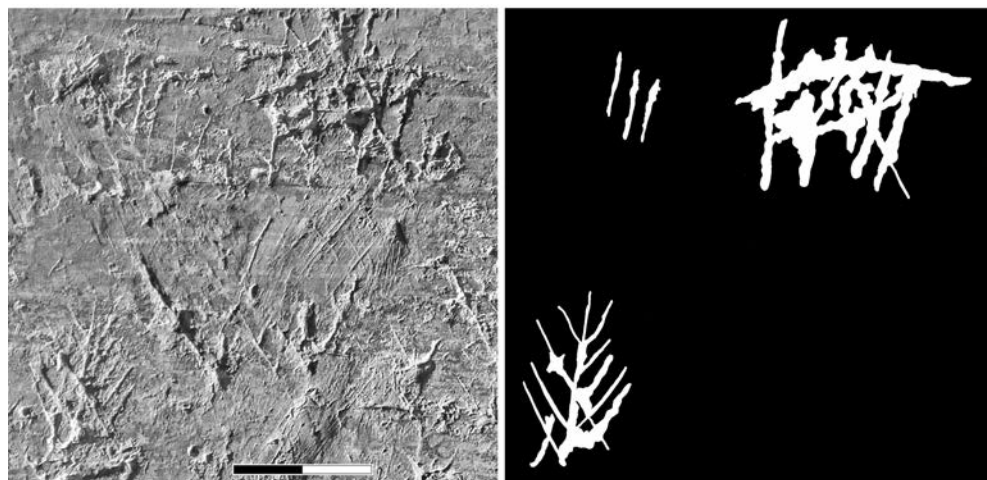

Таблиця XIV

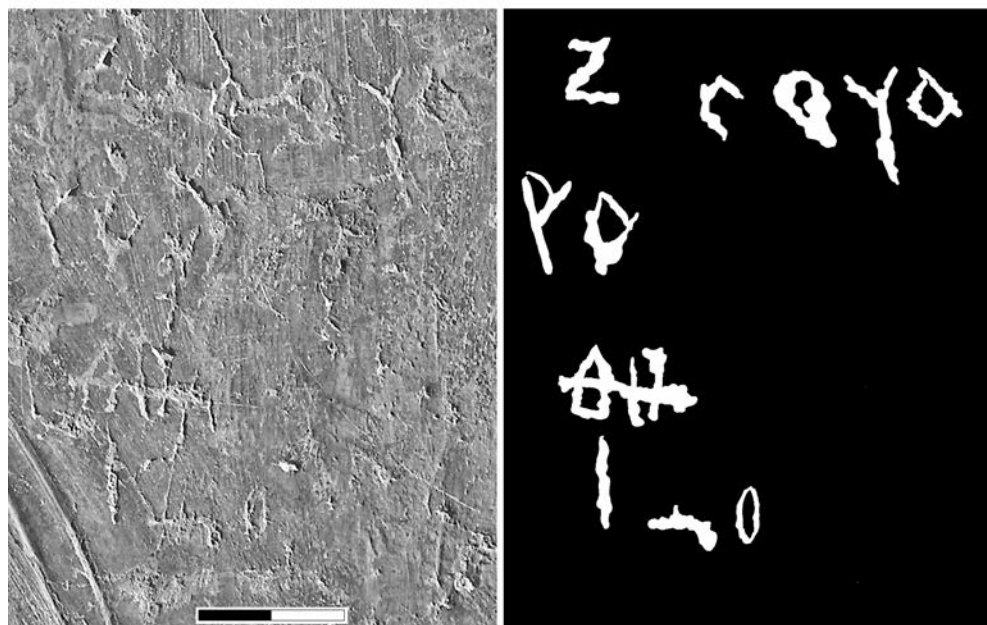
Фото та прорис графіті: 1 – № 3662, 2 – № 3663, 3 – № 3664, 4 – № 3665.

Таблиця XV
Фото та прорис графіті № 3666.

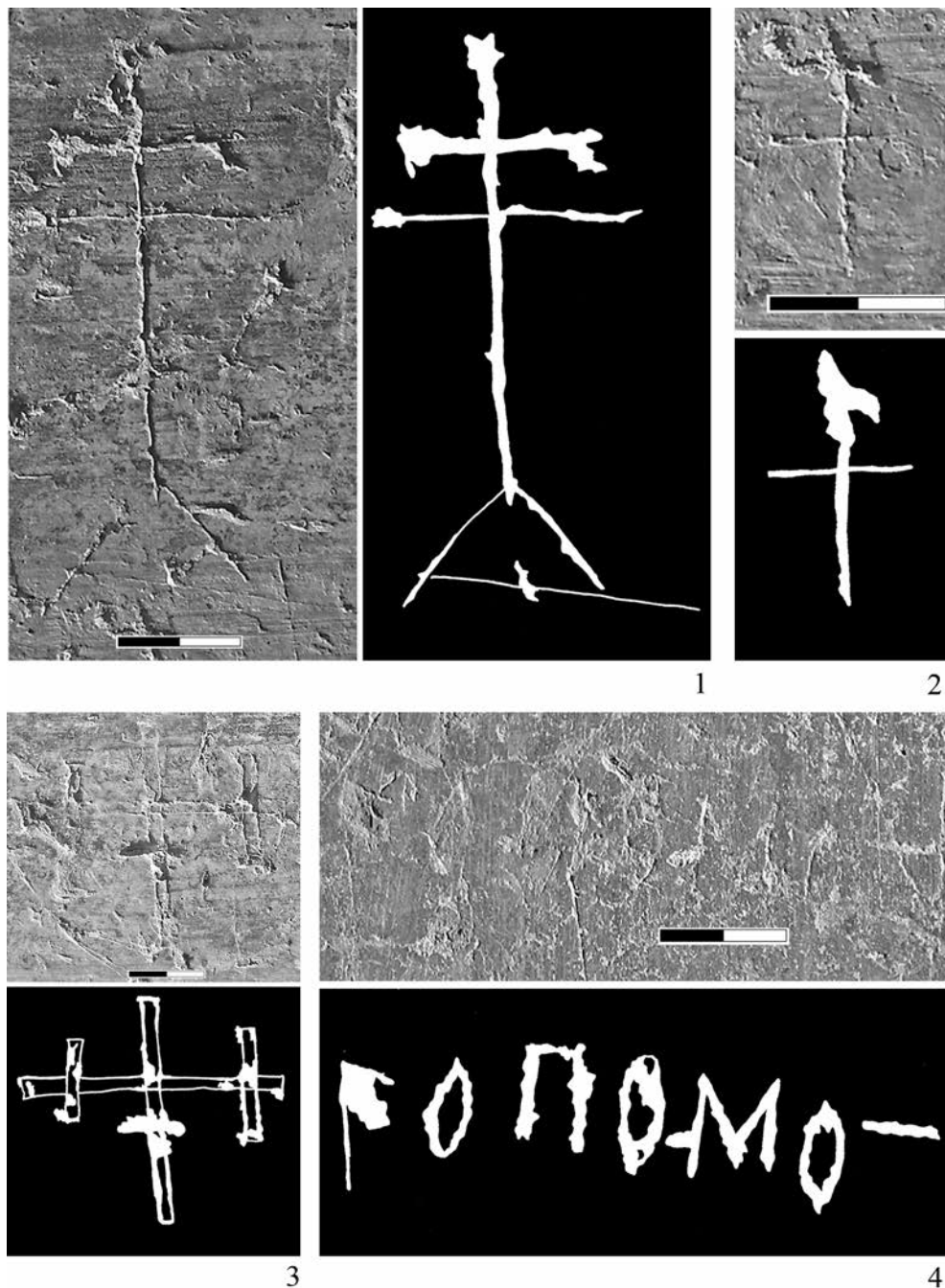
1

2

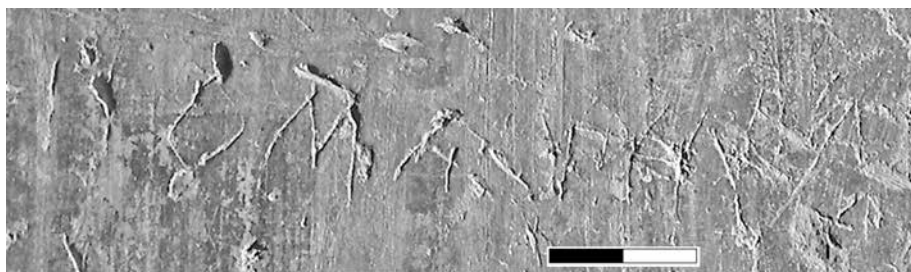
Таблиця XVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3667, 2 – № 3668.

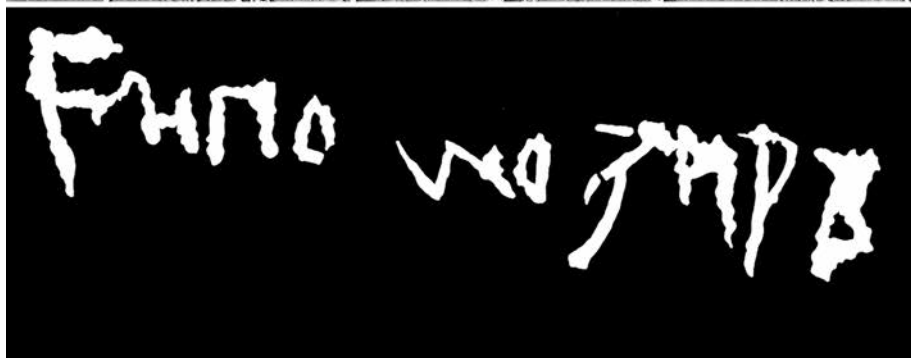
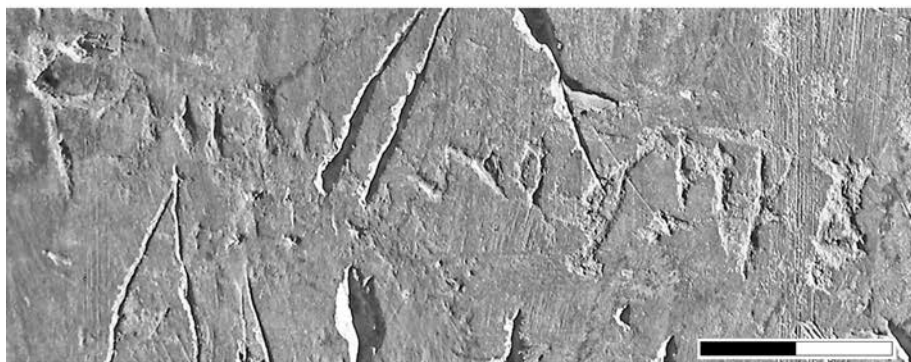

Таблиця XVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3669, 2 – № 3670, 3 – № 3671, 4 – № 3672.

1

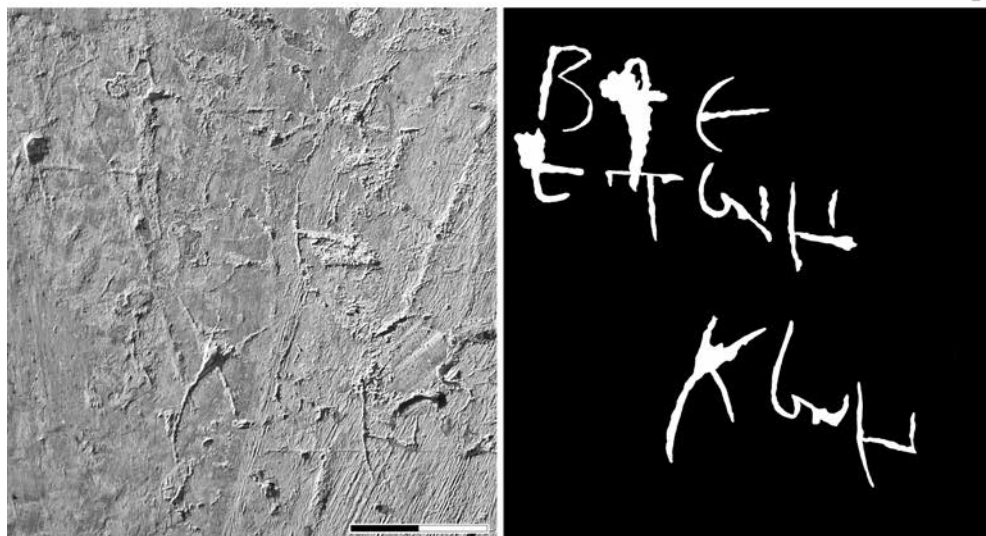
2

Таблиця XVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3673, 2 – № 3674.

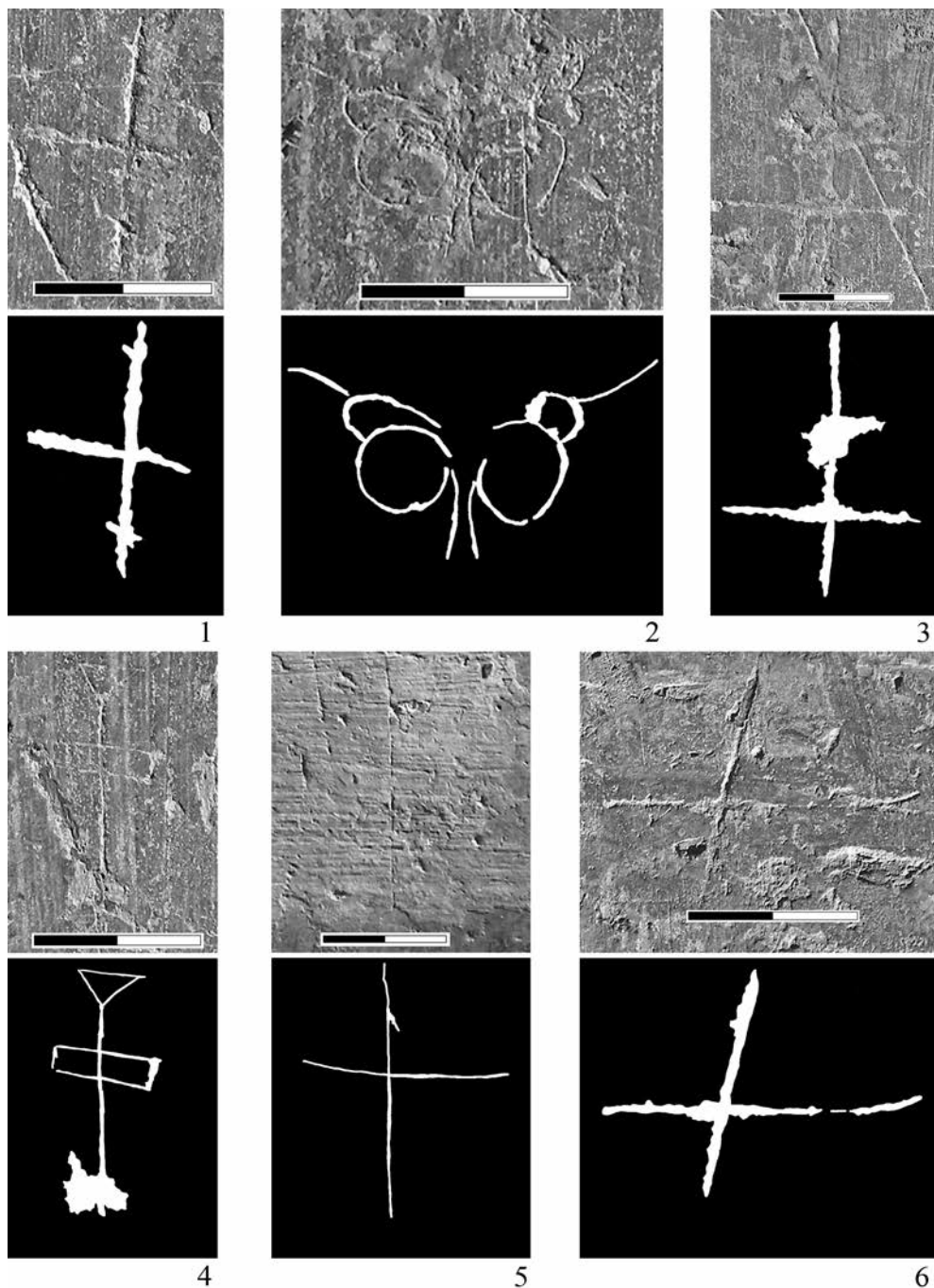
1

2

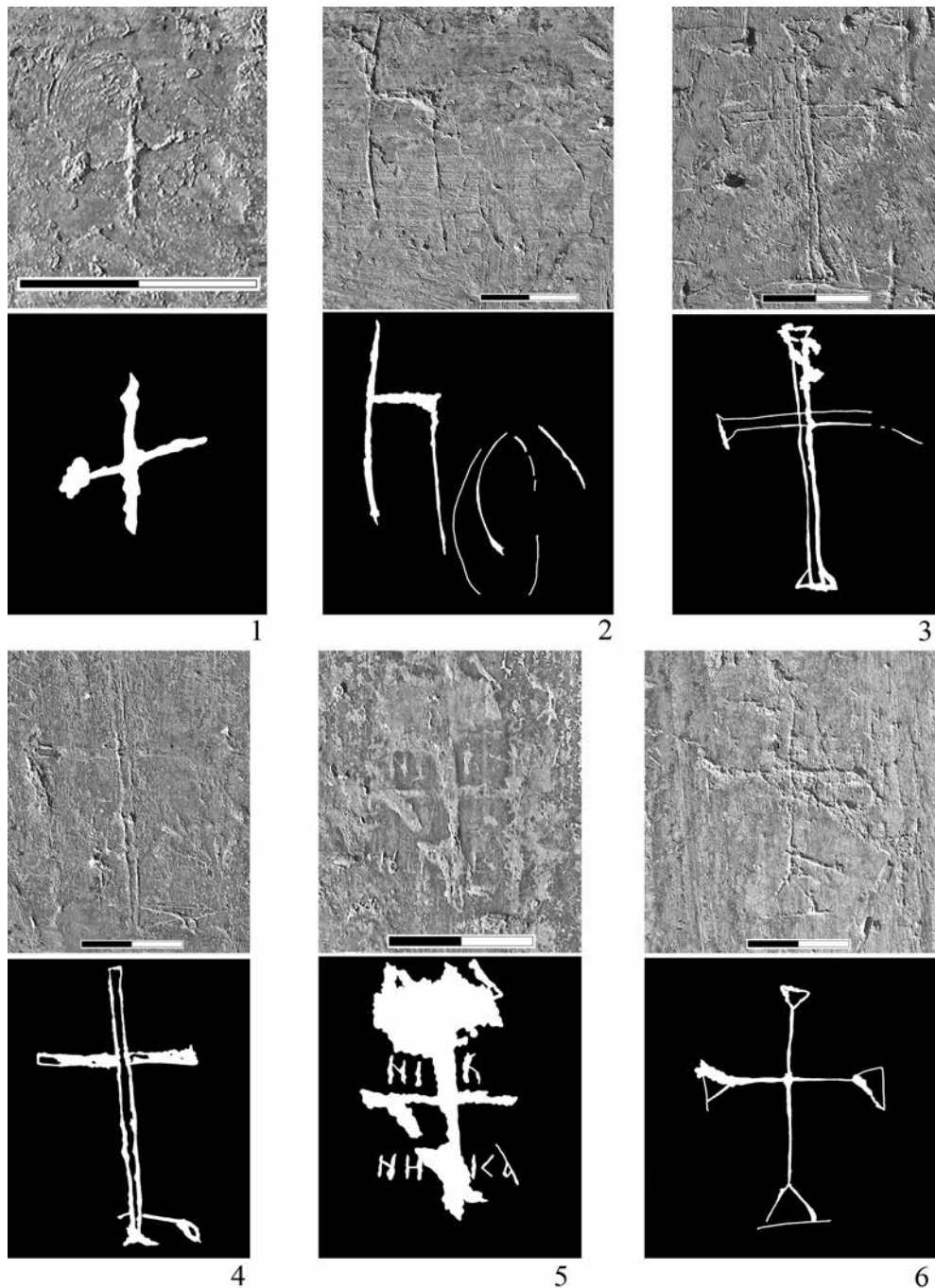
Таблиця XIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3675, 2 – № 3676.

Таблиця XX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3677, 2 – № 3678, 3 – № 3679, 4 – № 3680,
5 – № 3681, 6 – № 3682.

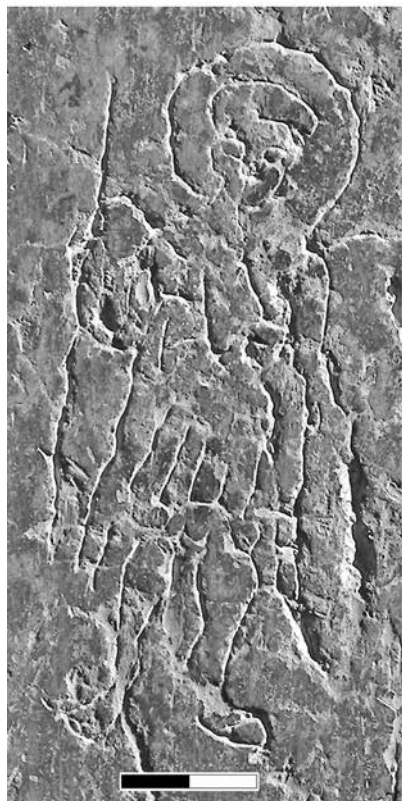

Таблиця XXI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3683, 2 – № 3684, 3 – № 3685, 4 – № 3686
5 – № 3687, 6 – № 3688.

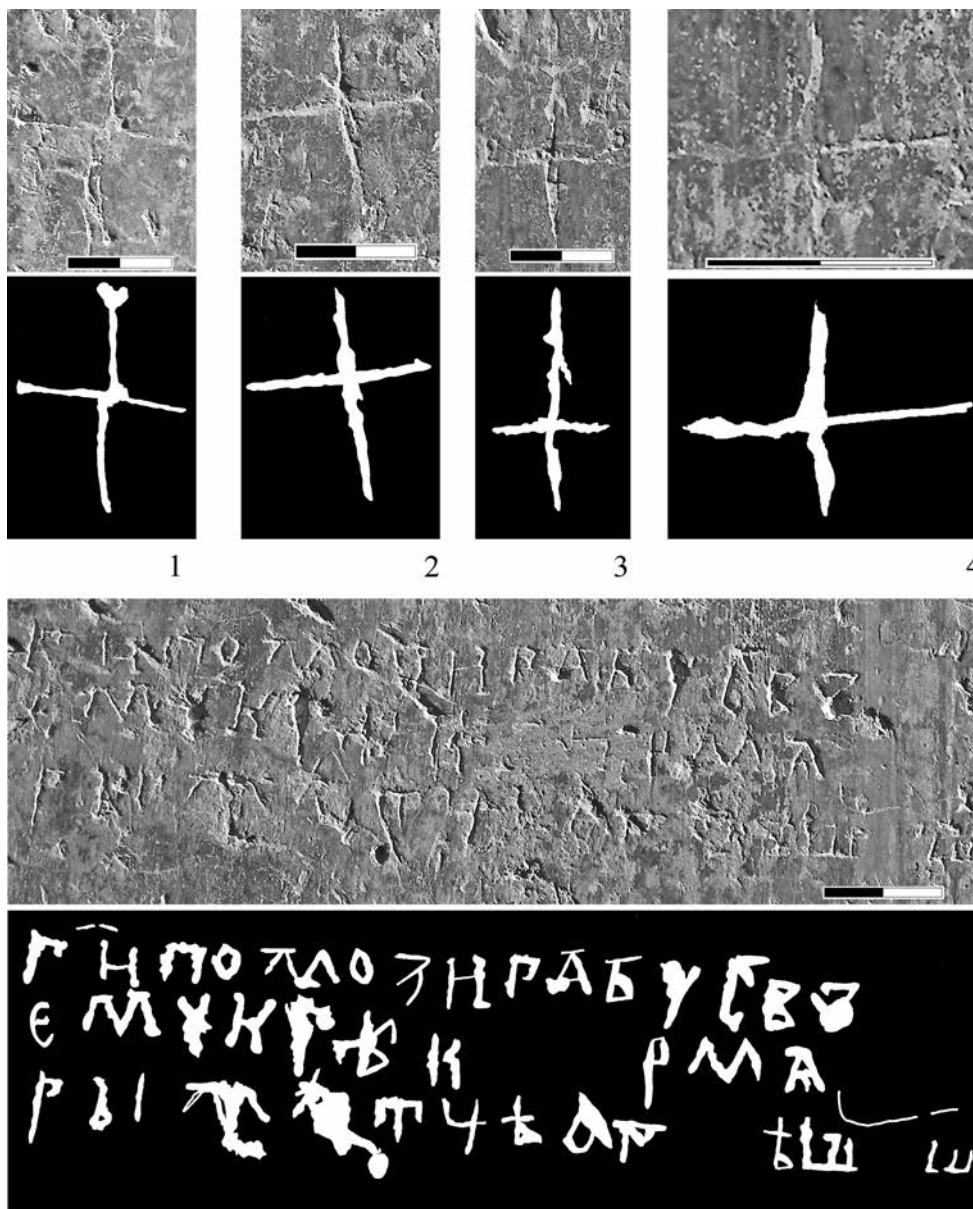
1

2

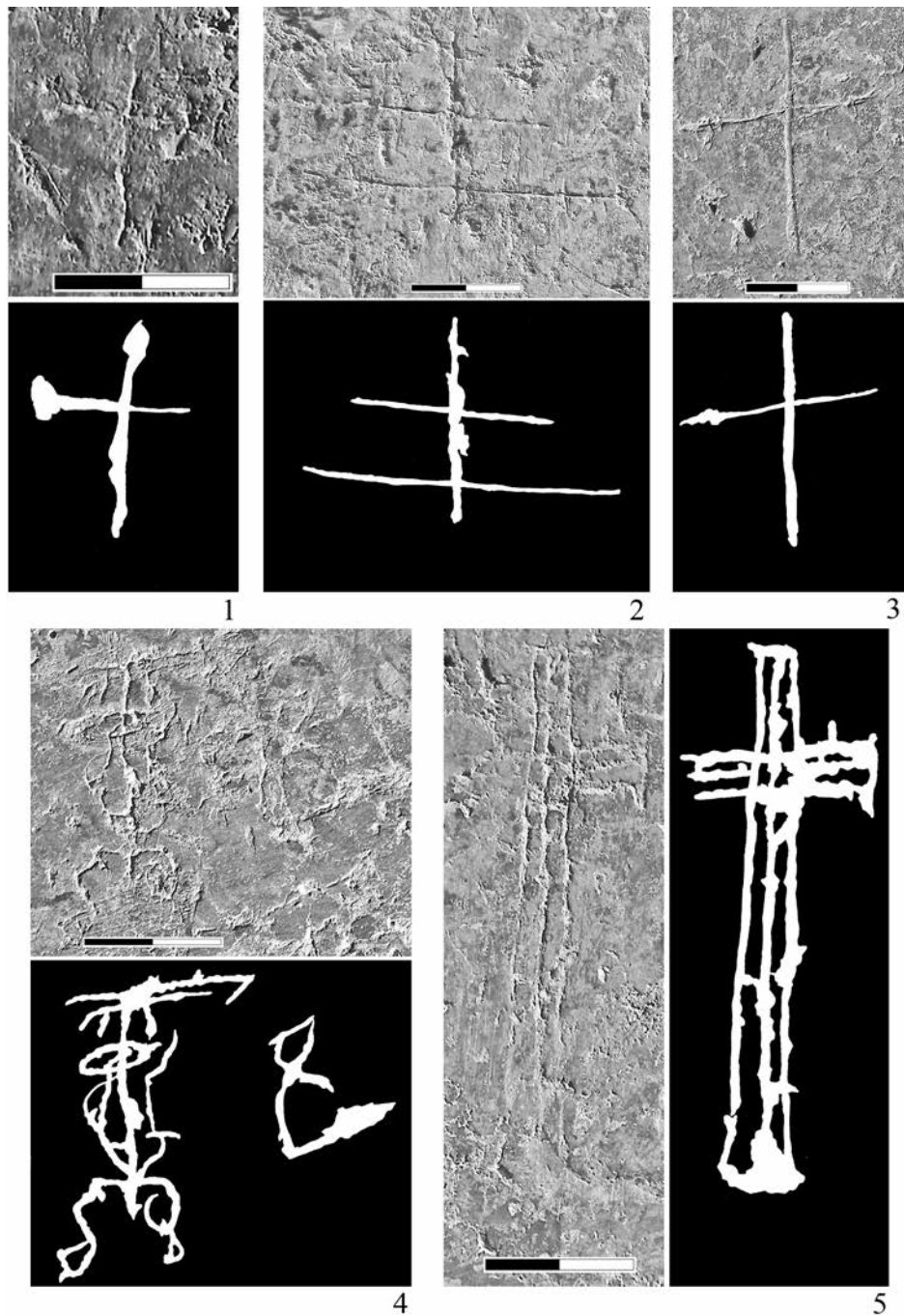
Таблиця XXII

Фото та прорис графіті: 1 – № 165, 2 – № 252.

Таблиця XXIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 252а, 2 – № 252б, 3 – № 252в,
4 – № 252г, 5 – № 253.

Таблиця XXIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3689, 2 – № 3690, 3 – № 3691,
4 – № 3692, 5 – № 3693.

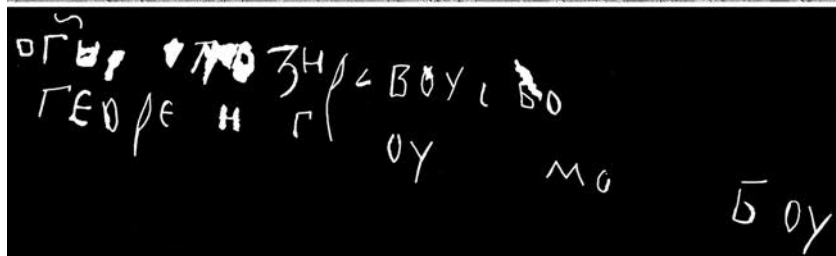
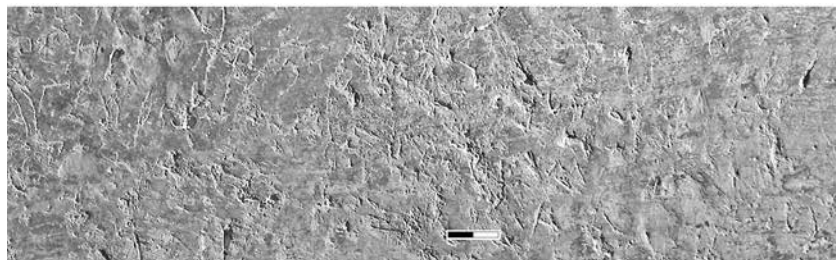
1

2

Таблиця XXV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3694, 2 – № 3695.

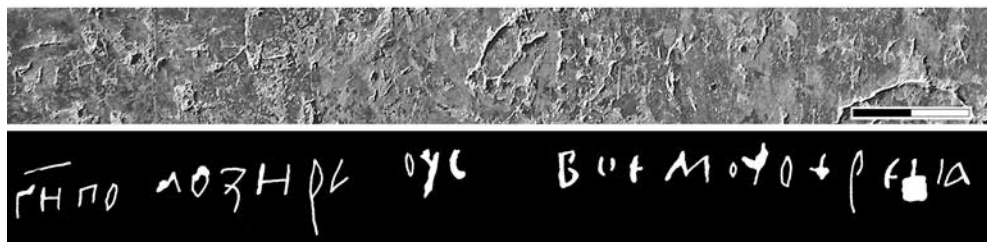
1

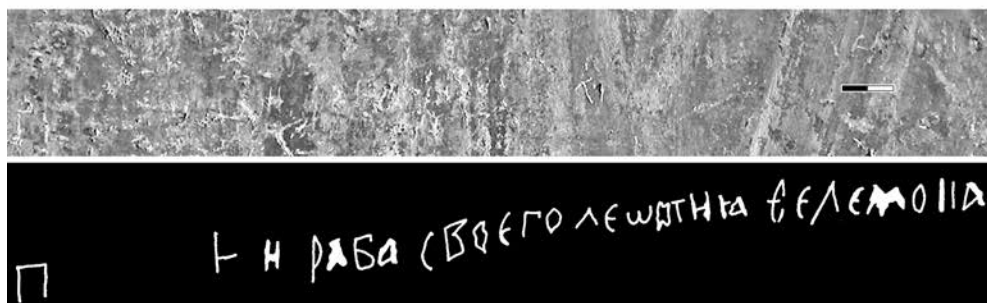
2

Таблиця XXVI

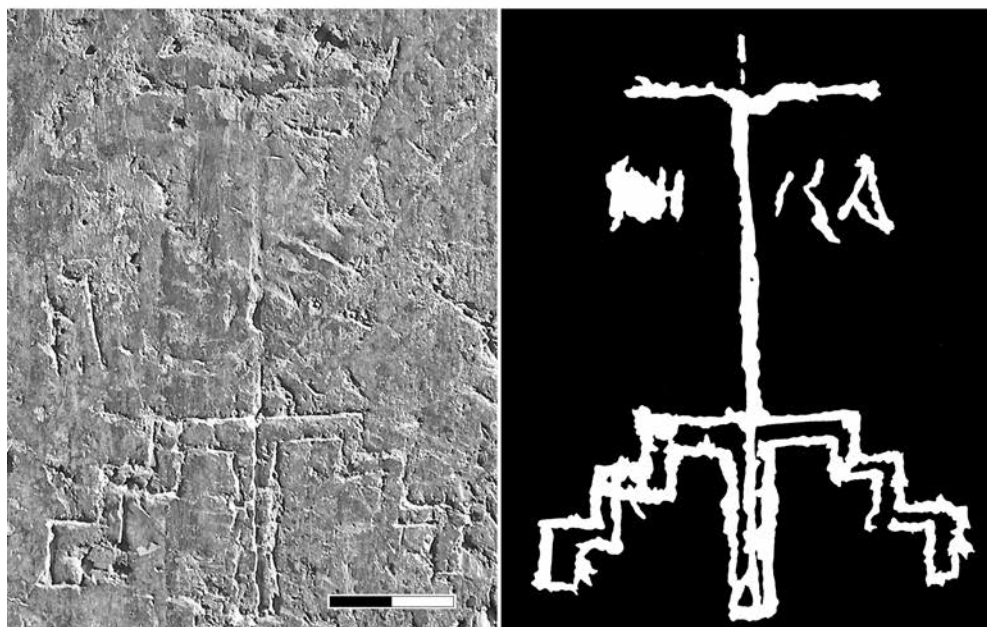
Фото та прорис графіті: 1 – № 3696, 2 – № 3697.

1

2

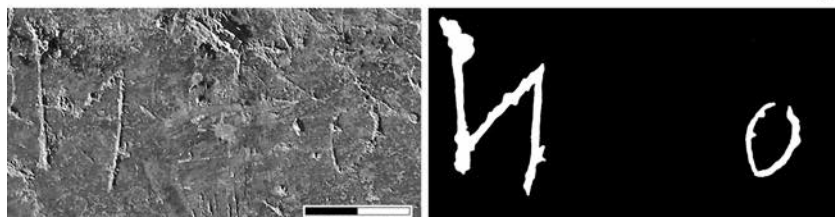
3

Таблиця XXVII

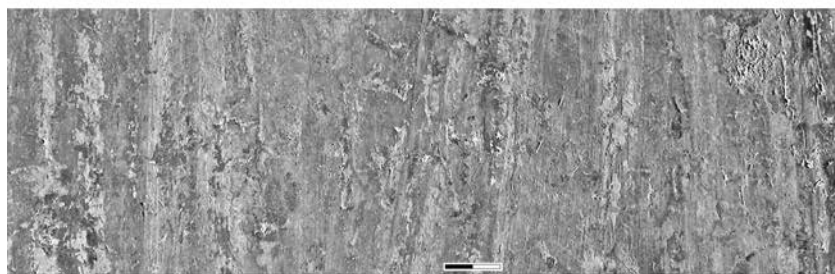
Фото та прорис графіті: 1 – № 3698, 2 – № 3699, 3 – № 3700.

1

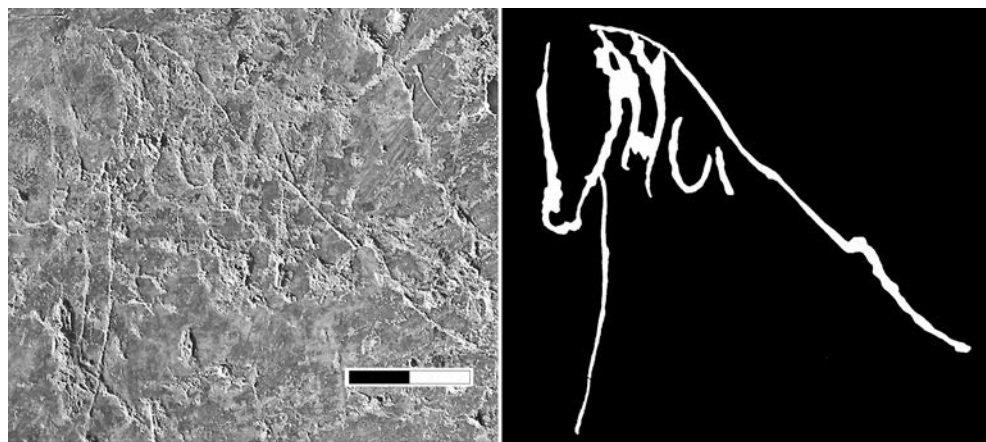
2

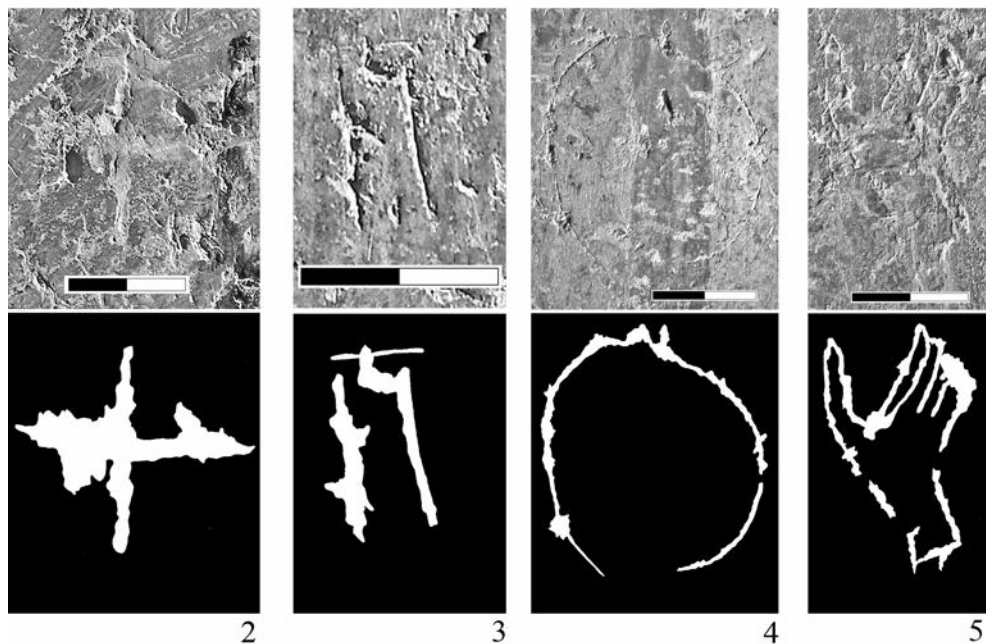
3

Таблиця XXVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3701, 2 – № 3702, 3 – № 3703.

1

2

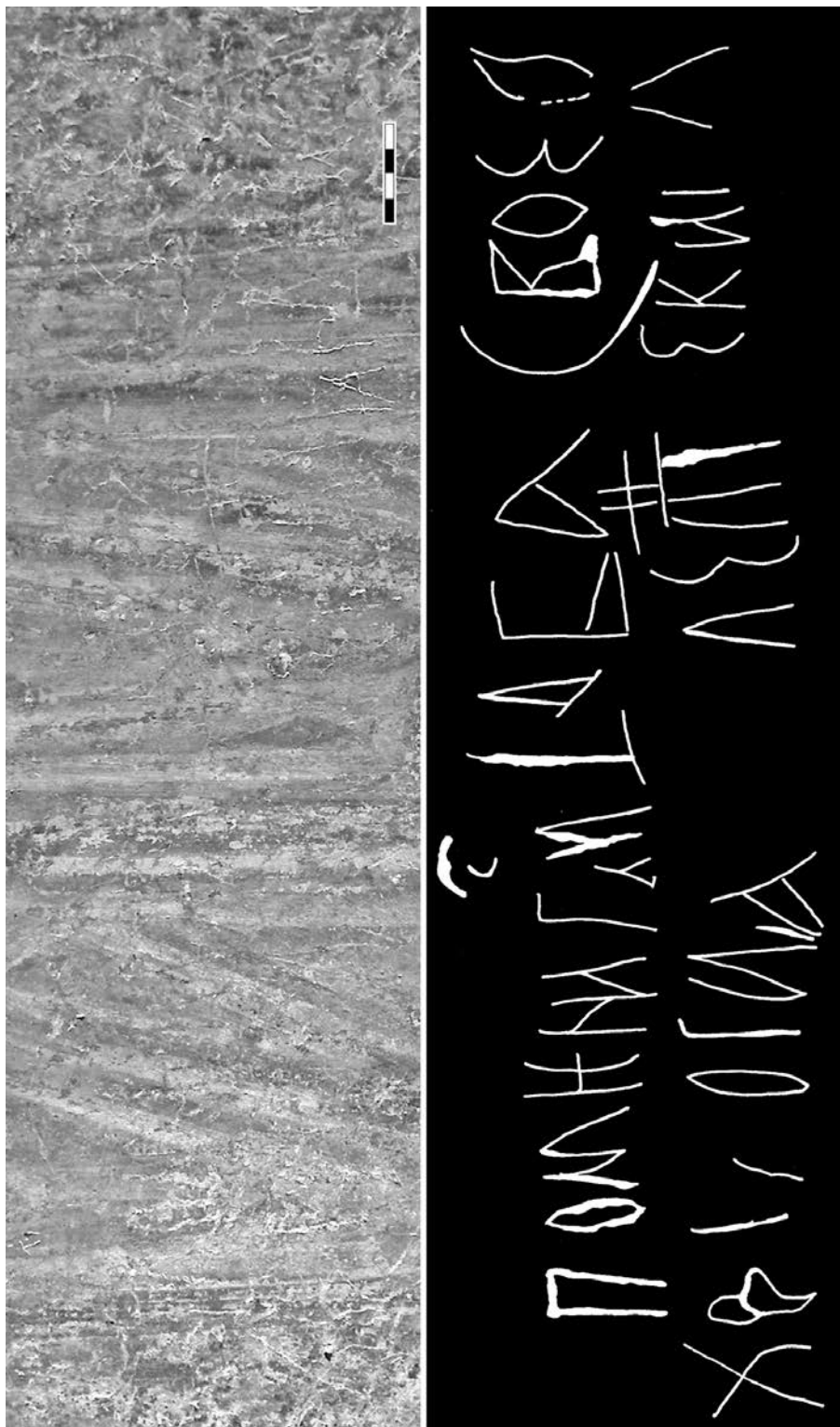
3

4

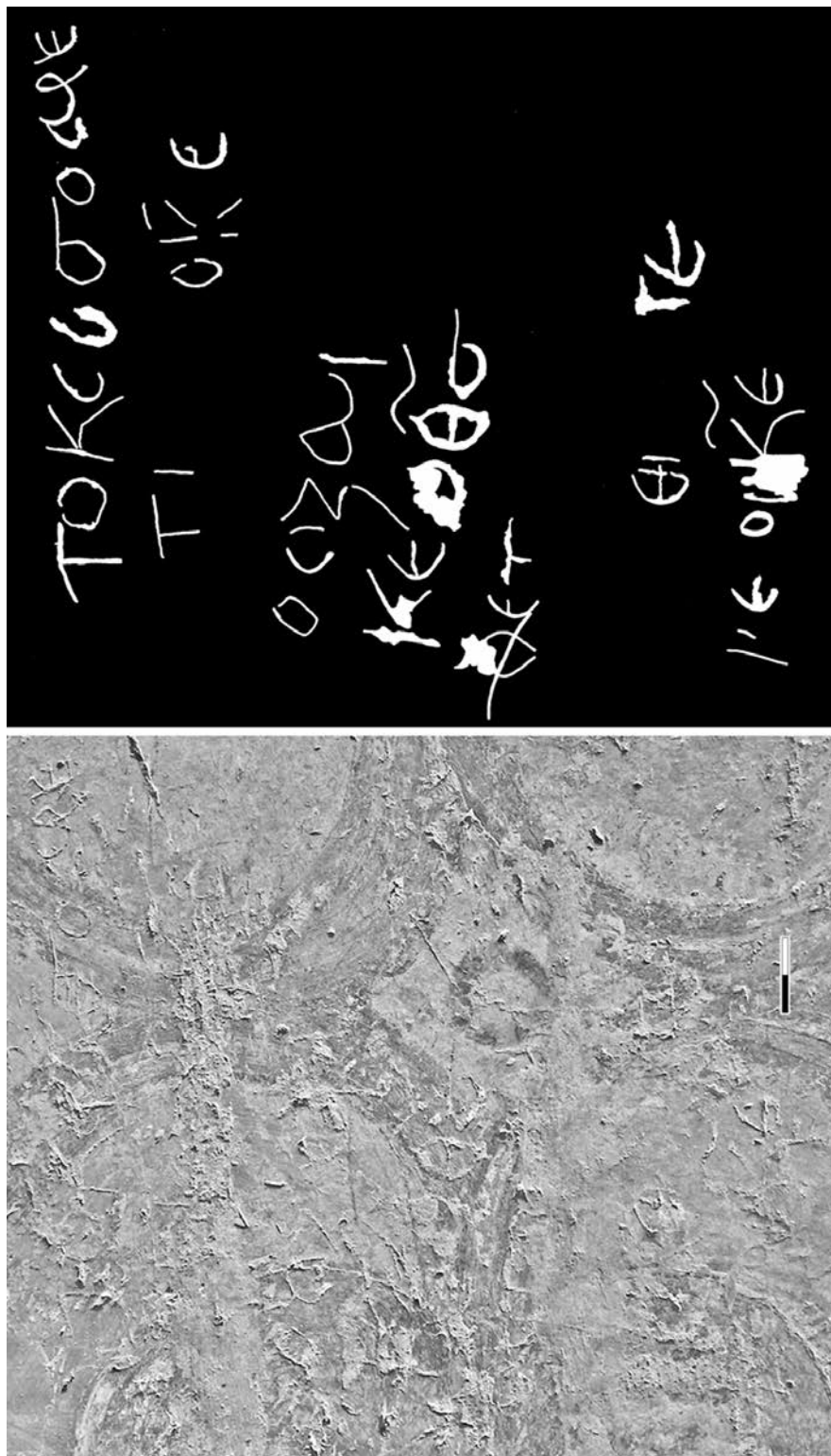
5

Таблиця XXIX

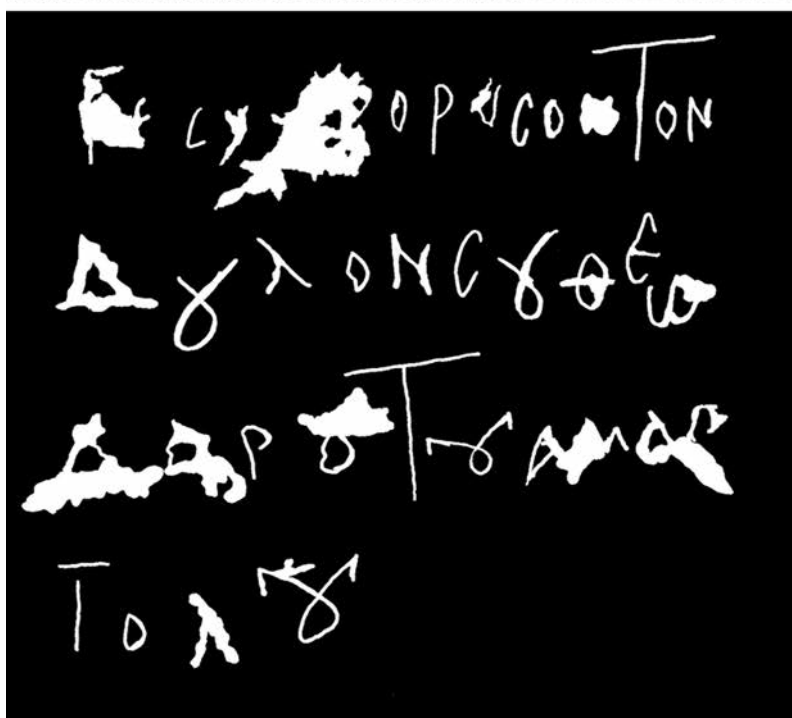
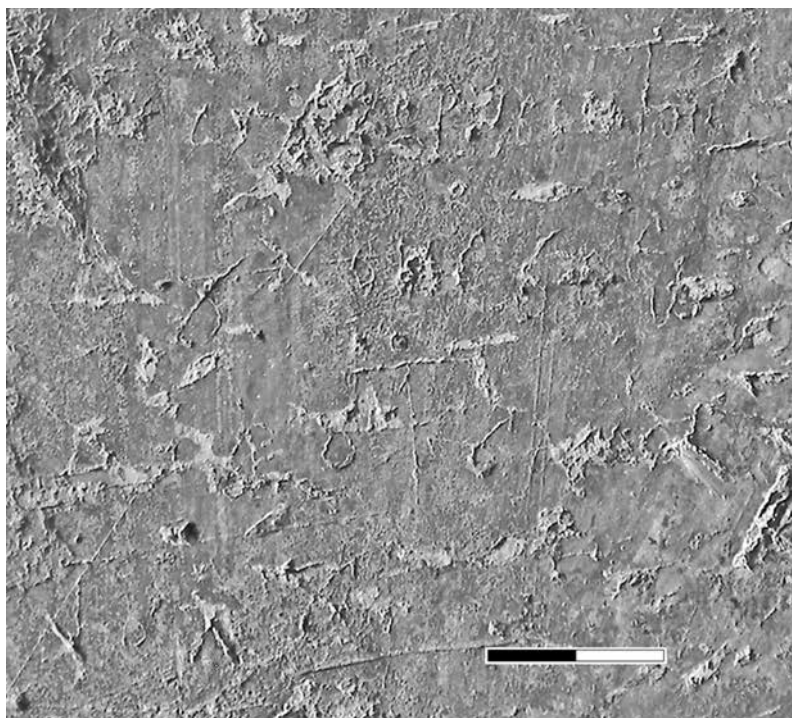
Фото та прорис графіті: 1 – № 3704, 2 – № 3705, 3 – № 3706,
4 – № 3707, 5 – № 3708.

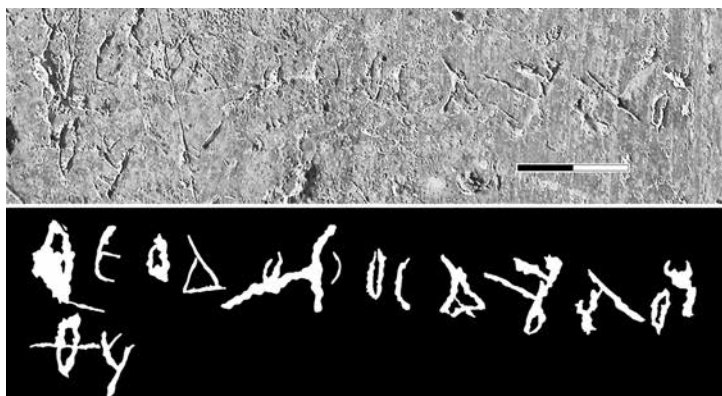
Таблиця XXX
Фото та прорис графіті № 3709.

Таблиця XXXI
Фото та прорис графіті № 3710.

Таблиця XXXII
Фото та прорис графіті № 3711.

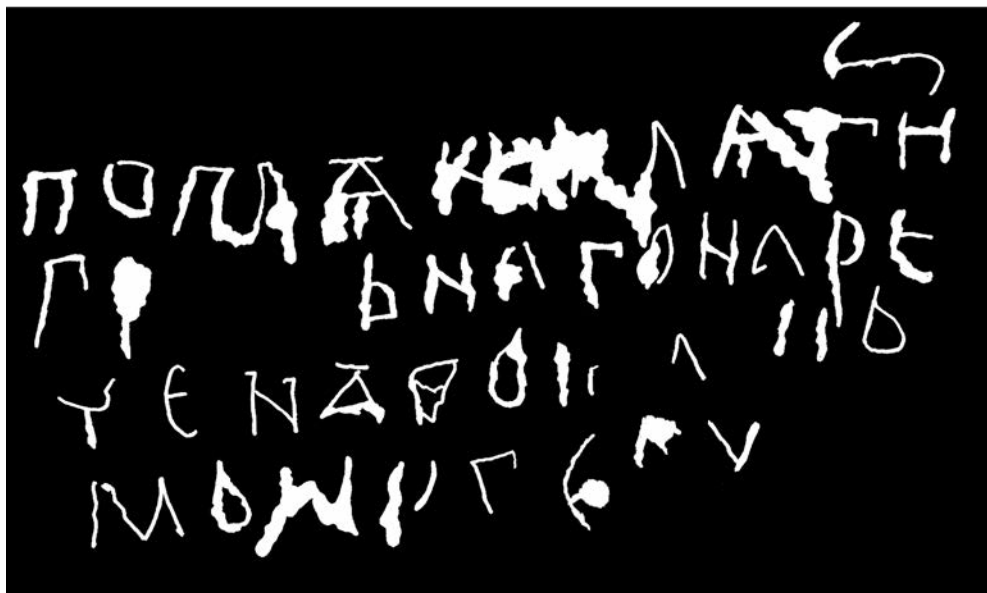
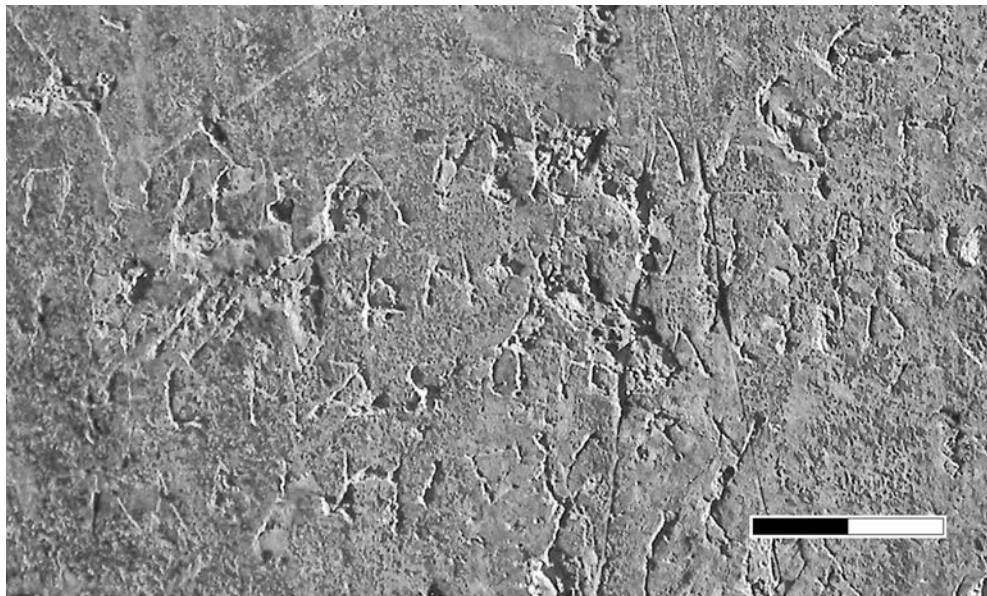
1

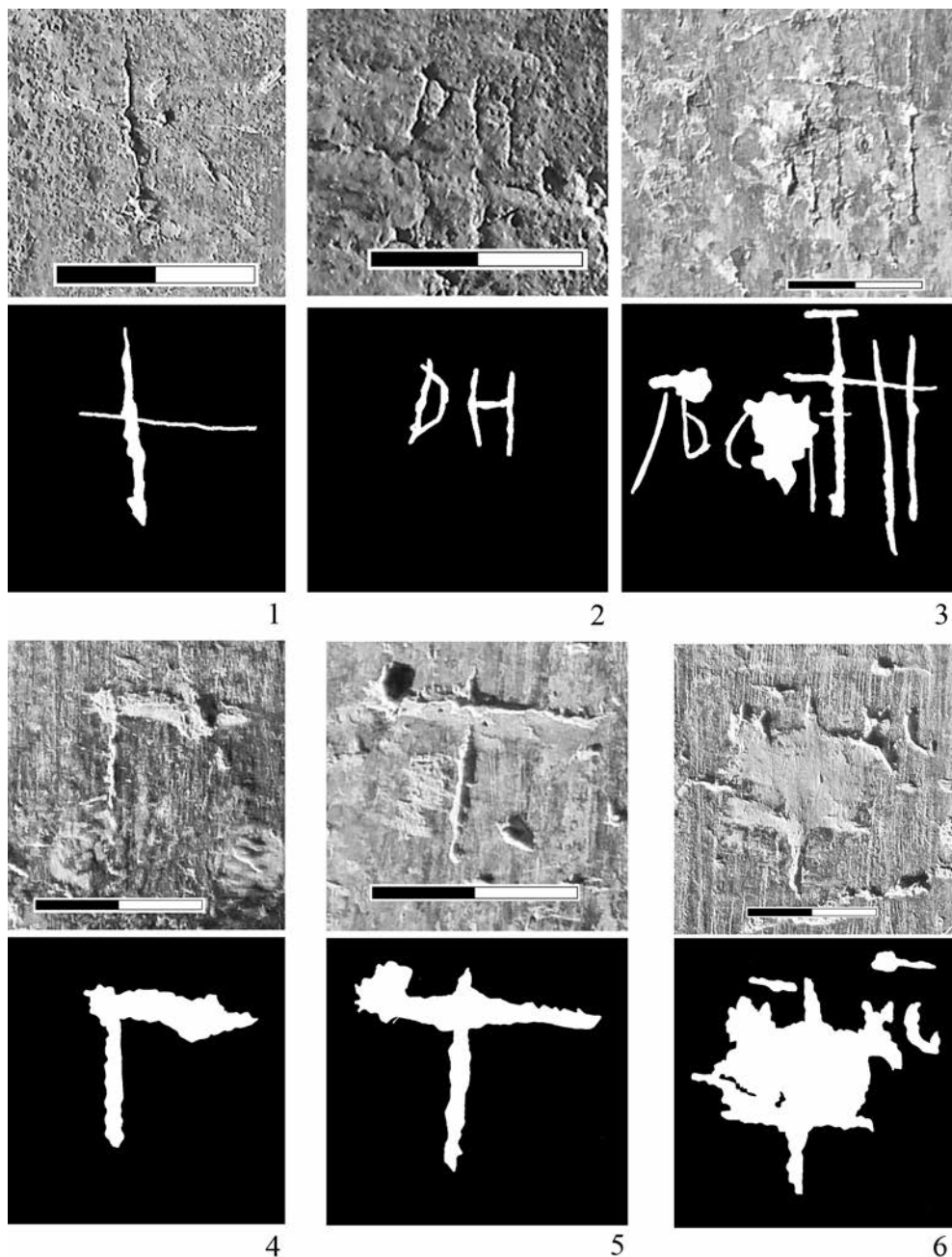
2

Таблиця XXXIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3712, 2 – № 3713.

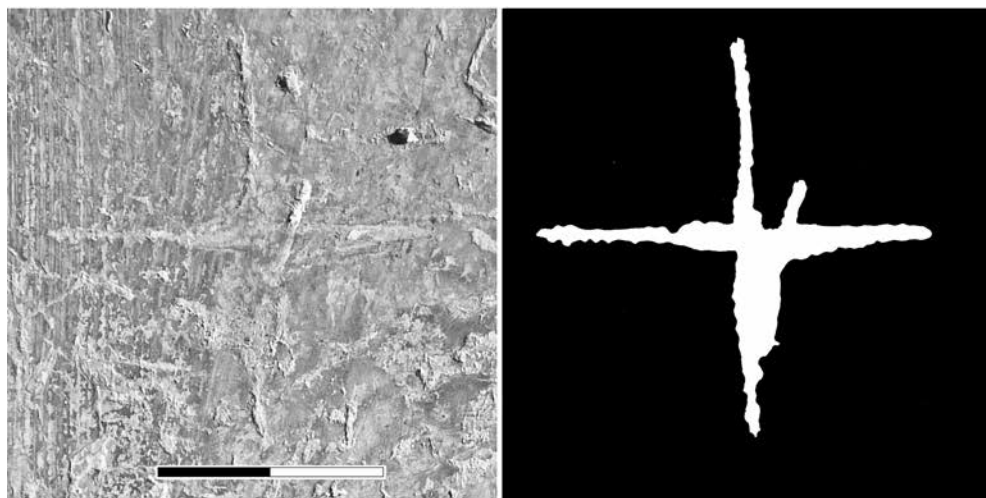

Таблиця XXXIV
Фото та прорис графіті № 3714.

Таблиця XXV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3715, 2 – № 3716, 3 – № 3717, 4 – № 3718,
5 – № 3719, 6 – № 3720.

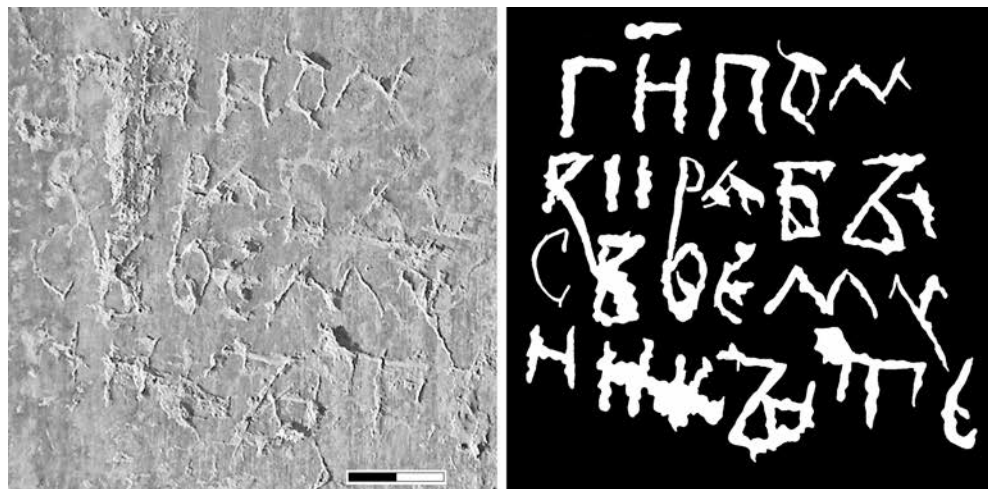
1

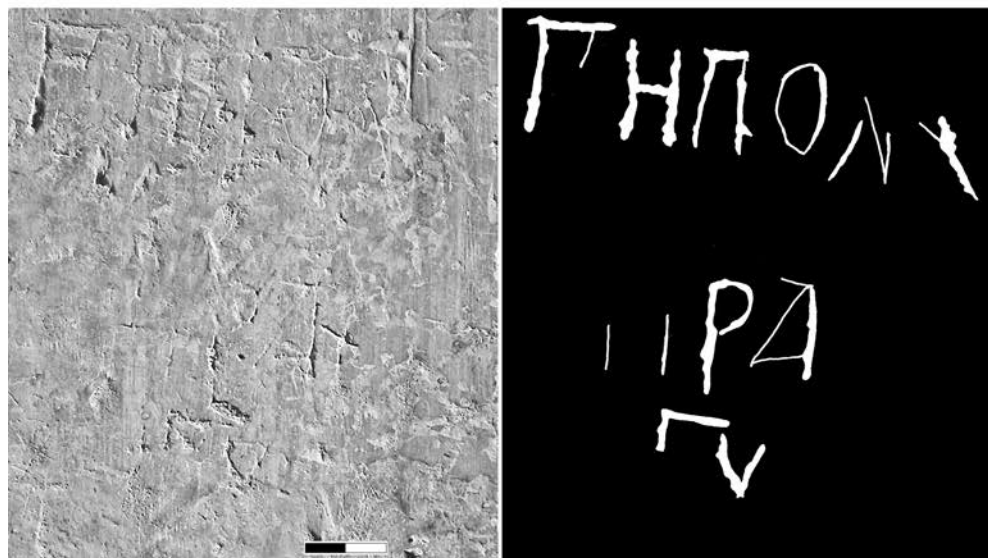
2

Таблиця XXVI

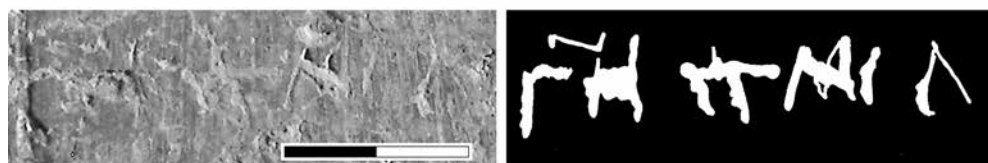
Фото та прорис графіті: 1 – № 3721, 2 – № 3722.

1

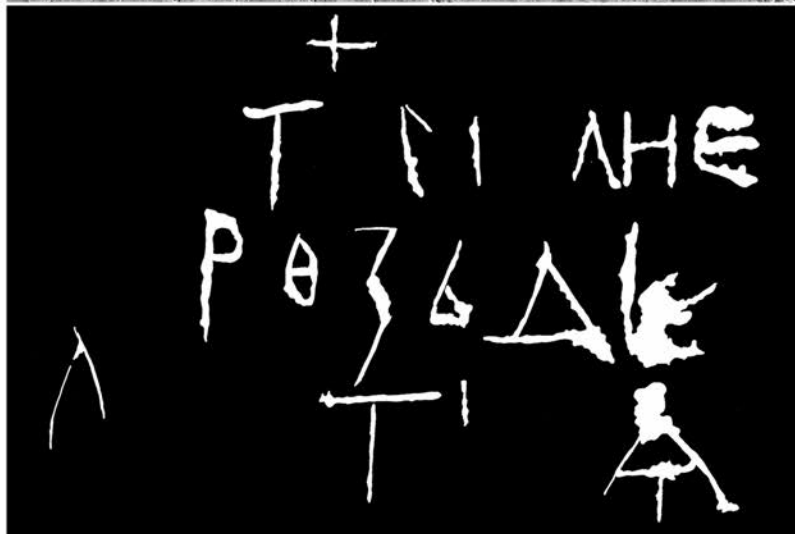
2

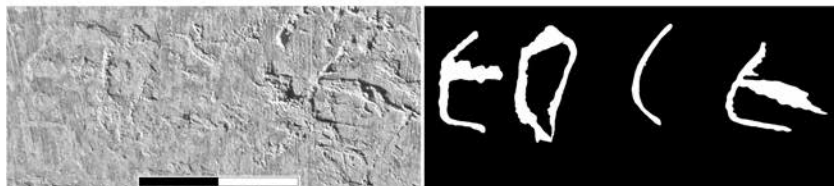
3

Таблиця XXVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3723, 2 – № 3724, 3 – № 3725.

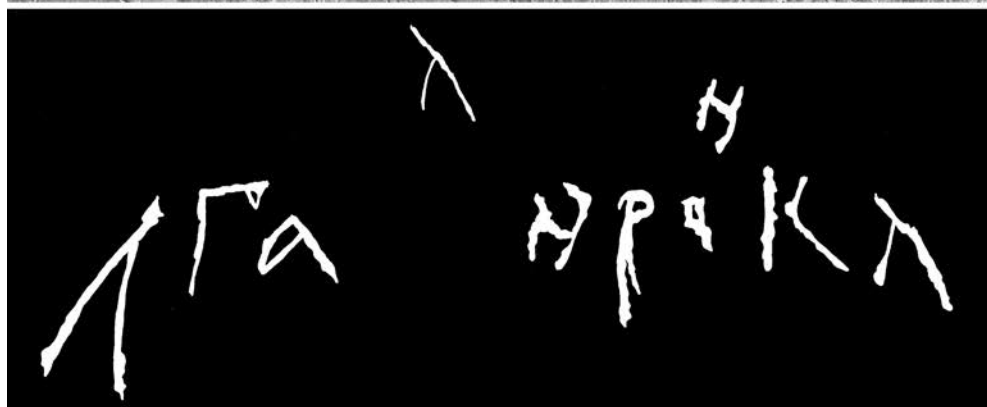
1

2

Таблиця XXVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3726, 2 – № 3727.

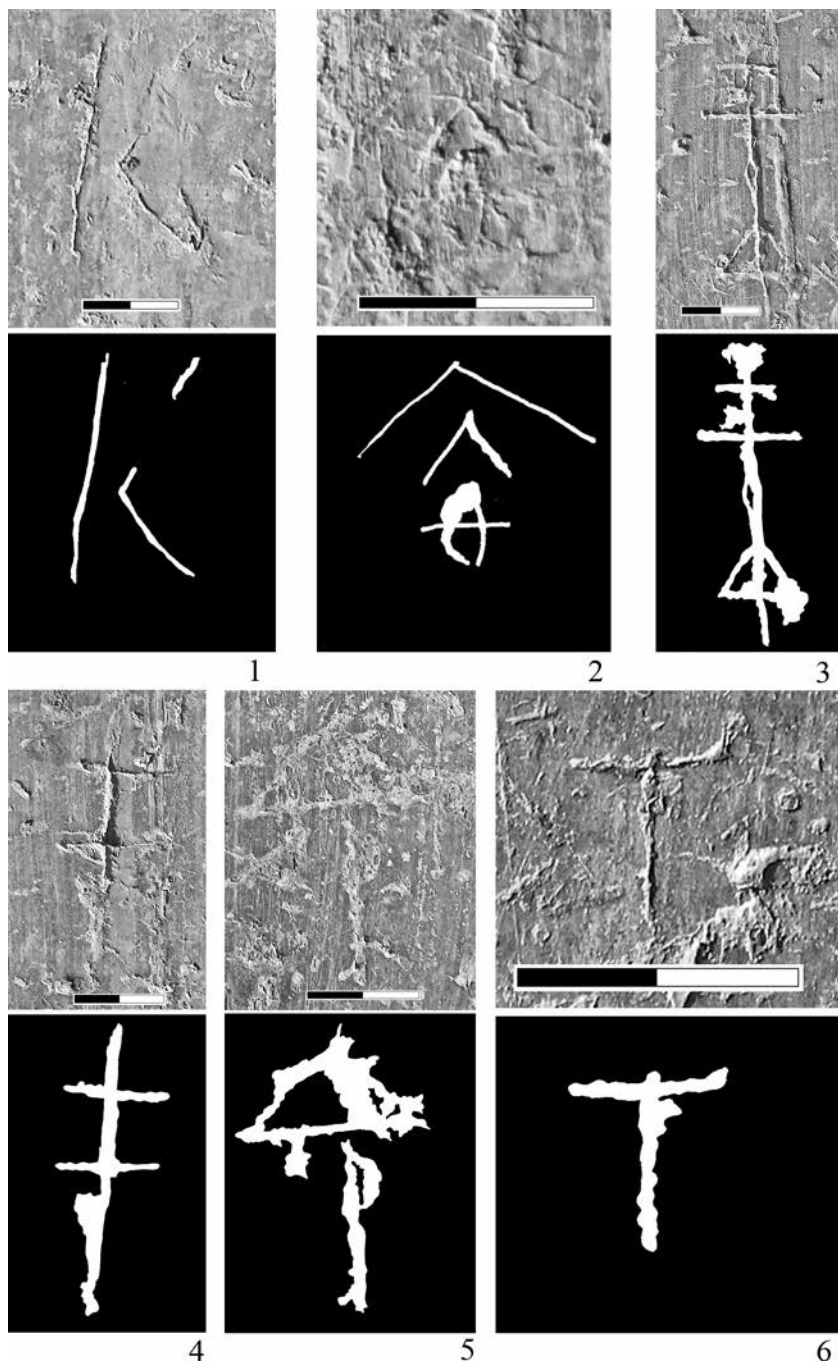
1

2

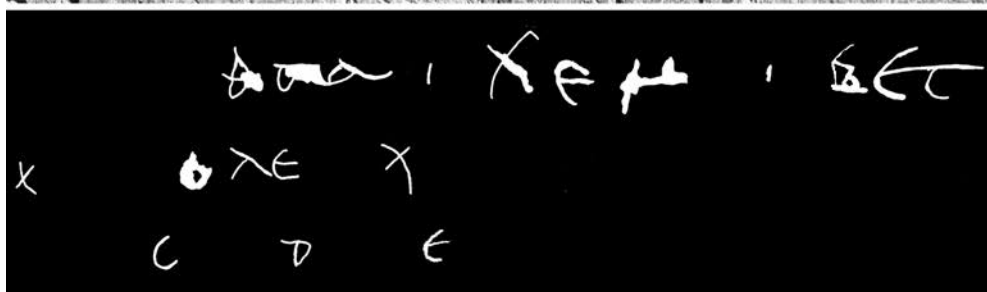
Таблиця XXIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3728, 2 – № 3729.

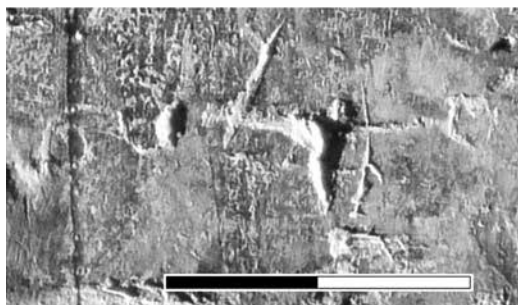

Таблиця XI

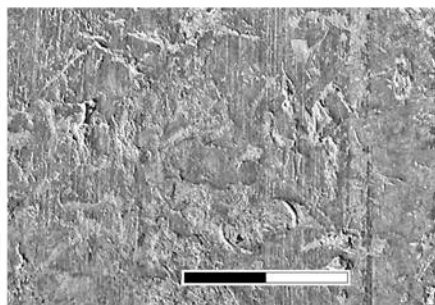
Фото та прорис графіті: 1 – № 3730, 2 – № 3731, 3 – № 3732, 4 – № 3733,
5 – № 3734, 6 – № 3735.

1

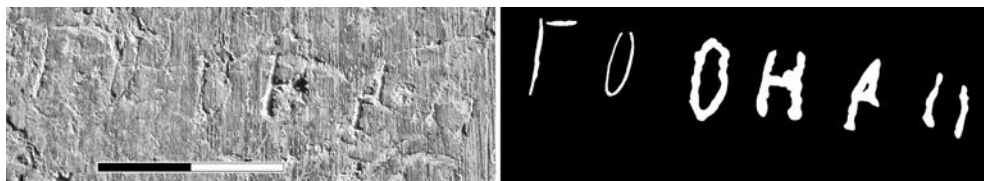
2

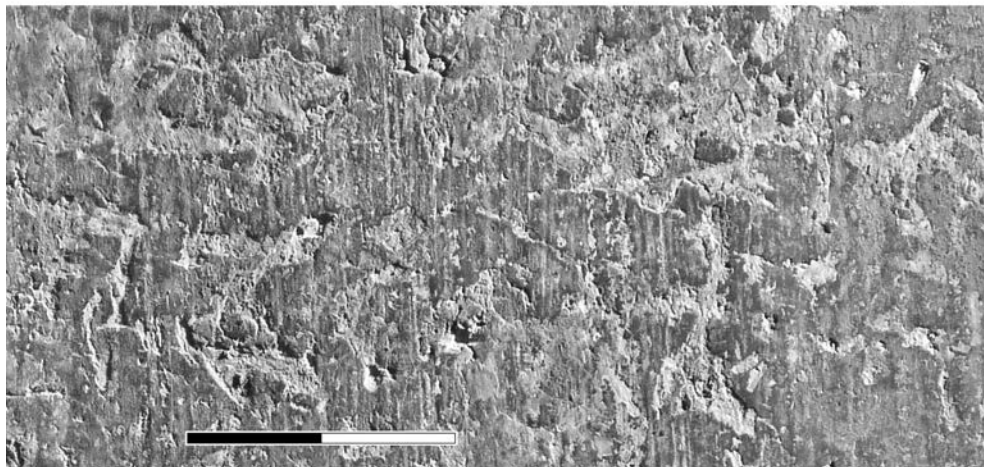
3

Таблиця XLI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3736, 2 – № 3737, 3 – № 3738.

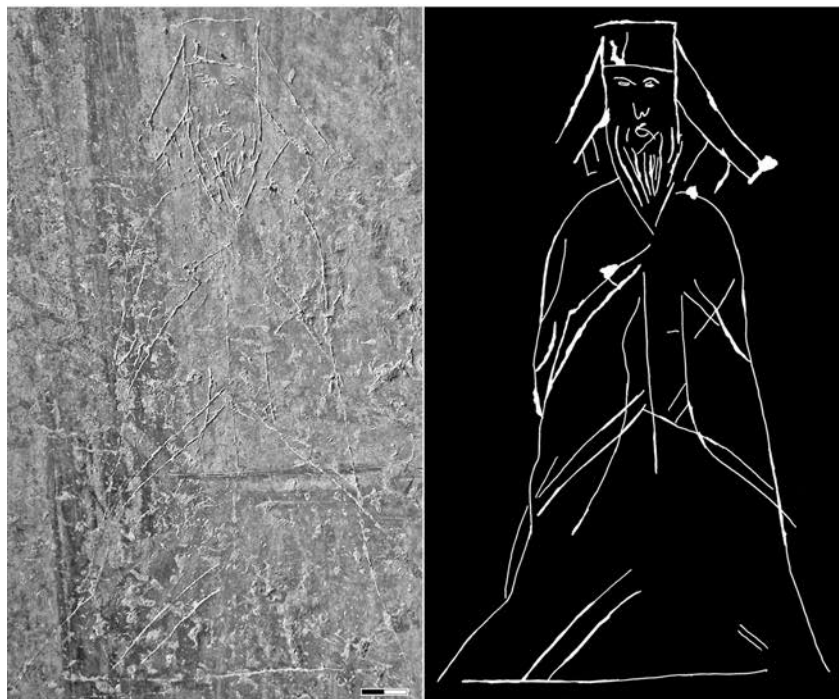
1

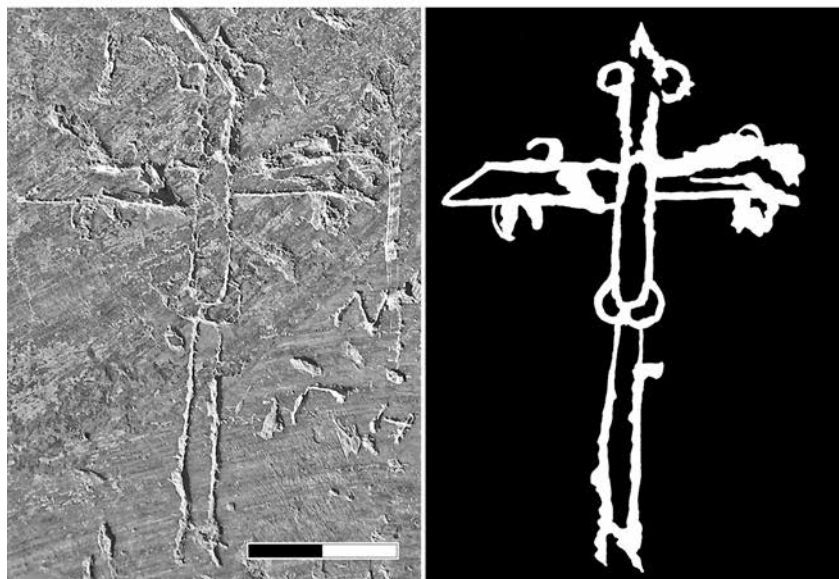
2

Таблиця ХІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3739, 2 – № 3740.

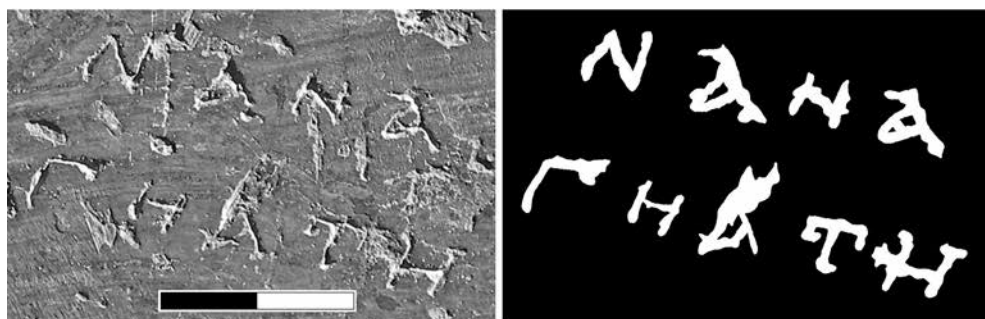
1

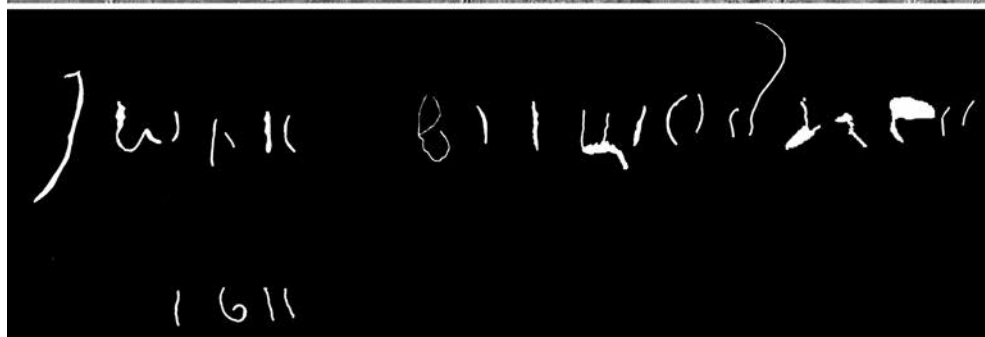
2

Таблиця XLIII

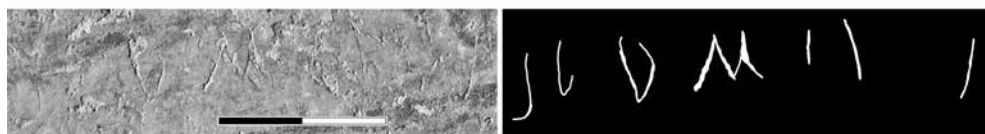
Фото та прорис графіті: 1 – № 78, 2 – № 267.

1

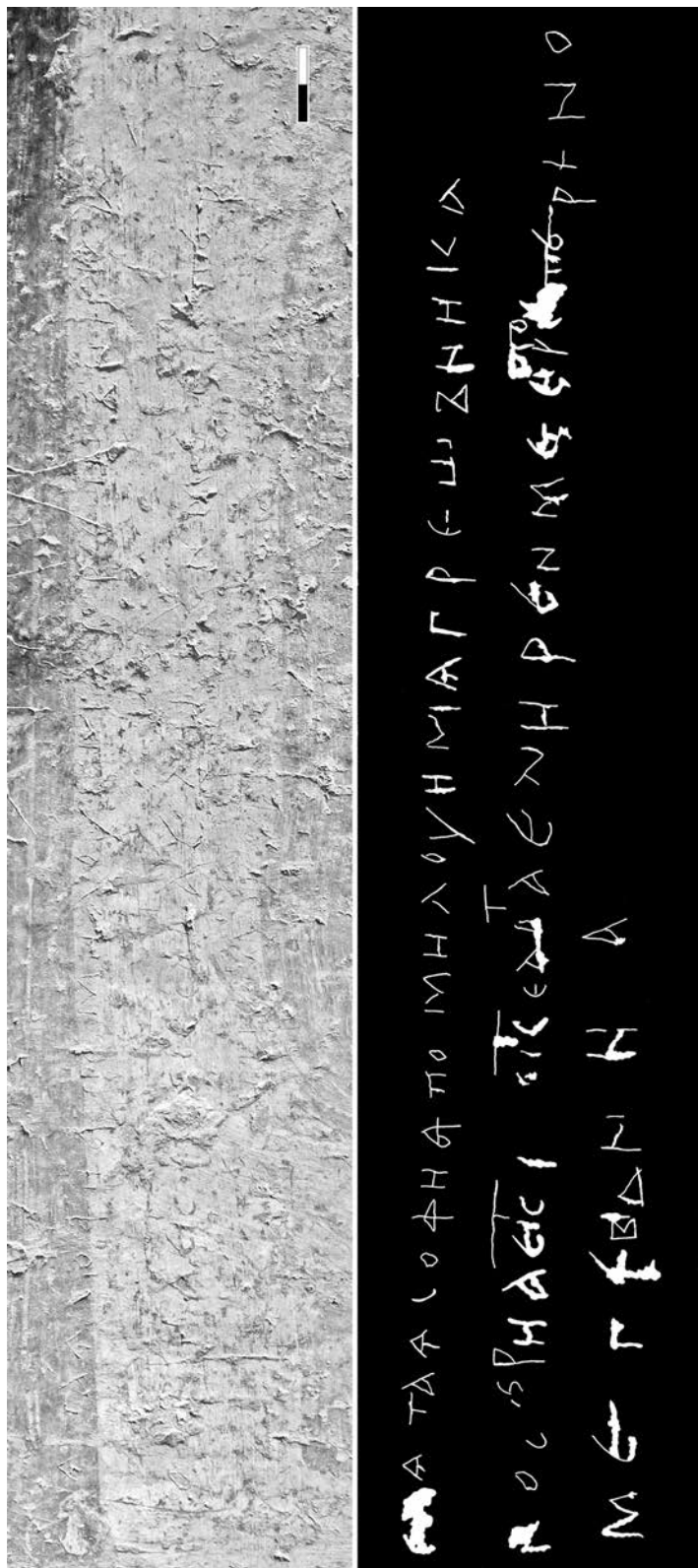
2

3

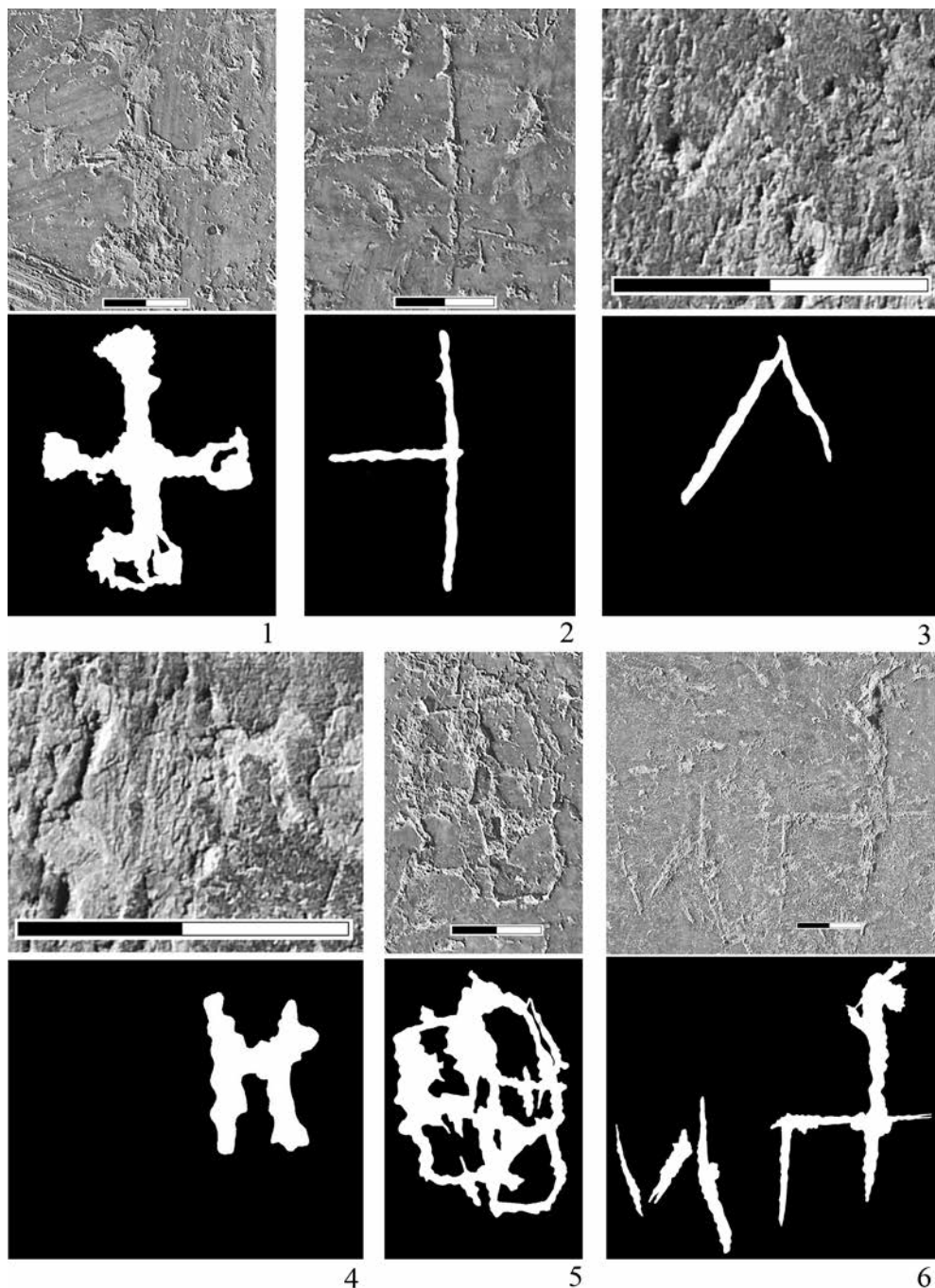
Таблиця XLIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 267а, 2 – № 3741, 3 – № 3742.

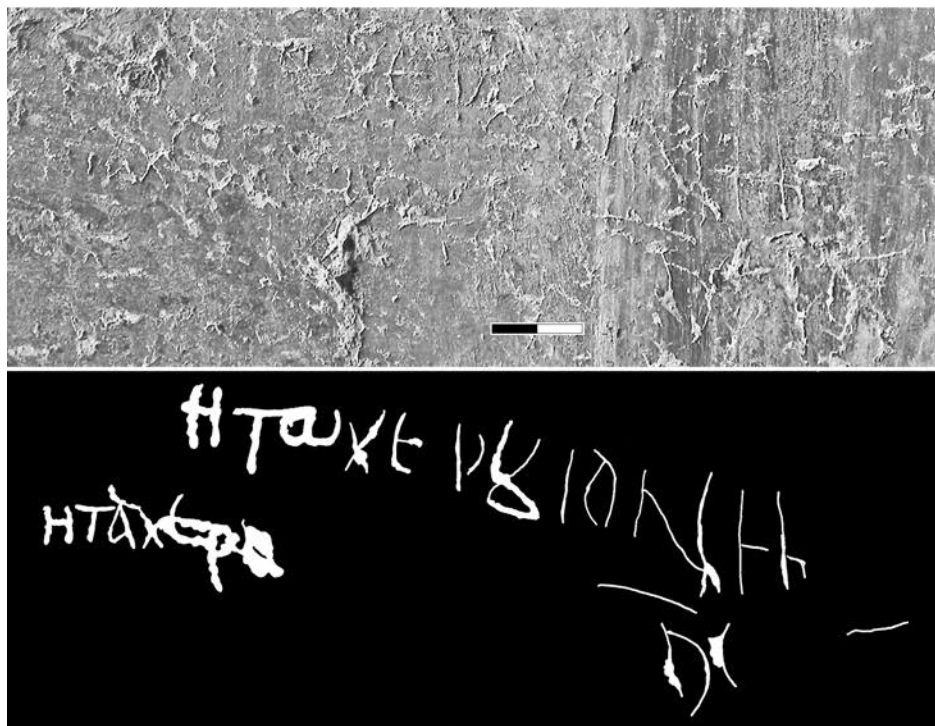
Таблиця XLV

Фото та прорис графіті № 3743.

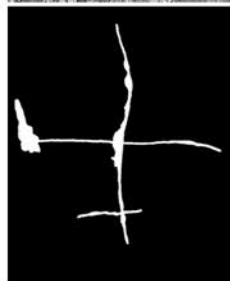

Таблиця XLVI

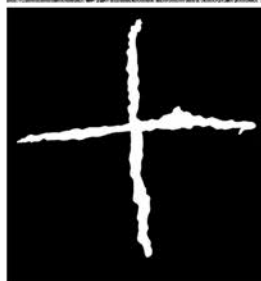
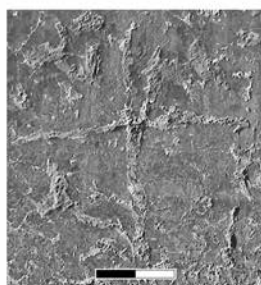
Фото та прорис графіті: 1 – № 3744, 2 – № 3745, 3 – № 3746, 4 – № 3747,
5 – № 3748, 6 – № 3749.

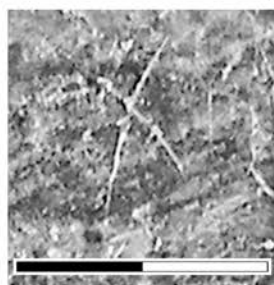
1

2

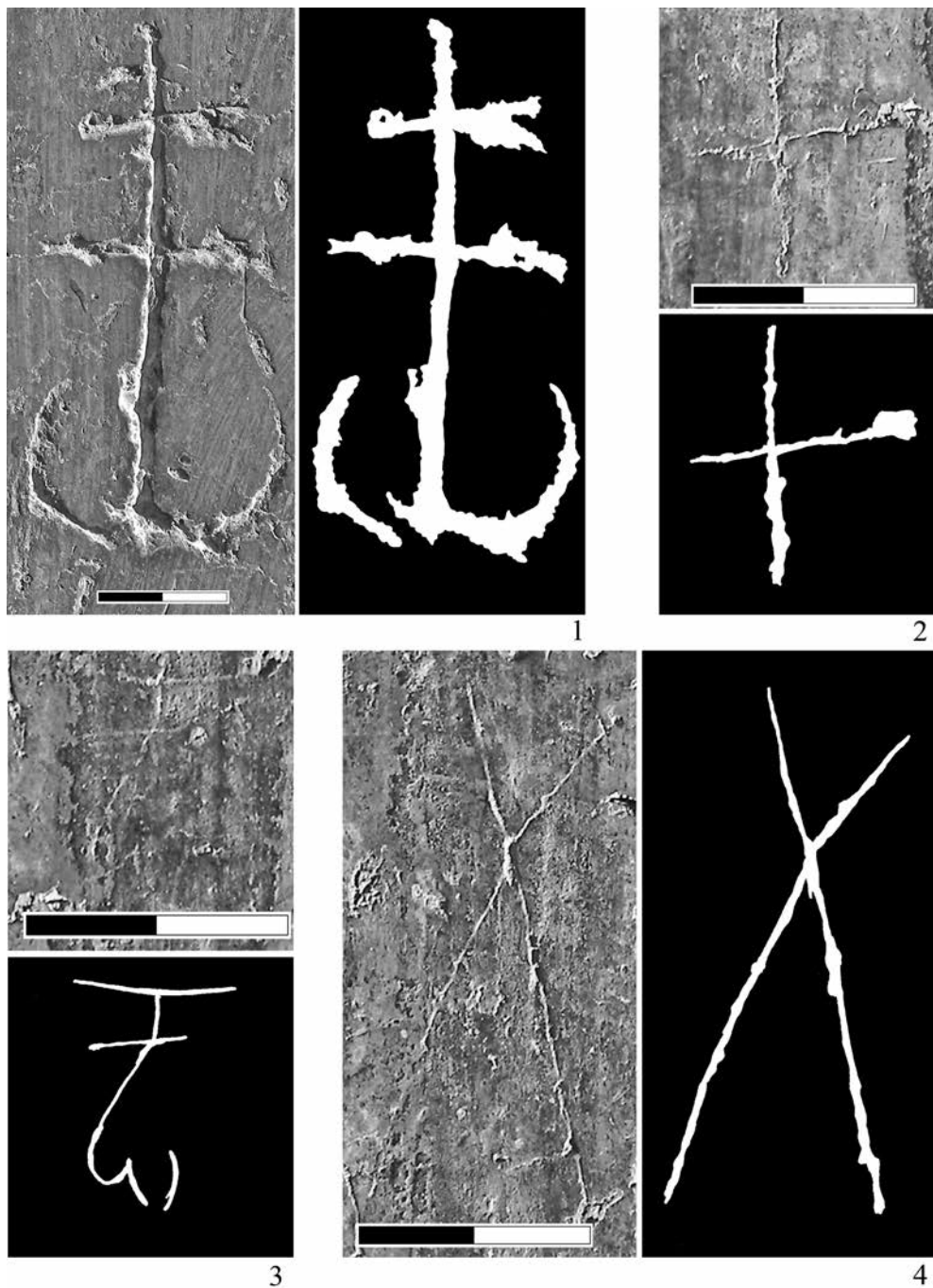
3

4

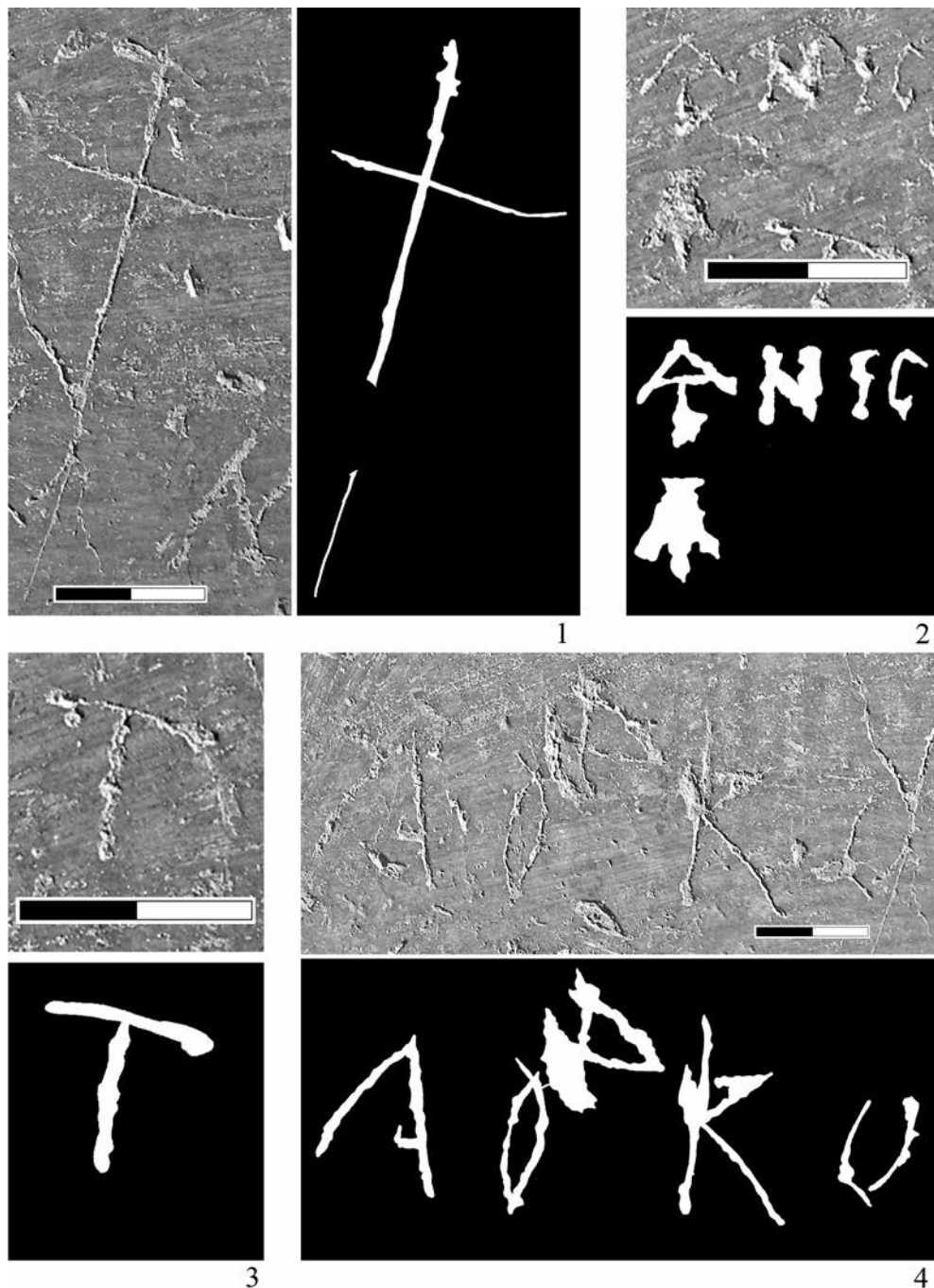
Таблиця XLVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3750, 2 – № 3751, 3 – № 3752, 4 – № 3753.

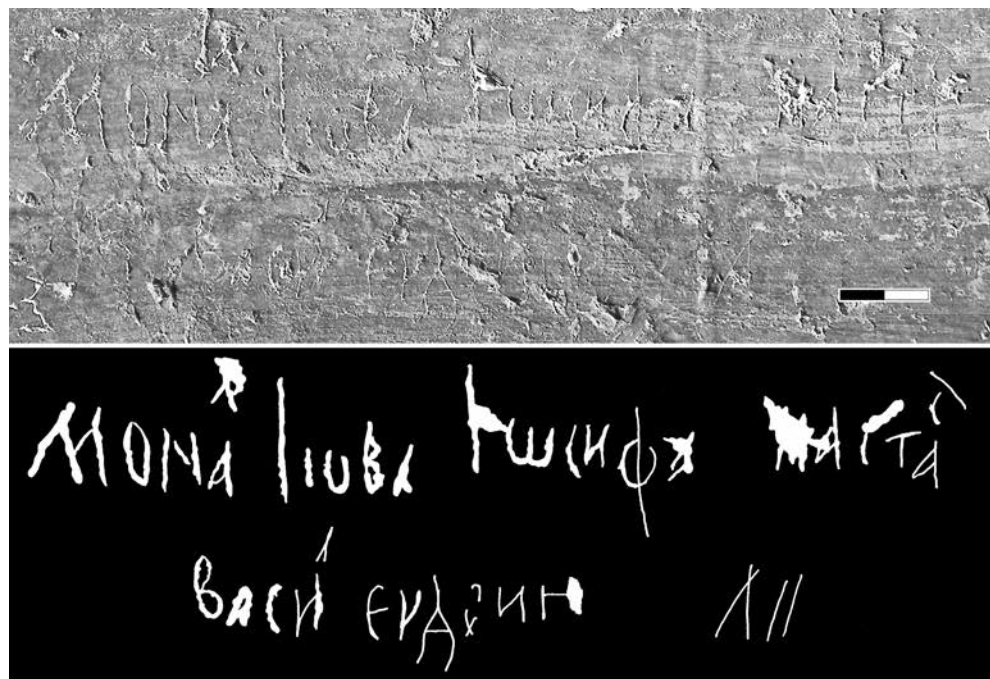
Таблиця XLVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3754, 2 – № 3755, 3 – № 3756, 4 – № 3757.

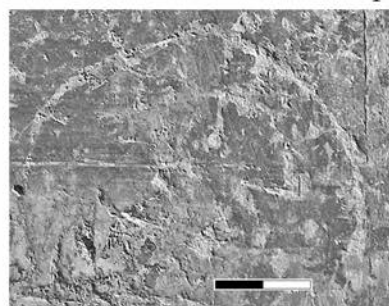
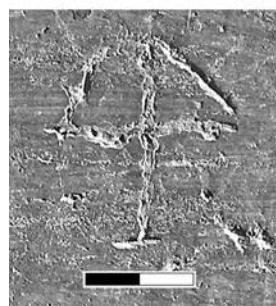

Таблиця XLIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3758, 2 – № 3759, 3 – № 3760, 4 – № 3761.

1

2

3

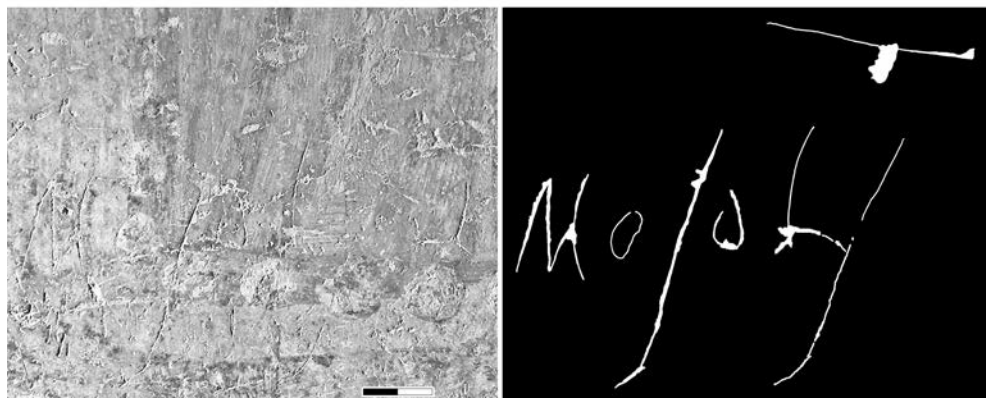
4

Таблиця L

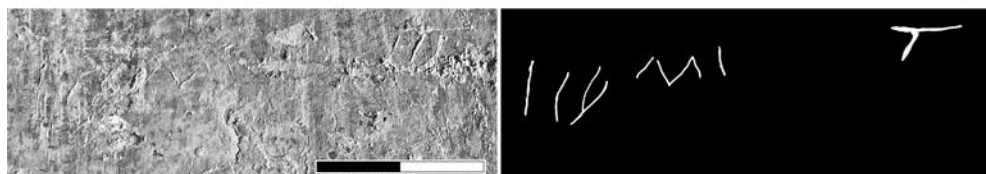
Фото та прорис графіті: 1 – № 3762, 2 – № 3763, 3 – № 3764, 4 – № 3765.

1

2

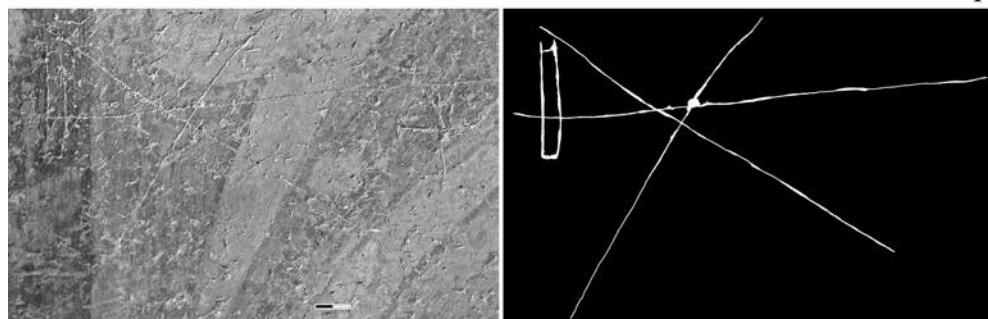
3

Таблиця LI

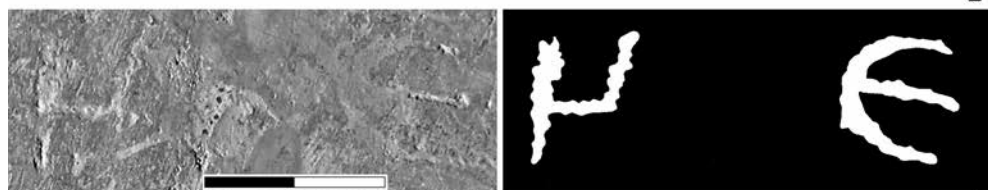
Фото та прорис графіті: 1 – № 3766, 2 – № 3767, 3 – № 3768.

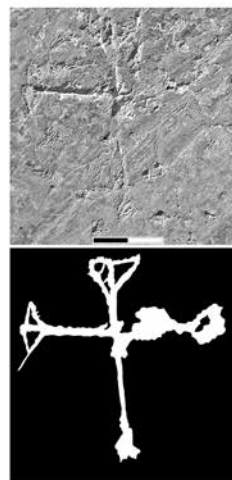
1

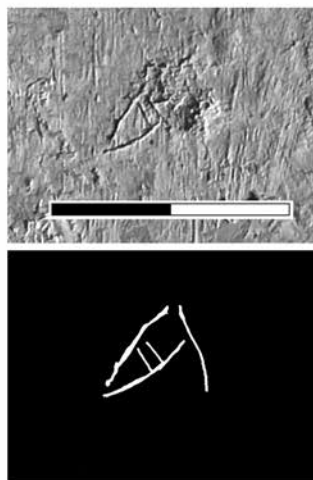
2

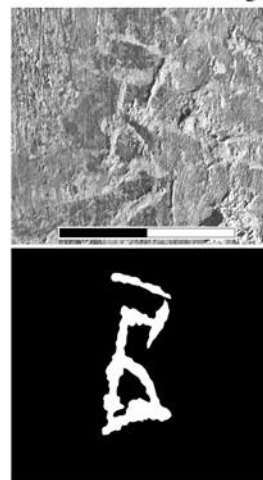
3

4

5

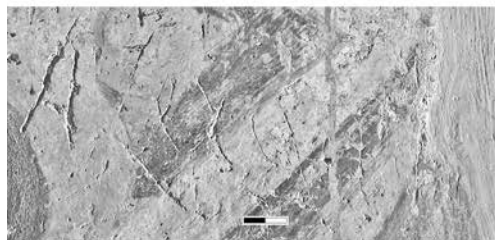
6

Таблиця ЛІІ

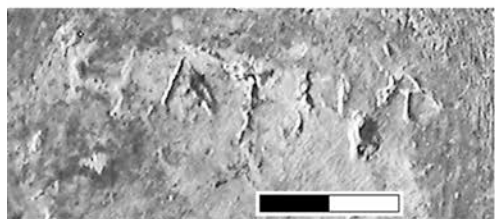
Фото та прорис графіті: 1 – № 3769, 2 – № 3770, 3 – № 3771, 4 – № 3772
5 – № 3773, 6 – № 3774.

1

2

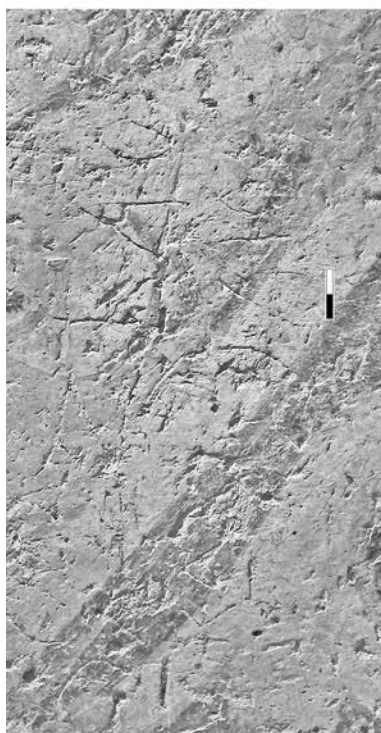
3

Таблиця ІІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3775, 2 – № 3776, 3 – № 3777.

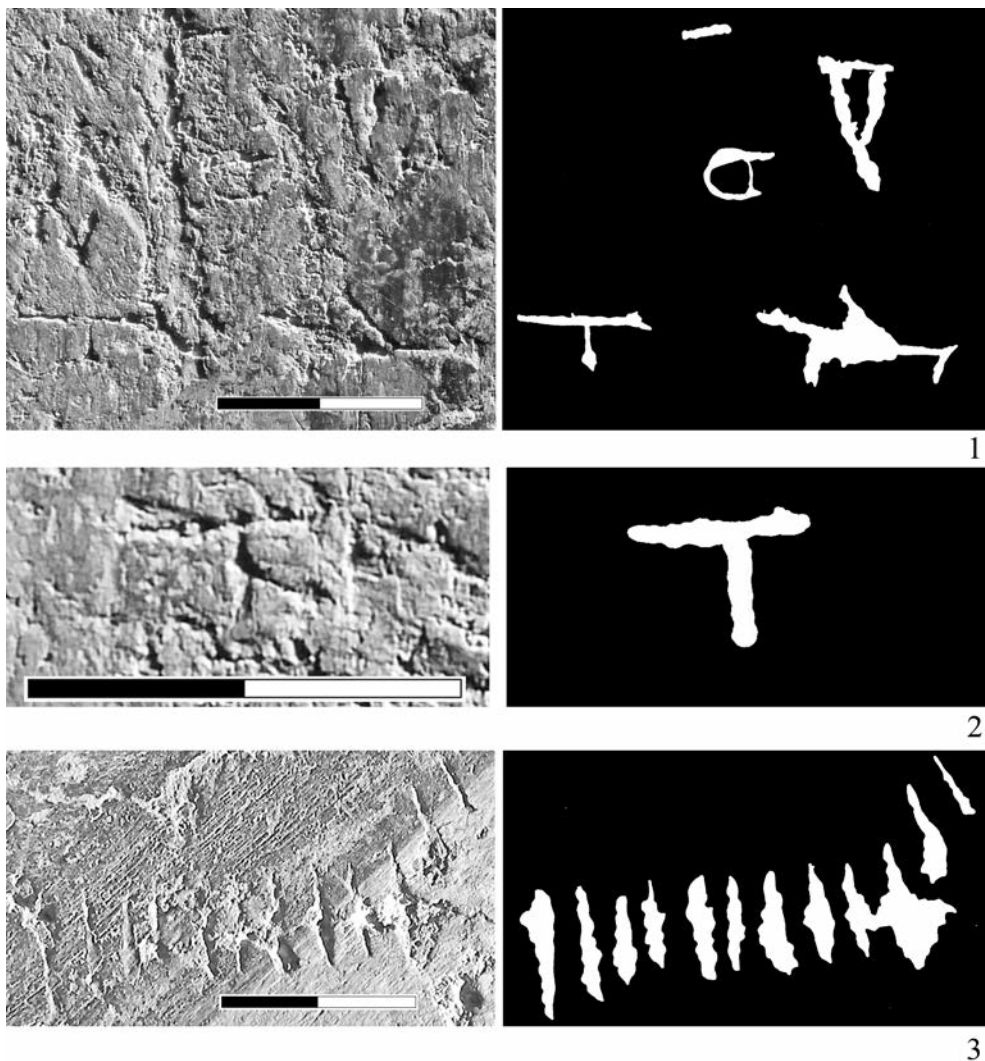
2

1

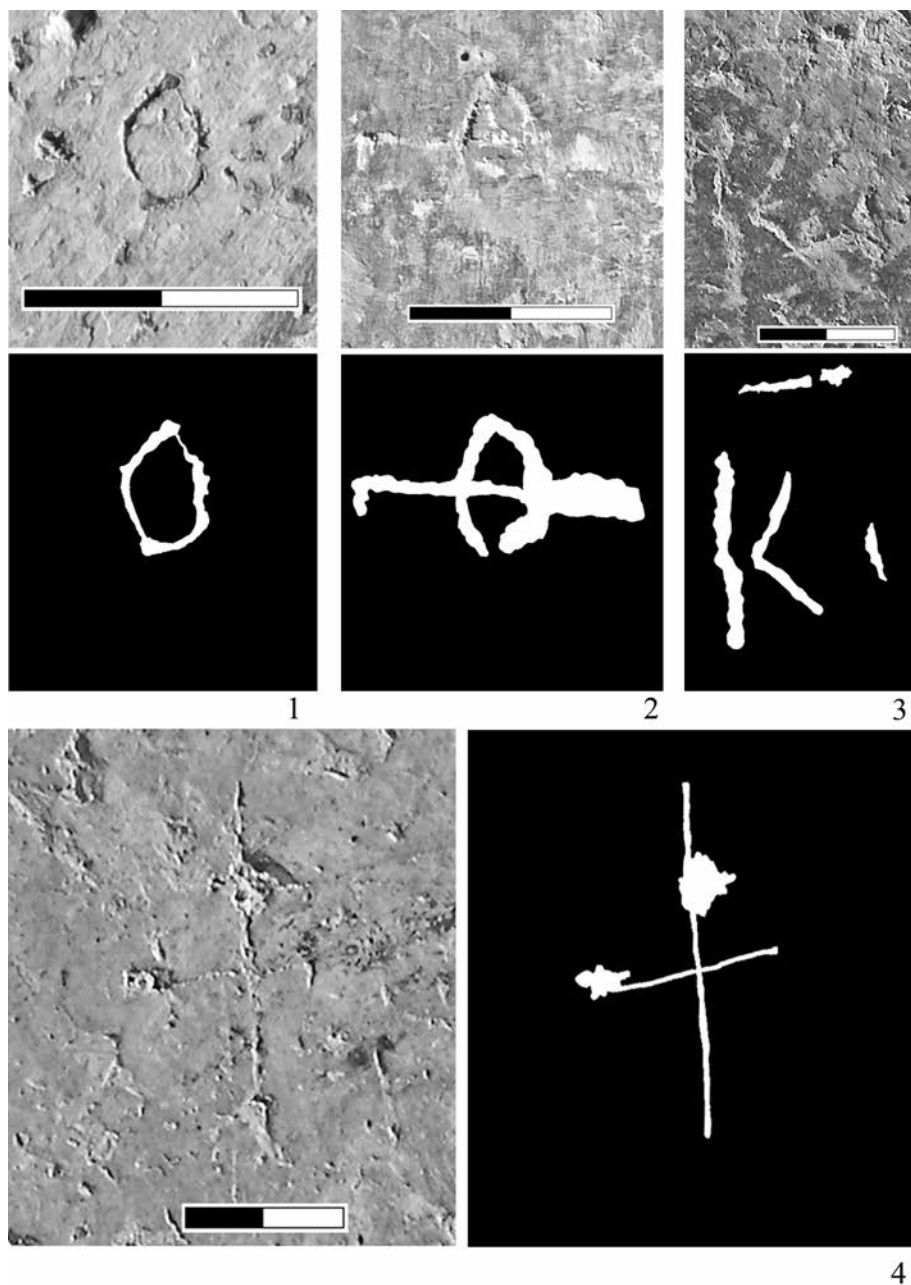
Таблиця LIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3778, 2 – № 3779.

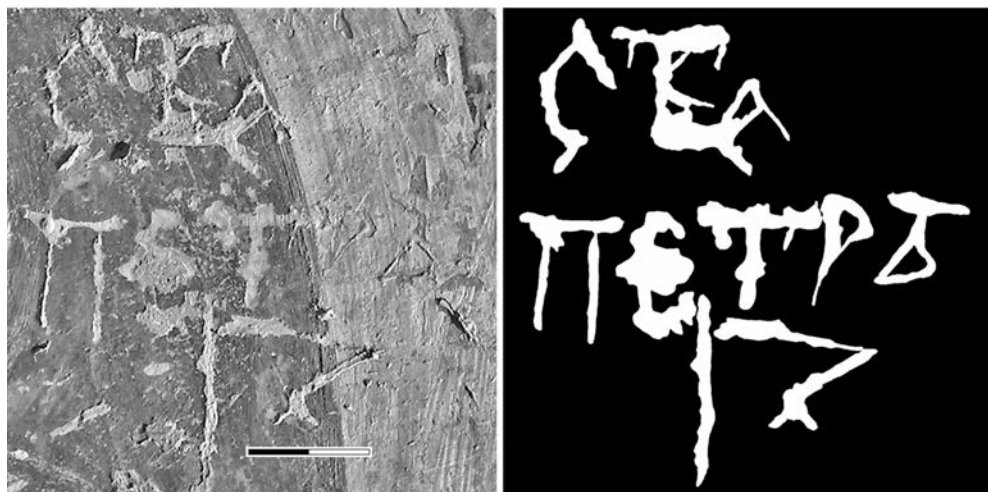
Таблиця LV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3780, 2 – № 3781, 3 – № 3782.

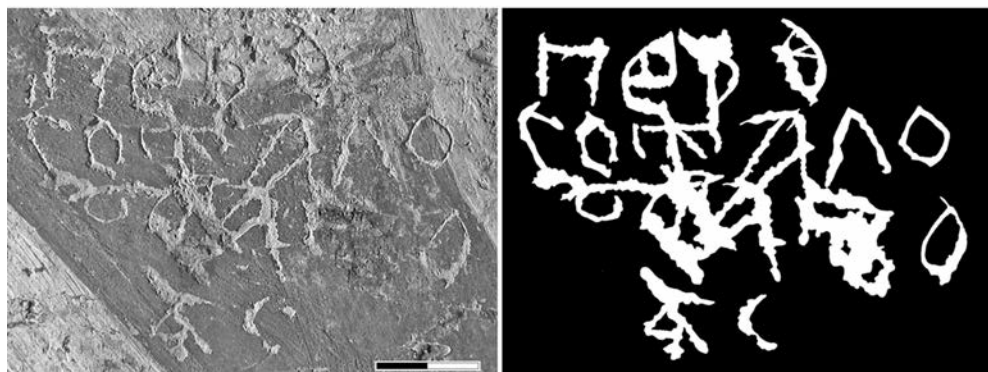

Таблиця LVI

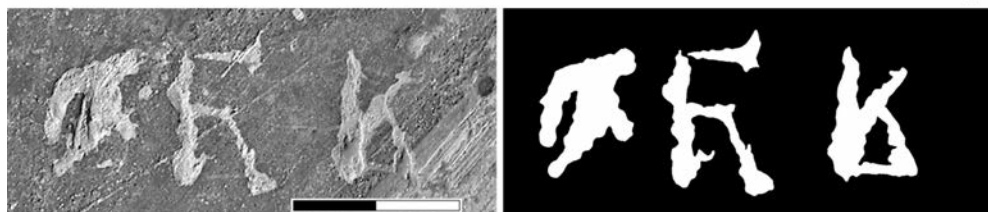
Фото та прорис графіті: 1 – № 3783, 2 – № 3784, 3 – № 3785, 4 – № 3786.

1

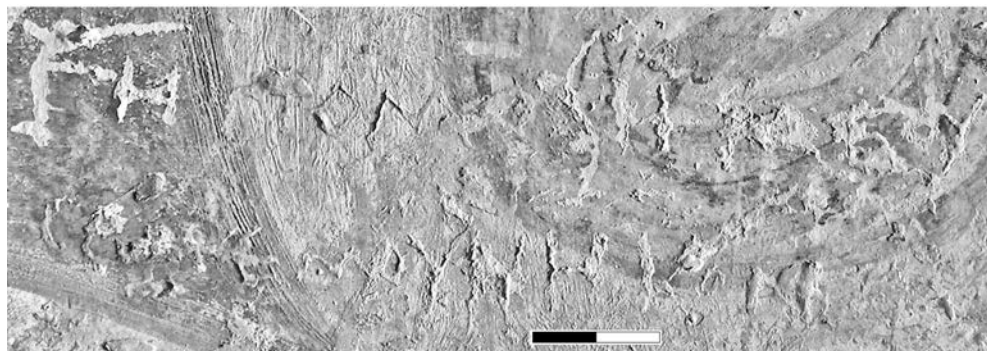
2

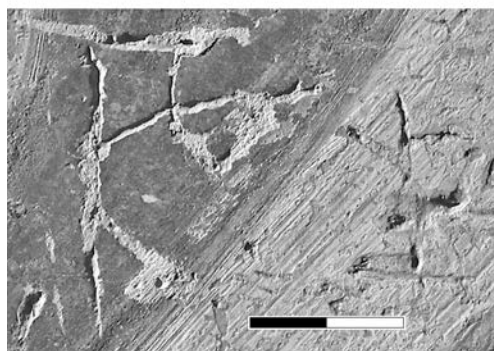
3

Таблиця LVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3787, 2 – № 3788, 3 – № 3789.

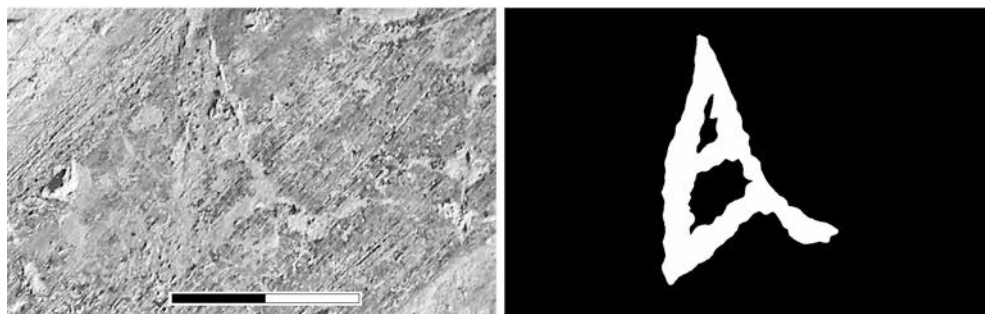
1

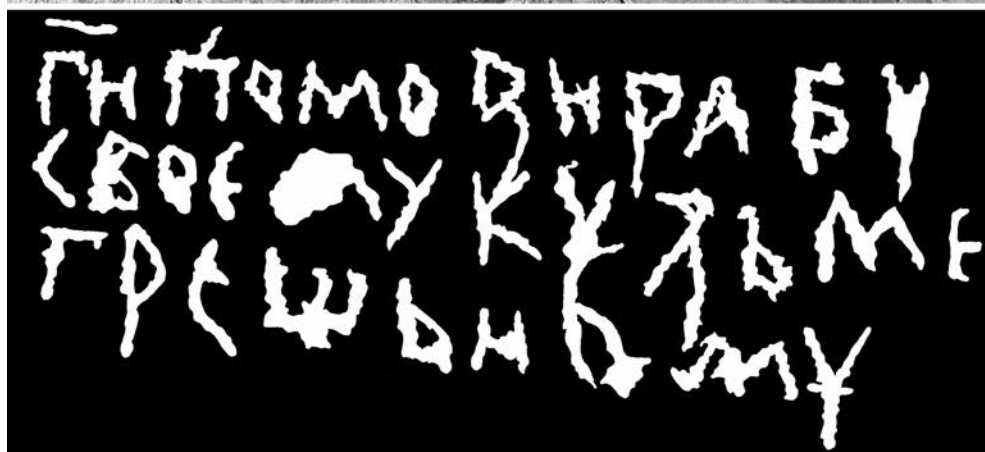
2

Таблиця LVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3790, 2 – № 3791.

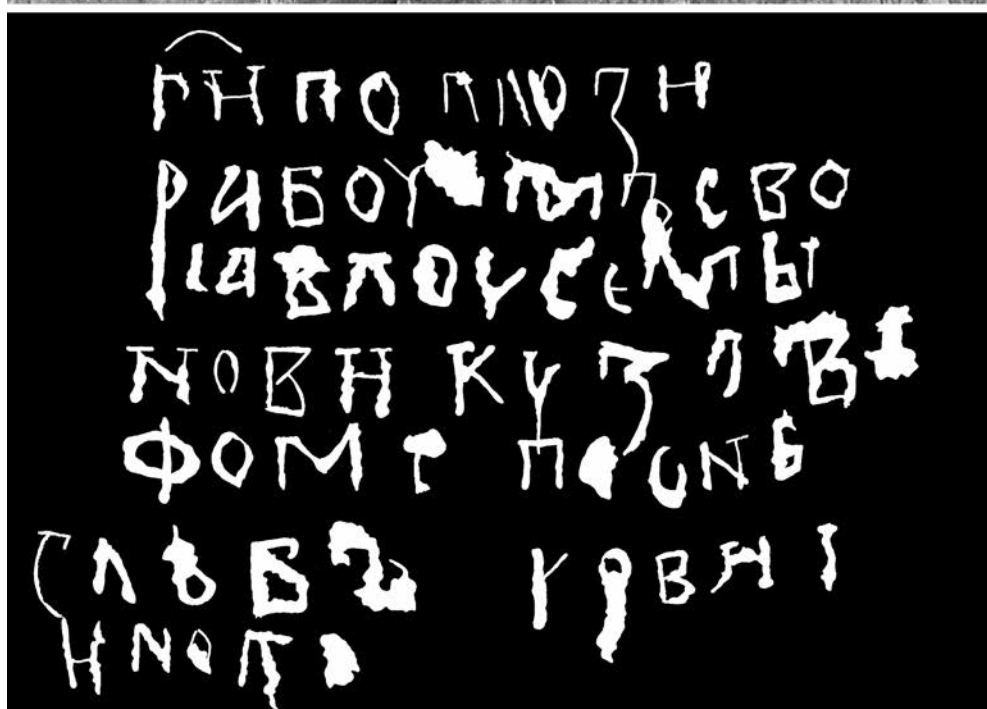
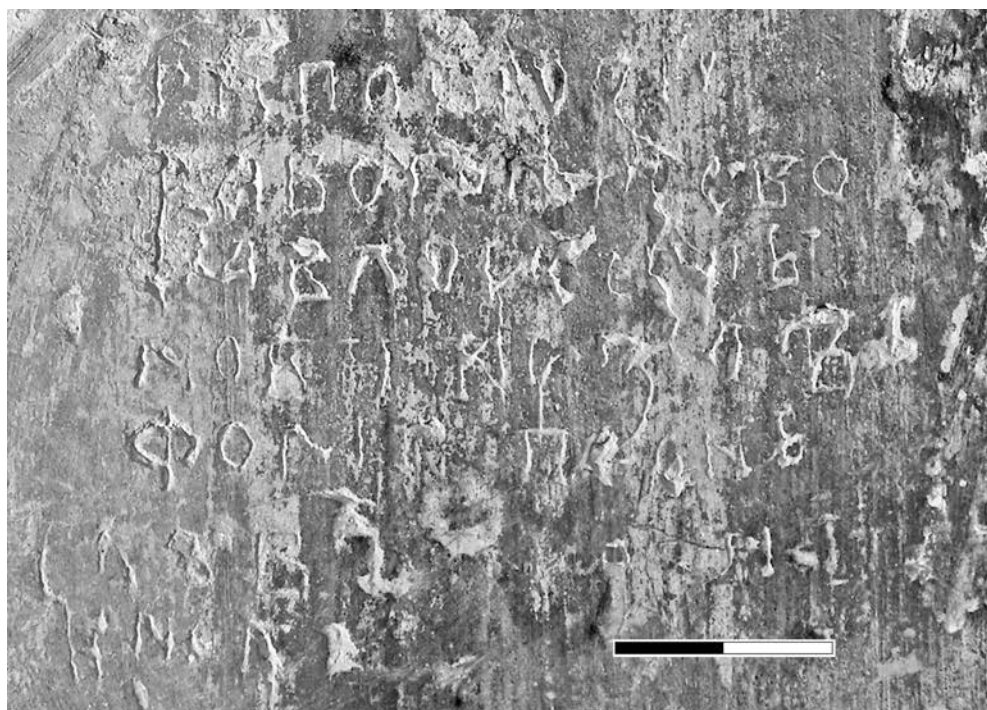
1

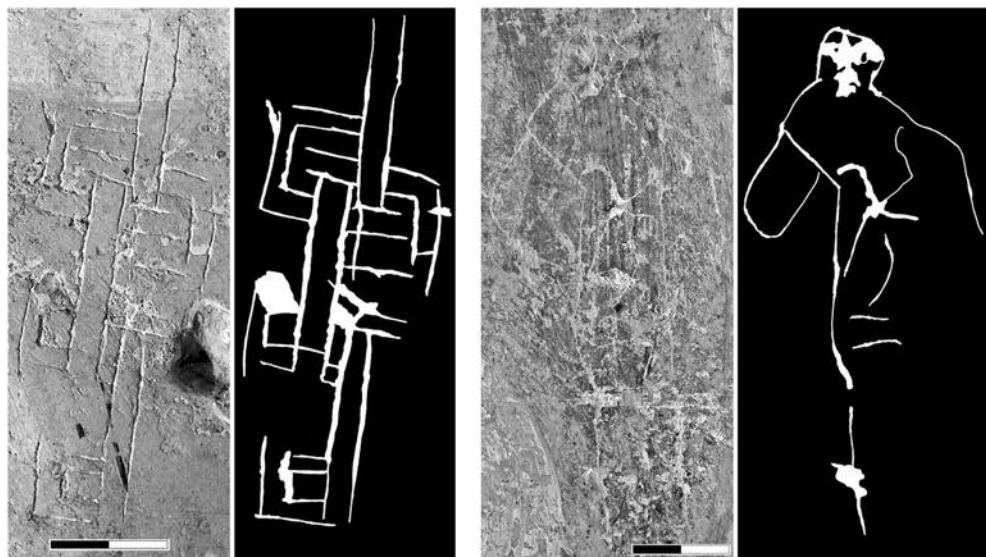
2

Таблиця LIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3792, 2 – № 3793.

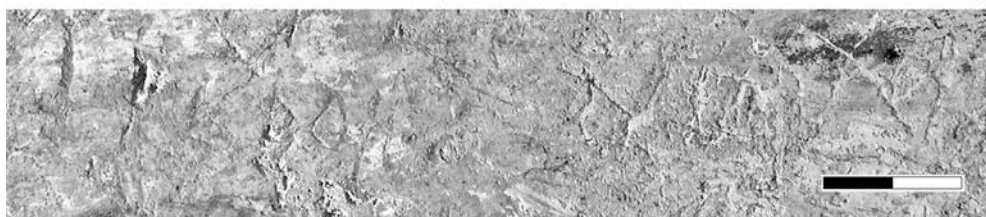

Таблиця LX
Фото та прорис графіті № 186.

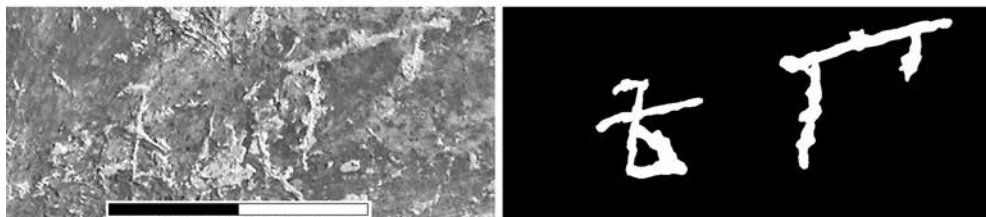

1

2

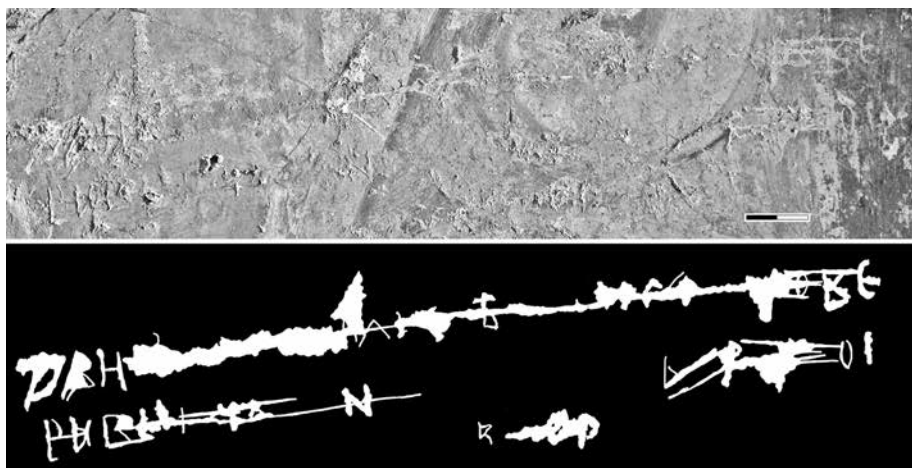
3

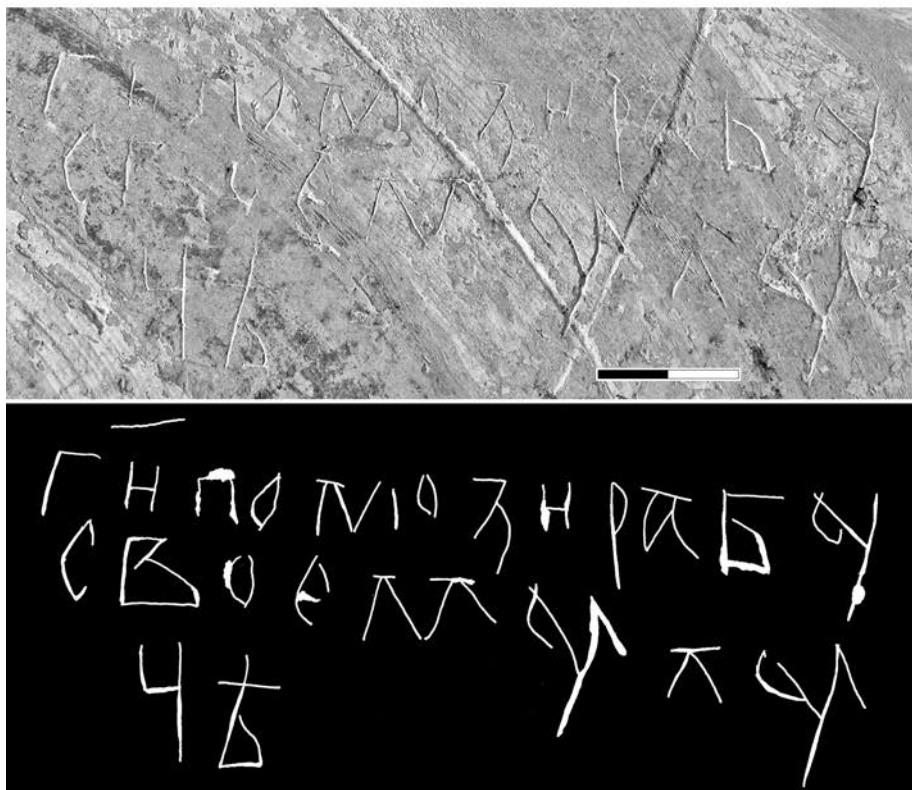
4

Таблиця LXI

Фото та прорис графіті: 1 – № 280, 2 – № 3794, 3 – № 3795, 4 – № 3796.

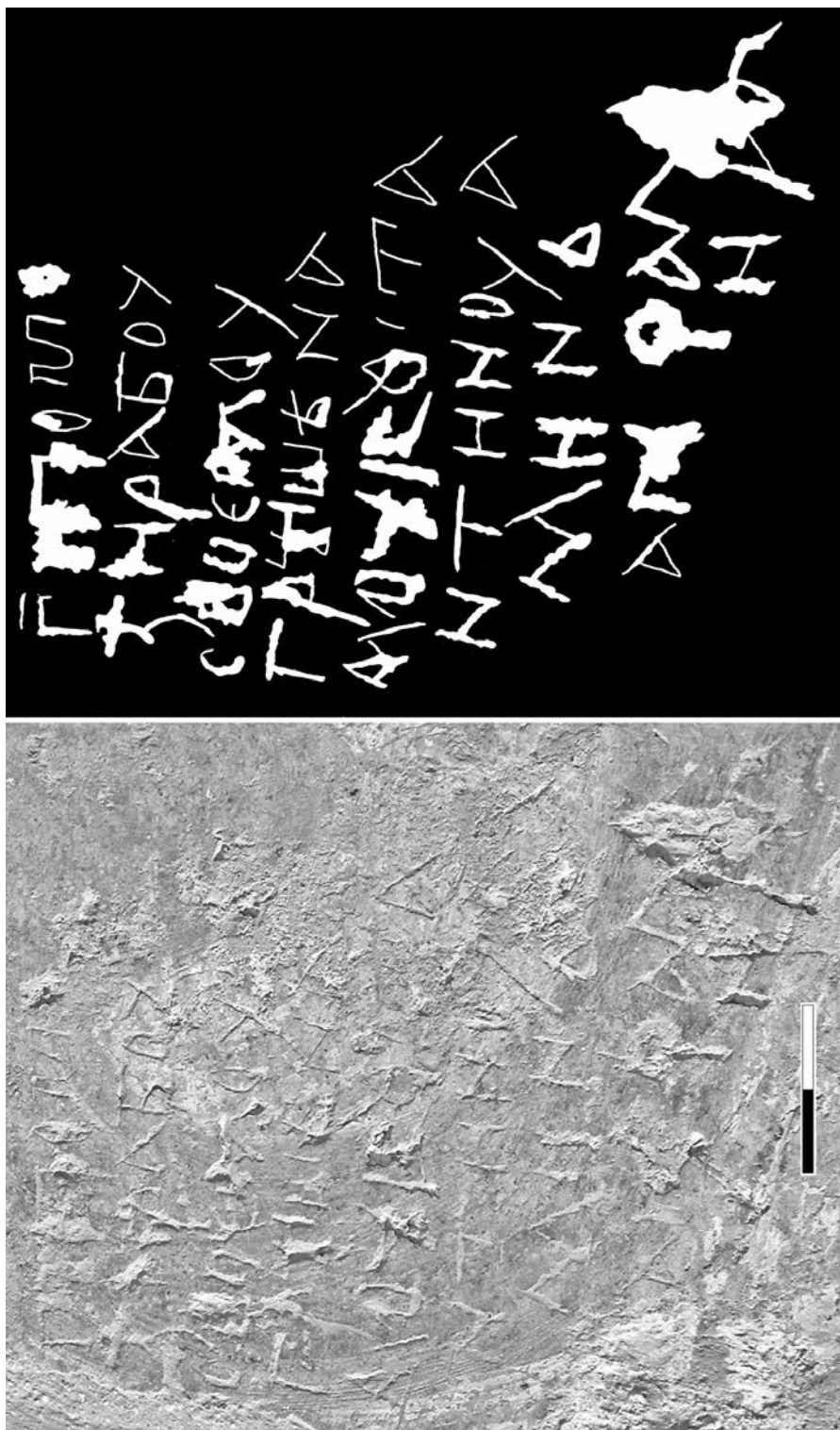
1

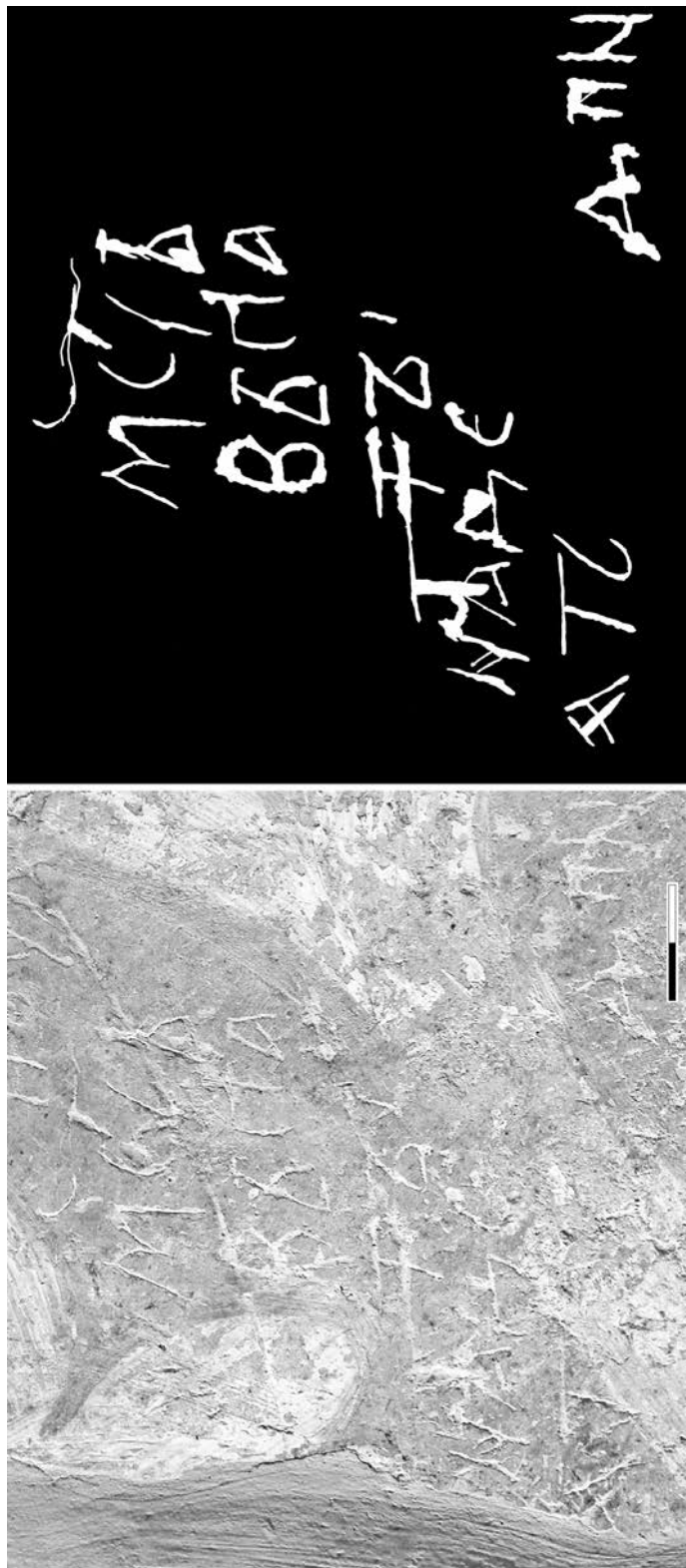
2

Таблиця LXII

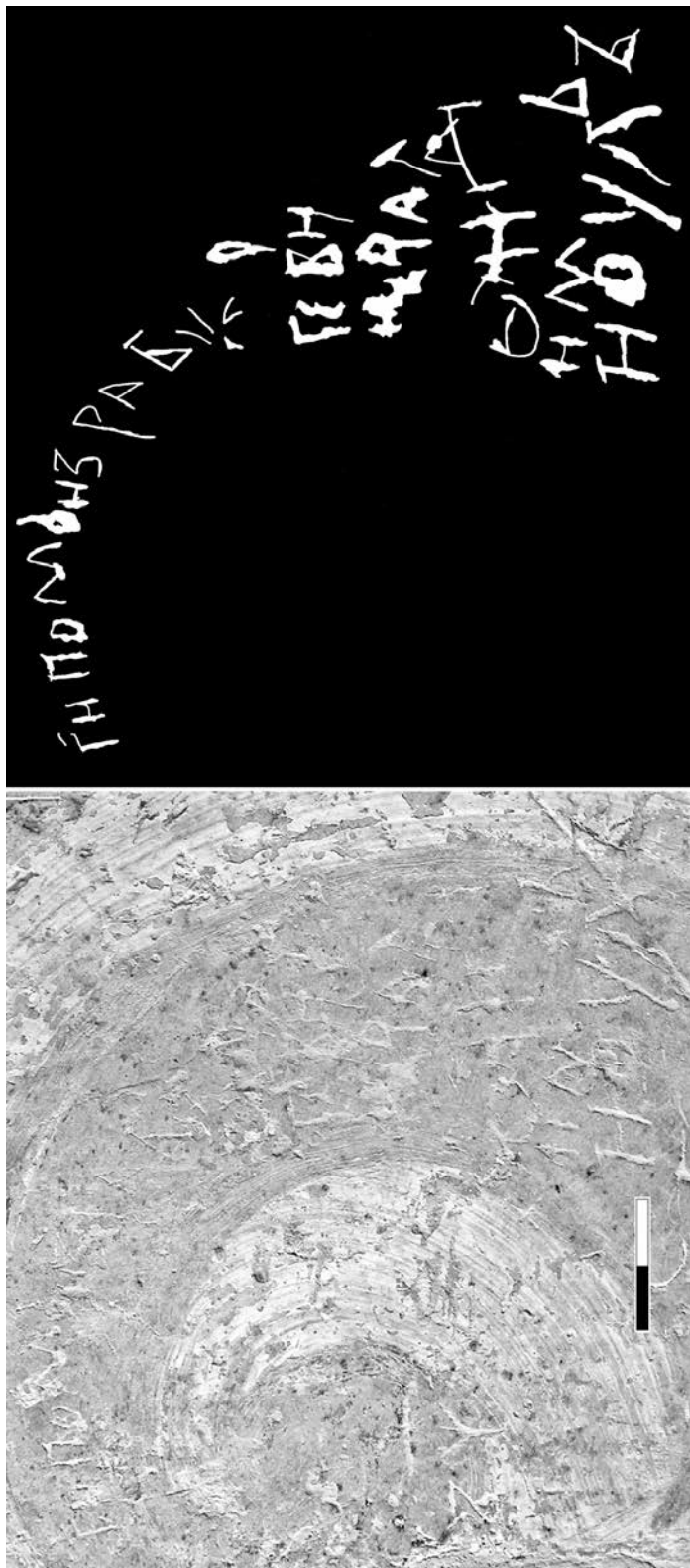
Фото та прорис графіті: 1 – № 3797, 2 – № 3798.

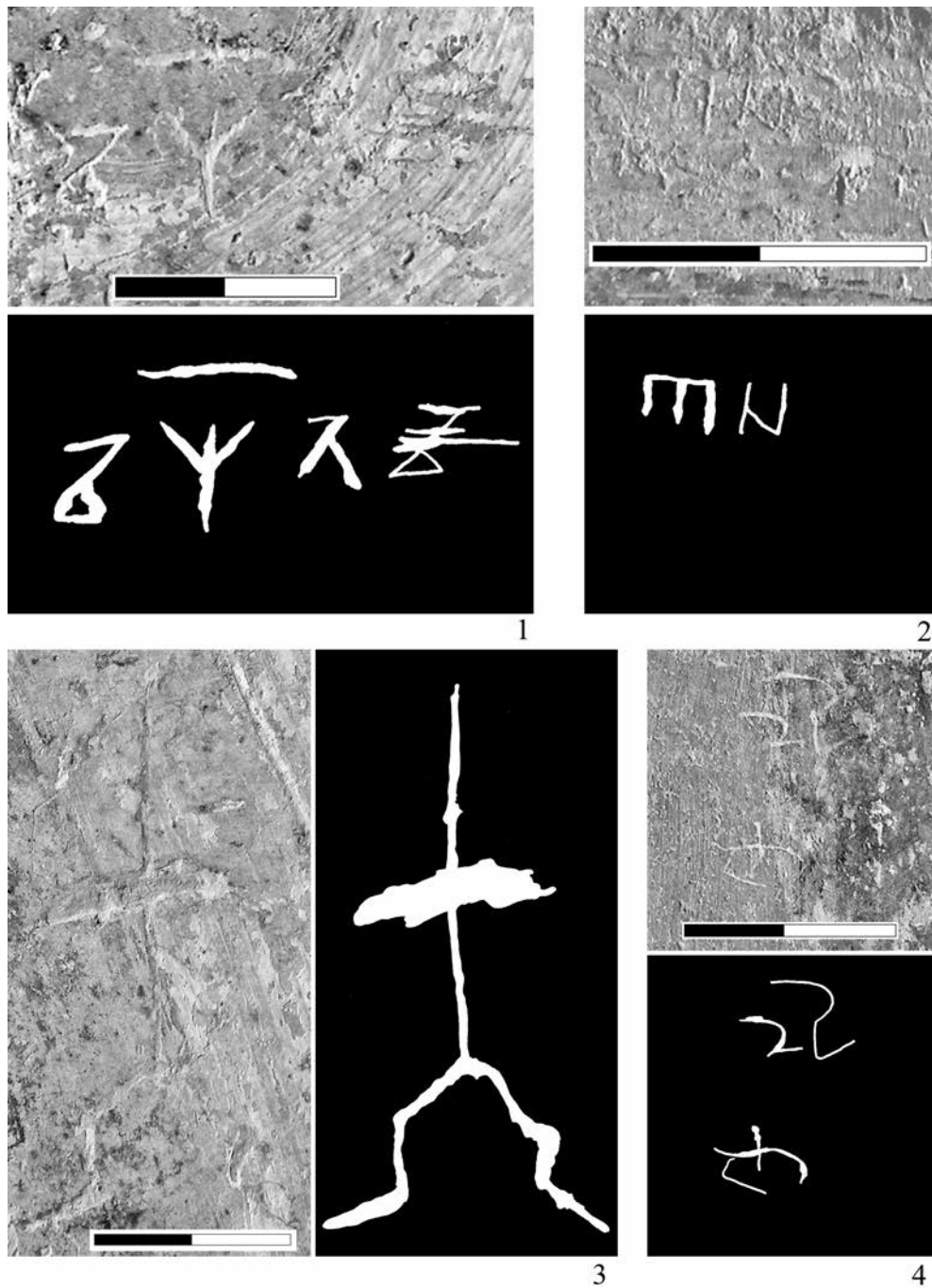
Таблиця LXIII
Фото та прорис графіті № 3799.

Таблиця LXIV
Фото та прорис графіті № 3800.

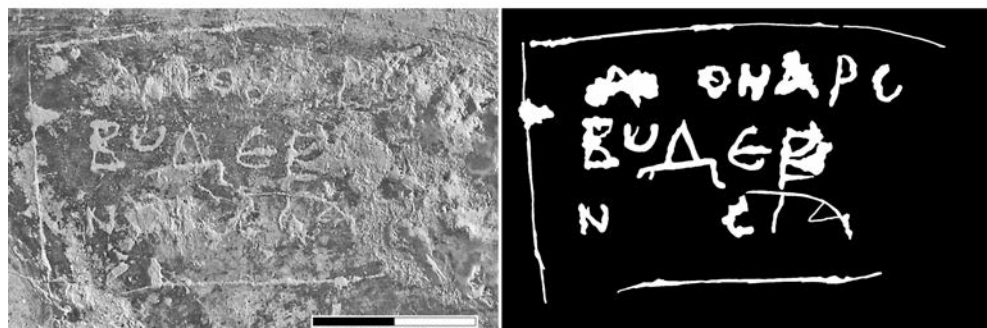
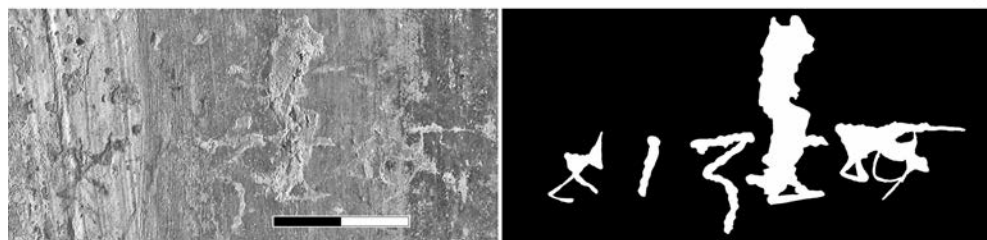
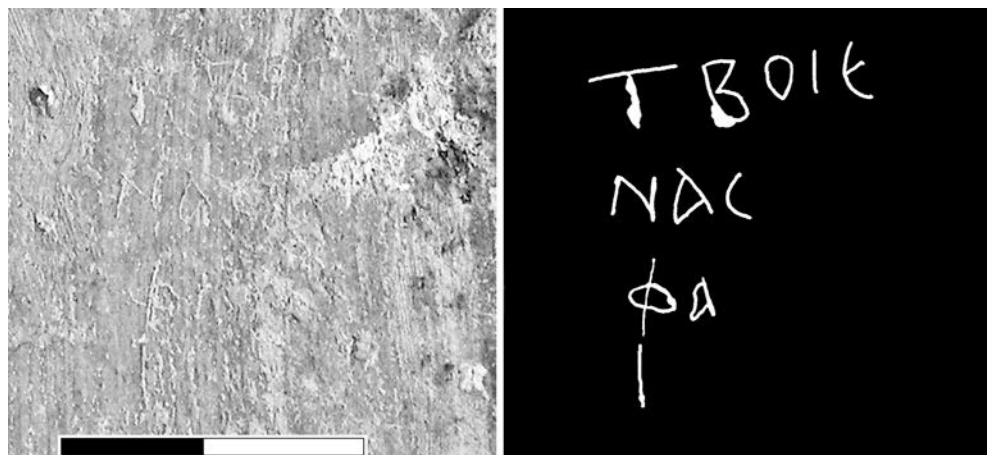

Таблиця LXV
Фото та прорис графіті № 3801.

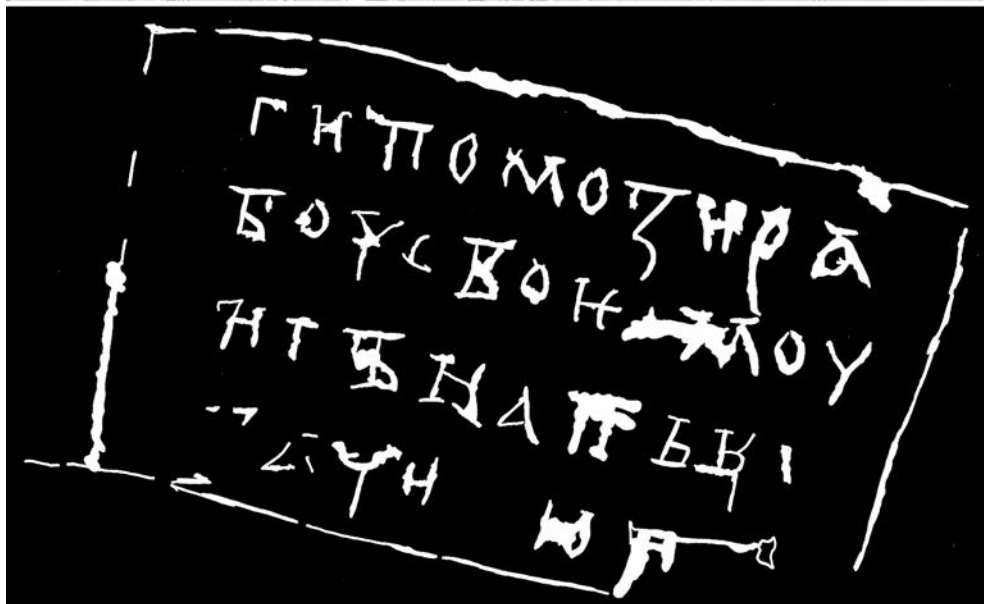
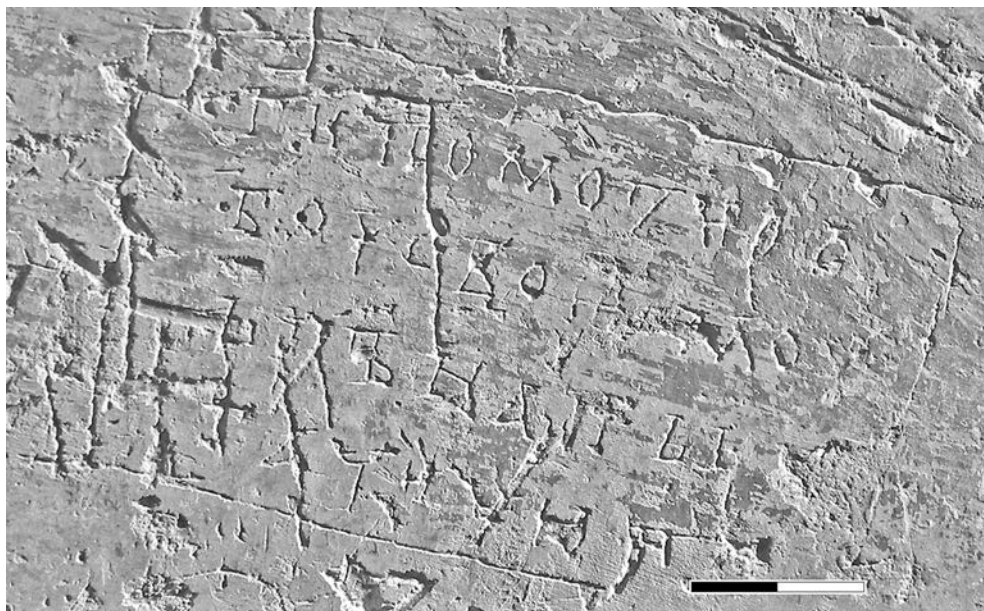
Таблиця LXVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3802, 2 – № 3803, 3 – № 3804, 4 – № 3805.

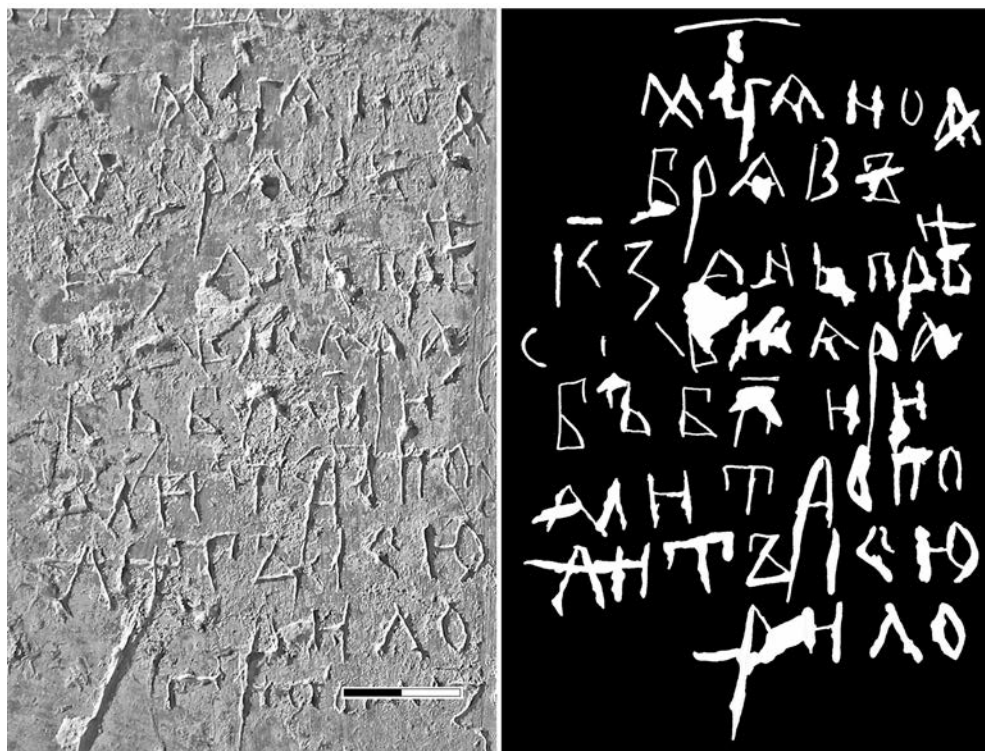

Таблиця LXVII

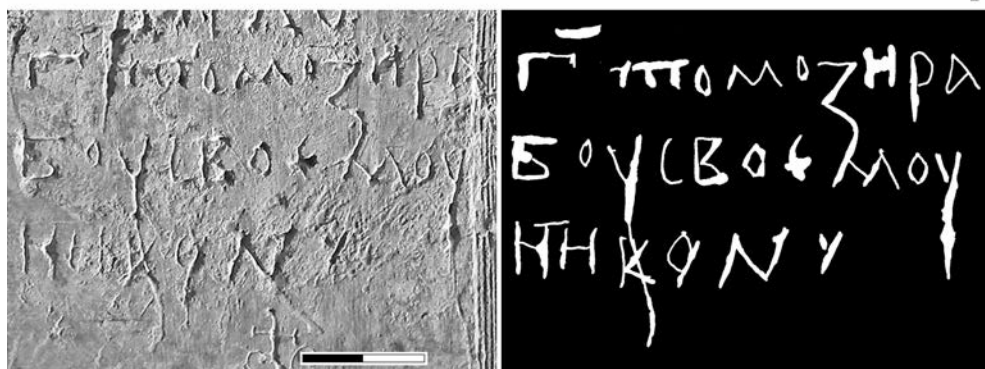
Фото та прорис графіті: 1 – № 3806, 2 – № 3807, 3 – № 3808.

Таблиця LXVIII
Фото та прорис графіті № 32.

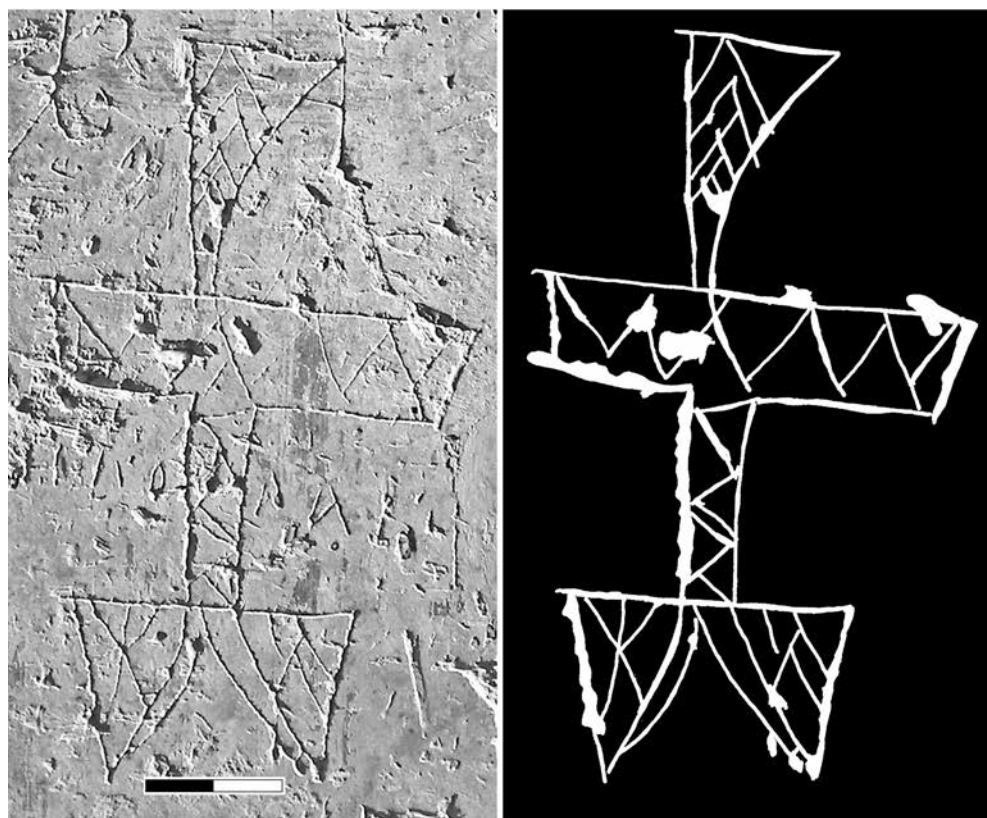
1

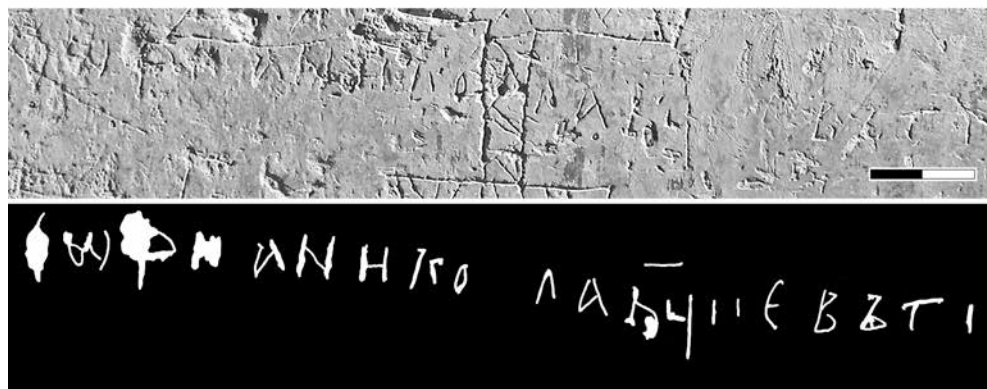
2

Таблиця LXIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 50, 2 – № 51.

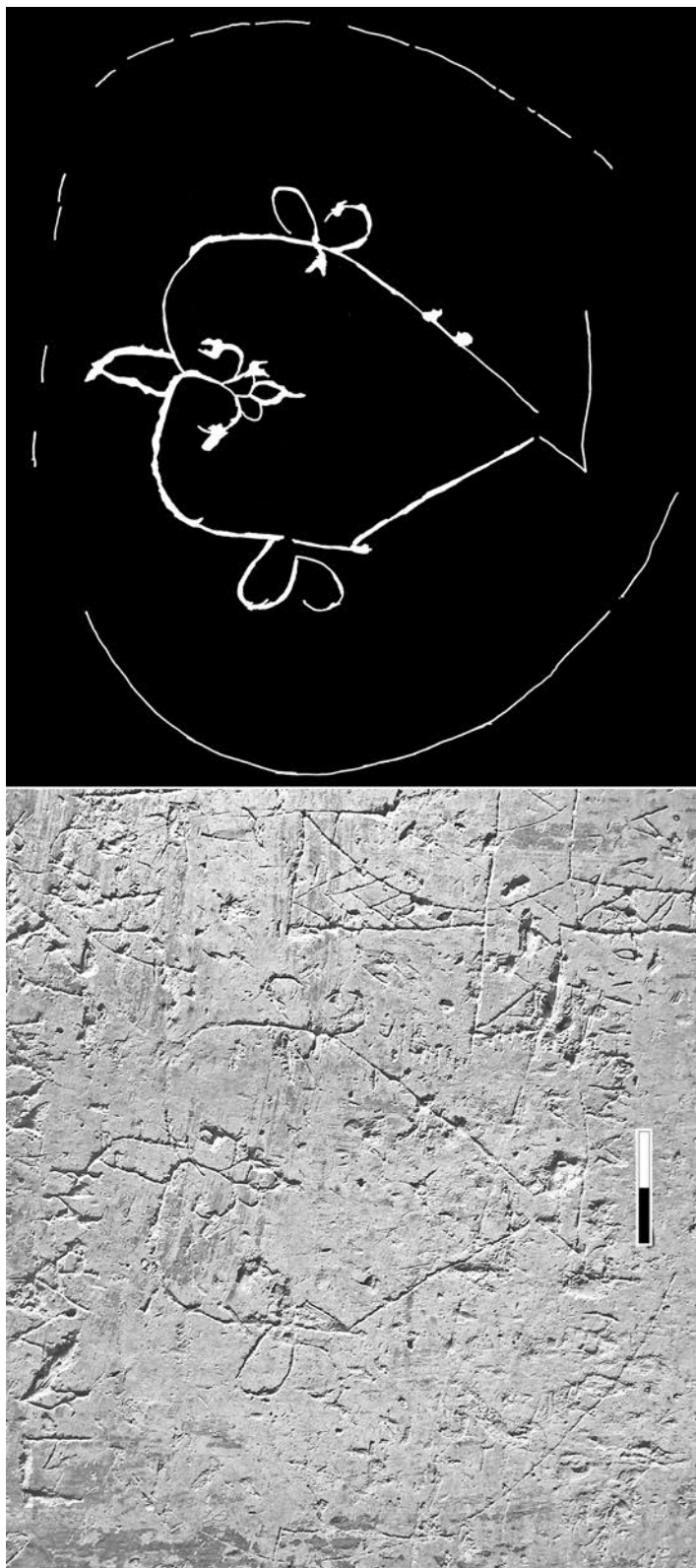
1

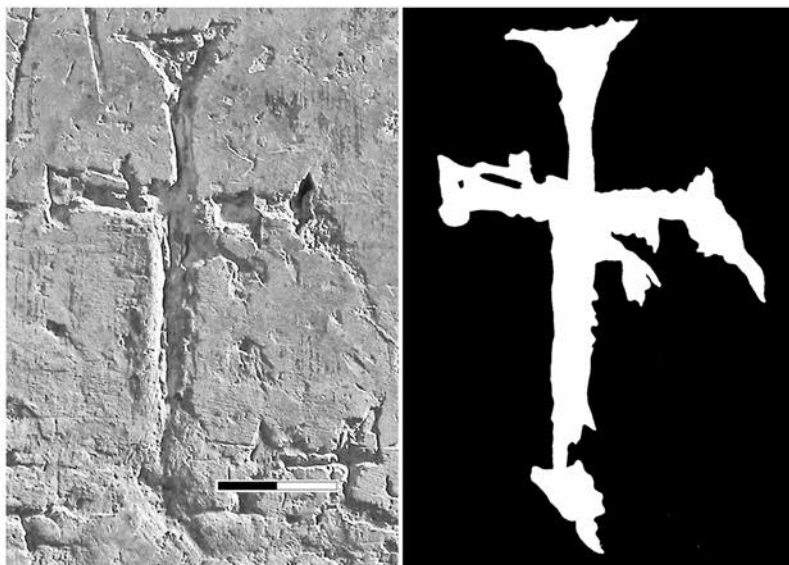
2

Таблиця LXX

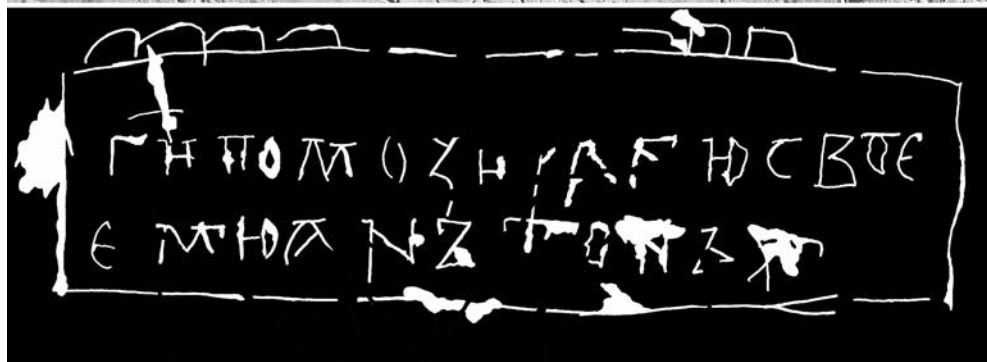
Фото та прорис графіті: 1 – № 86, 2 – № 86а.

Таблиця LXXI
Фото та прорис графіті № 866.

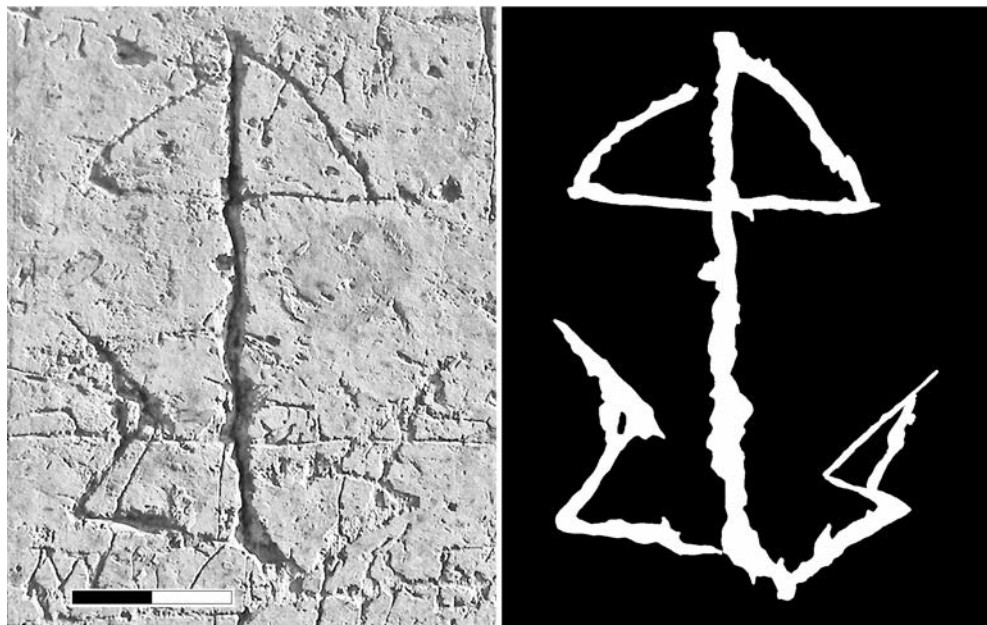
1

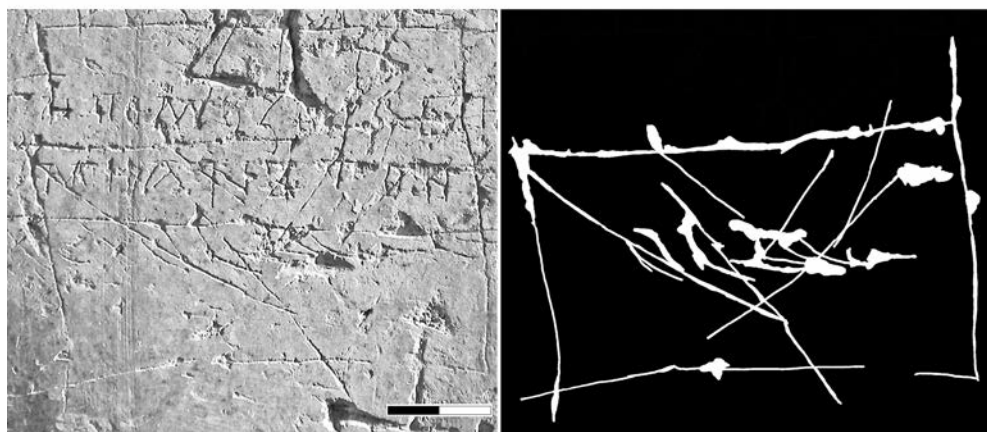
2

Таблиця LXXII

Фото та прорис графіті: 1 – № 86в, 2 – № 130.

1

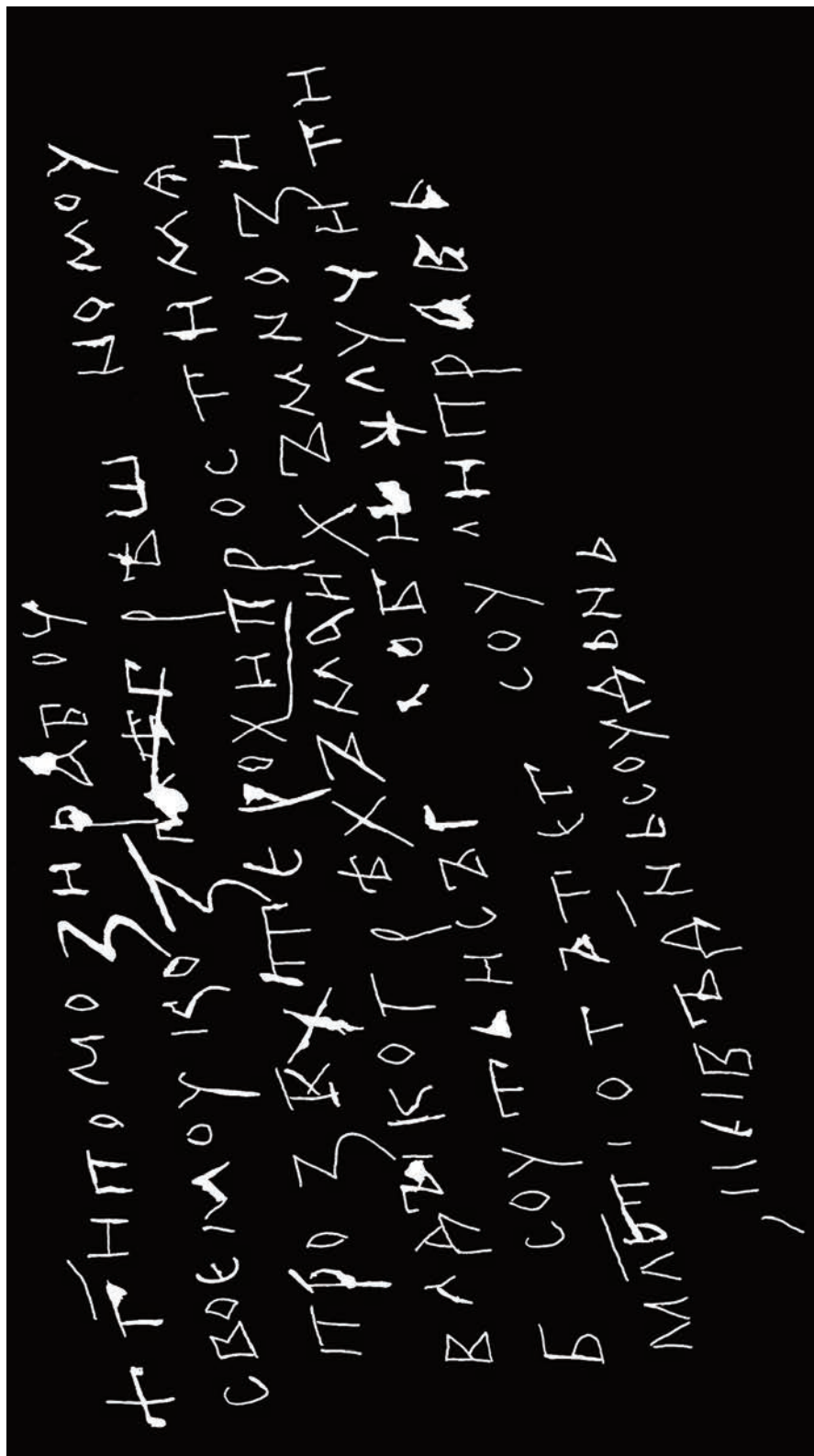
2

Таблиця LXXIII

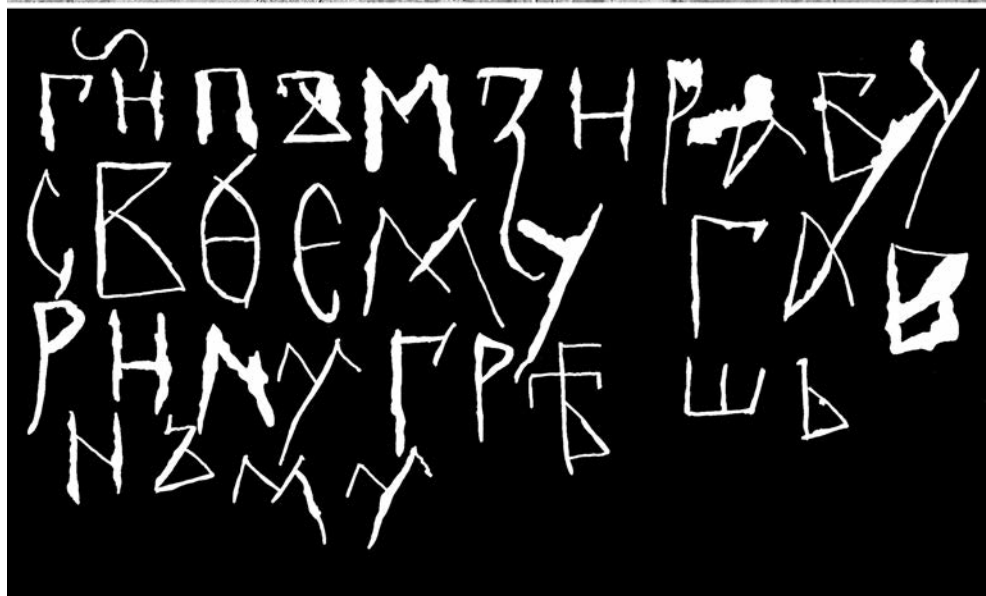
Фото та прорис графіті: 1 – № 130а, 2 – № 130б.

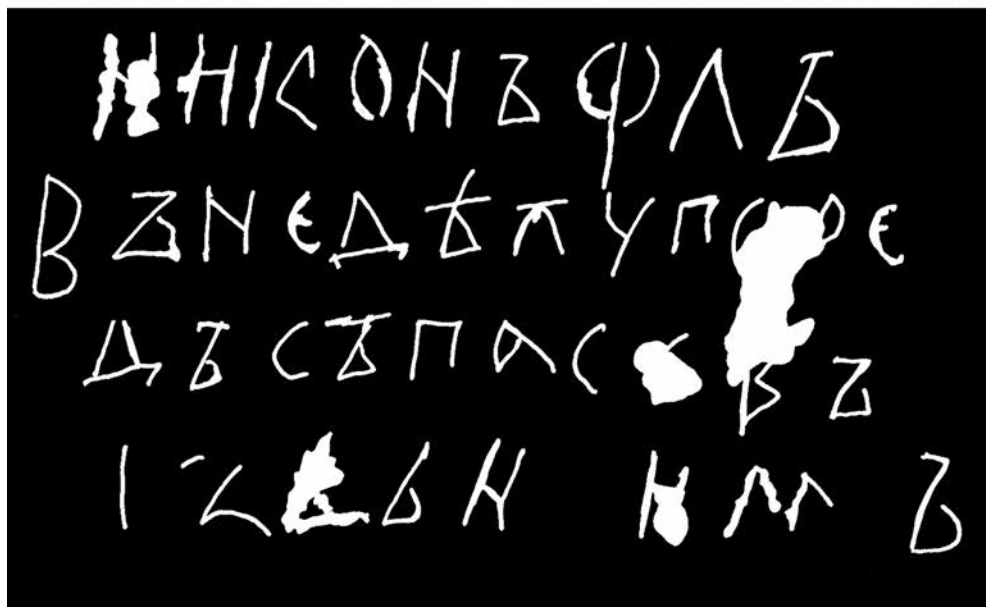
Таблиця LXXIV
Фото графіті № 135.

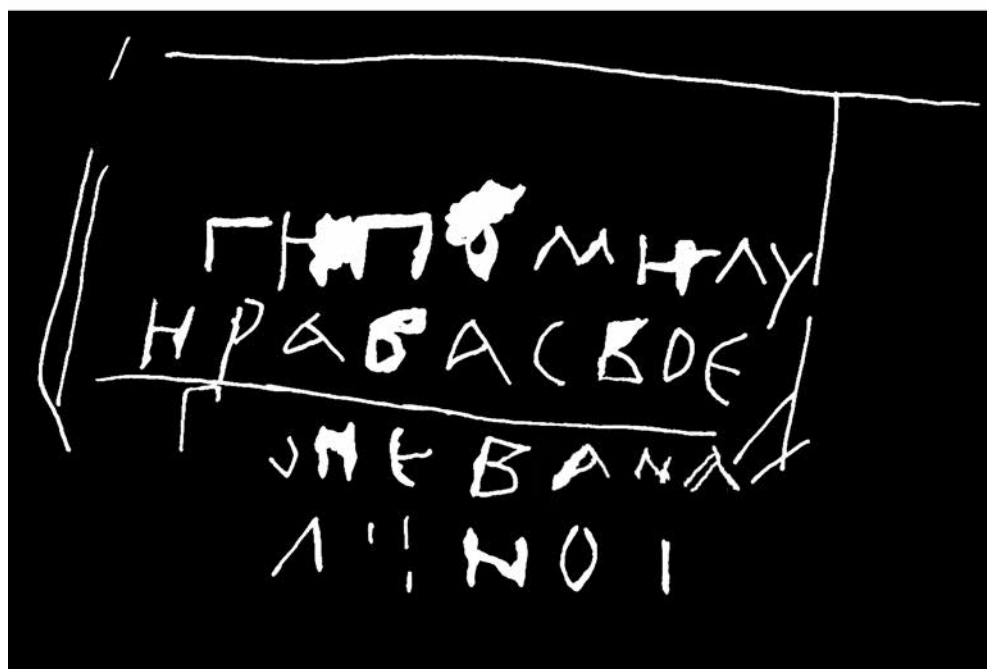
Таблиця LXXV
Прорис графіті № 135.

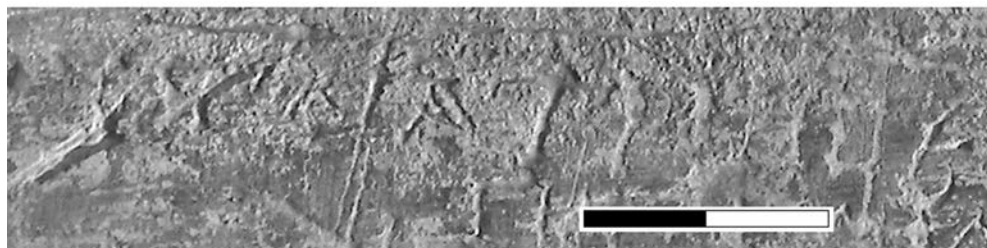
Таблиця LXXVI
Фото та прорис графіті № 134.

Таблиця LXXVII
Фото та прорис графіті № 177.

Таблиця LXXVIII
Фото та прорис графіті № 178.

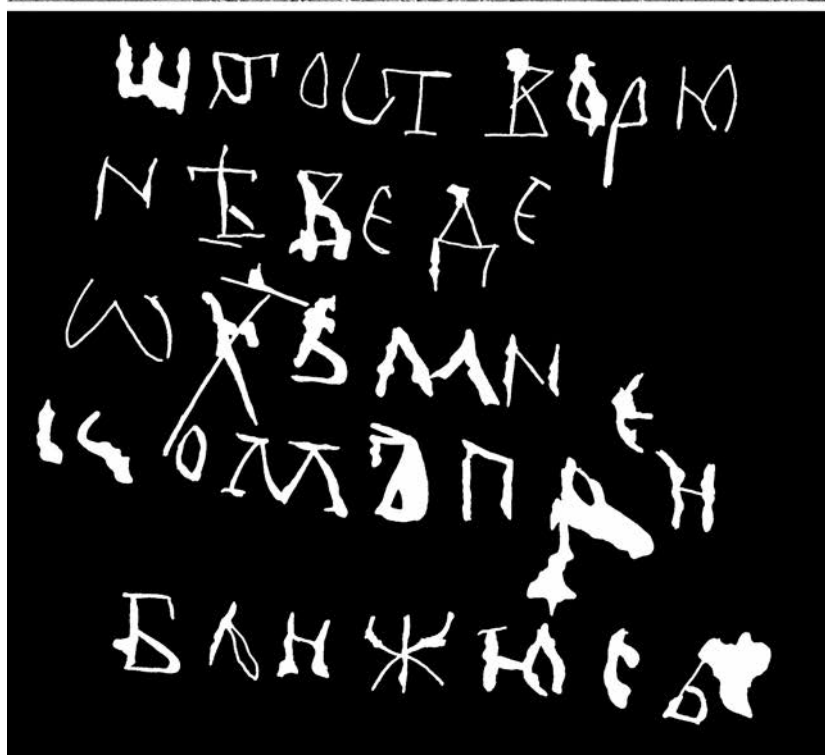
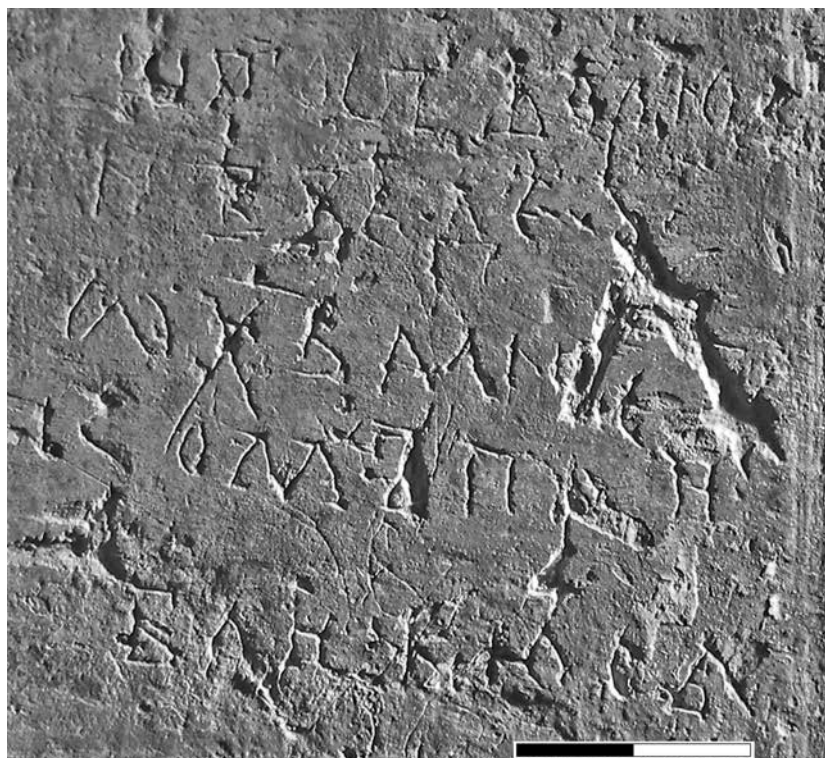
1

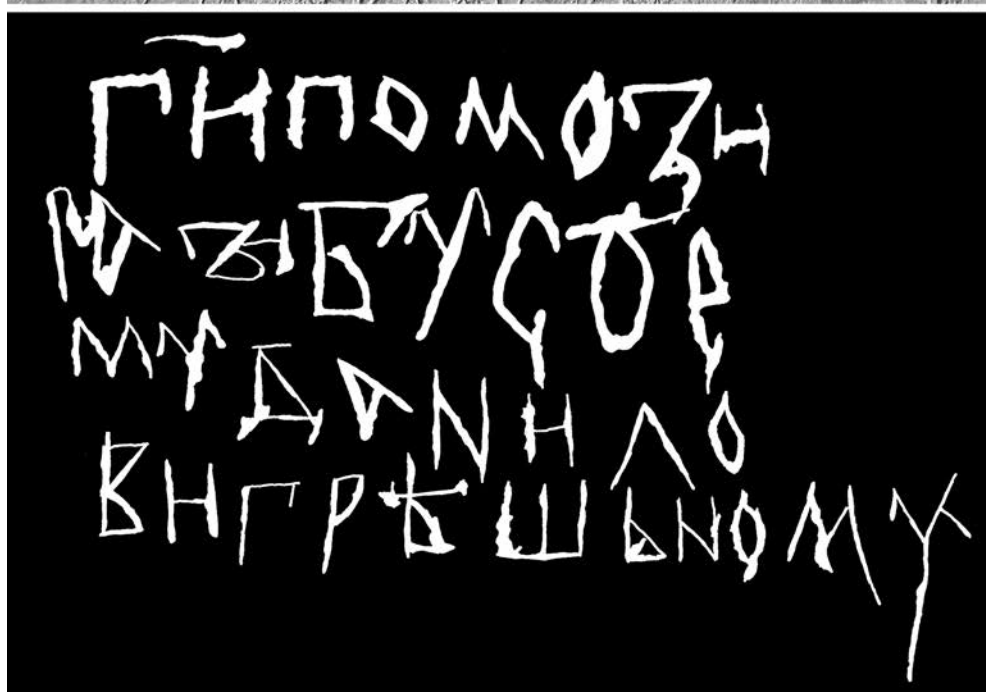
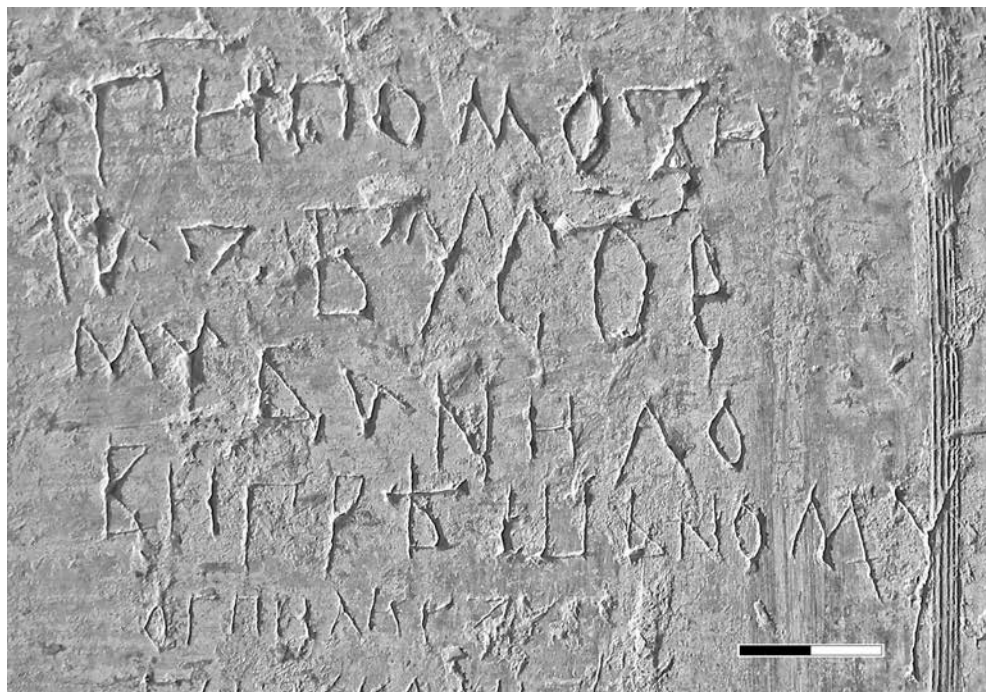
2

Таблиця LXXIX

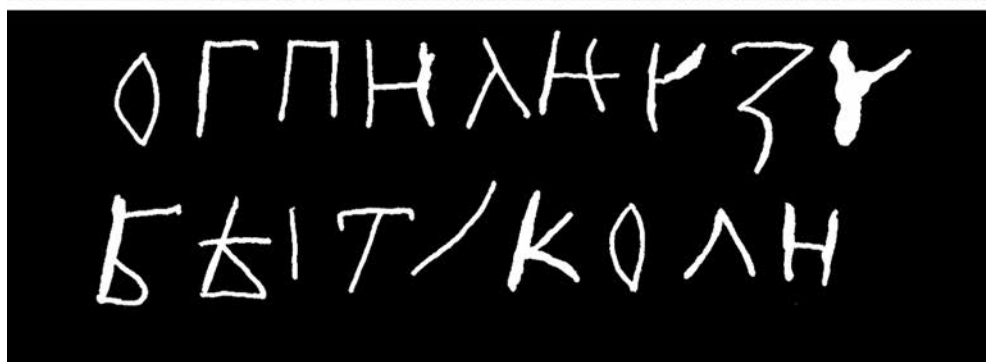
Фото та прорис графіті: 1 – № 178а, 2 – № 178б.

Таблиця LXXX
Фото та прорис графіті № 183.

Таблиця LXXXI
Фото та прорис графіті № 184.

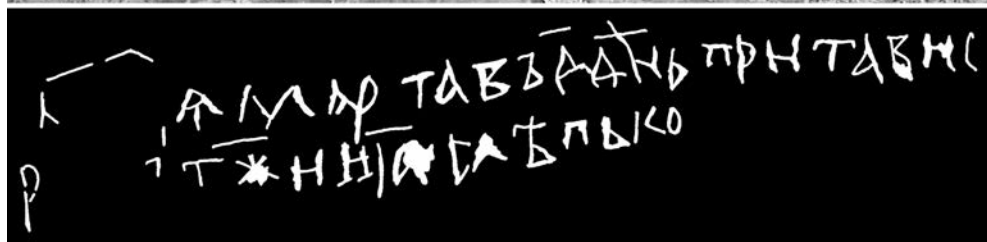
1

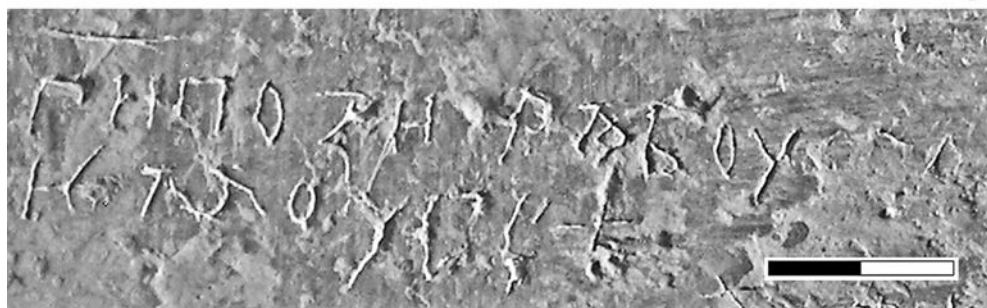
2

Таблиця LXXXII

Фото та пропис графіті: 1 – № 185, 2 – № 185а.

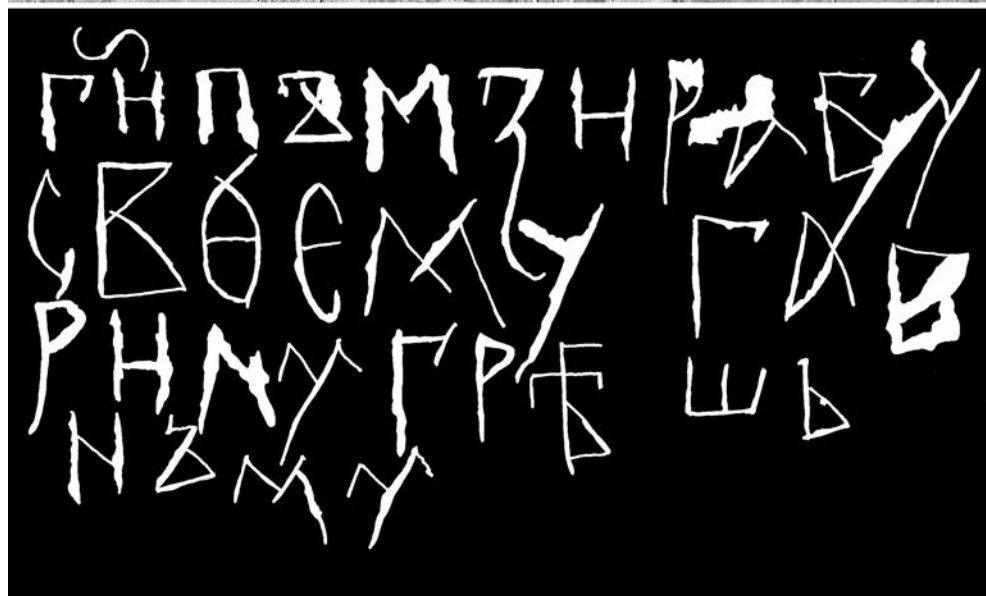
1

2

Таблиця LXXXIII

Фото та пропис графіті: 1 – № 213, 2 – № 213а.

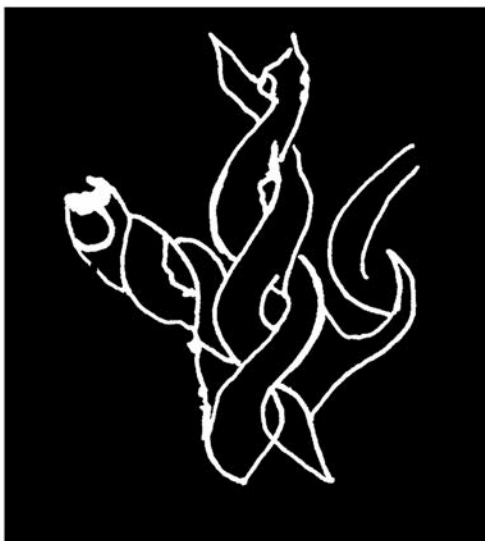

Таблиця LXXXIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 272, 2 – № 273, 3 – № 273а.

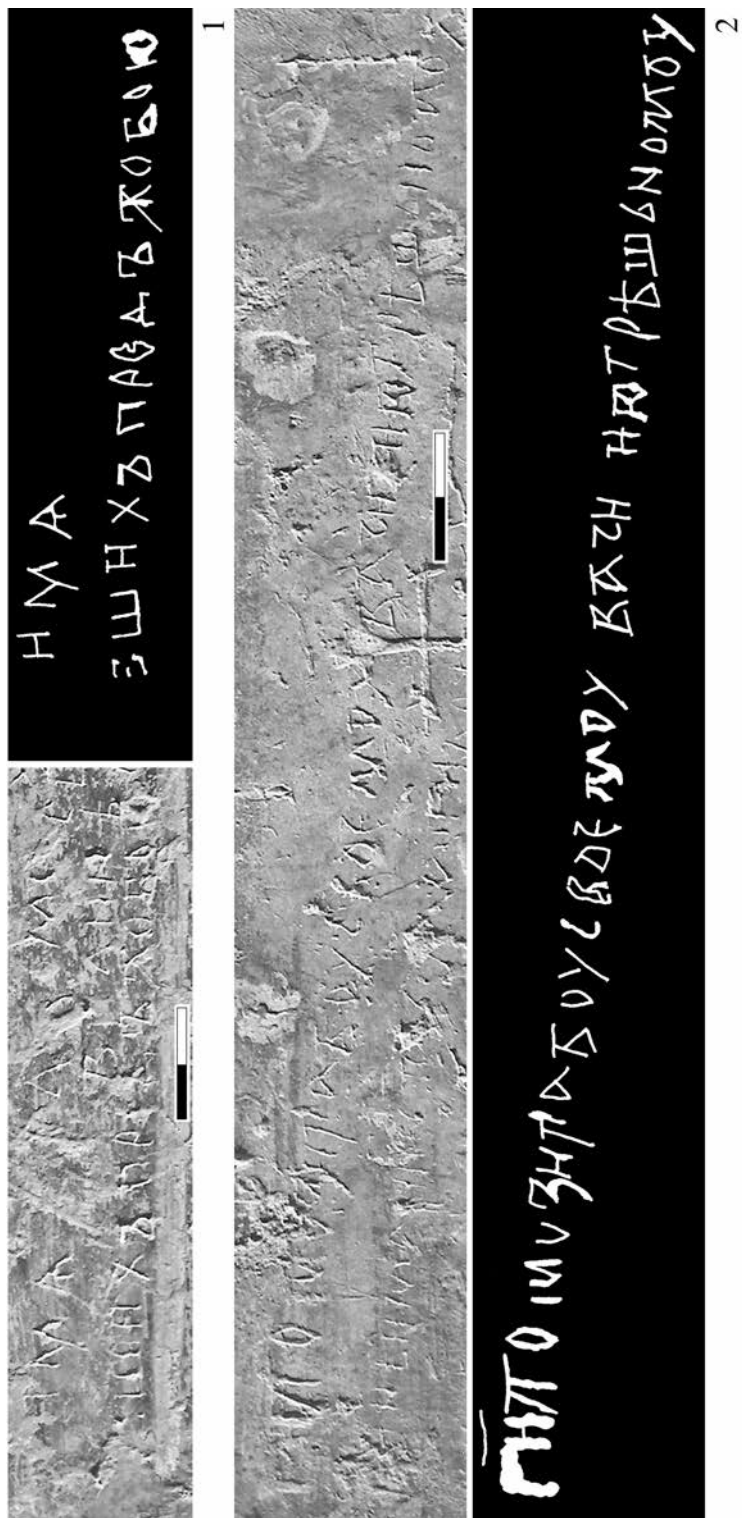
1

2

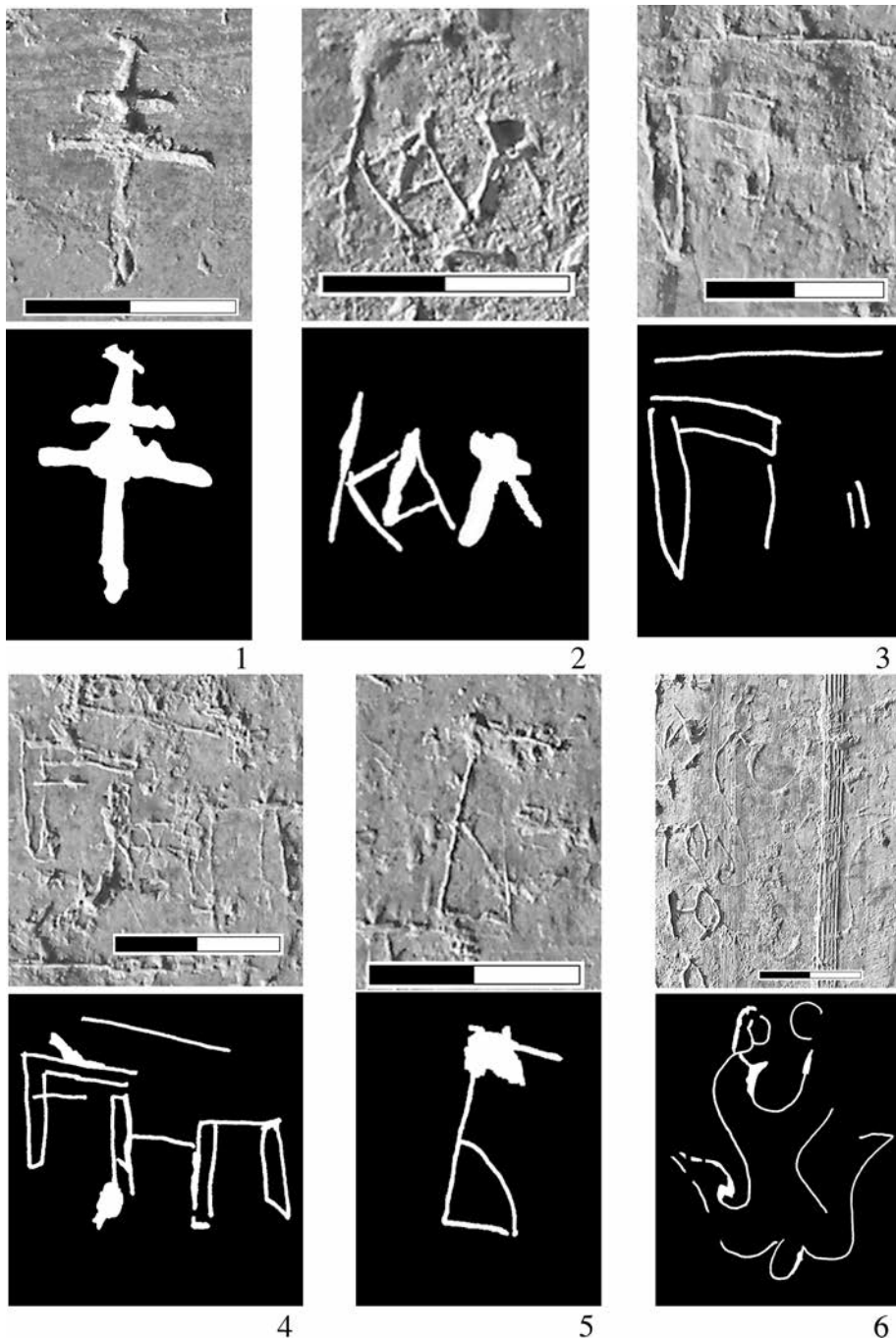
Таблиця LXXXV

Фото та прорис графіті: 1 – № 308, 2 – № 308а.

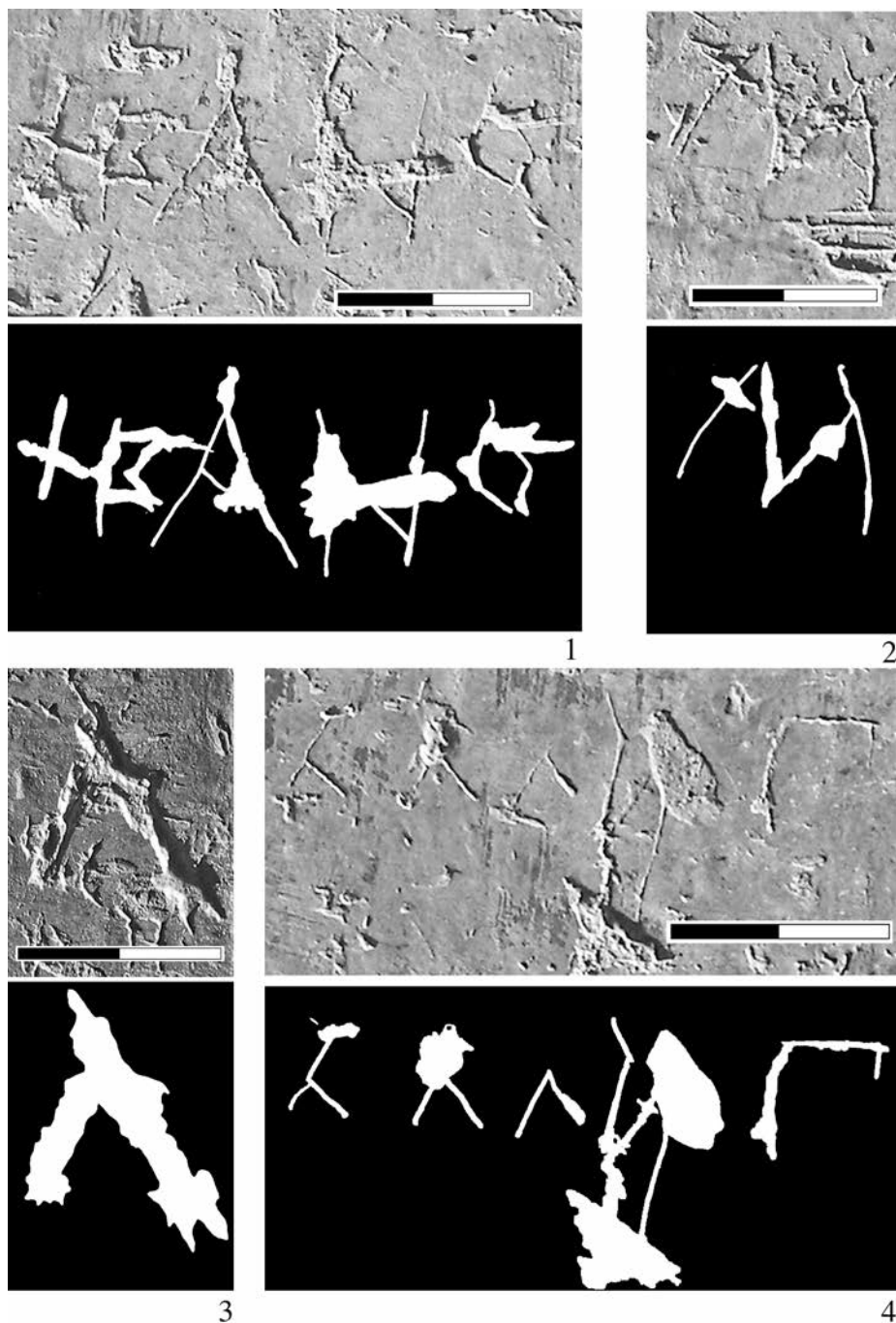
Таблиця LXXXVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 308б, 2 – № 309.

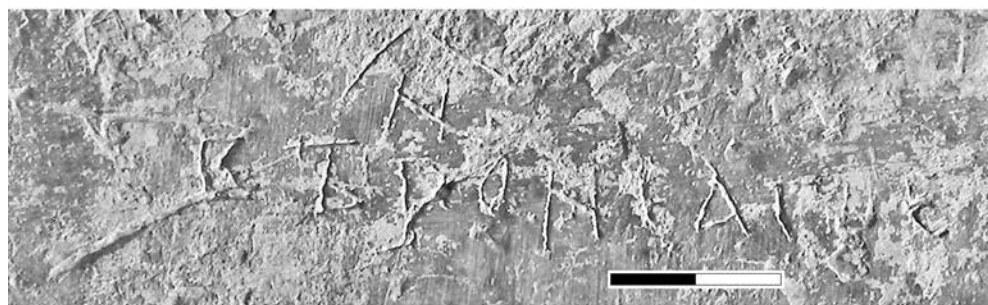
Таблиця LXXXVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 309а, 2 – № 3809, 3 – № 3810, 4 – № 3811,
5 – № 3812, 6 – № 3813.

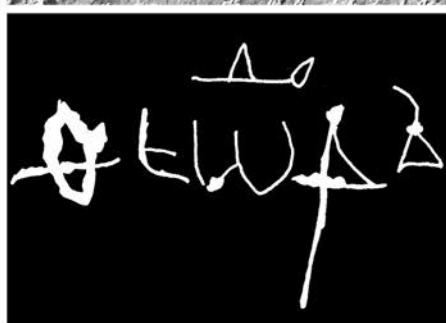

Таблиця LXXXVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3814, 2 – № 3815, 3 – № 3816, 4 – № 3817.

1

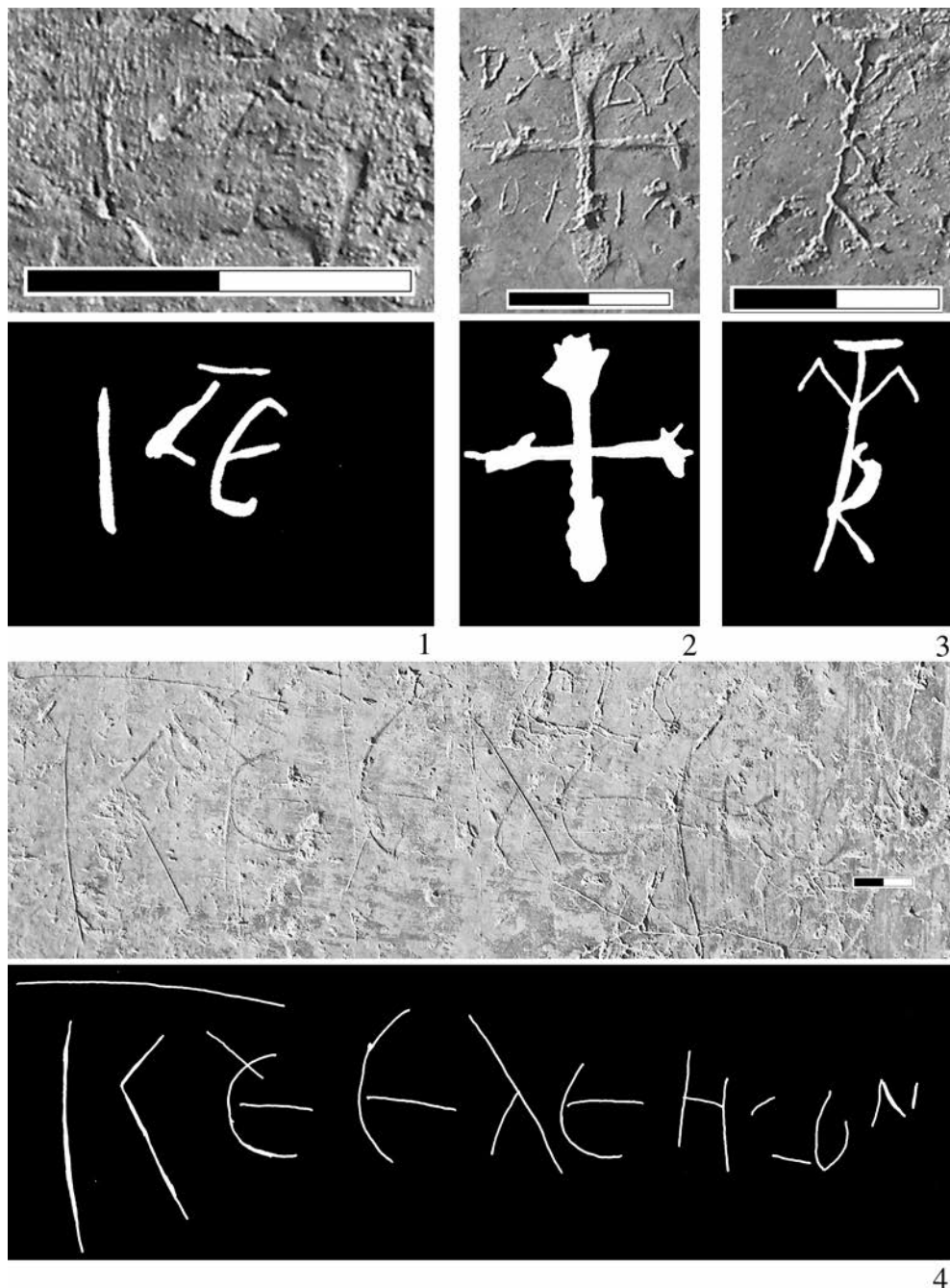
2

3

4

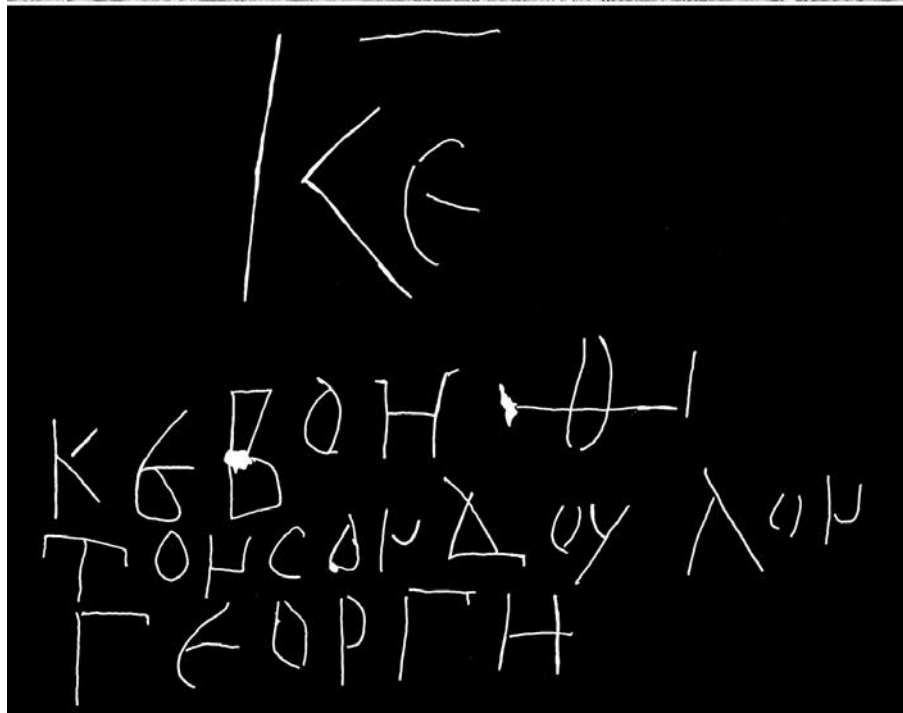
Таблиця LXXXIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3818, 2 – № 3819, 3 – № 3820, 4 – № 3821.

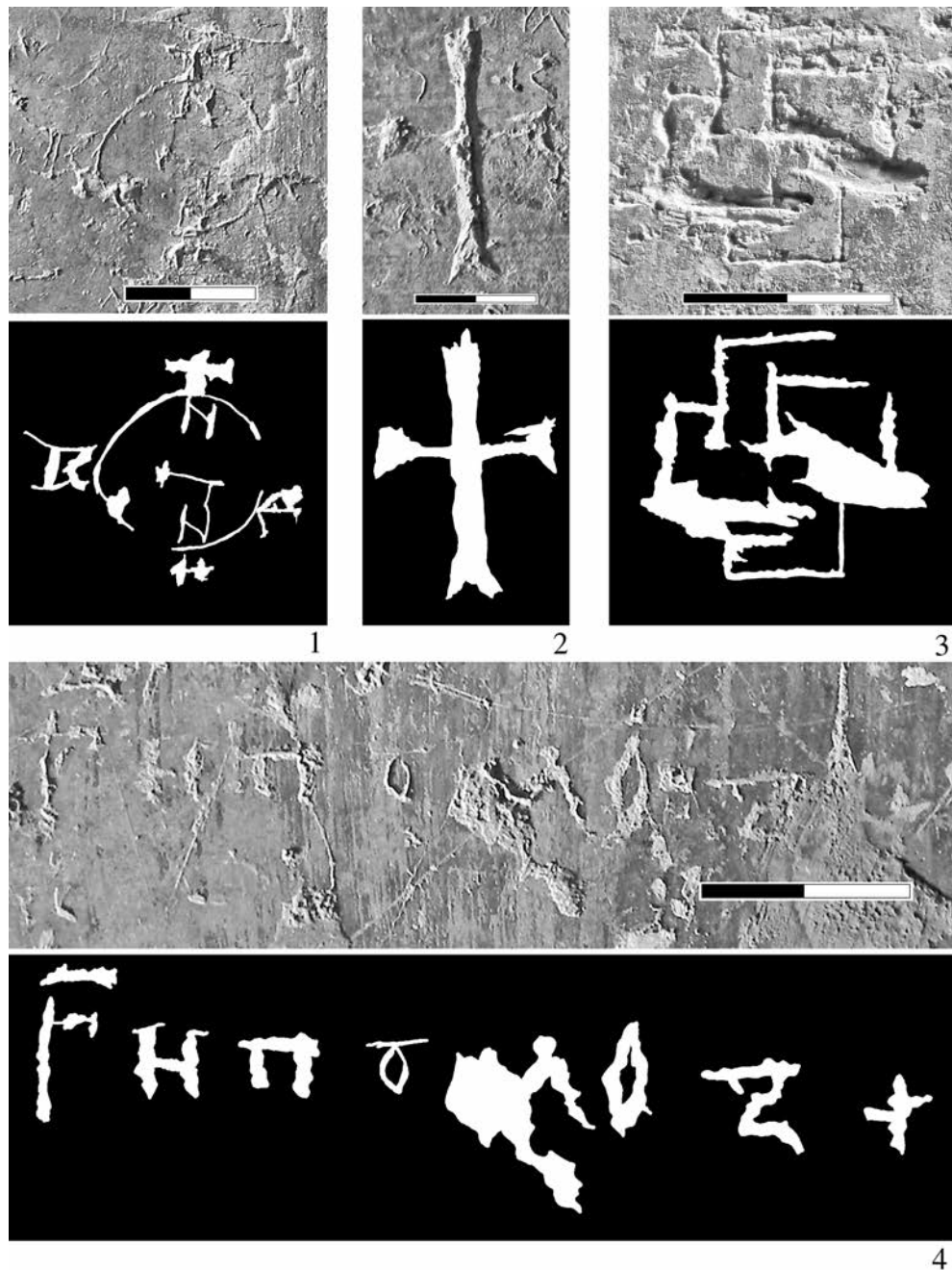

Таблиця ХСІ

Фото та прориси графіті: 1 – № 3824, 2 – № 3825, 3 – № 3826, 4 – № 3827.

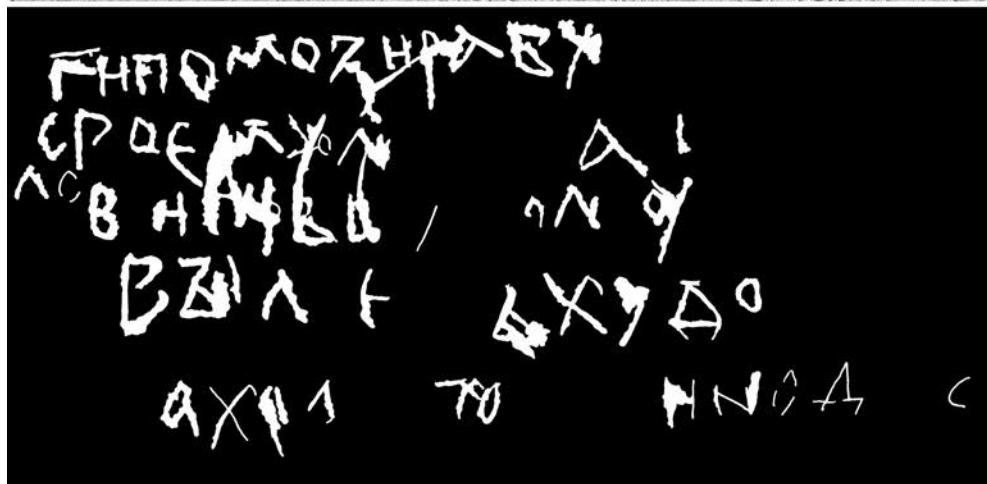

Таблиця ХСІІ
Фото та прорис графіті № 3828.

Таблиця ХСІІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3829, 2 – № 3830, 3 – № 3831, 4 – № 3832.

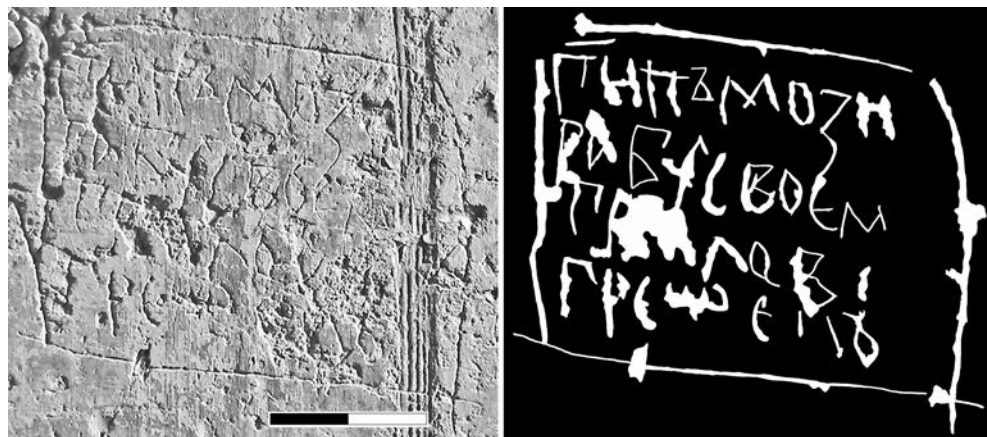
1

2

Таблиця ХСІV

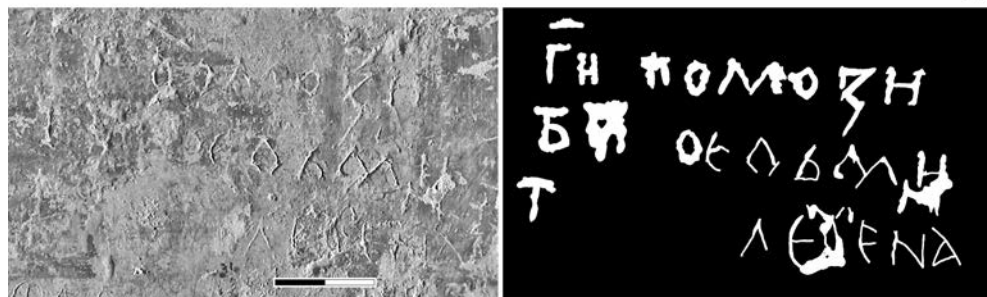
Фото та прорис графіті: 1 – № 3833, 2 – № 3834.

1

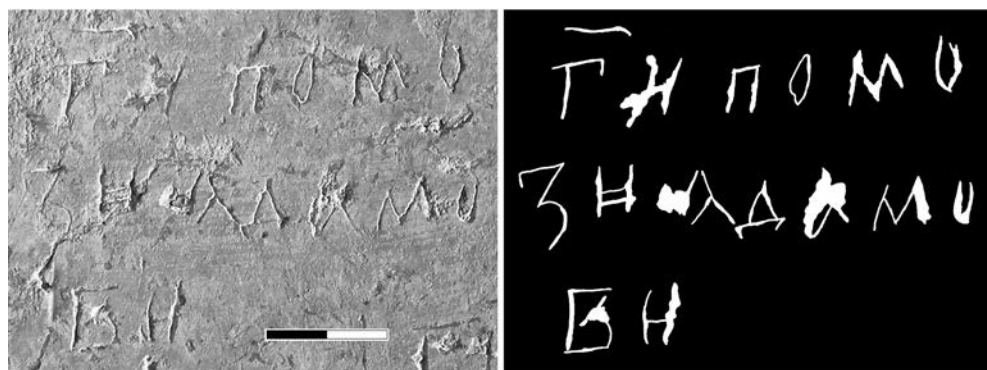
2

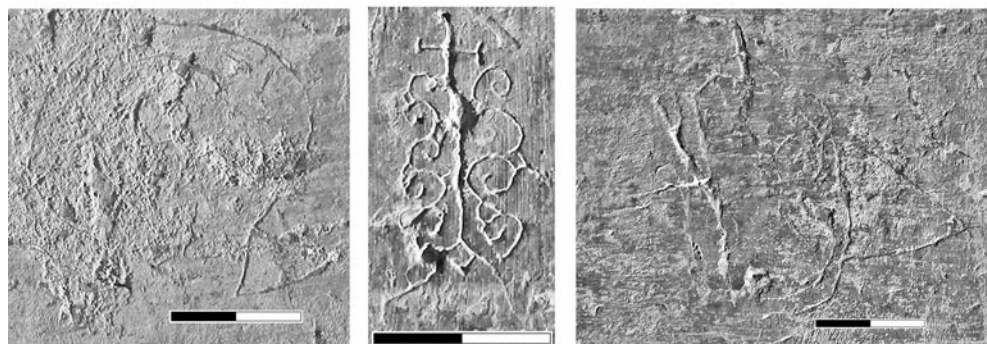
3

Таблиця ХСV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3835, 2 – № 3836, 3 – № 3837.

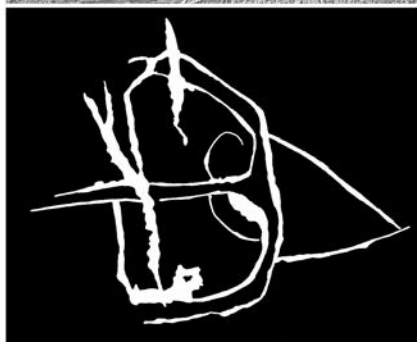
1

2

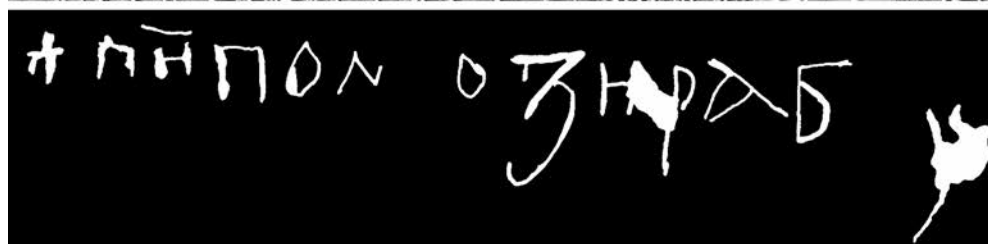
3

4

Таблиця ХСVІ

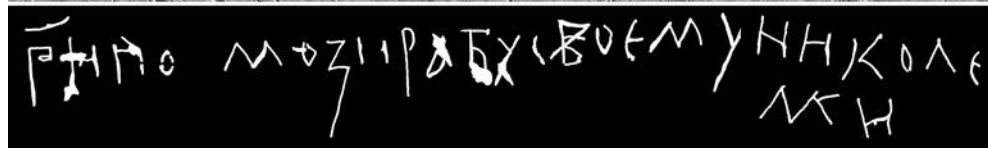
Фото та прорис графіті: 1 – № 3838, 2 – № 3839, 3 – № 3840, 4 – № 3841.

1

2

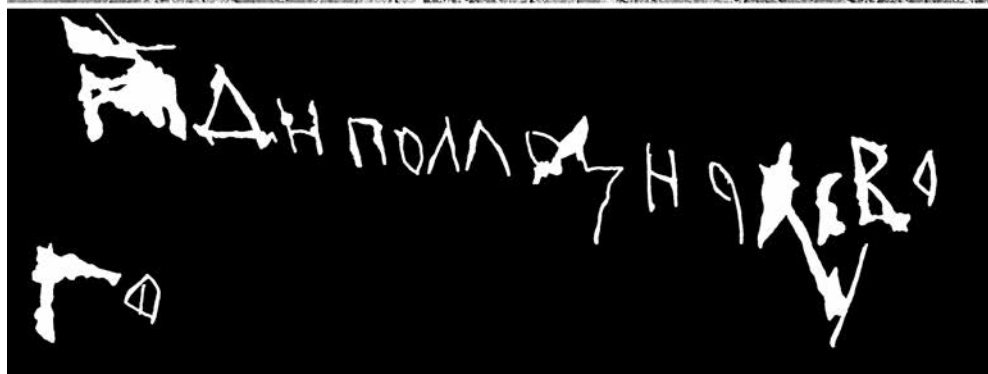
3

Таблиця ХСVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3842, 2 – № 3843, 3 – № 3844.

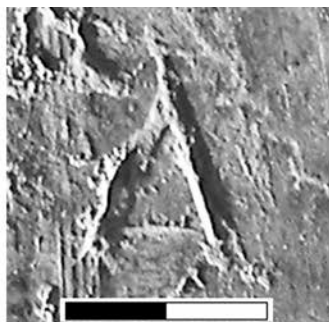
1

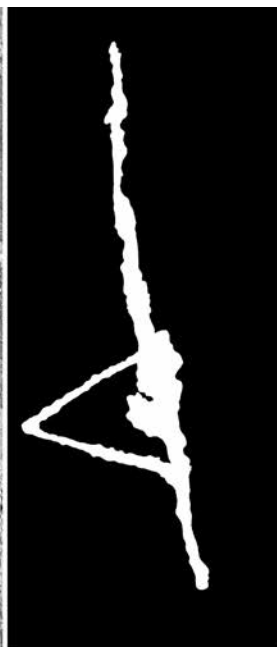
2

Таблиця ХСVIII

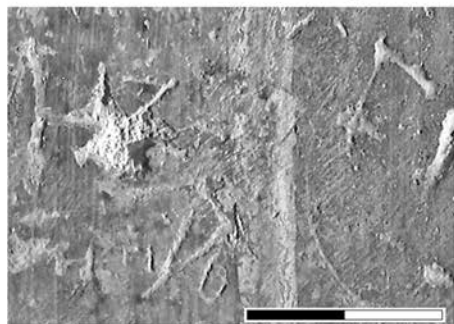
Фото та прорис графіті: 1 – № 3845, 2 – № 3846.

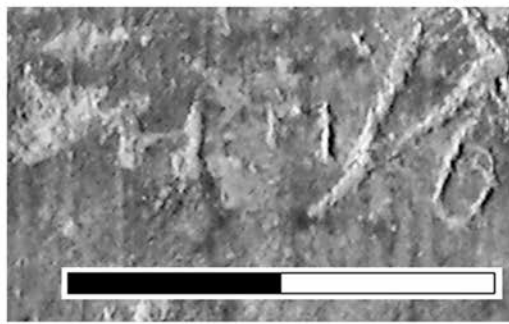
1

2

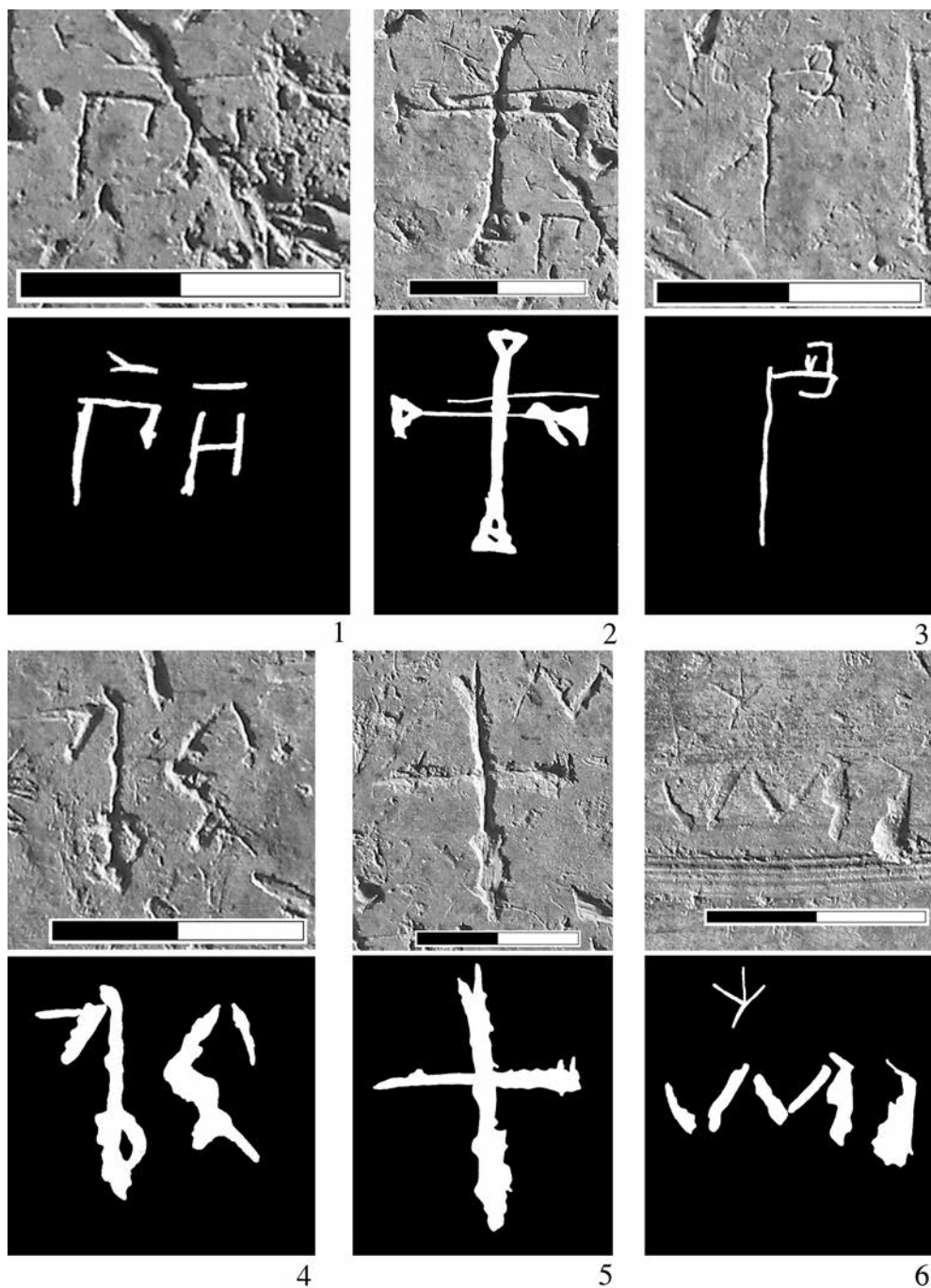
3

4

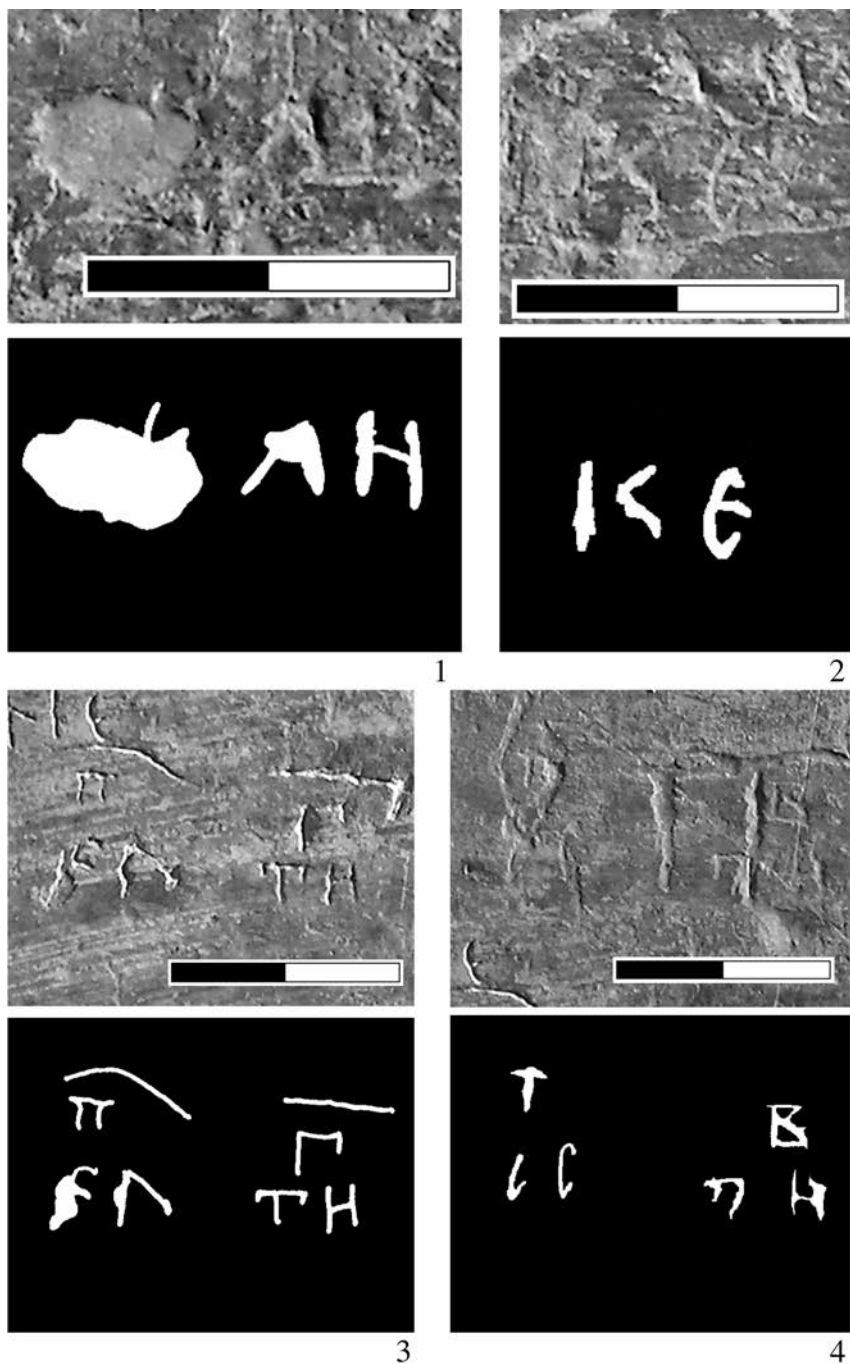
Таблиця ХСІХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3847, 2 – № 3848, 3 – № 3849, 4 – № 3850.

Таблиця С

Фото та прорис графіті: 1 – № 3851, 2 – № 3852, 3 – № 3853, 4 – № 3854,
5 – № 3855, 6 – № 3856.

Таблиця СІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3857, 2 – № 3858, 3 – № 3859, 4 – № 3860.

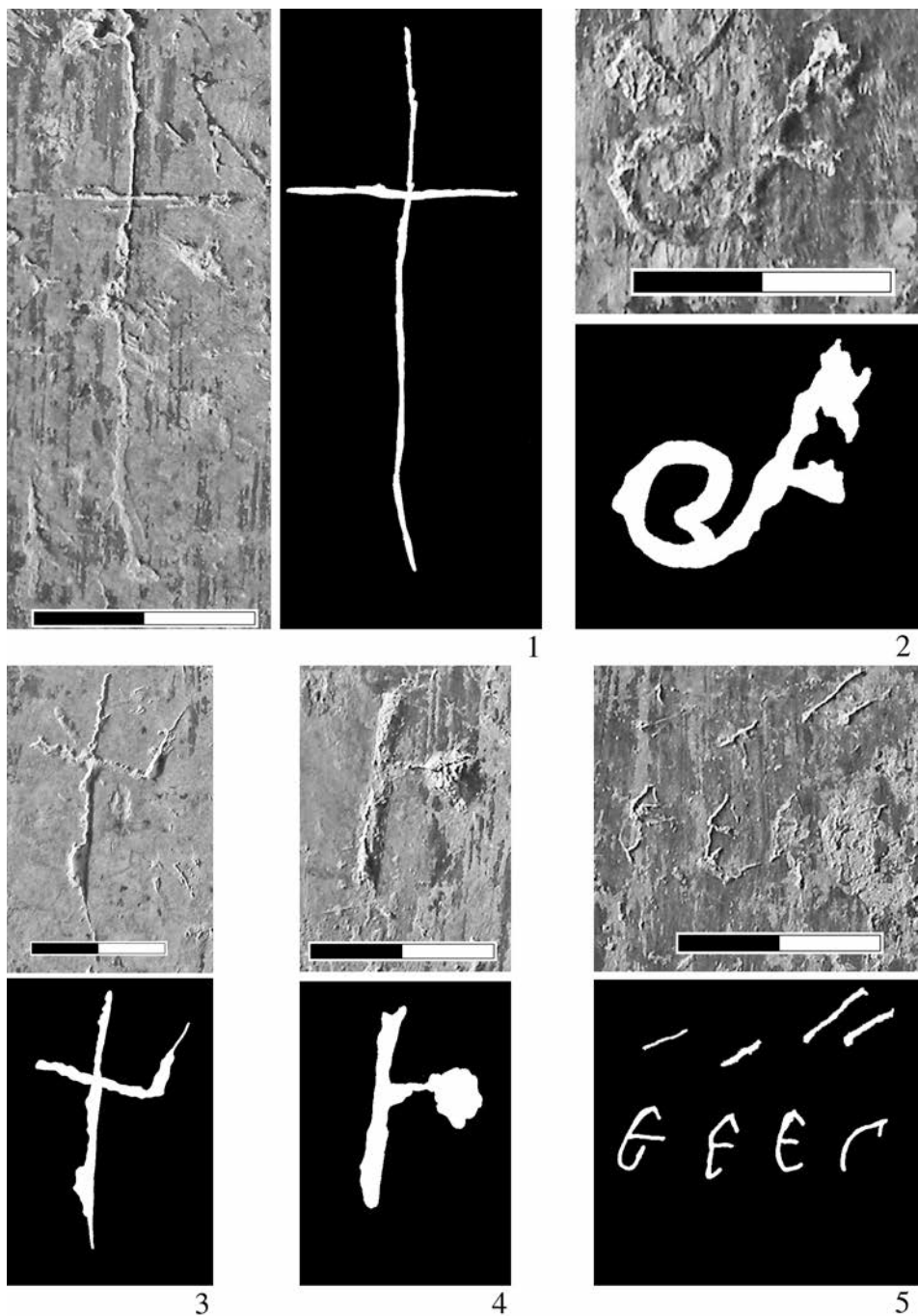

Таблиця СII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3861, 2 – № 3862, 3 – № 3863.

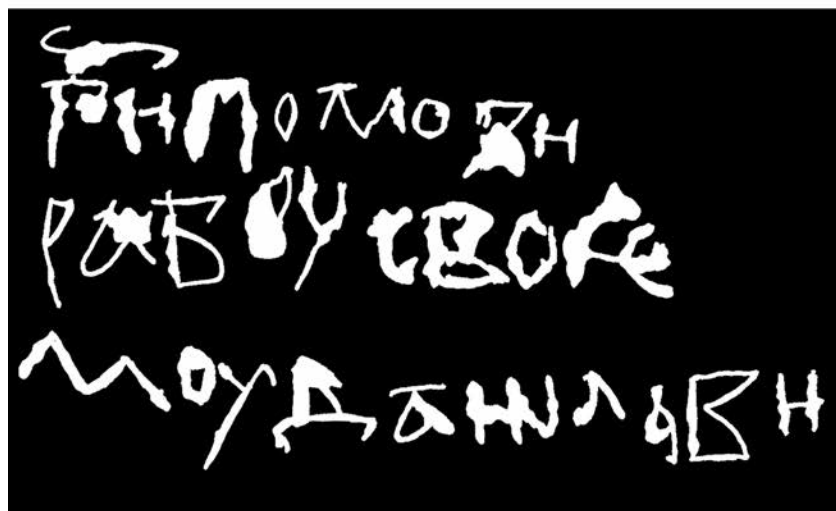
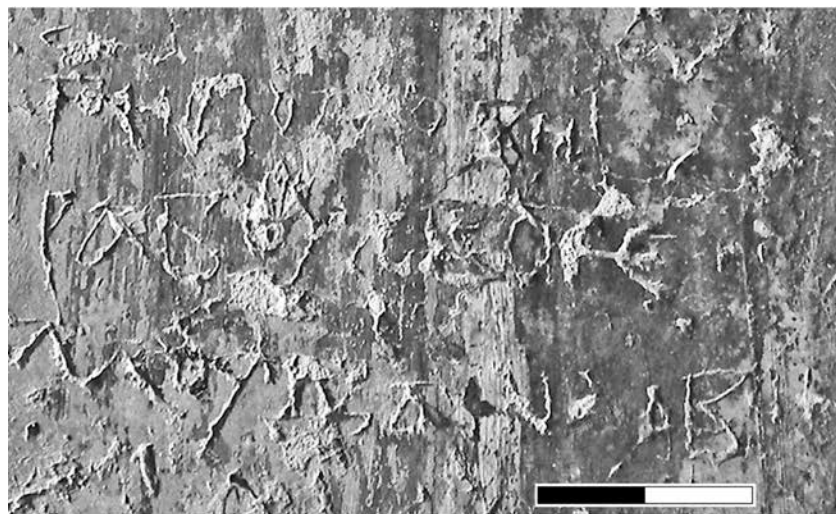

Таблиця СШ
Фото та прорис графіті № 3864.

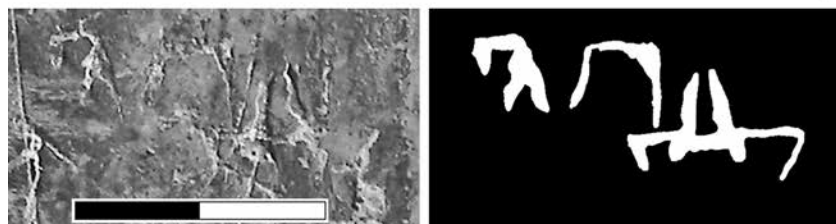

Таблиця СІV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3865, 2 – № 3866, 3 – № 3867,
4 – № 3868, 5 – № 3869.

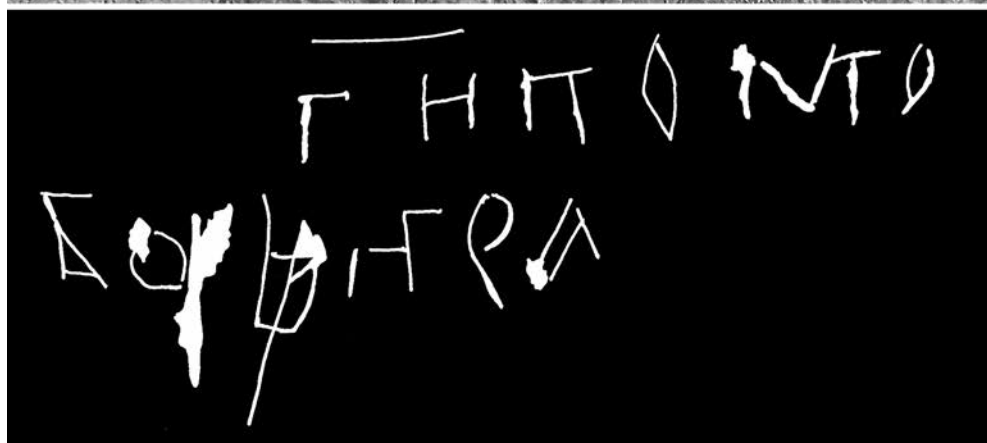
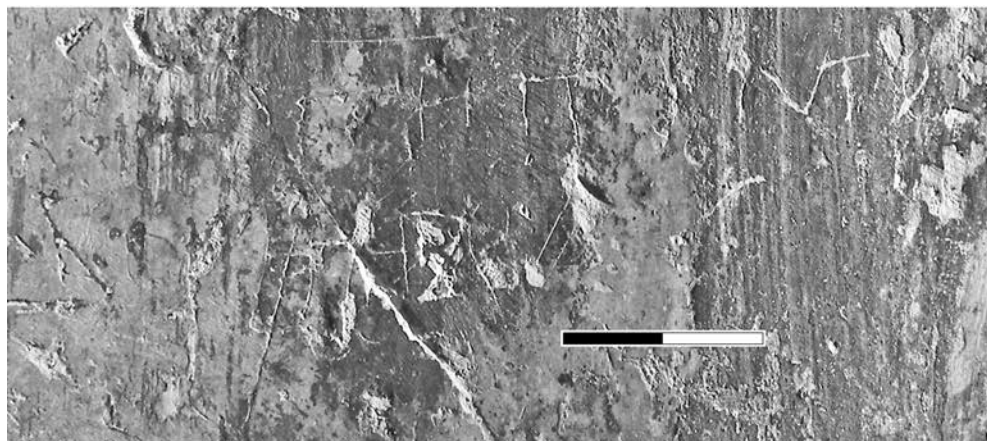
1

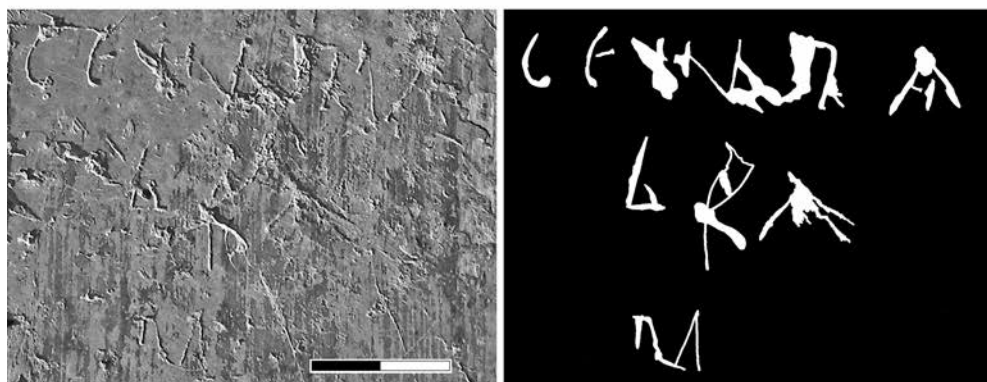
2

Таблиця CV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3870, 2 – № 3871.

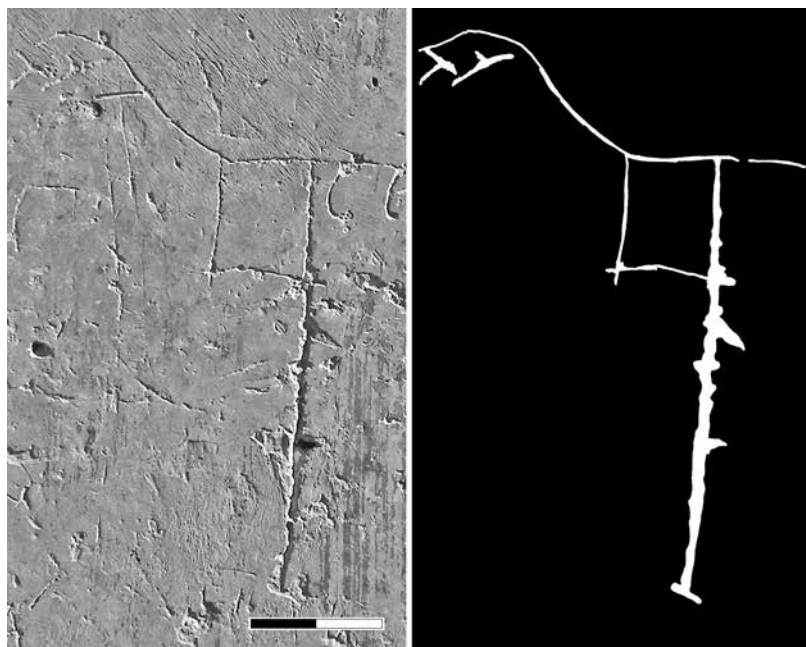
1

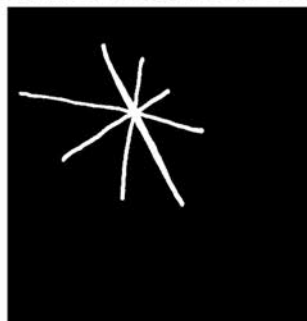
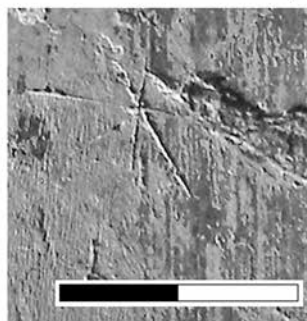
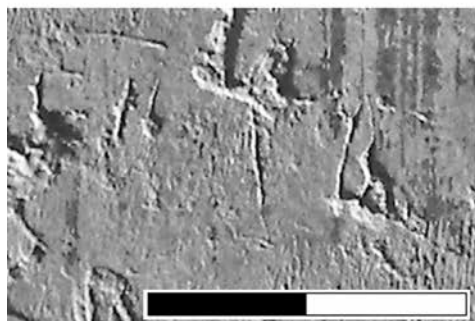
2

Таблиця CVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3872, 2 – № 3873.

1

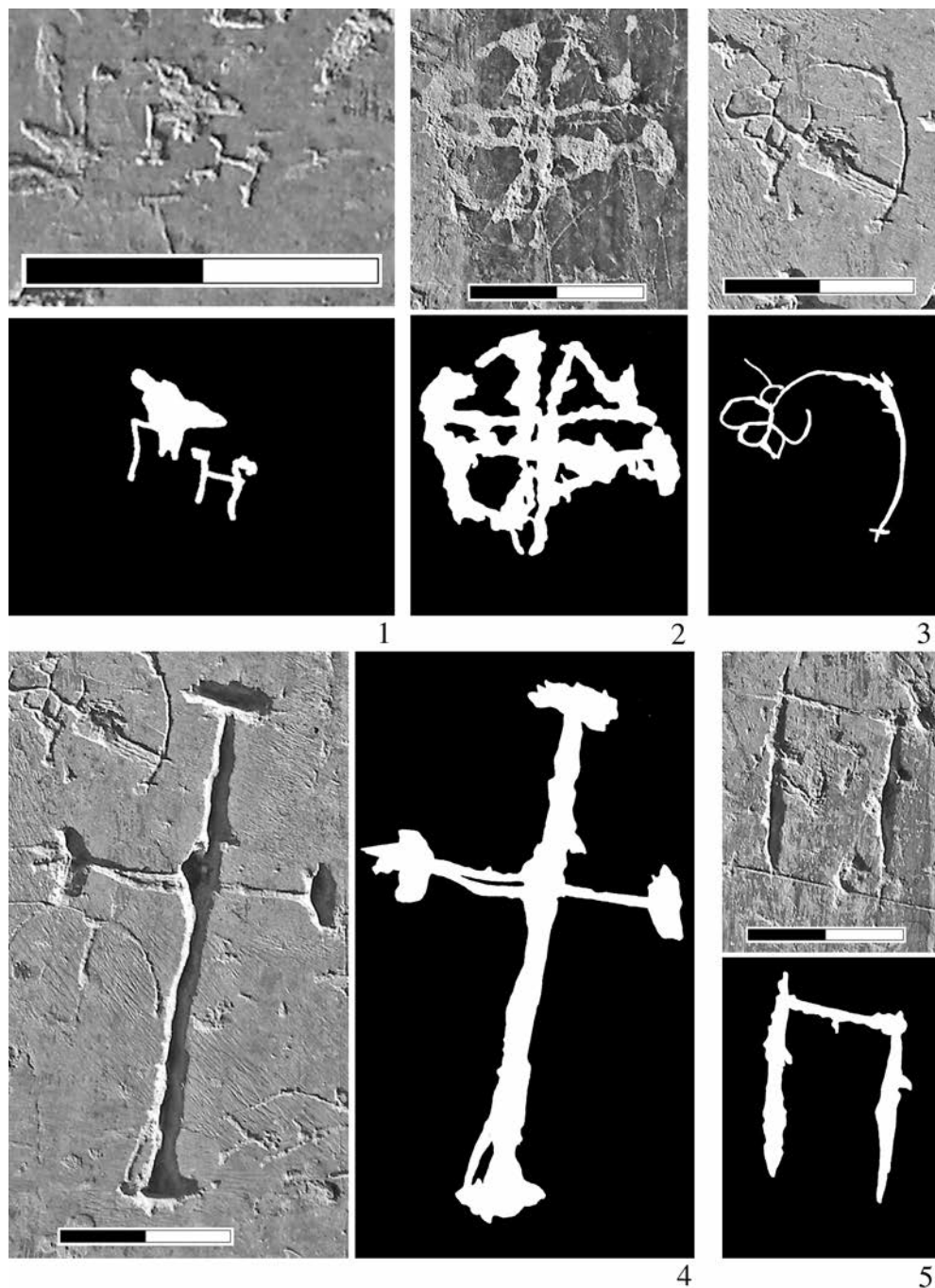

2

3

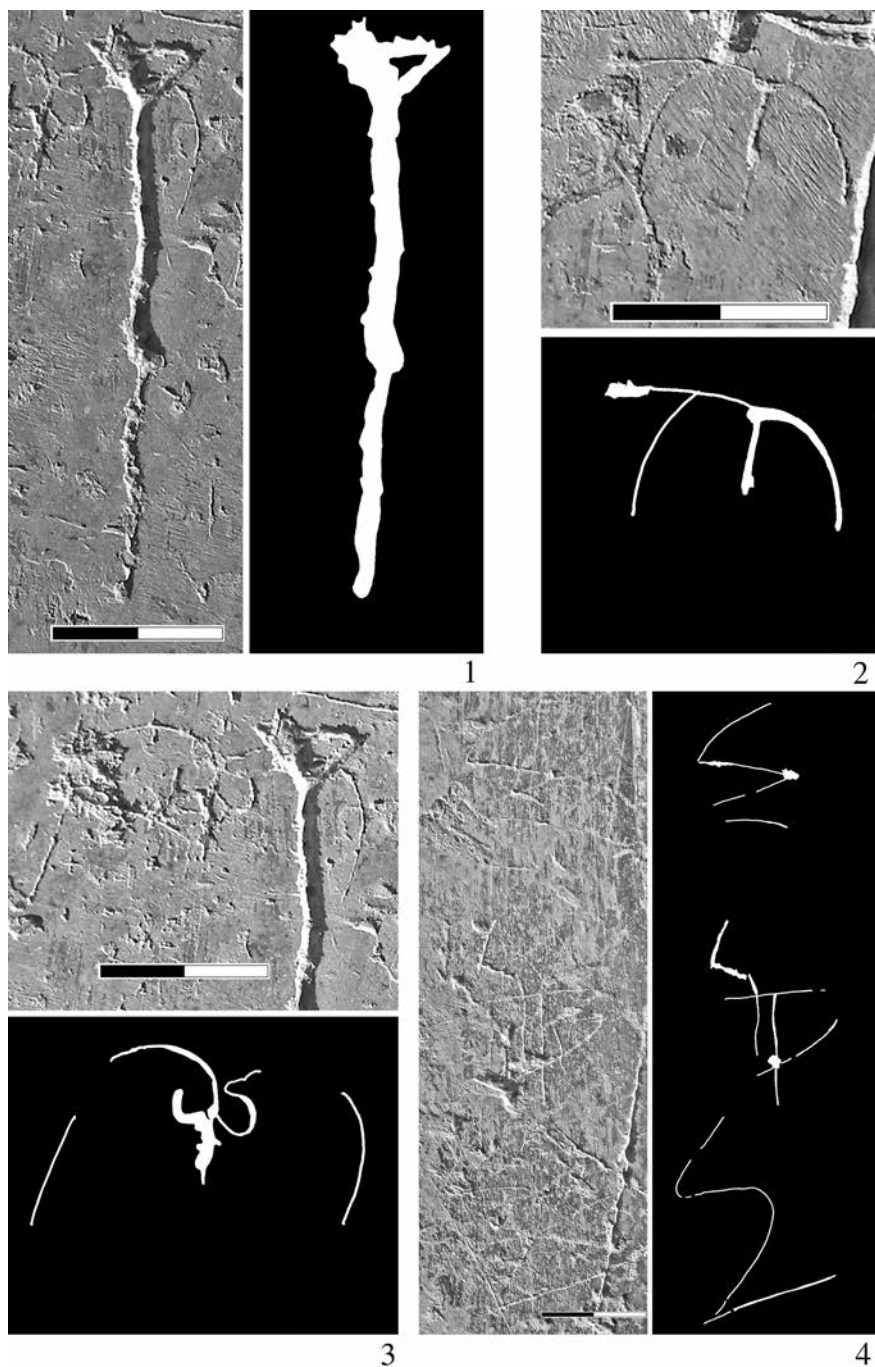
Таблиця CVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3874, 2 – № 3875, 3 – № 3876.

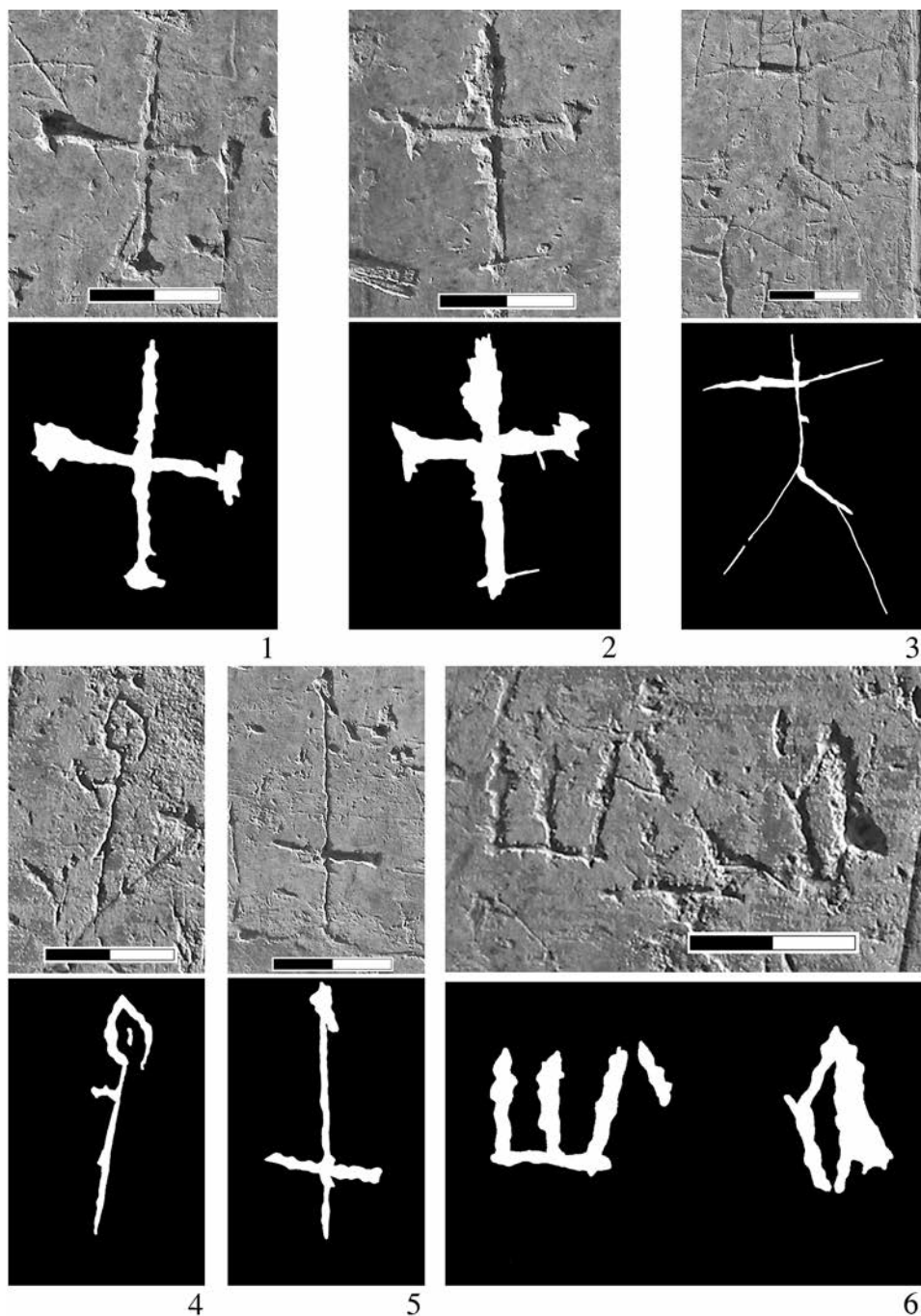
Таблиця CVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3877, 2 – № 3878, 3 – № 3879,
4 – № 3880, 5 – № 3881.

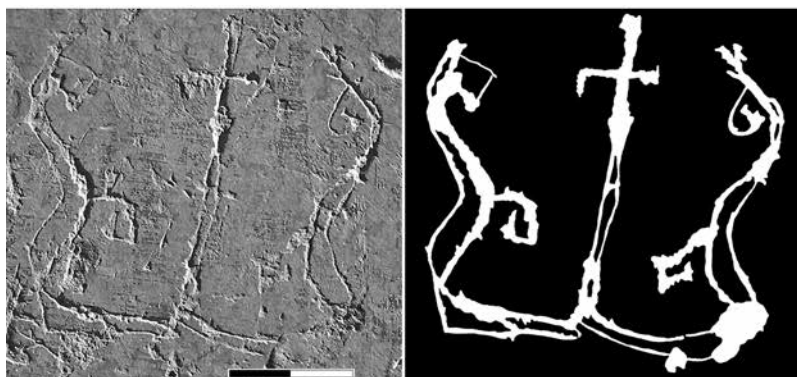
Таблиця СІХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3882, 2 – № 3883, 3 – № 3884, 4 – № 3885.

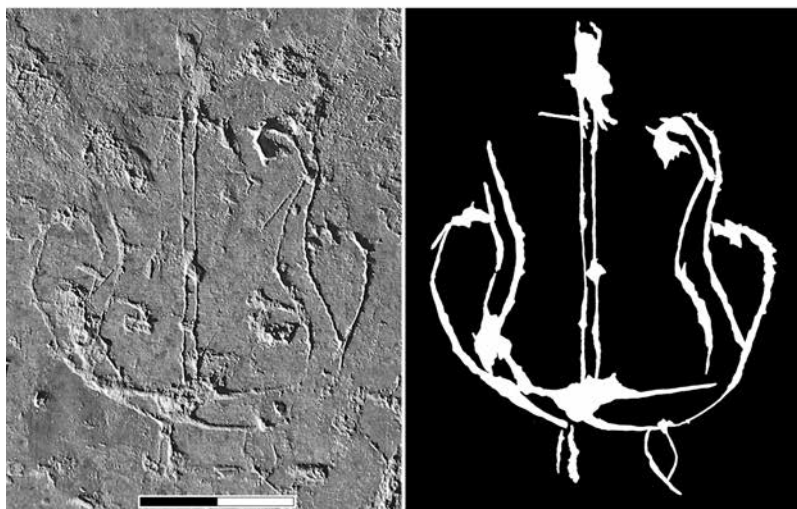

Таблиця СХ

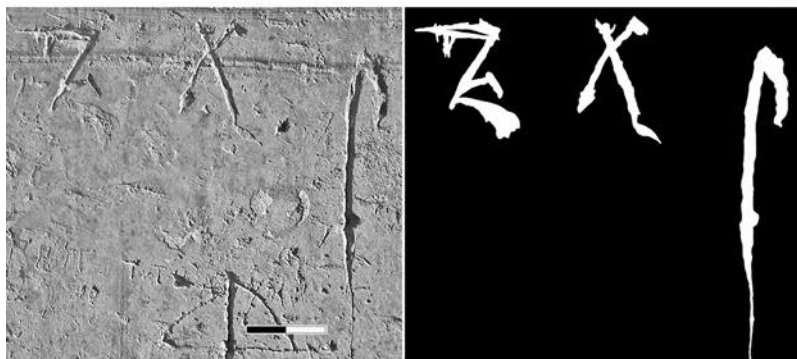
Фото та прорис графіті: 1 – № 3886, 2 – № 3887, 3 – № 3888, 4 – № 3889
5 – № 3890, 6 – № 3891.

1

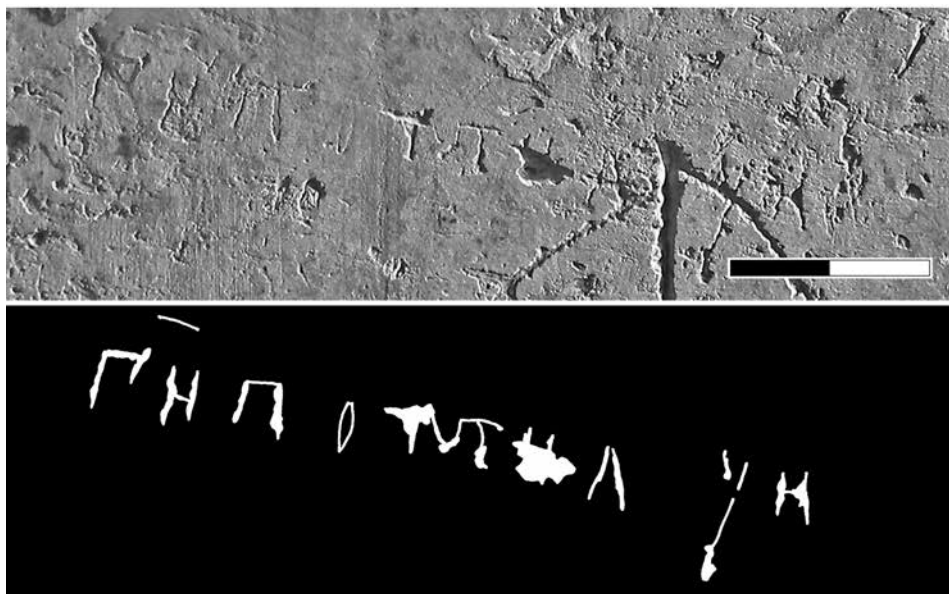
2

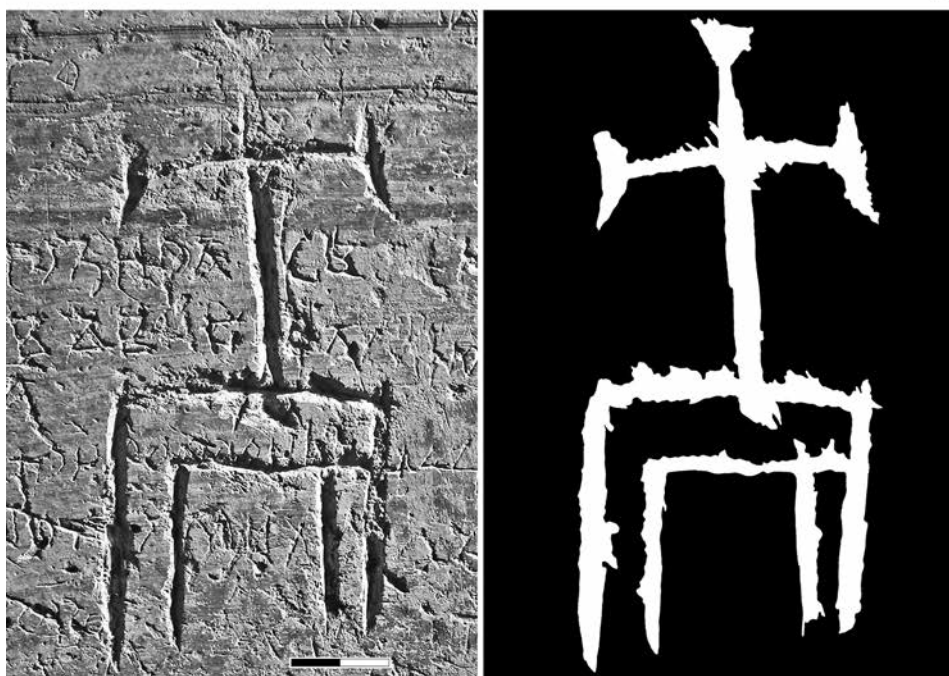
3

Таблиця СХІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3892, 2 – № 3893, 3 – № 3894.

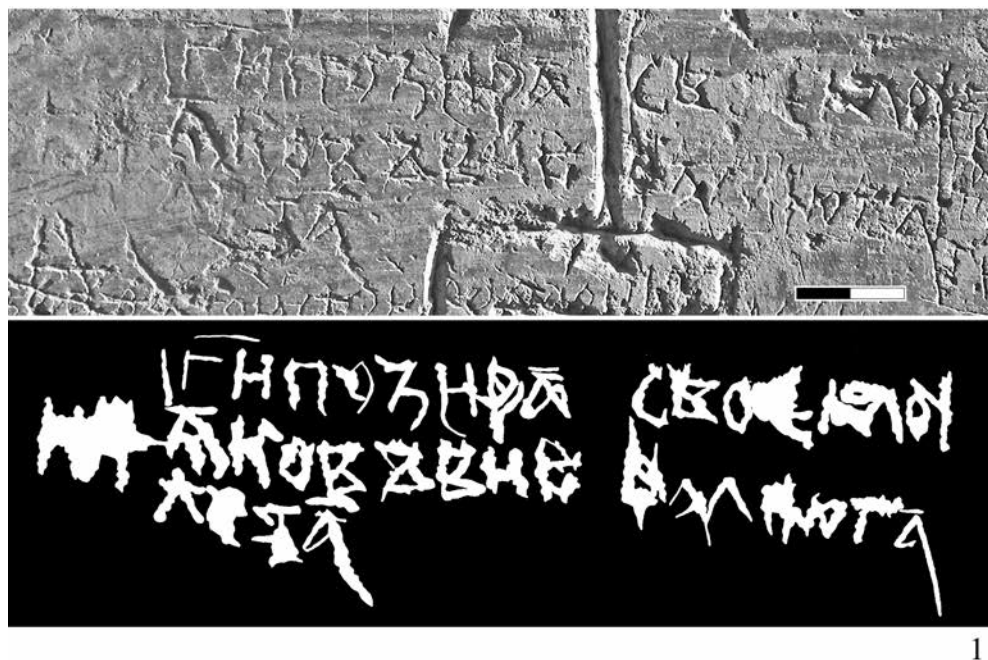
1

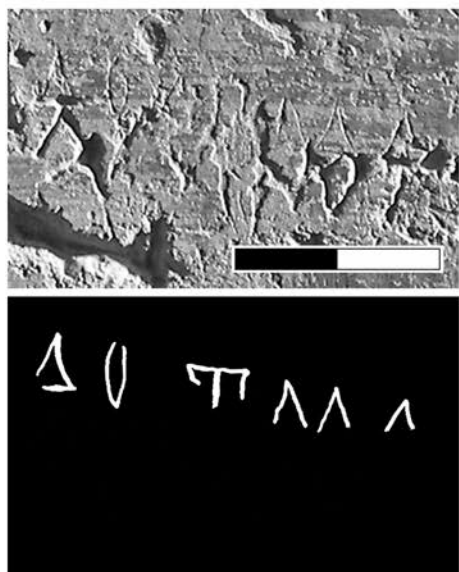
2

Таблиця СХІІ

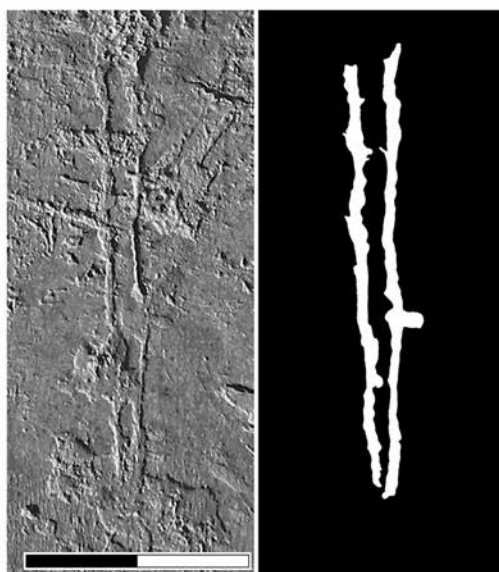
Фото та прорис графіті: 1 – № 3895, 2 – № 3896.

1

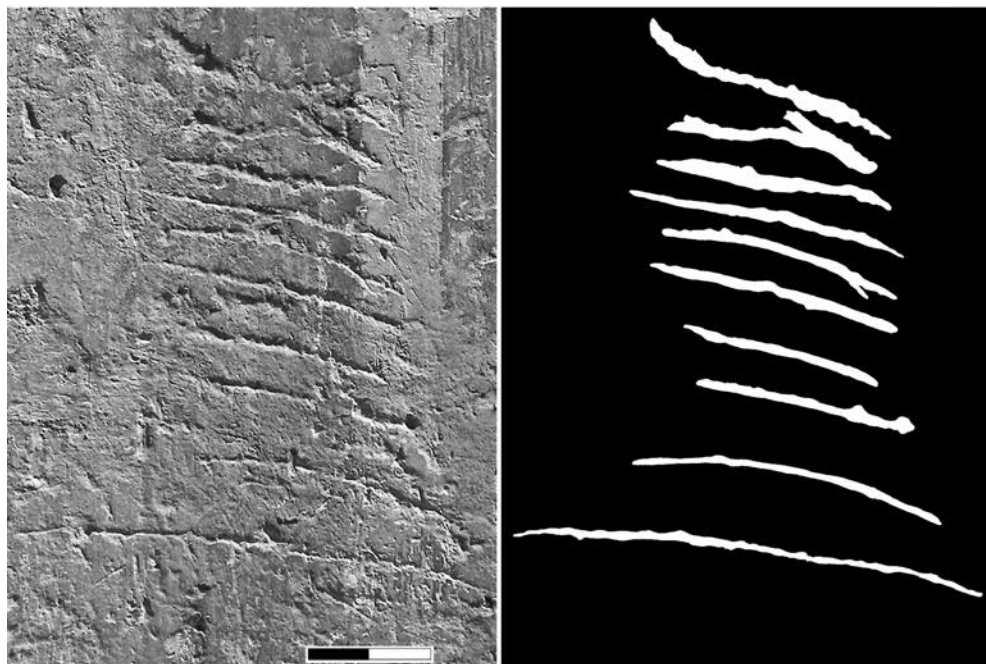
2

3

Таблиця СХІІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3897, 2 – № 3898, 3 – № 3899.

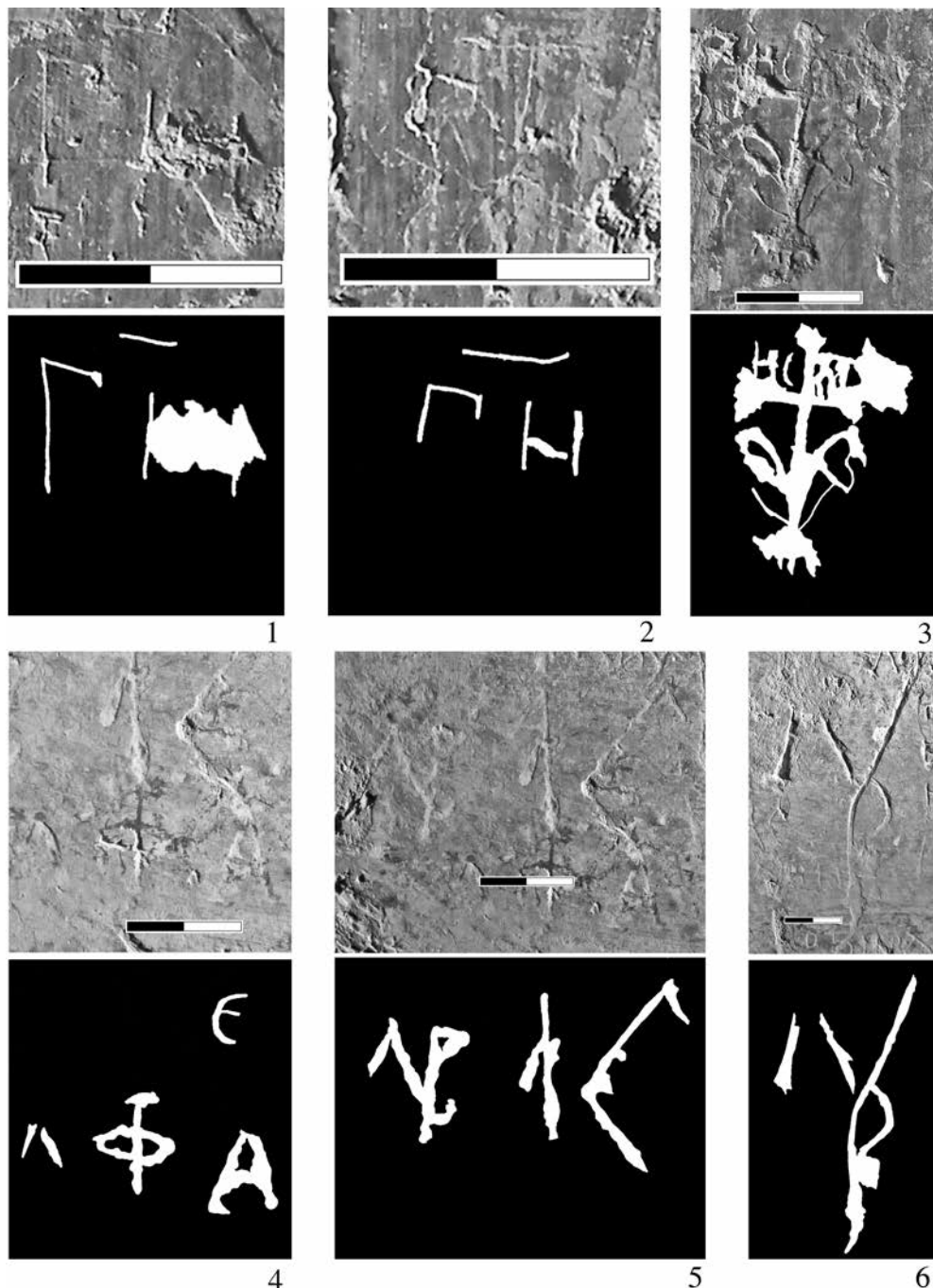
1

2

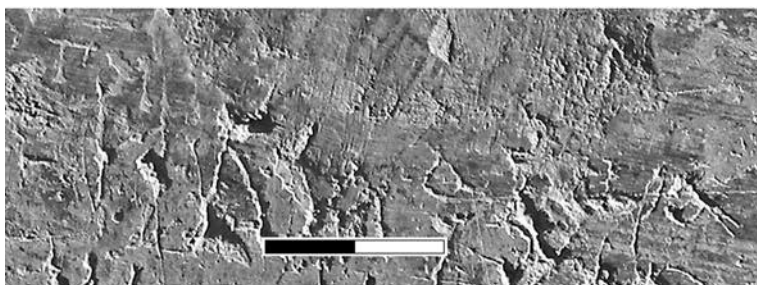
Таблиця СХІV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3900, 2 – № 3901.

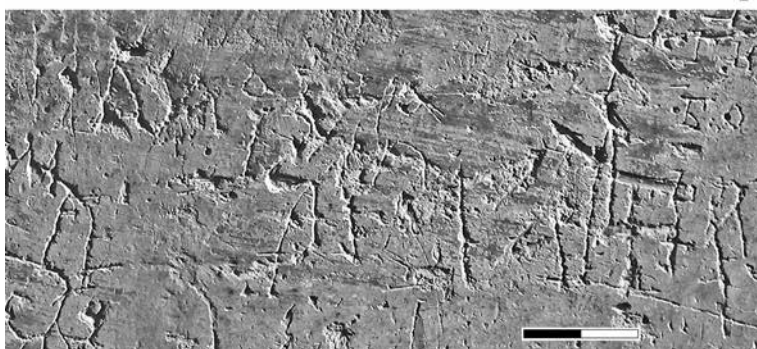

Таблиця СХV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3902, 2 – № 3903, 3 – № 3904, 4 – № 3905,
5 – № 3906, 6 – № 3907.

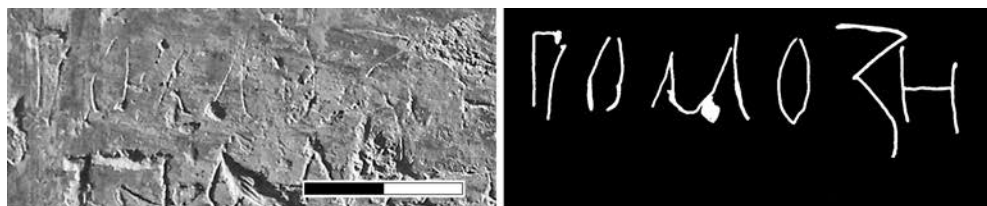
1

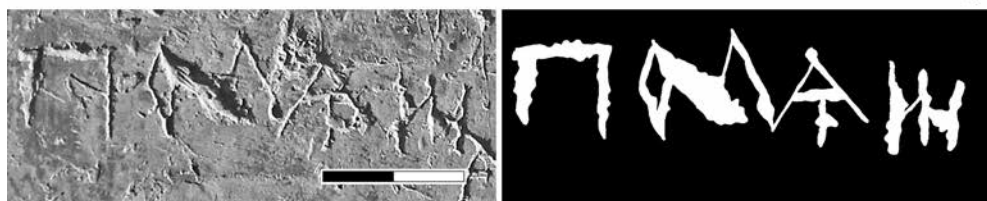
2

Таблиця СХVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3908, 2 – № 3909.

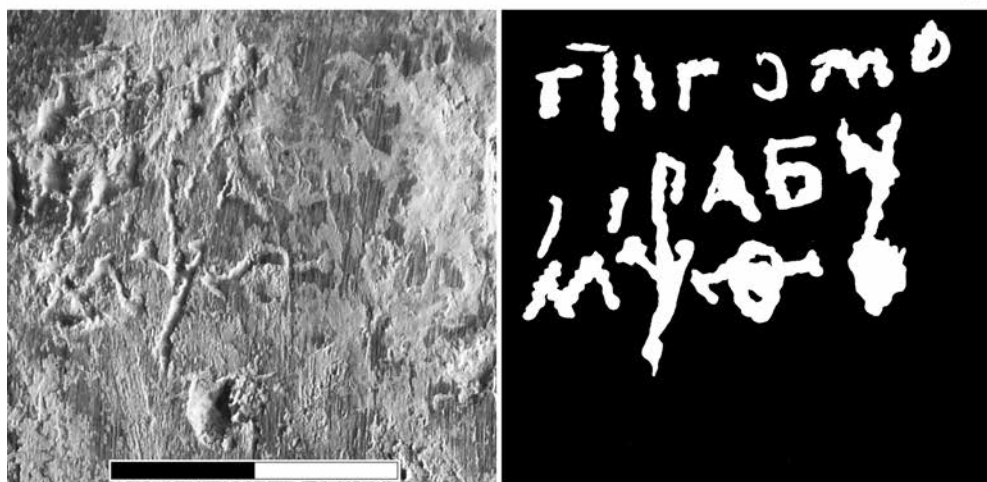
1

2

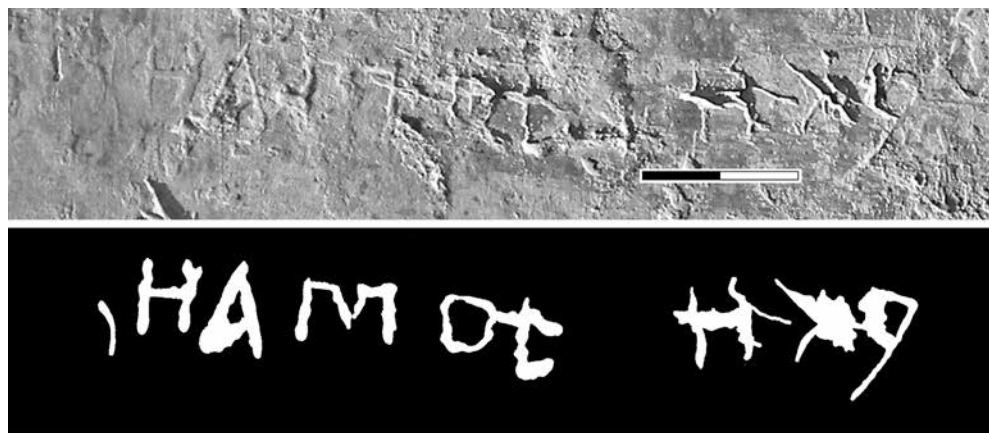
3

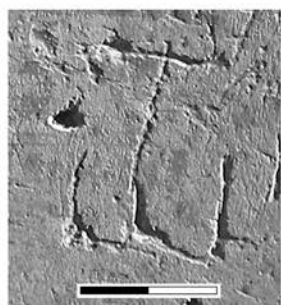
4

Таблиця СХVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3910, 2 – № 3911, 3 – № 3912, 4 – № 3913.

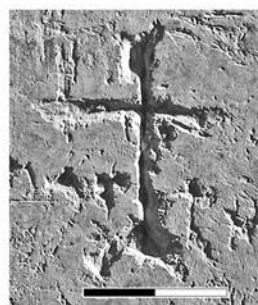
1

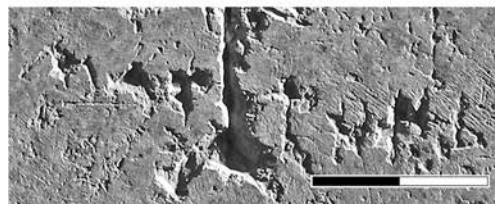
2

3

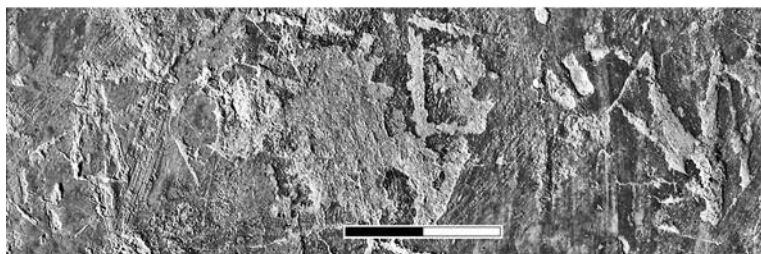
4

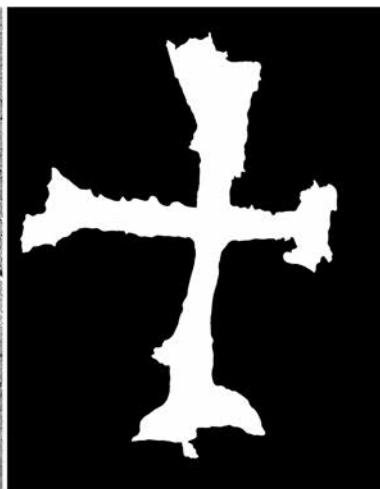
5

Таблиця СХVIII

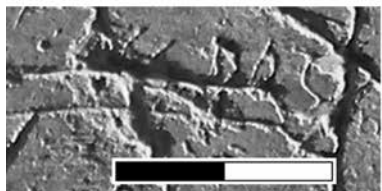
Фото та прорис графіті: 1 – № 3914, 2 – № 3915, 3 – № 3916,
4 – № 3917, 5 – № 3918.

1

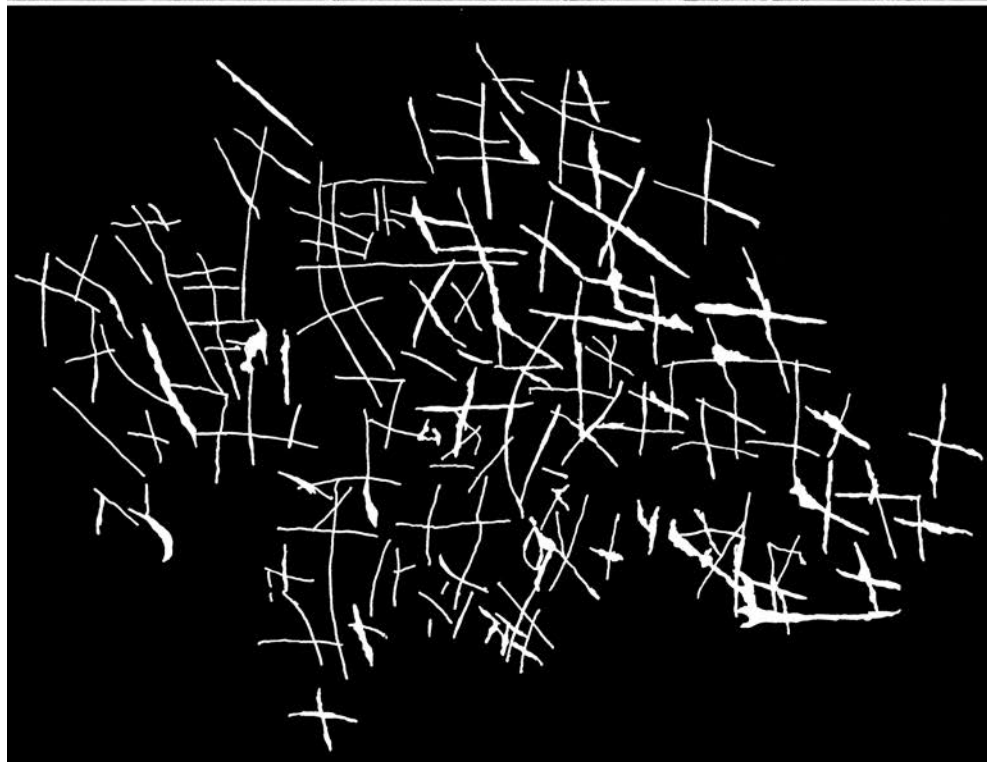
2

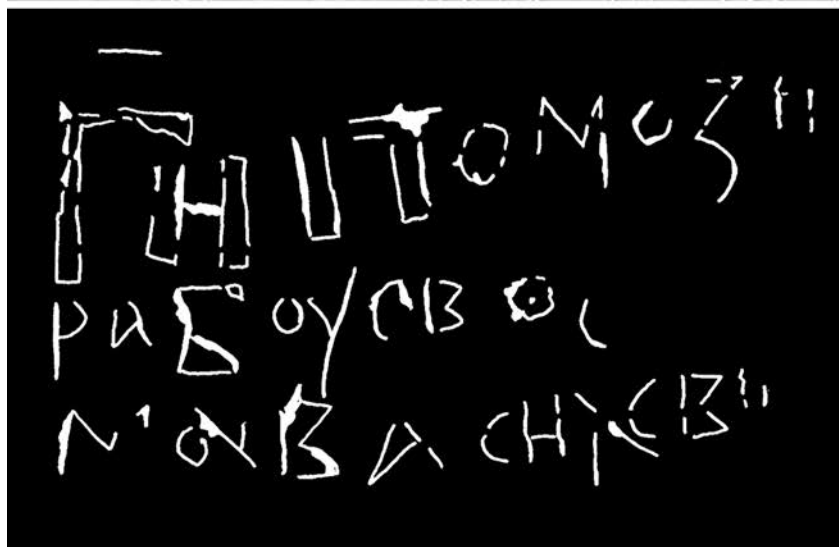
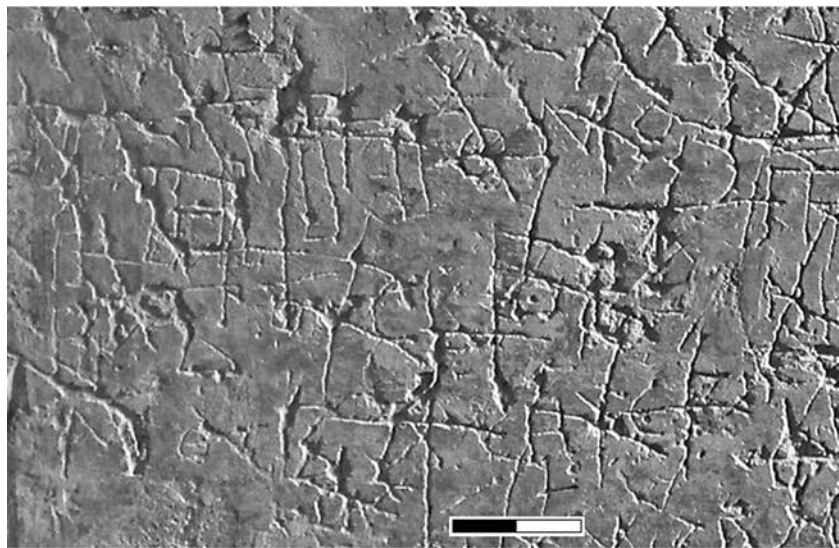
3

Таблиця СХІХ

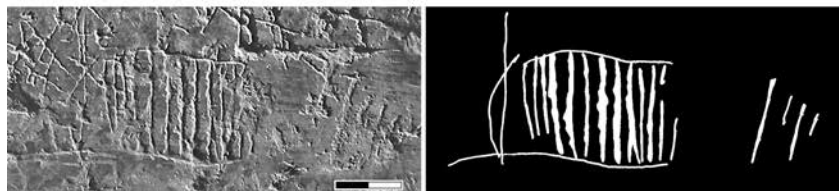
Фото та прорис графіті: 1 – № 3919, 2 – № 3920, 3 – № 3921.

Таблиця СХХІ
Фото та прорис графіті № 3924.

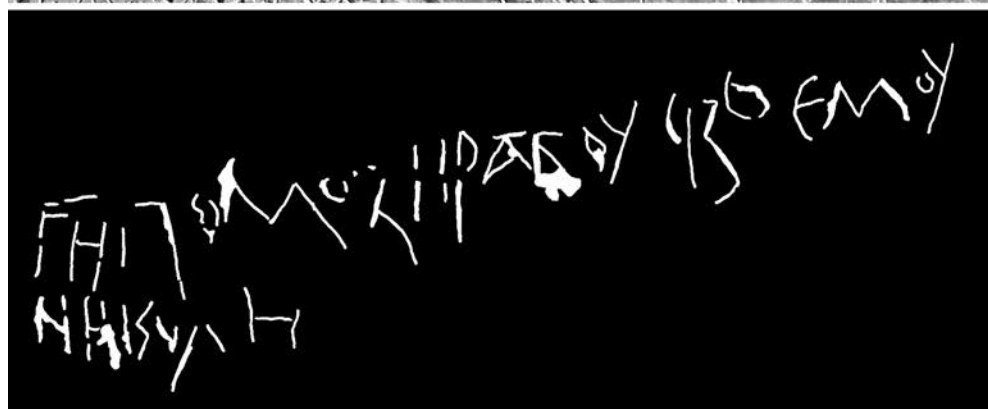
1

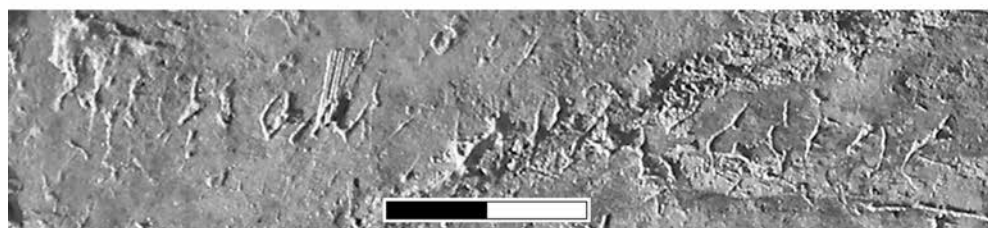
2

Таблиця СХХІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3925, 2 – № 3926.

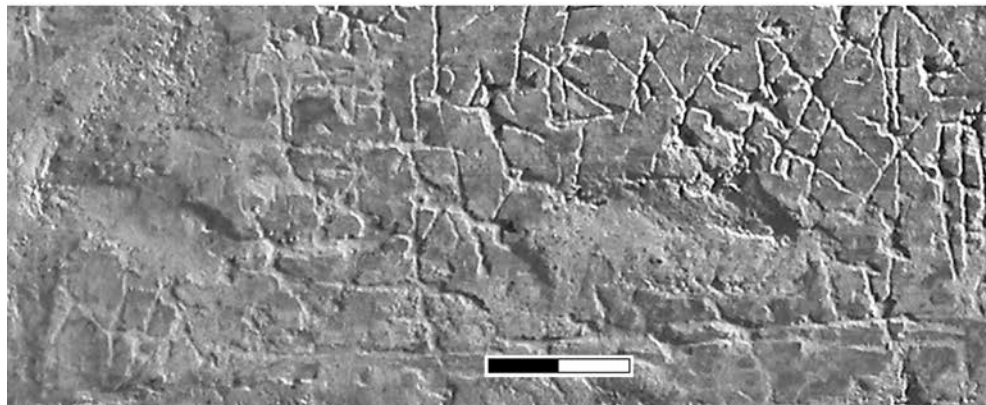
1

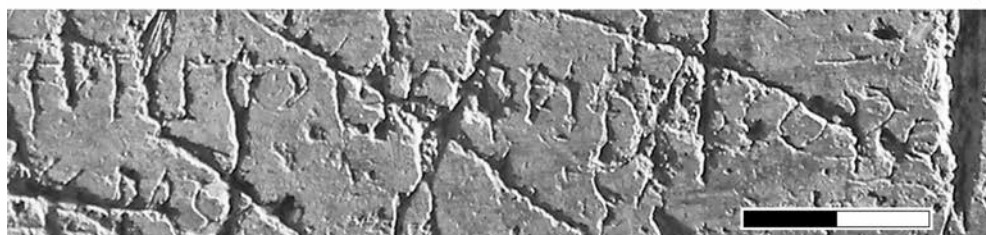
2

Таблиця СХХІІІ

Фото та пропис графіті: 1 – № 3927, 2 – № 3928.

1

2

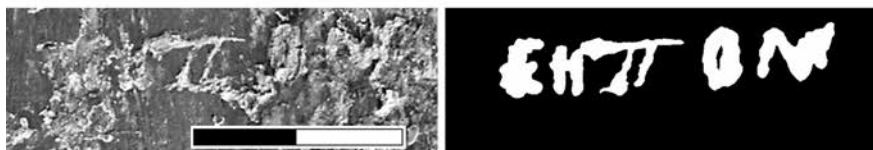
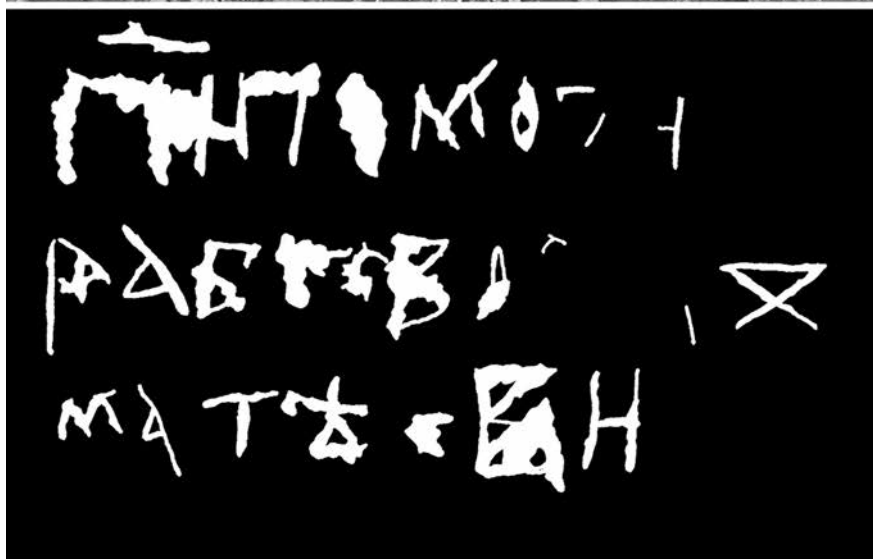
Таблиця СХХІV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3929, 2 – № 3930.

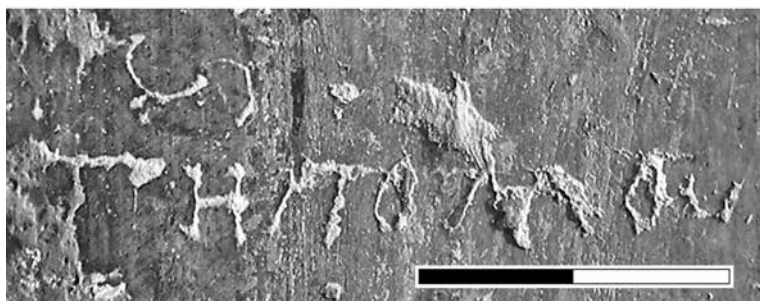
Таблиця СХХV

Фото та прорис графіті № 3931.

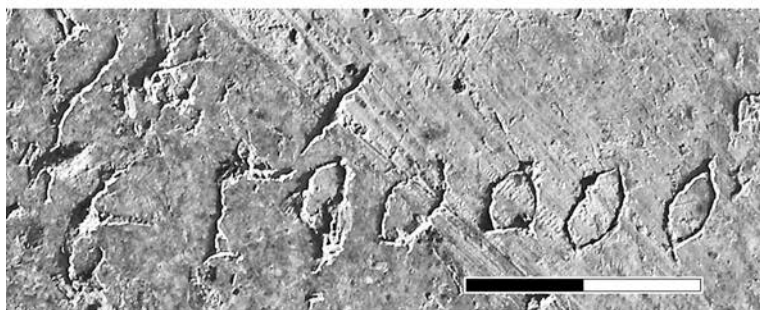

Таблиця СХХVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3932, 2 – № 3933.

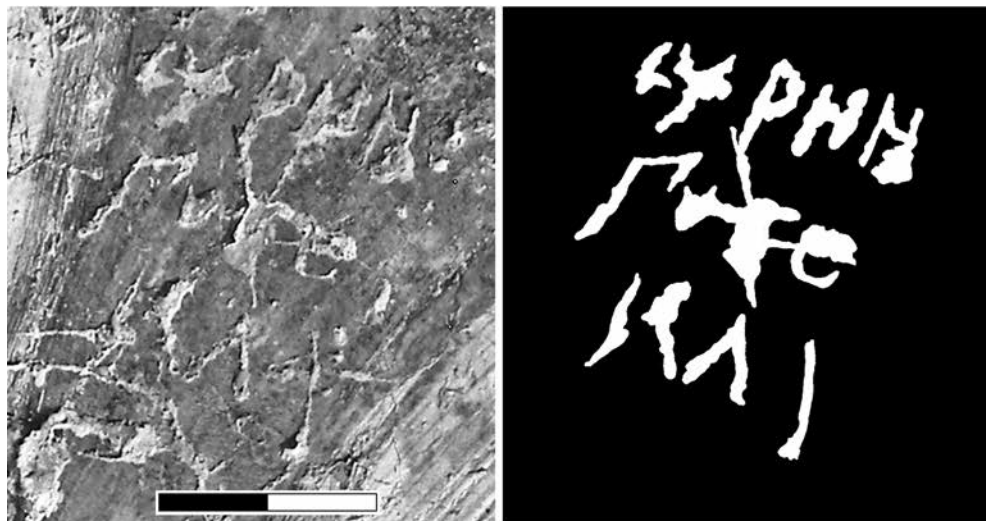
1

2

Таблиця СХХVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3934, 2 – № 3935.

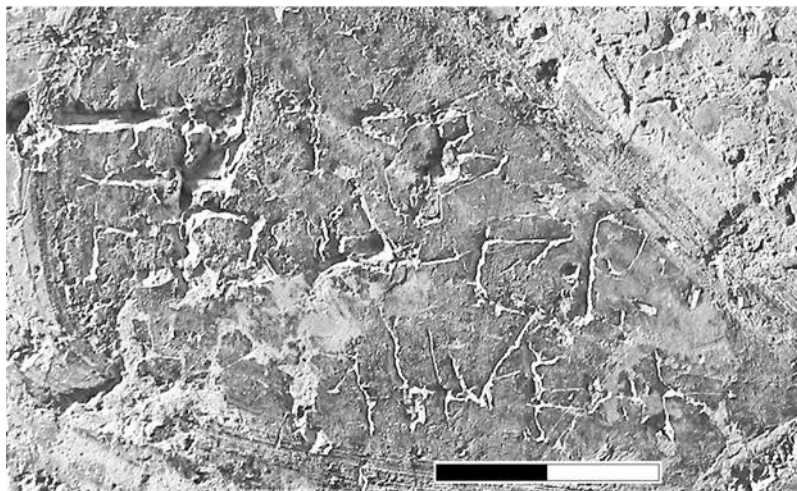
1

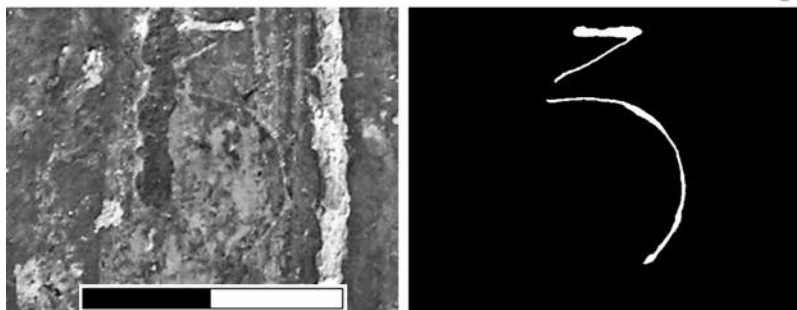
2

Таблиця СХХVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3936, 2 – № 3937.

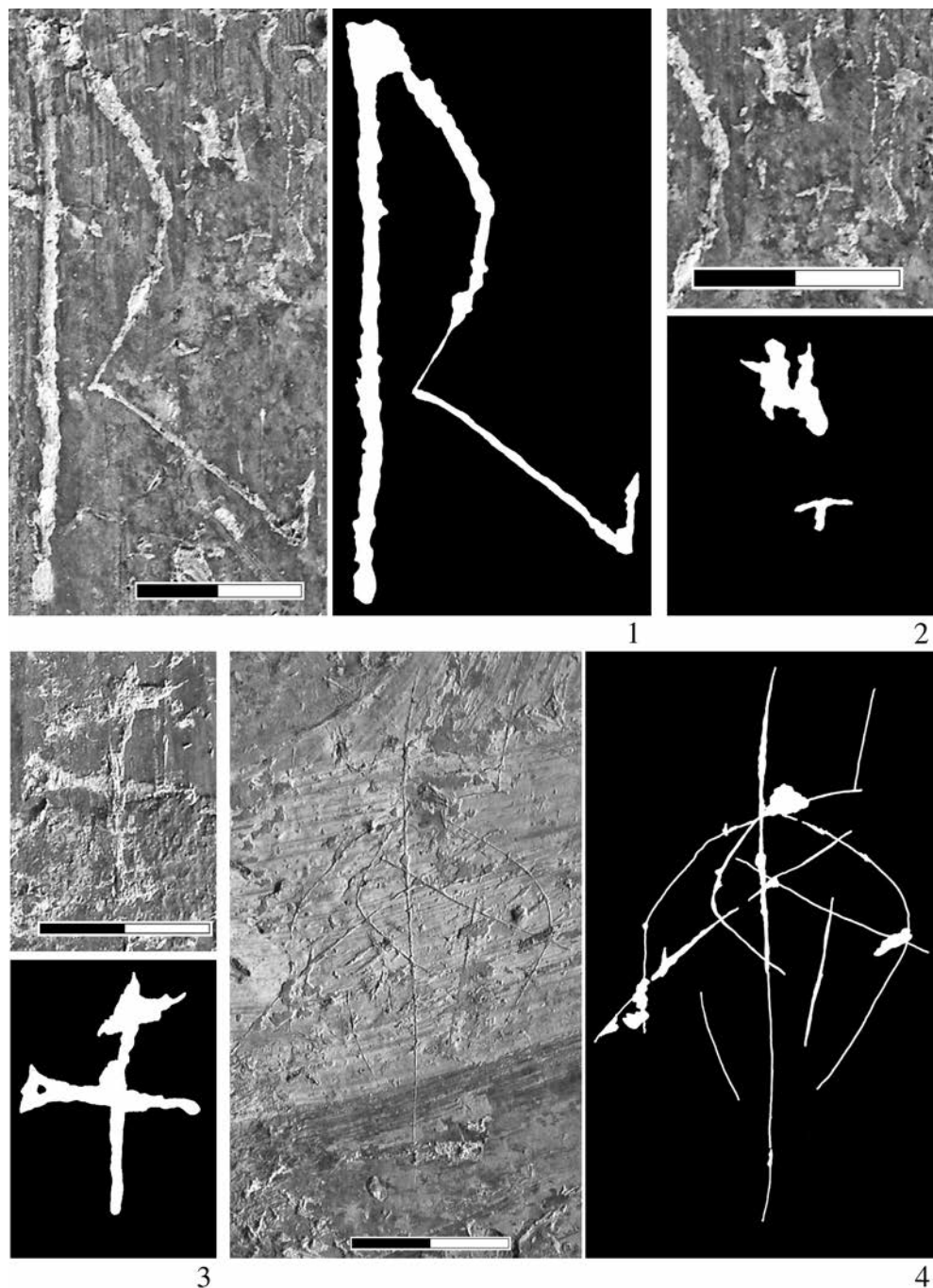

1

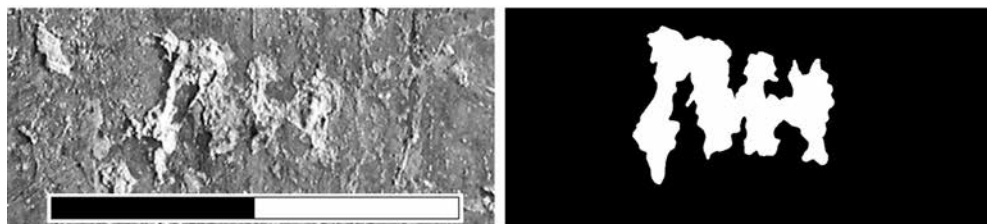
2

Таблиця СХХІХ
Фото та пропис графіті: 1 – № 3938, 2 – № 3939.

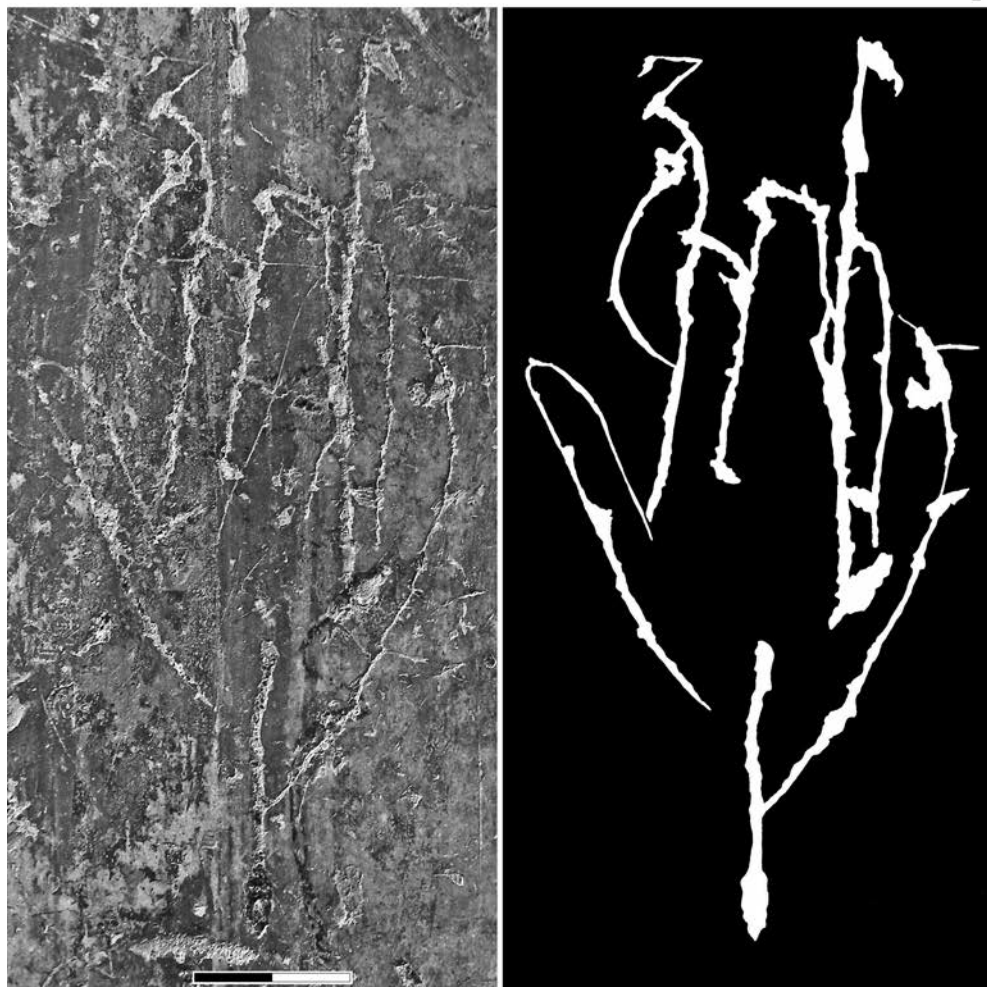

Таблиця СXXX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3940, 2 – № 3941, 3 – № 3942, 4 – № 3943.

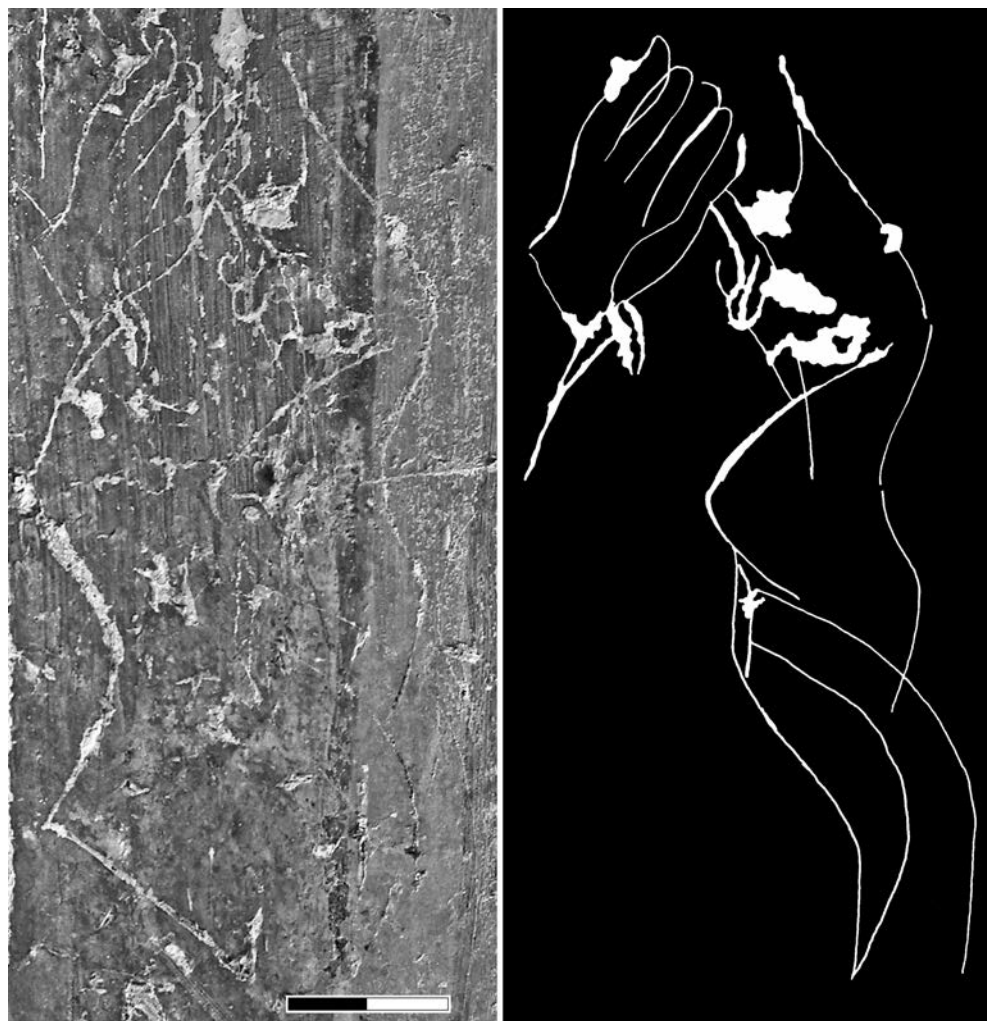

1

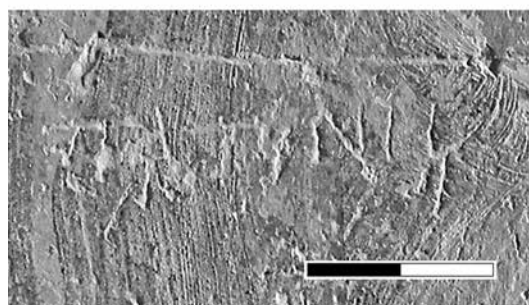
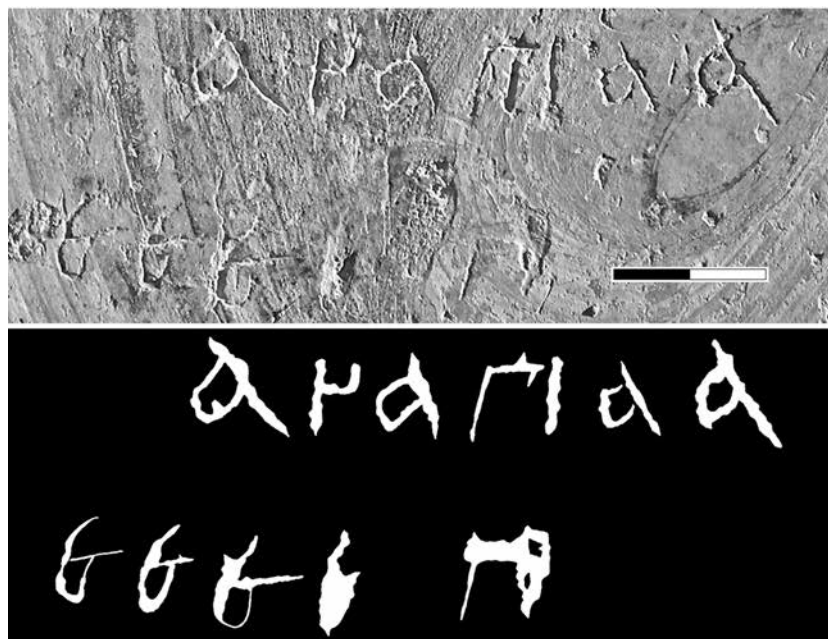

2

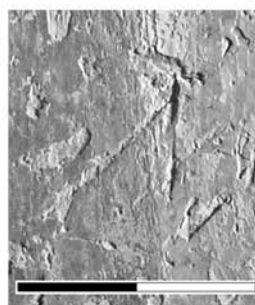
Таблиця СXXXI
Фото та прорис графіті: 1 – № 3944, 2 – № 3945.

Таблиця СXXXII
Фото та прорис графіті № 3946.

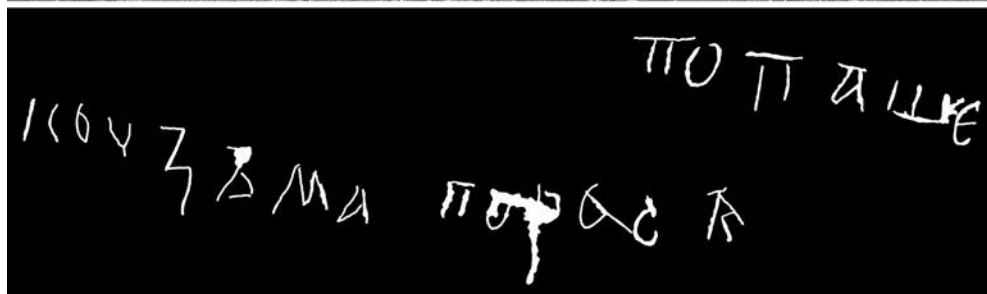
2

3

Таблиця СХХХІІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3947, 2 – № 3948, 3 – № 3949.

1

2

3

Таблиця СXXXIV

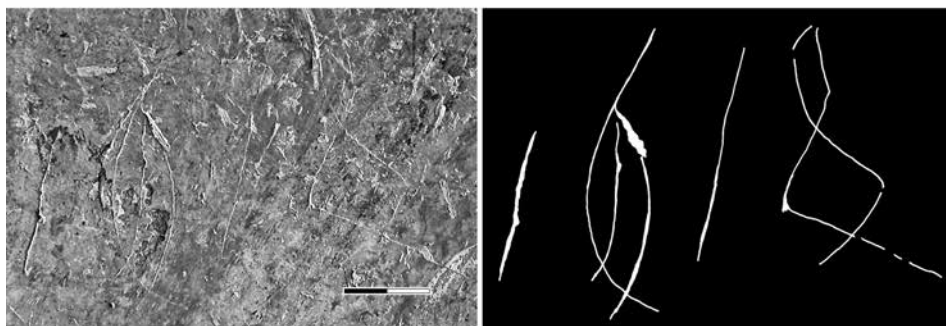
Фото та прорис графіті: 1 – № 123, 2 – № 180, 3 – № 181.

1

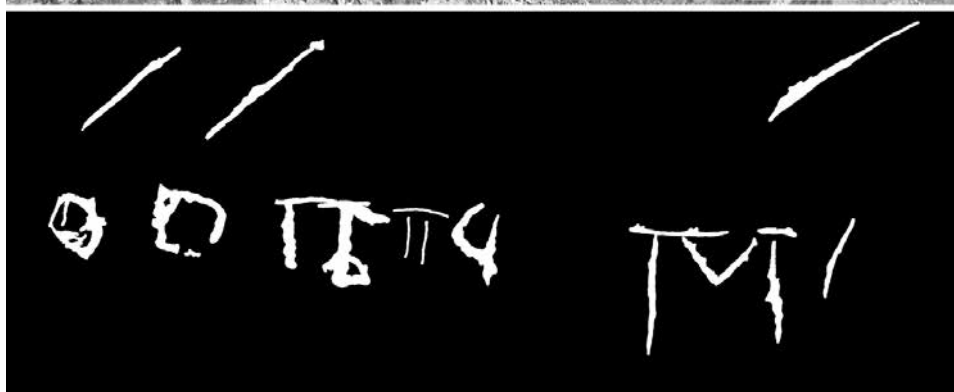
2

3

Таблиця СXXXV

Фото та прорис графіті: 1 – № 182, 2 – № 305, 3 – № 3950.

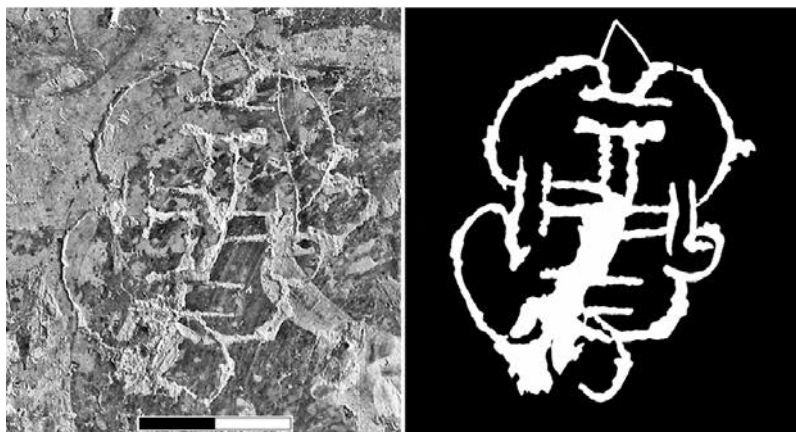
1

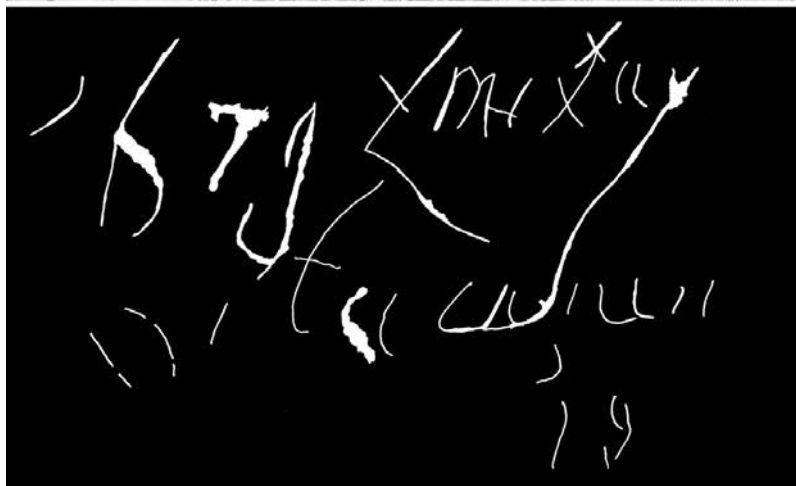
2

Таблиця СXXXVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 3951, 2 – № 3952.

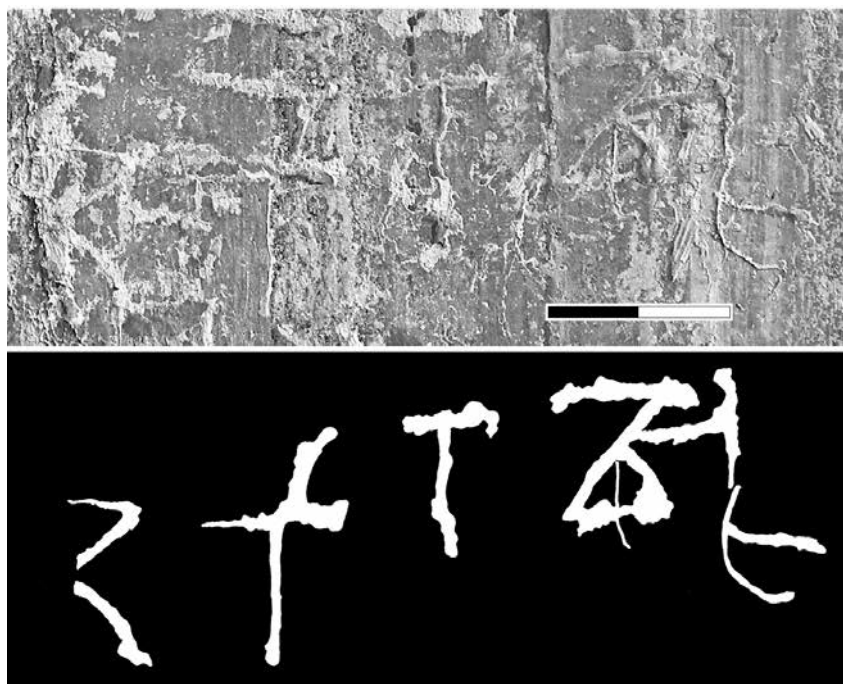
1

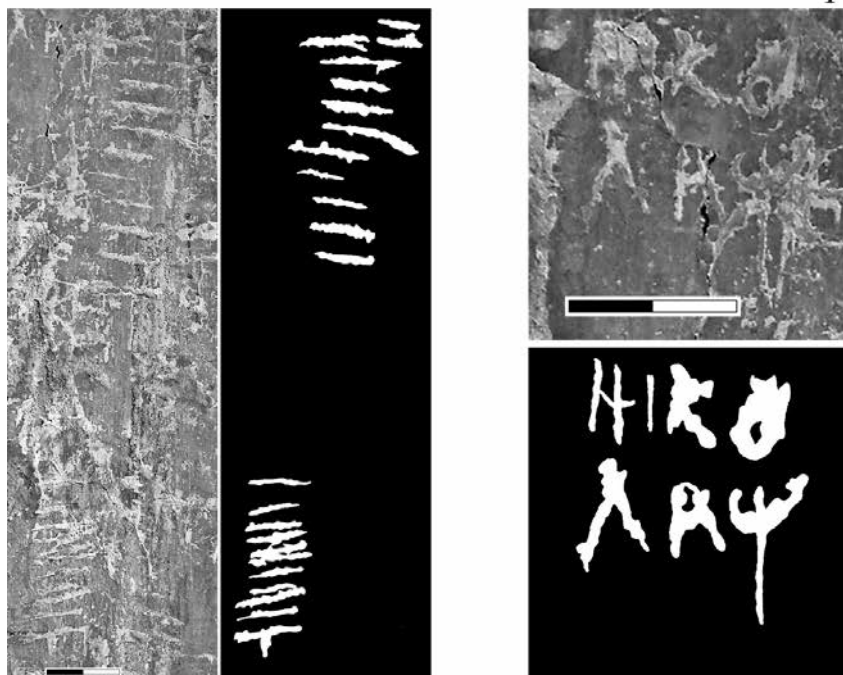
2

Таблиця СXXXVII

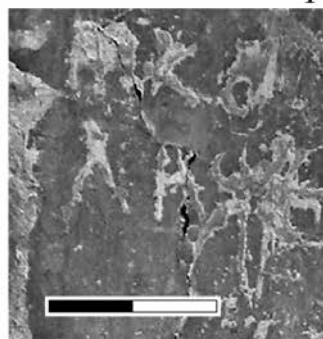
Фото та прорис графіті: 1 – № 3953, 2 – № 3954.

1

2

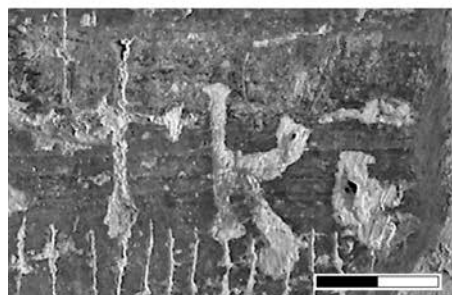
3

Таблиця СXXXVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3955, 2 – № 3956, 3 – № 3957.

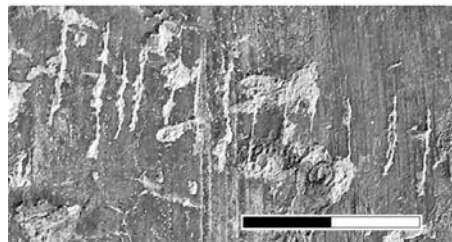
1

2

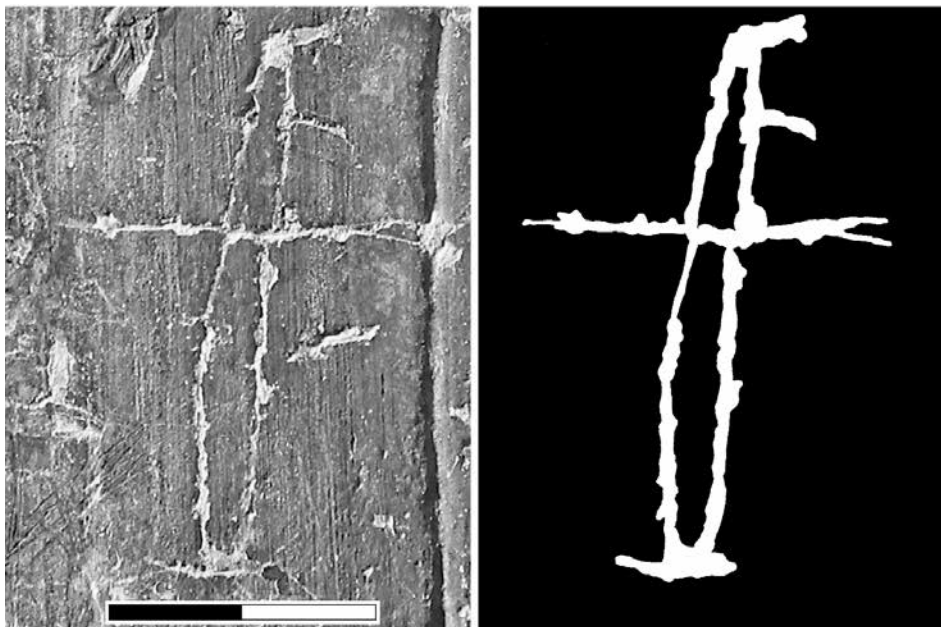
3

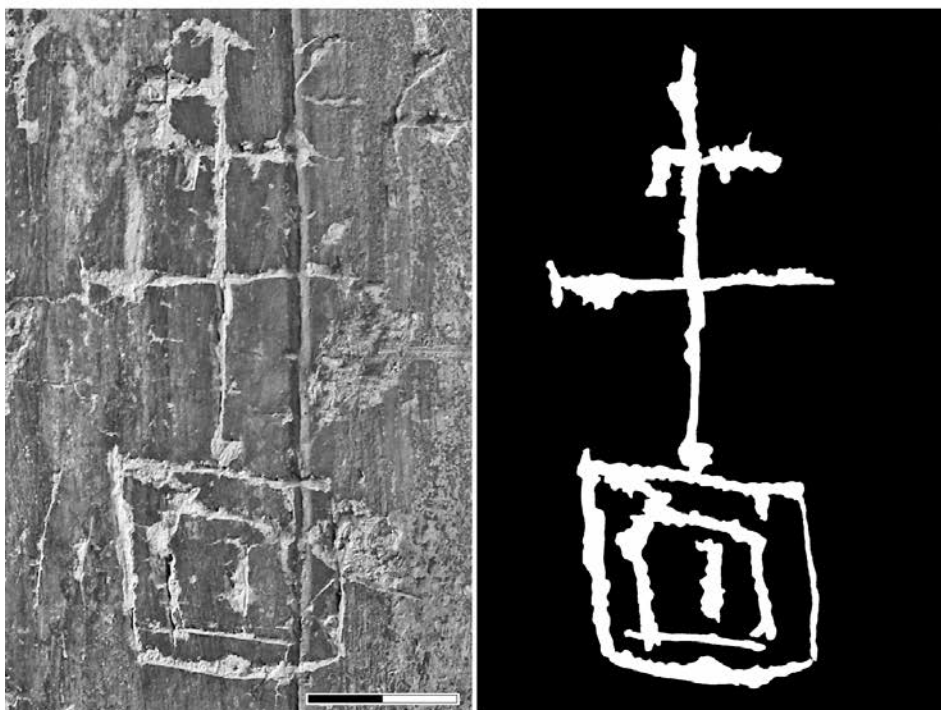
4

Таблиця СXXXIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3958, 2 – № 3959, 3 – № 3960, 4 – № 3961.

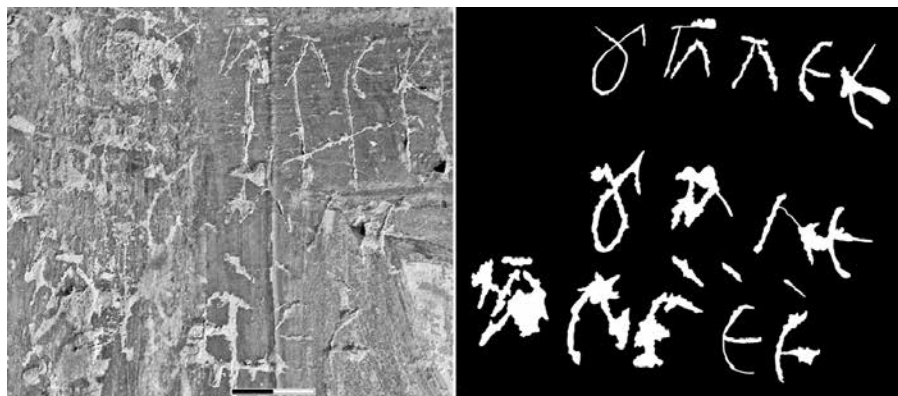
1

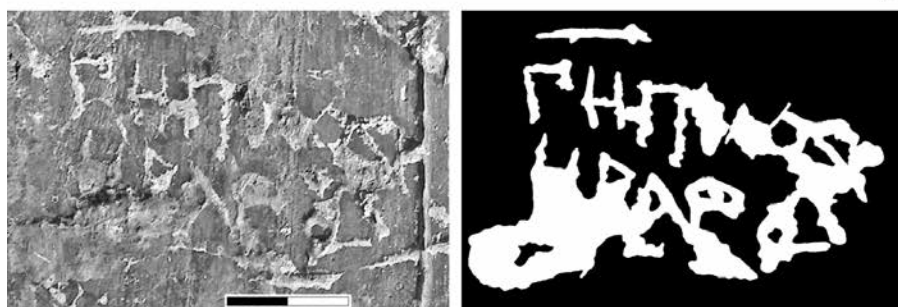
2

Таблиця СХЛ

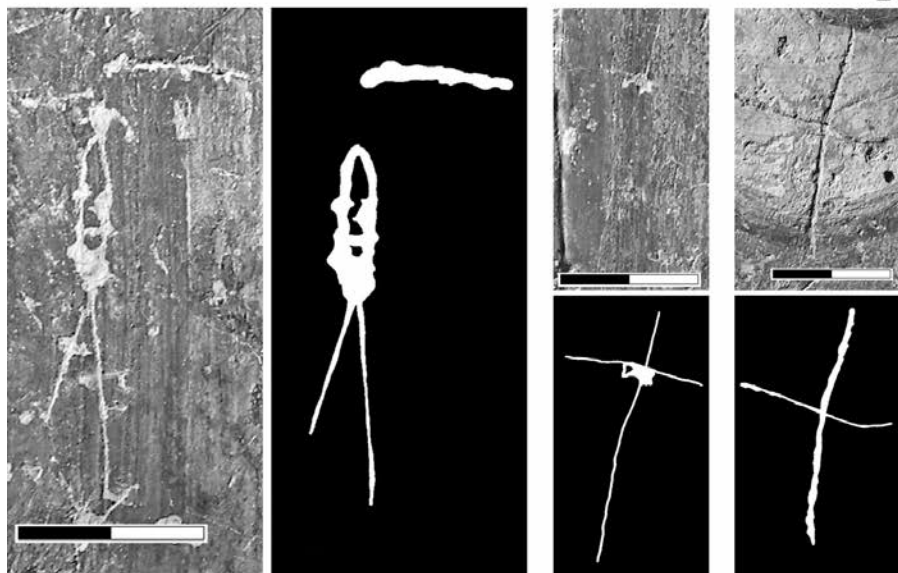
Фото та прорис графіті: 1 – № 3962, 2 – № 3963.

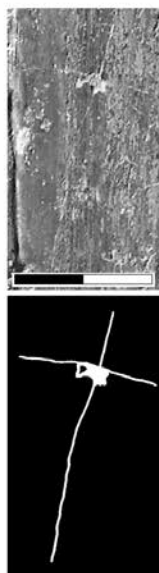
1

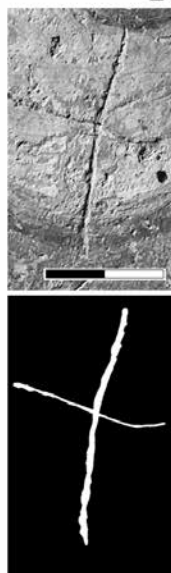
2

3

4

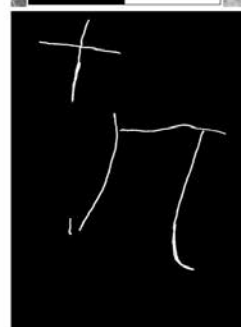
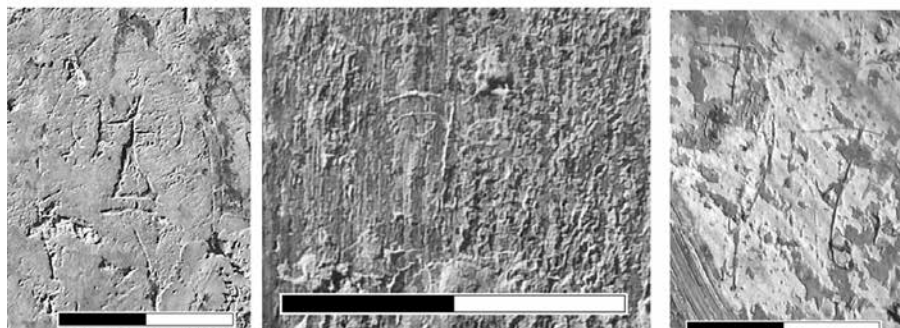
5

Таблиця СХLІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3964, 2 – № 3965, 3 – № 3966,
4 – № 3967, 5 – № 3968.

1

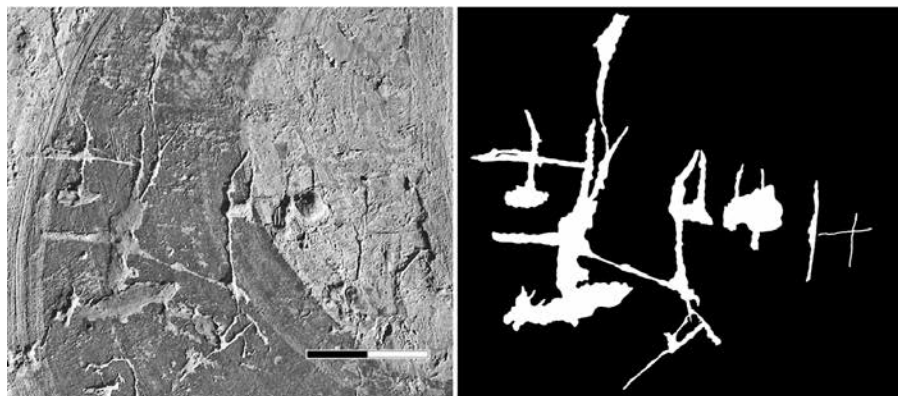
2

3

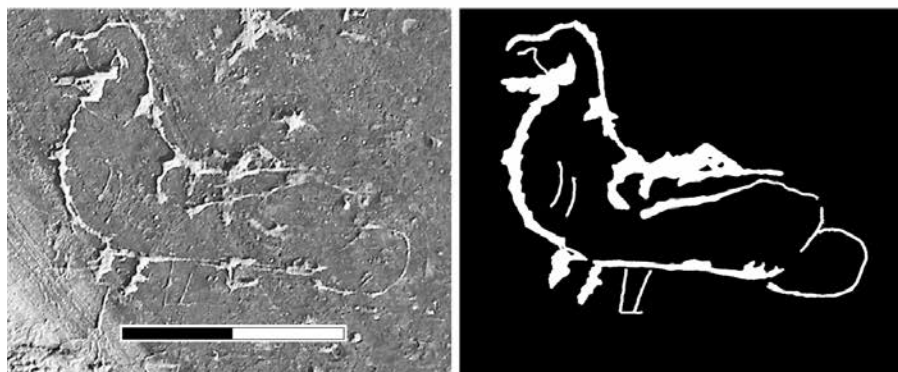
4

Таблиця СХЛІІ

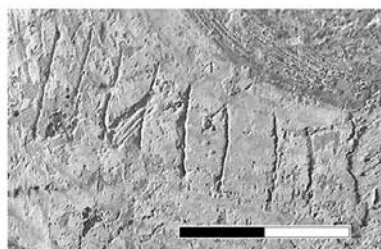
Фото та прорис графіті: 1 – № 3969, 2 – № 3970, 3 – № 3971, 4 – № 3972.

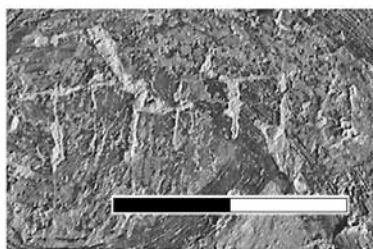
1

2

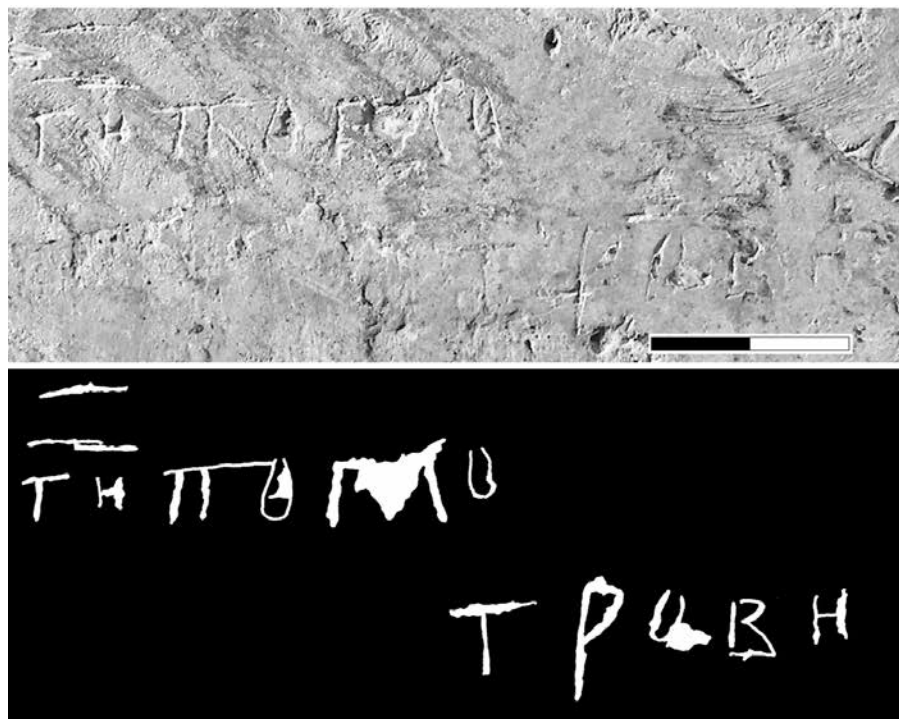
3

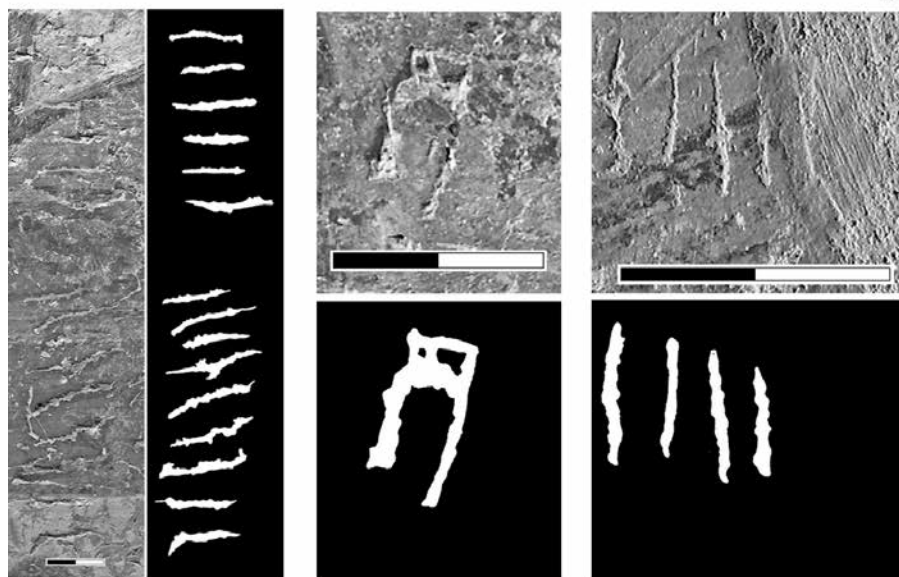
4

Таблиця СХLІІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 3973, 2 – № 3974, 3 – № 3975, 4 – № 3976.

1

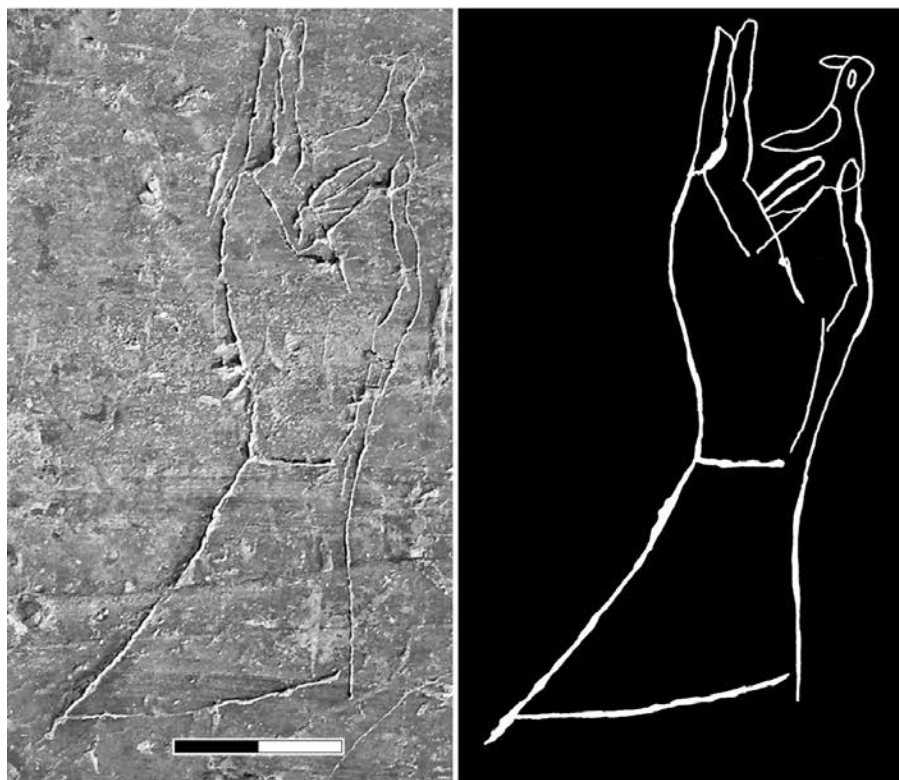
2

3

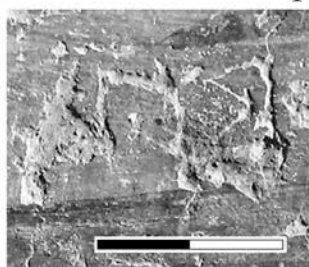
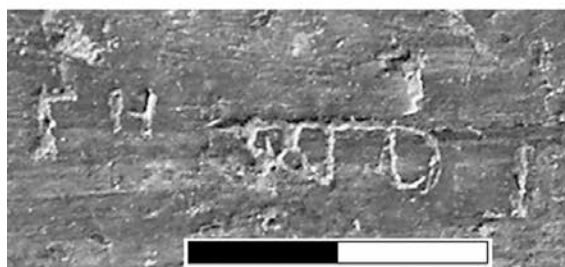
4

Таблиця CXLIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3977, 2 – № 3978, 3 – № 3979, 4 – № 3980.

1

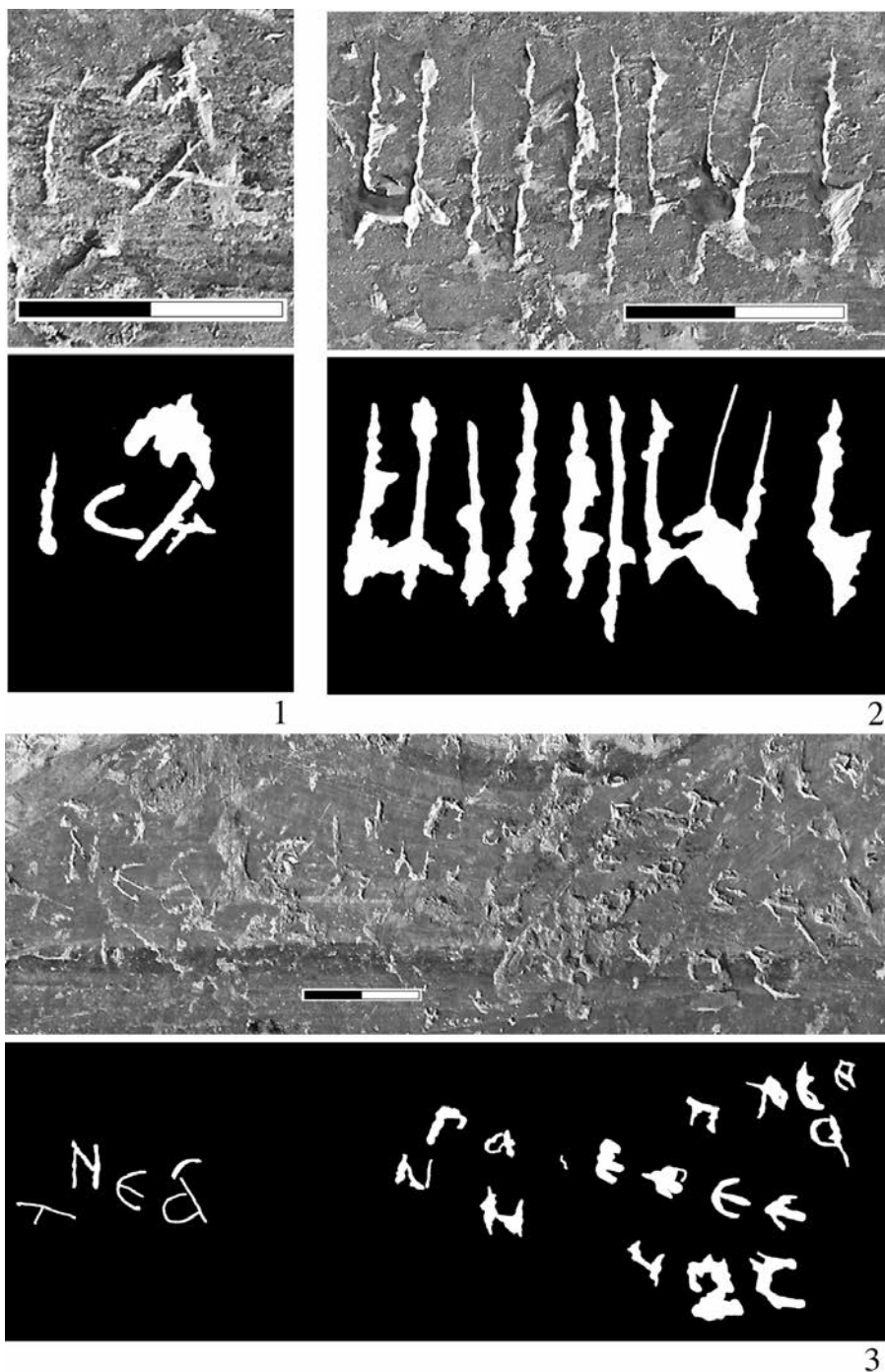
2

3

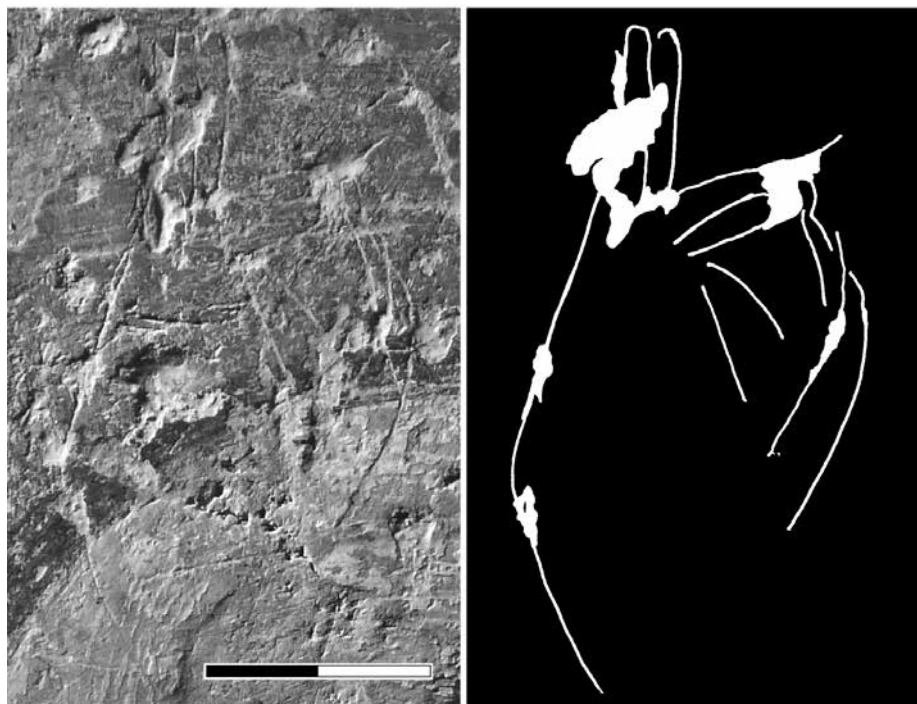
Таблиця CXLV

Фото та прорис графіті: 1 – № 3981 та № 3982, 2 – № 3983, 3 – № 3984.

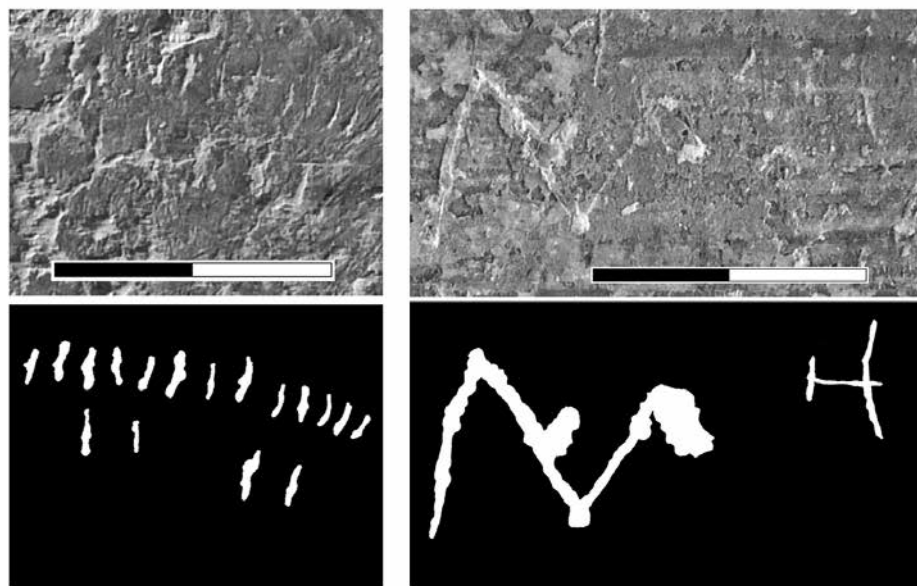

Таблиця CXLVI

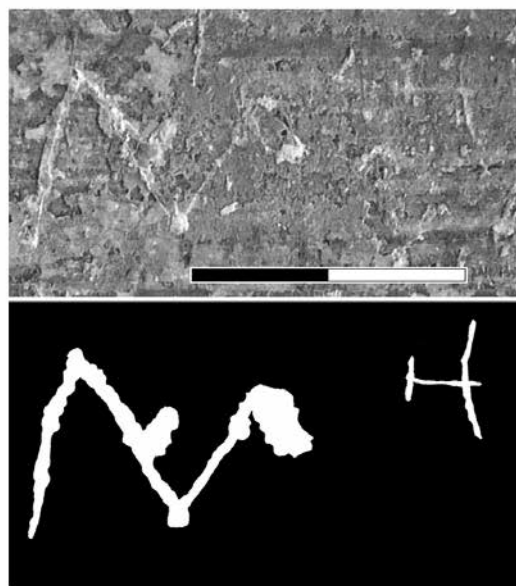
Фото та прорис графіті: 1 – № 3985, 2 – № 3986, 3 – № 3987.

1

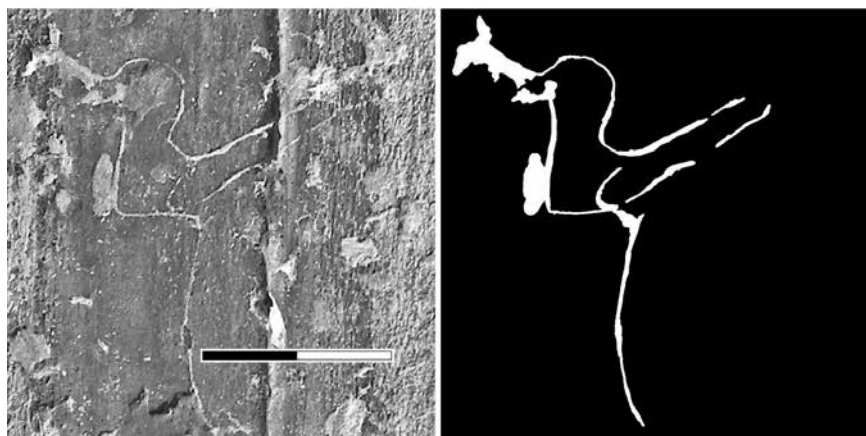
2

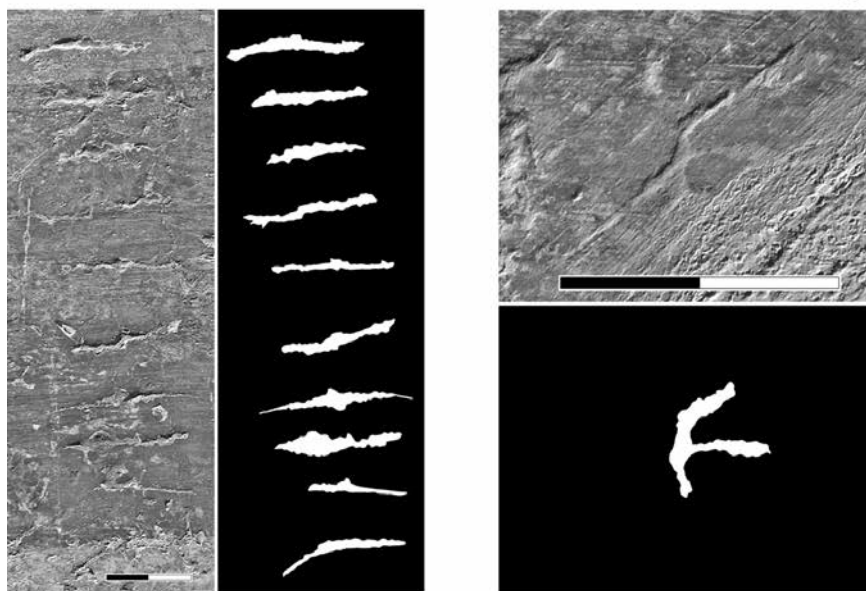
3

Таблиця CXLVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3988, 2 – № 3989, 3 – № 3990.

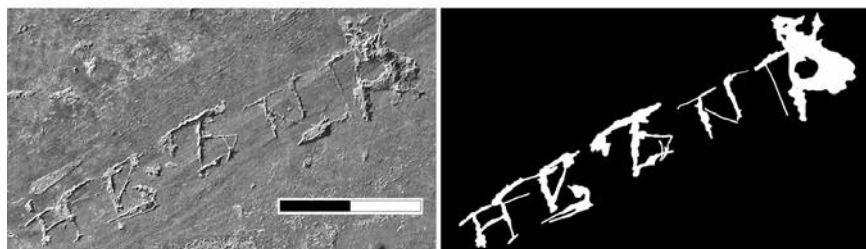

1

2

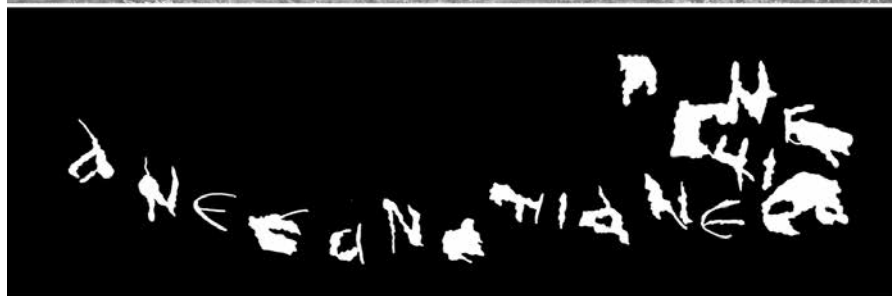
3

4

Таблиця CXLVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 3991, 2 – № 3992, 3 – № 3993, 4 – № 3994.

1

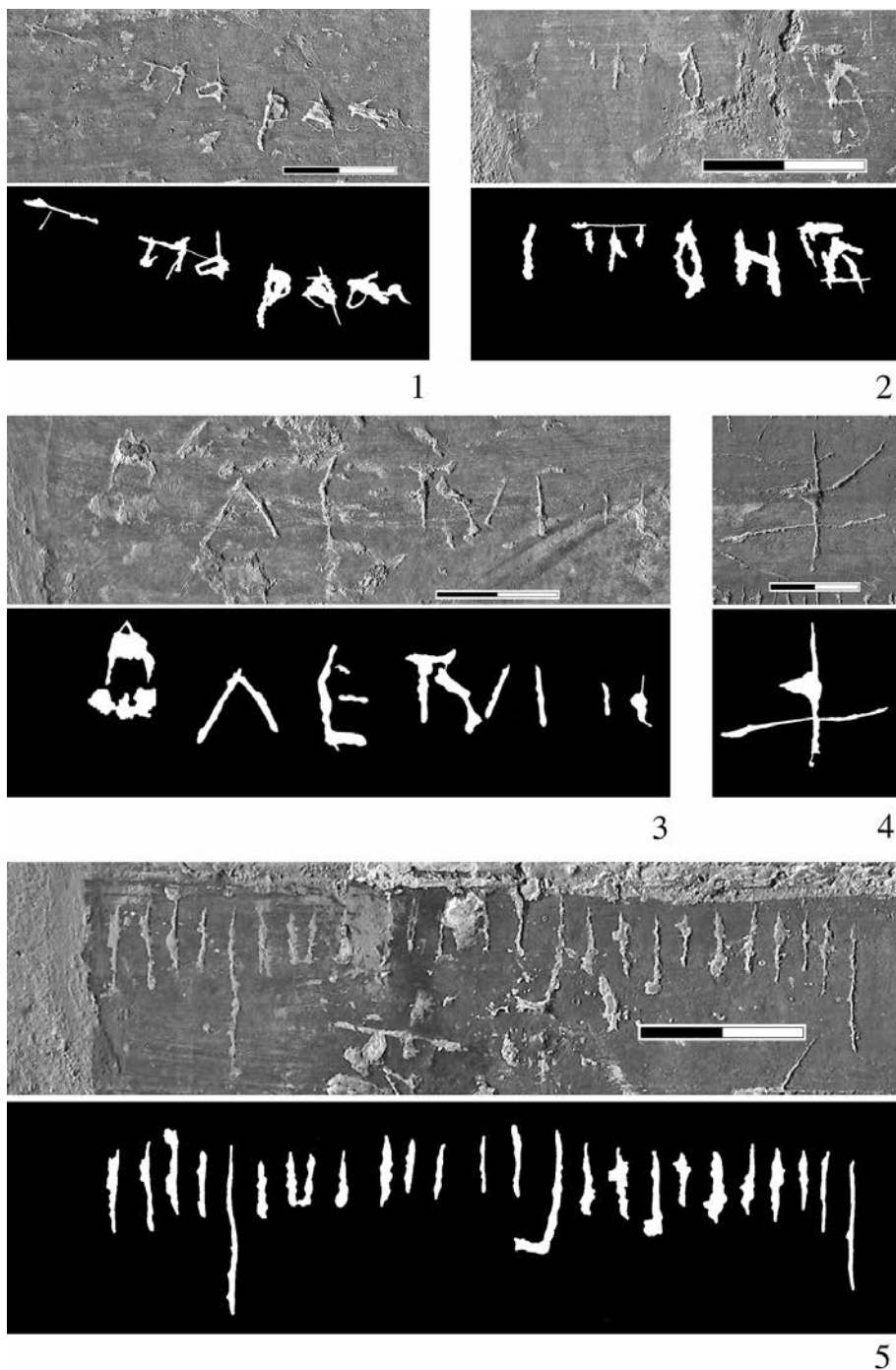
2

3

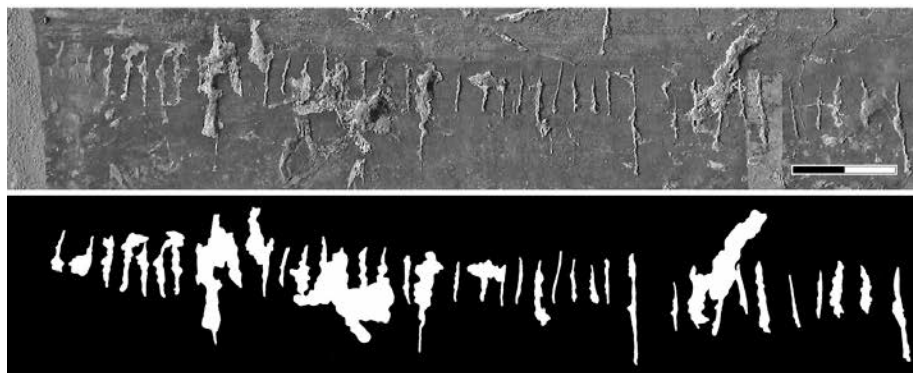
Таблиця CXLIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 3995, 2 – № 3996, 3 – № 3997.

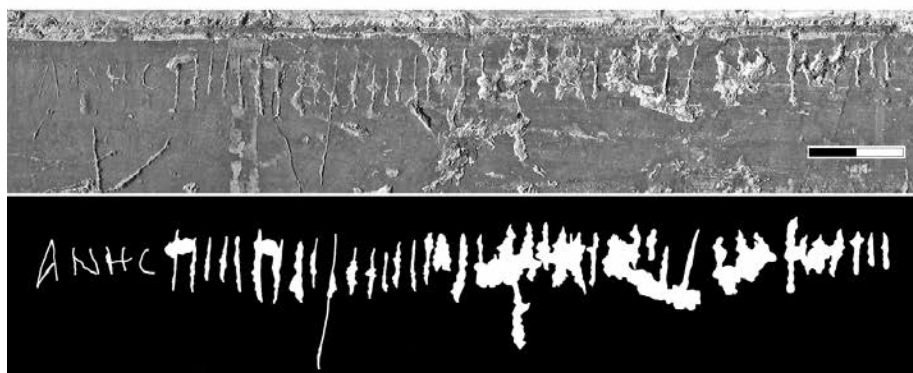

Таблиця СL

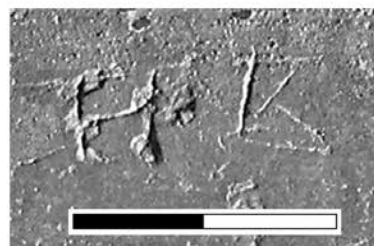
Фото та прорис графіті: 1 – № 3998, 2 – № 3999, 3 – № 4000,
4 – № 4001, 5 – № 4002.

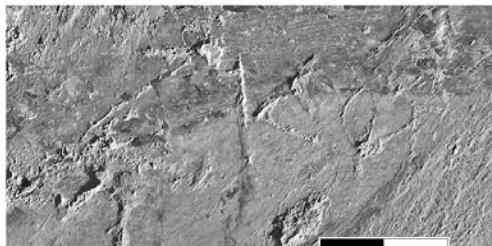
1

2

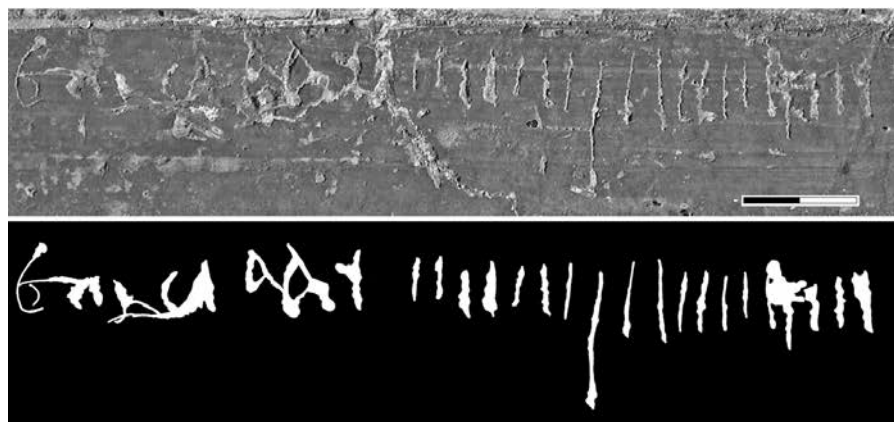
3

4

Таблиця СЛІ

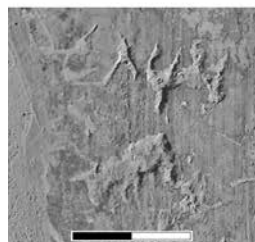
Фото та прорис графіті: 1 – № 4003, 2 – № 4004, 3 – № 4005, 4 – № 4006.

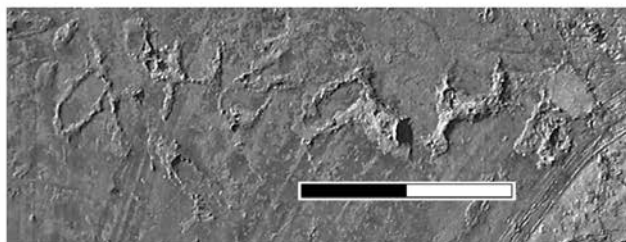
1

2

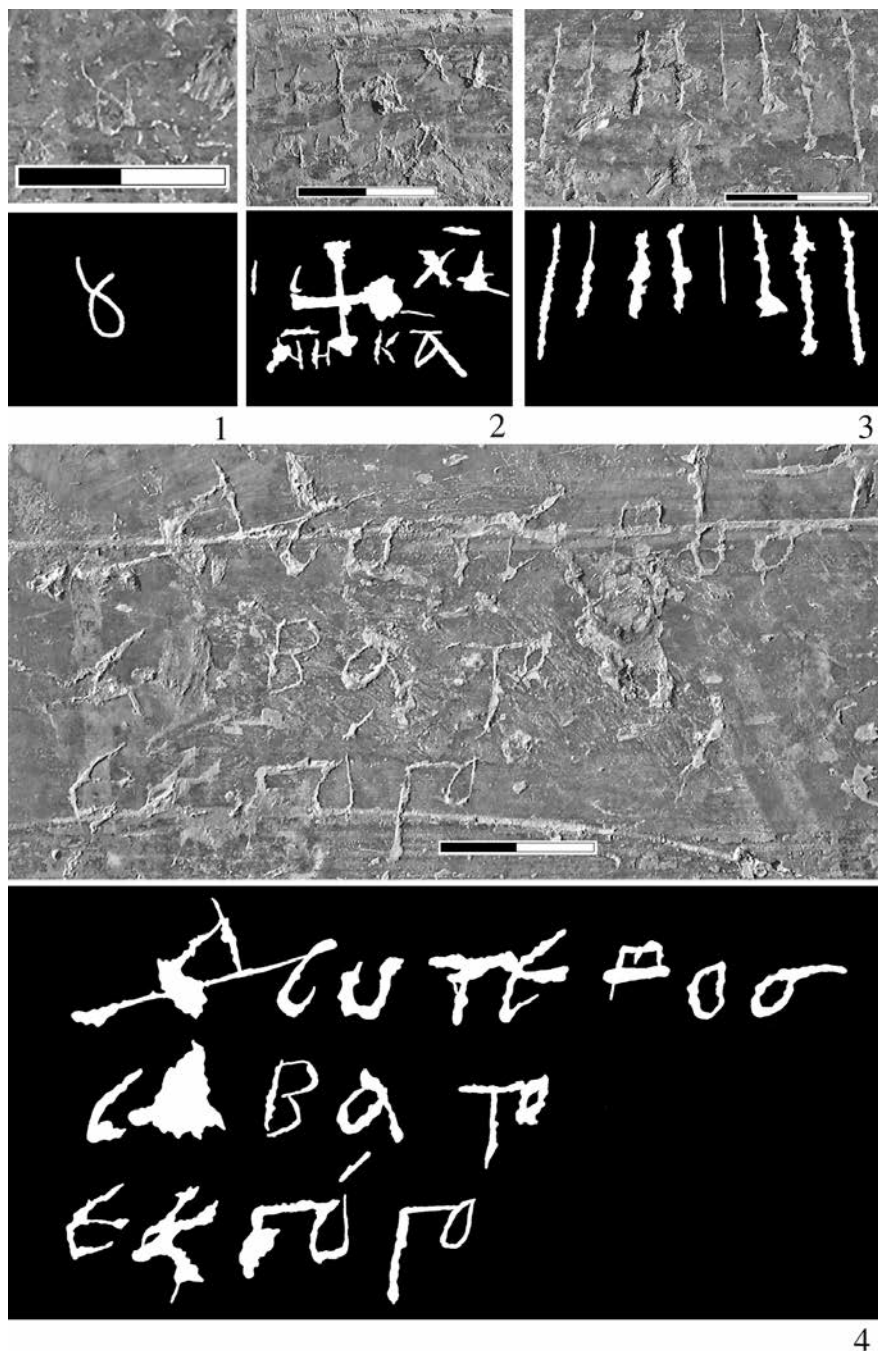
3

4

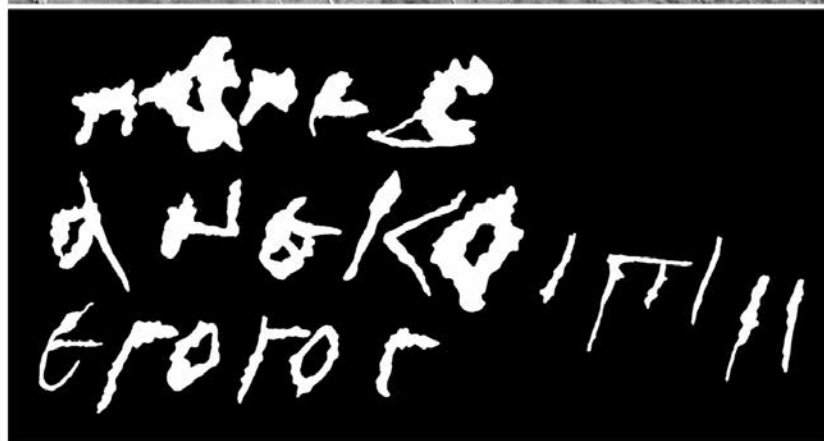
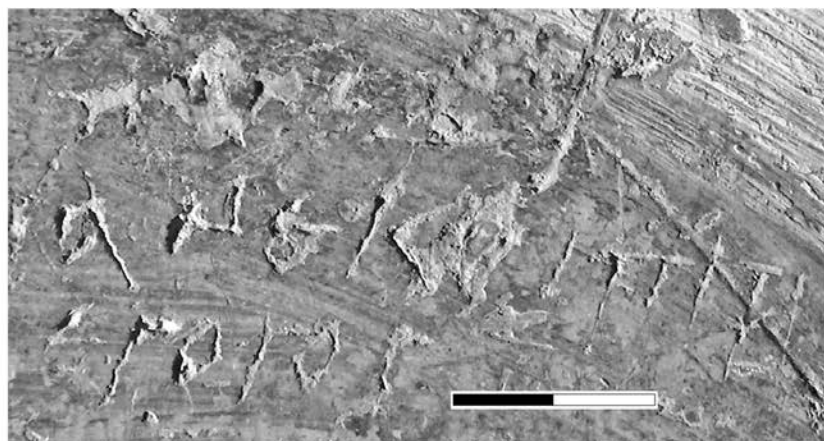
Таблиця СЛІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 4007, 2 – № 4008, 3 – № 4009, 4 – № 4010.

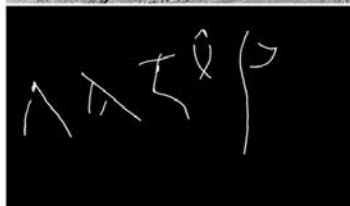
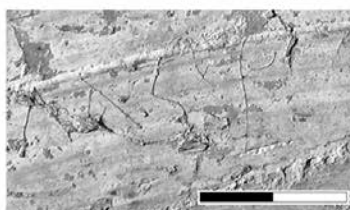
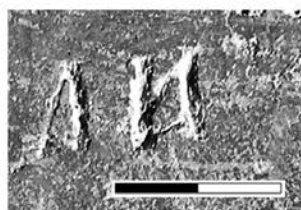
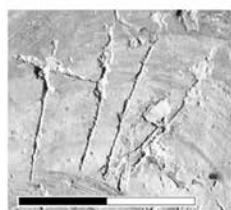

Таблиця CLIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 4014, 2 – № 4015, 3 – № 4016, 4 – № 4017.

1

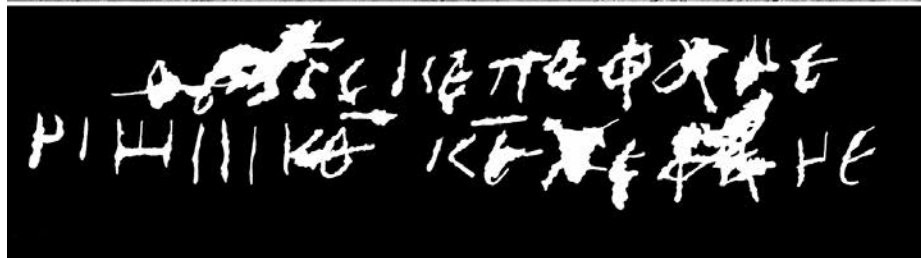
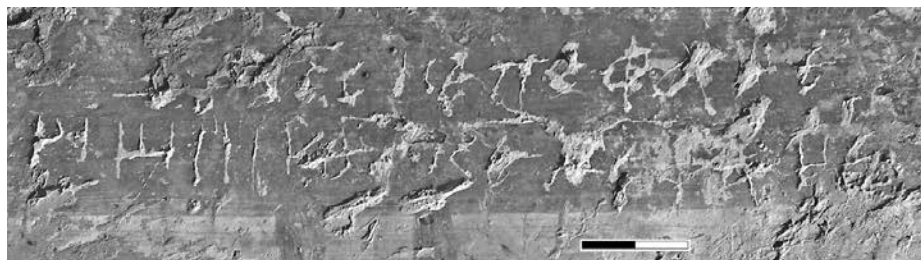
2

3

4

Таблиця CLV

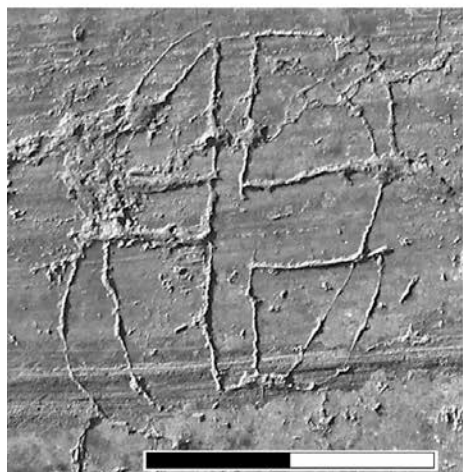
Фото та прорис графіті: 1 – № 4018, 2 – № 4019, 3 – № 4020, 4 – № 4021.

1

2

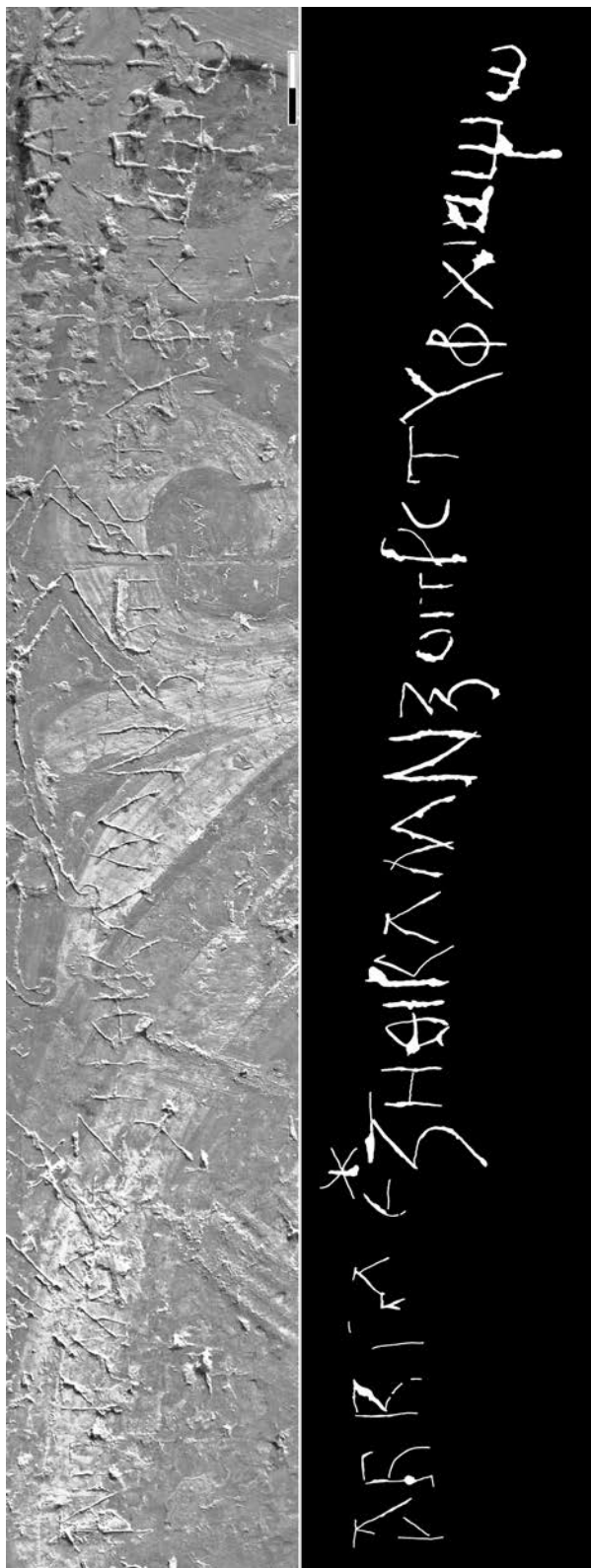
3

Таблиця CLVI

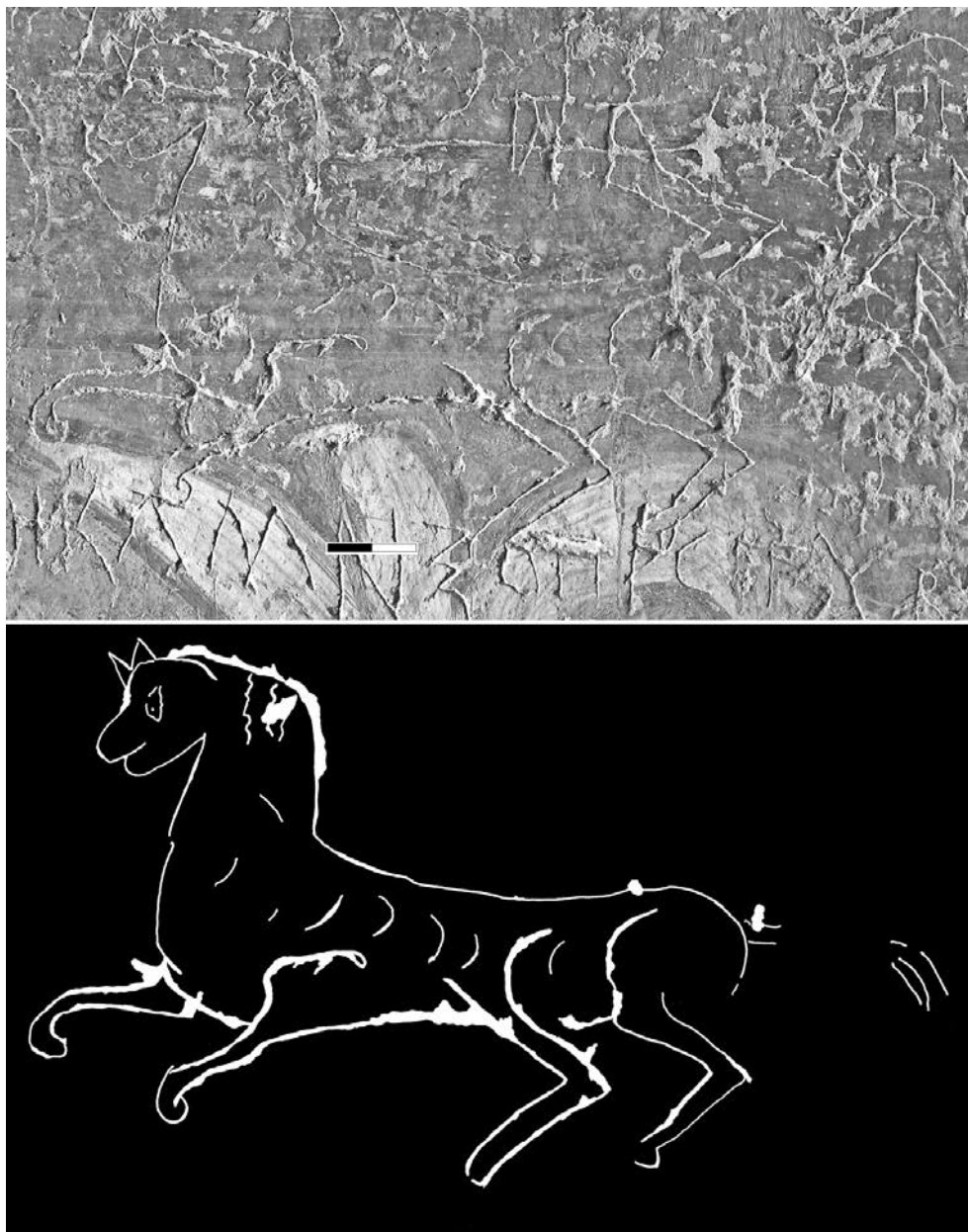
Фото та прорис графіті: 1 – № 4022, 2 – № 4023, 3 – № 4024.

Таблиця CLVII
Фото та прорис графіті № 95.

Таблиця СІVІІІ
Фото та прорис графіті № 100.

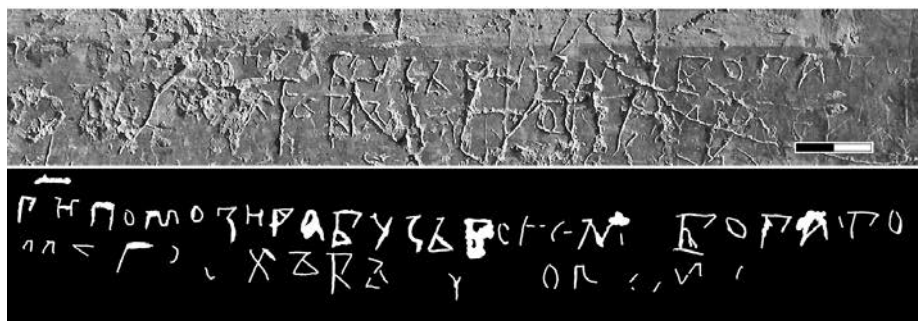

Таблиця СLIX
Фото та прорис графіті № 278.

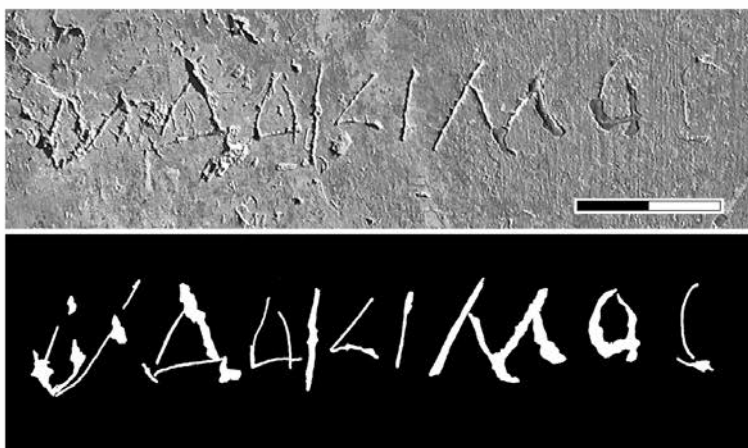

Таблиця CLX

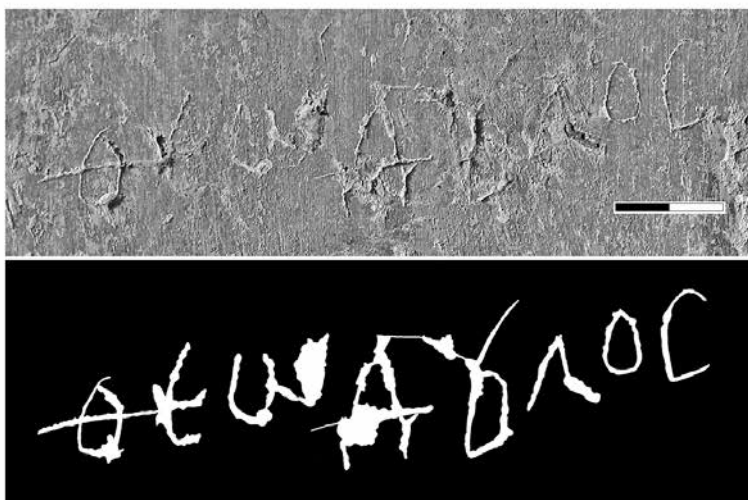
Фото та прорис графіті № 278а та № 279.

1

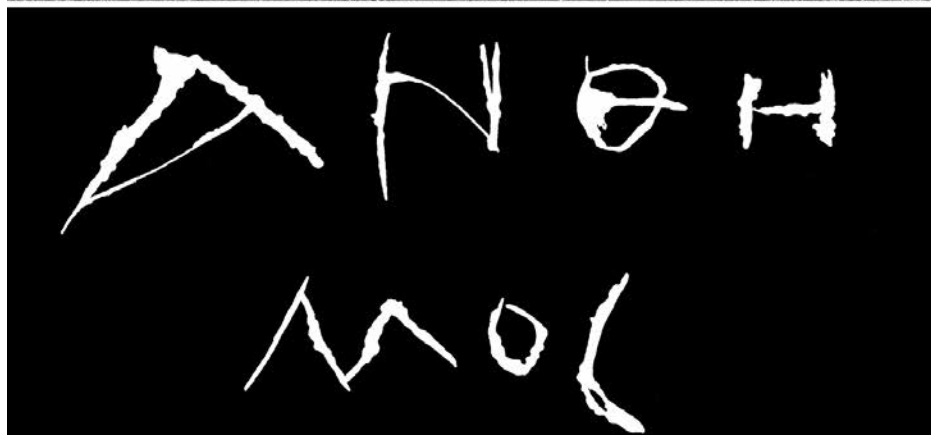
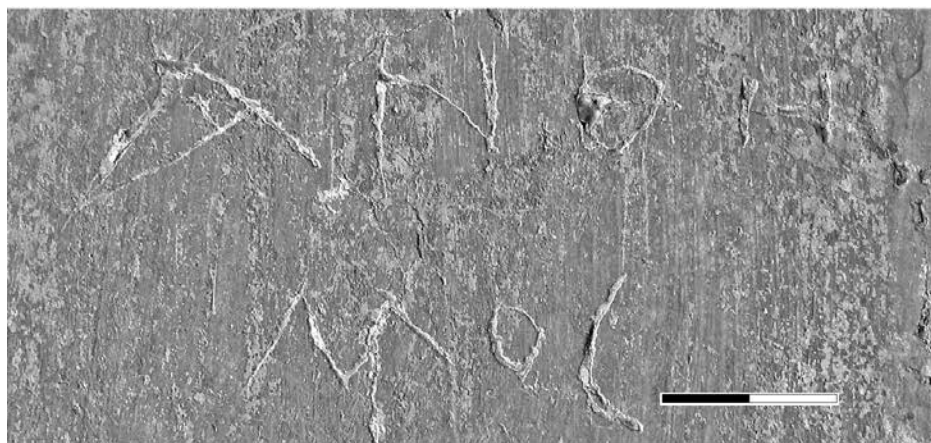
2

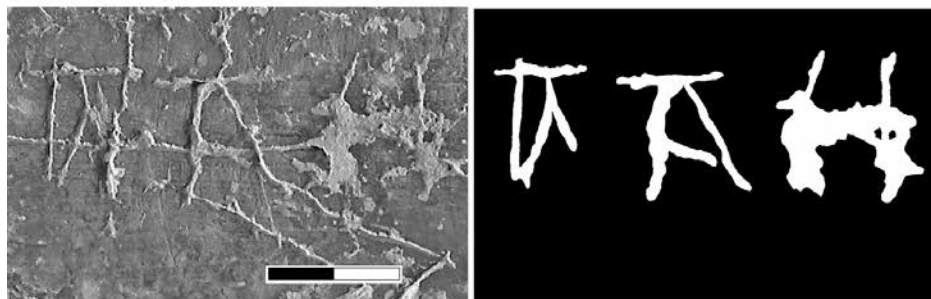
3

Таблиця CLXI

Фото та прорис графіті: 1 – № 279а, 2 – № 306, 3 – № 306а.

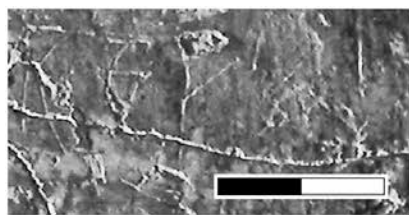
1

2

Таблиця CLXII

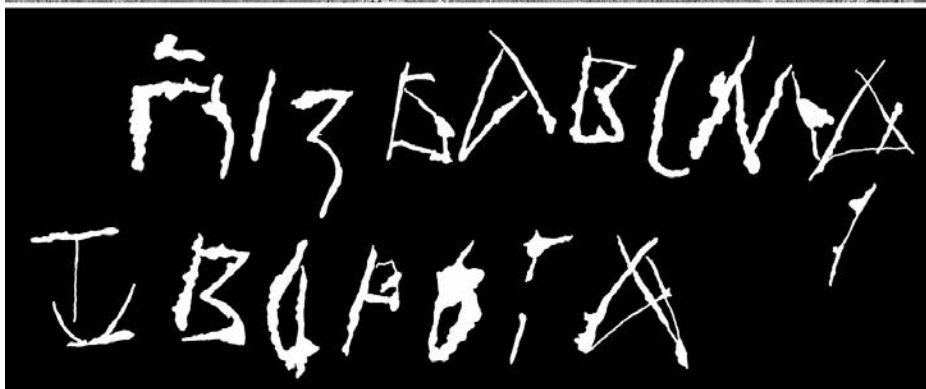
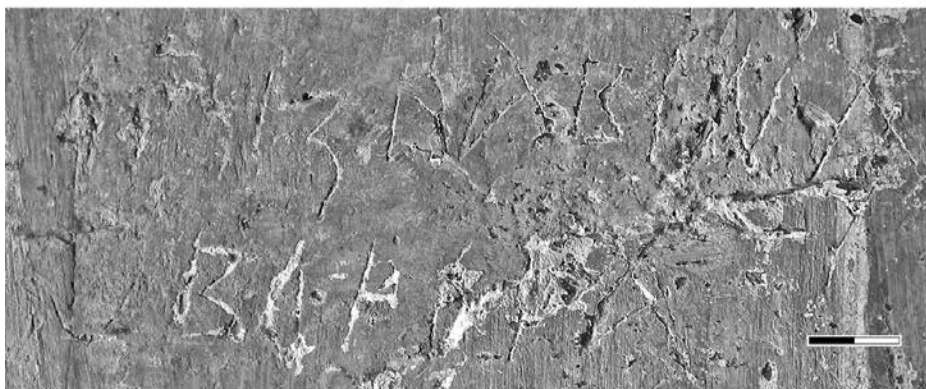
Фото та прорис графіті: 1 – № 3066, 2 – № 4025.

1

2

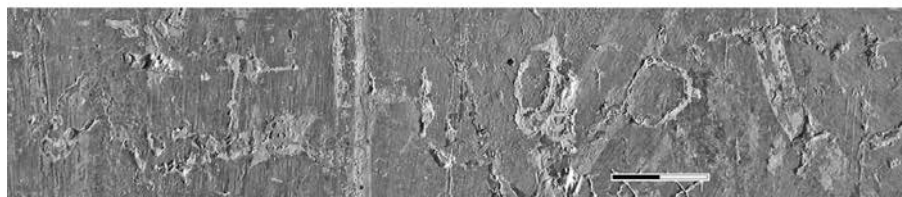
3

Таблиця CLXIII

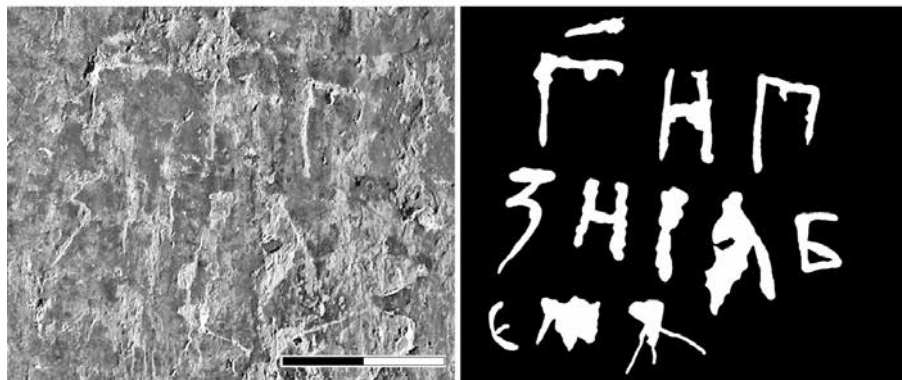
Фото та прорис графіті: 1 – № 4026, 2 – № 4027, 3 – № 4028.

1

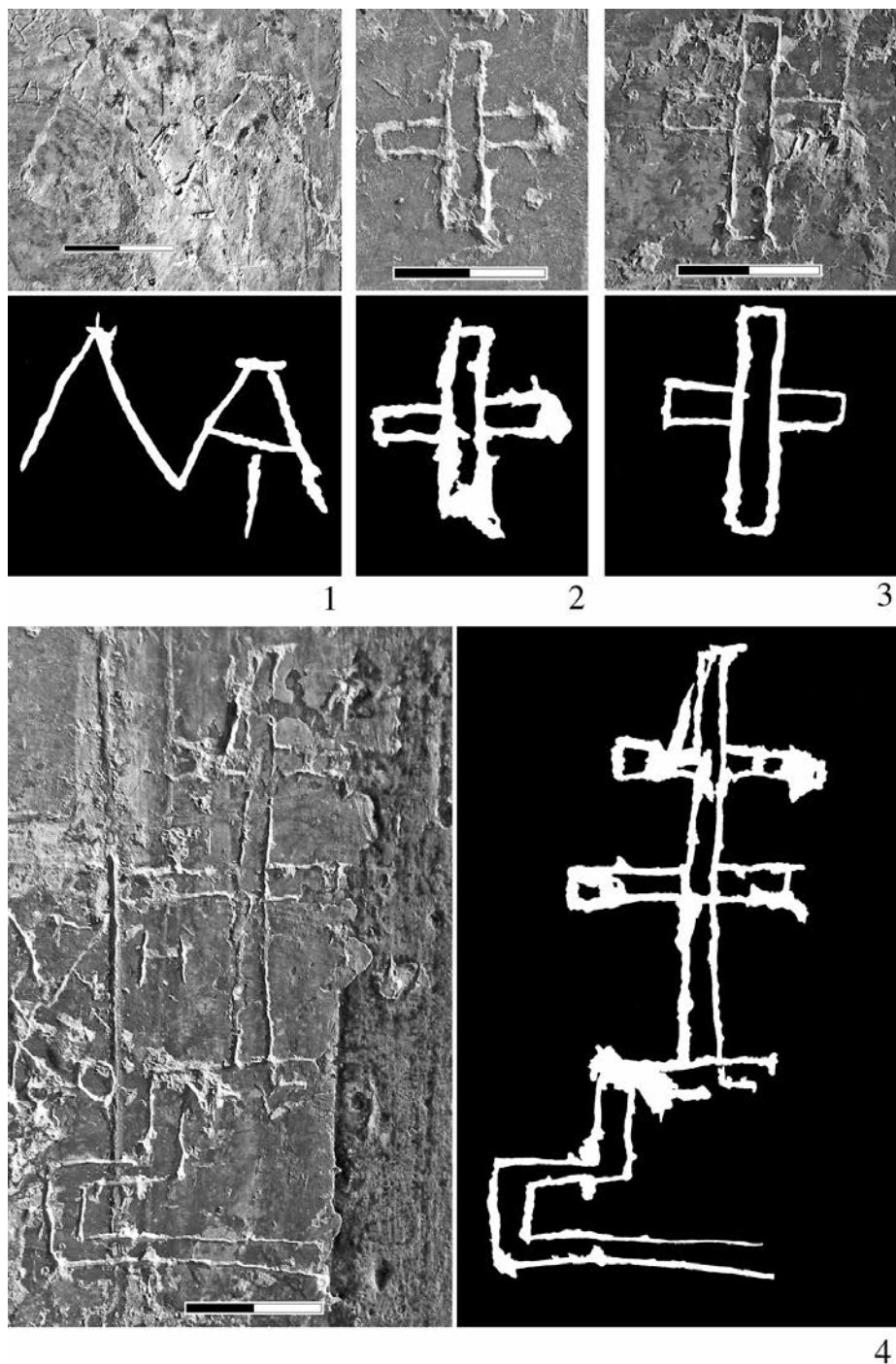
2

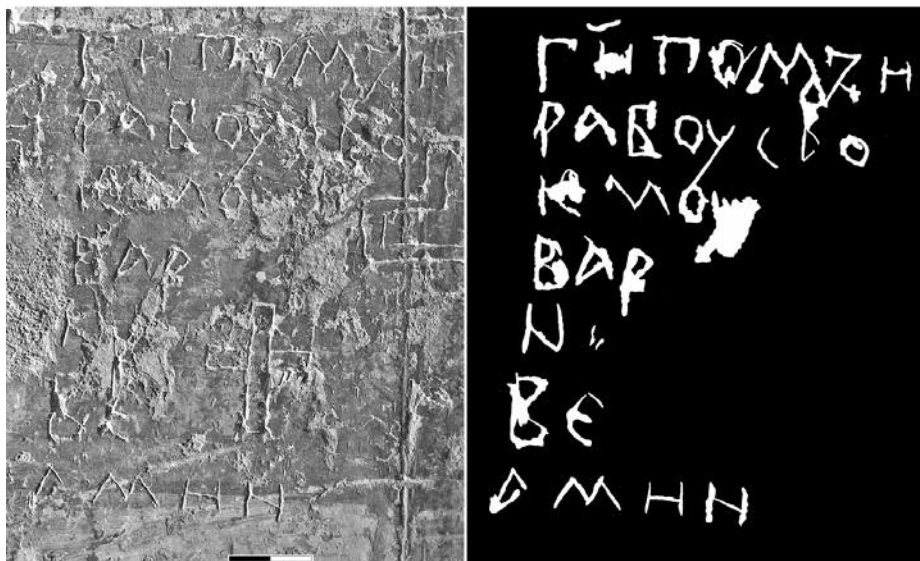
3

Таблиця CLXIV

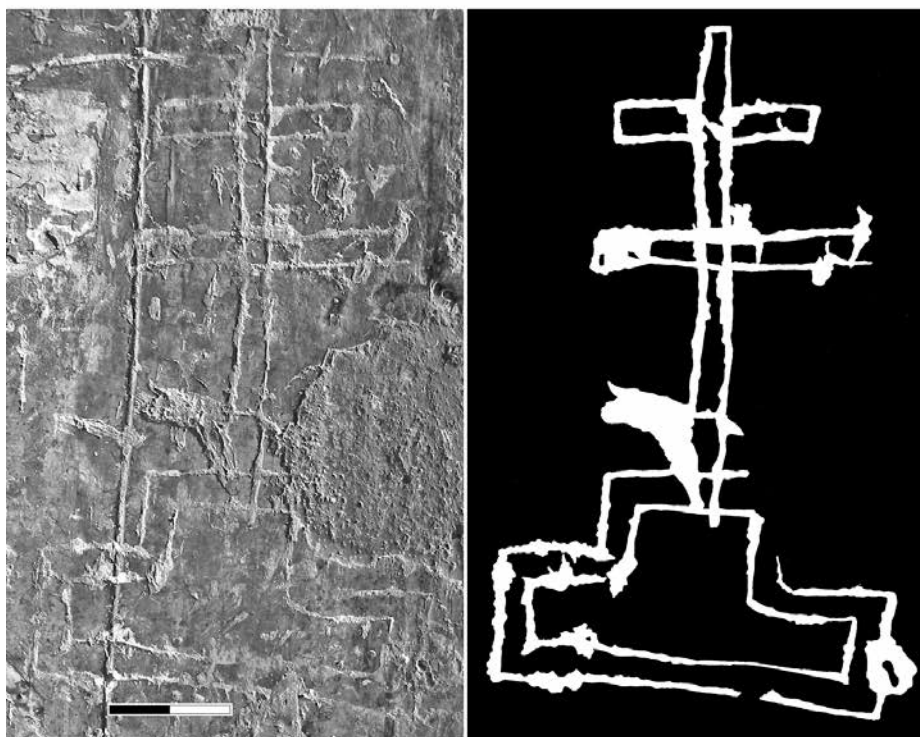
Фото та прорис графіті: 1 – № 4029, 2 – № 4030, 3 – № 4031.

Таблиця CLXV
Фото та прорис графіті: 1 – № 4032, 2 – № 4033, 3 – № 4034, 4 – № 4035.

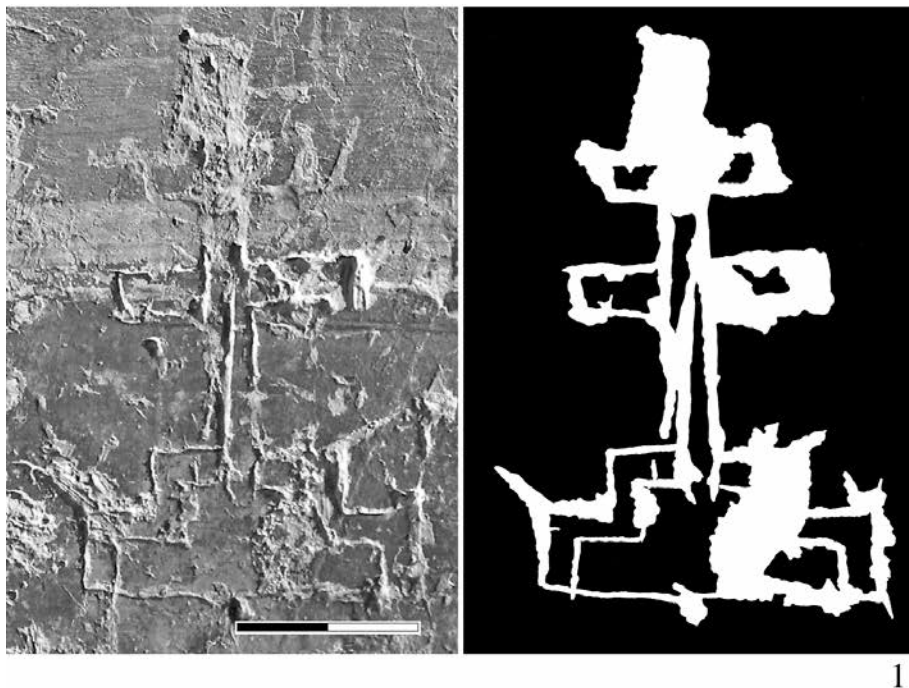
1

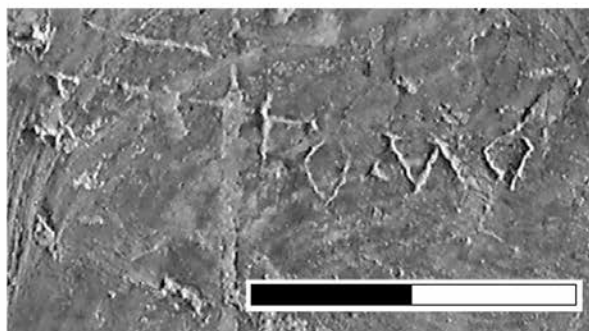
2

Таблиця CLXVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 4036, 2 – № 4037.

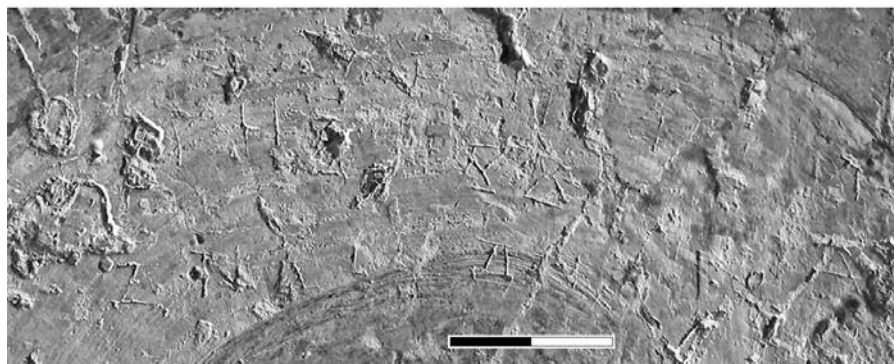
2

3

Таблиця CLXVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 4038, 2 – № 4039, 3 – № 4040.

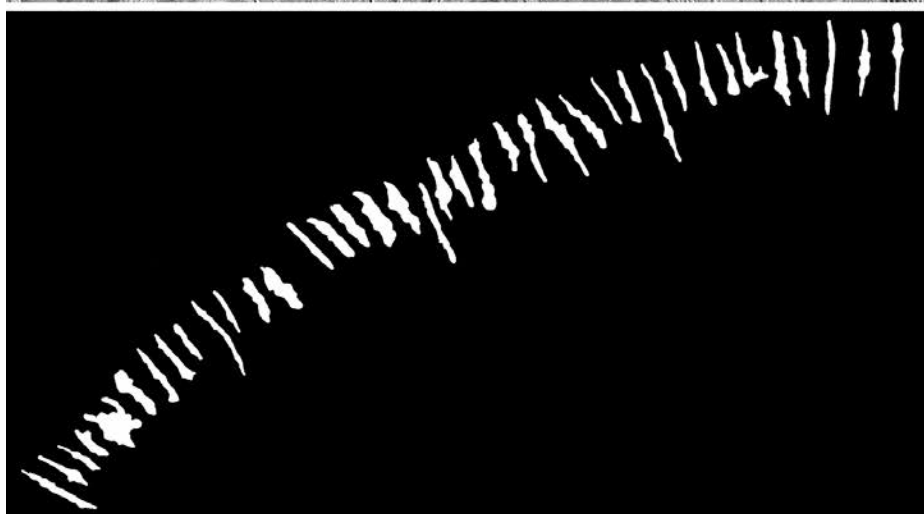
1

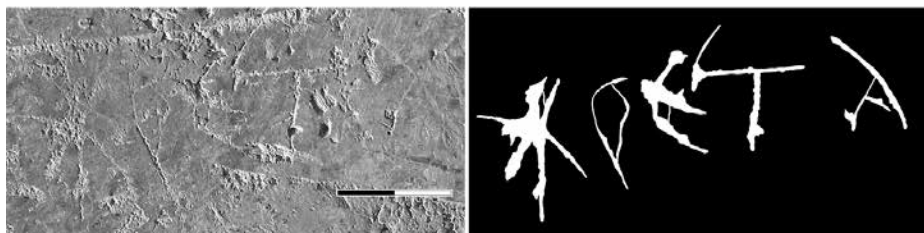
2

Таблиця CLXVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 4041, 2 – № 4042.

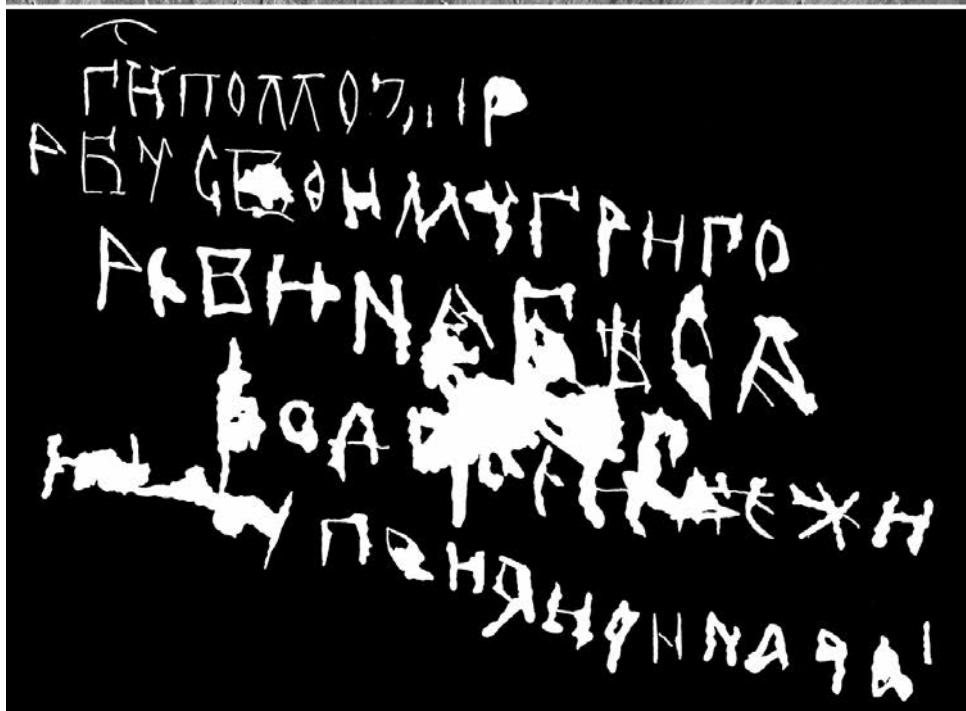
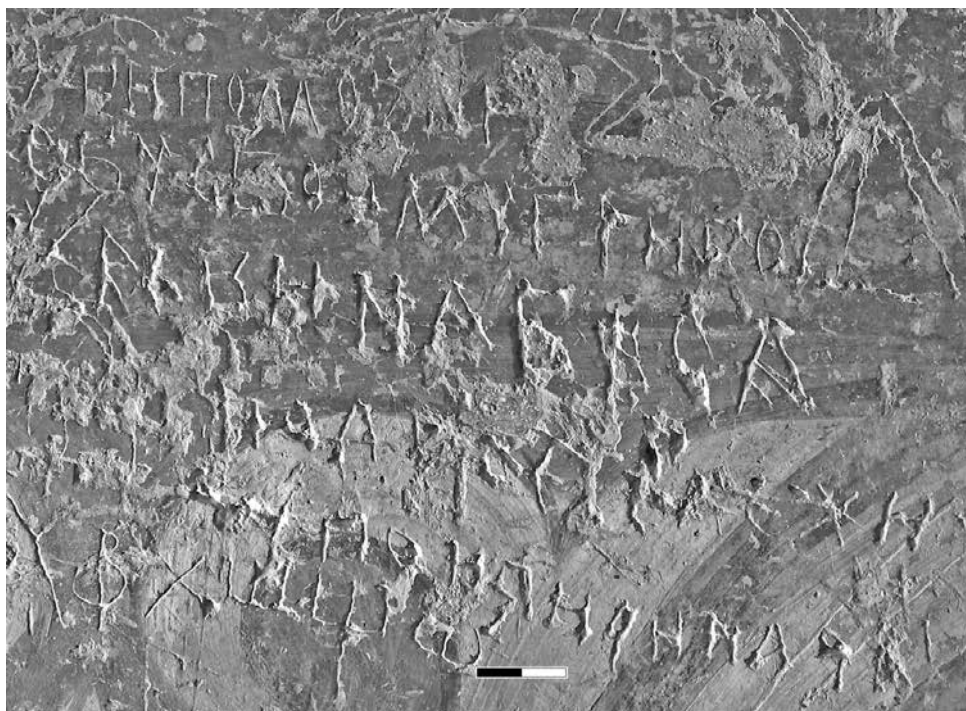
1

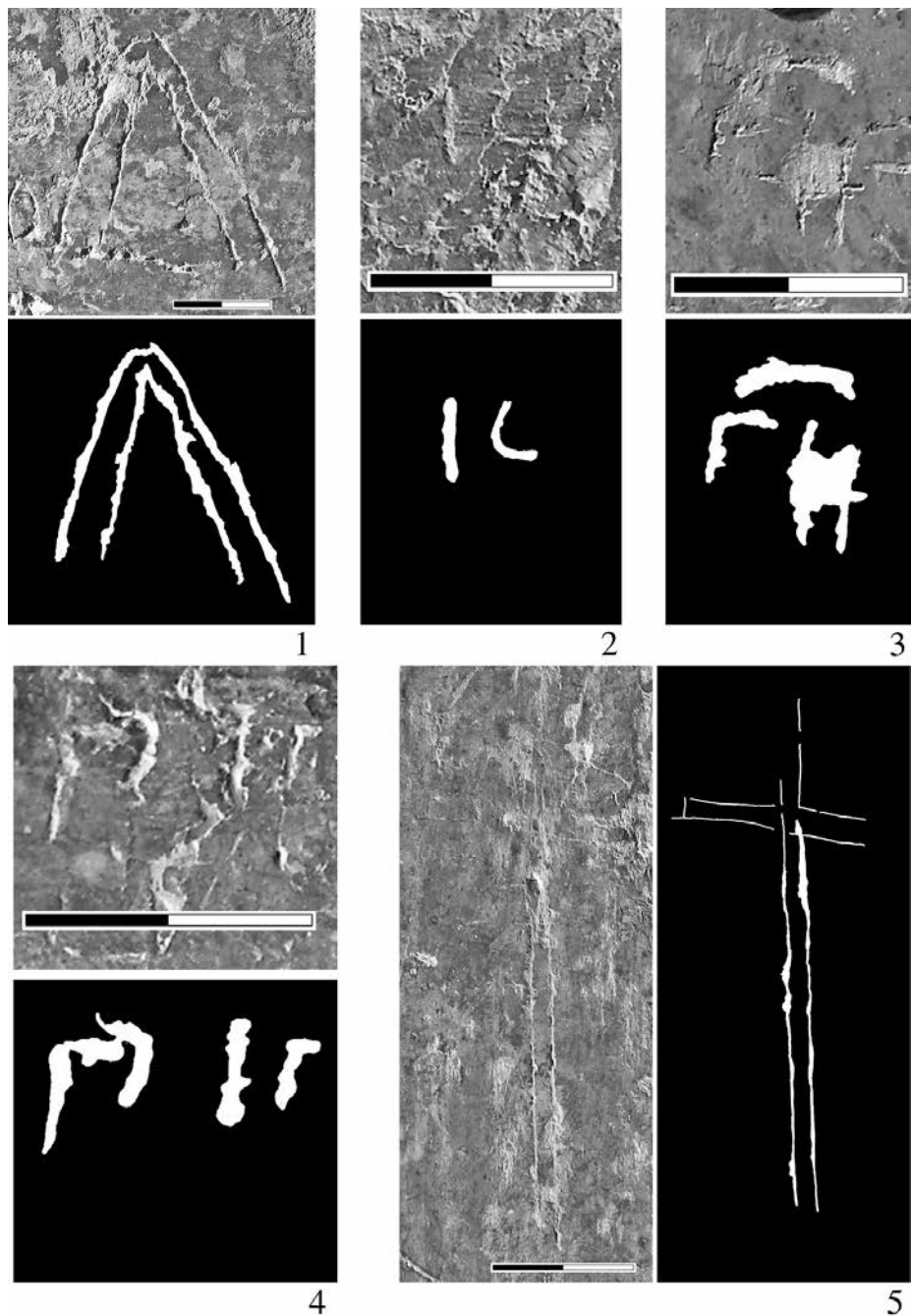
2

Таблиця CLXIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 4043, 2 – № 4044.

Таблиця CLXX
Фото та прорис графіті № 4045.

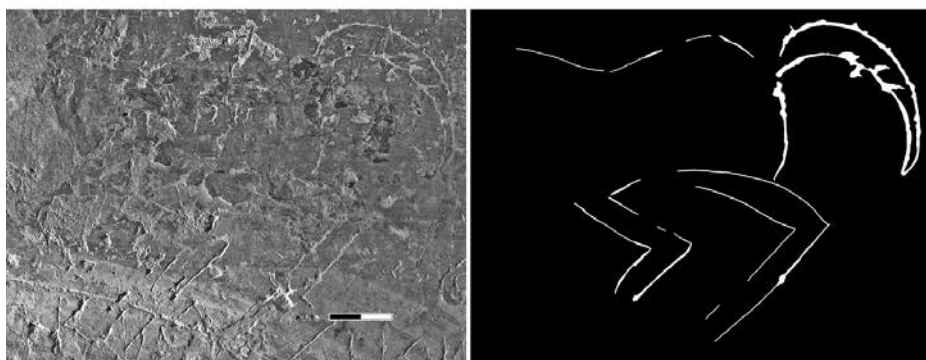

Таблиця CLXXI

Фото та прорис графіті: 1 – № 4046, 2 – № 4047, 3 – № 4048,
4 – № 4049, 5 – № 4050.

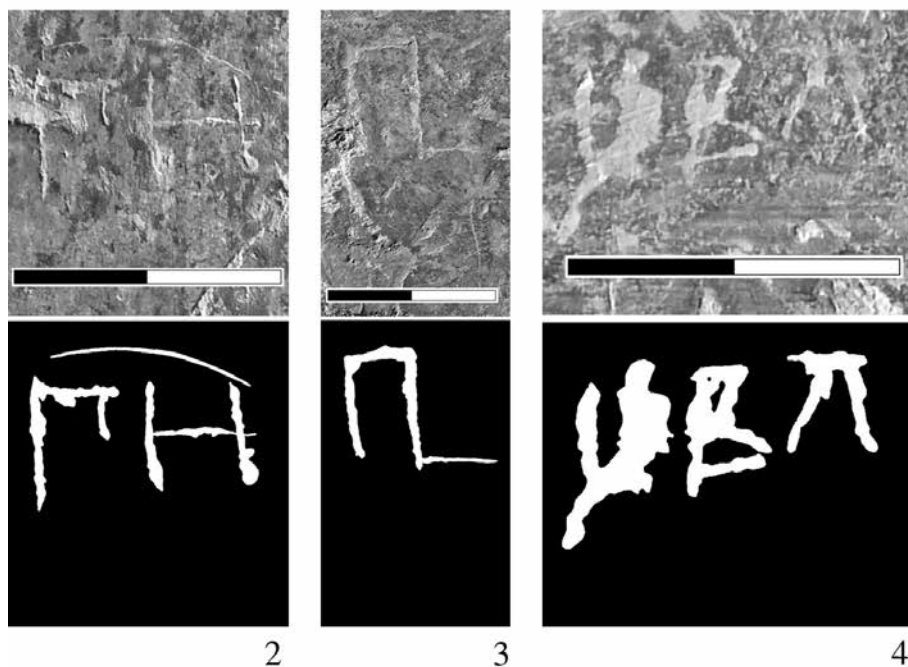
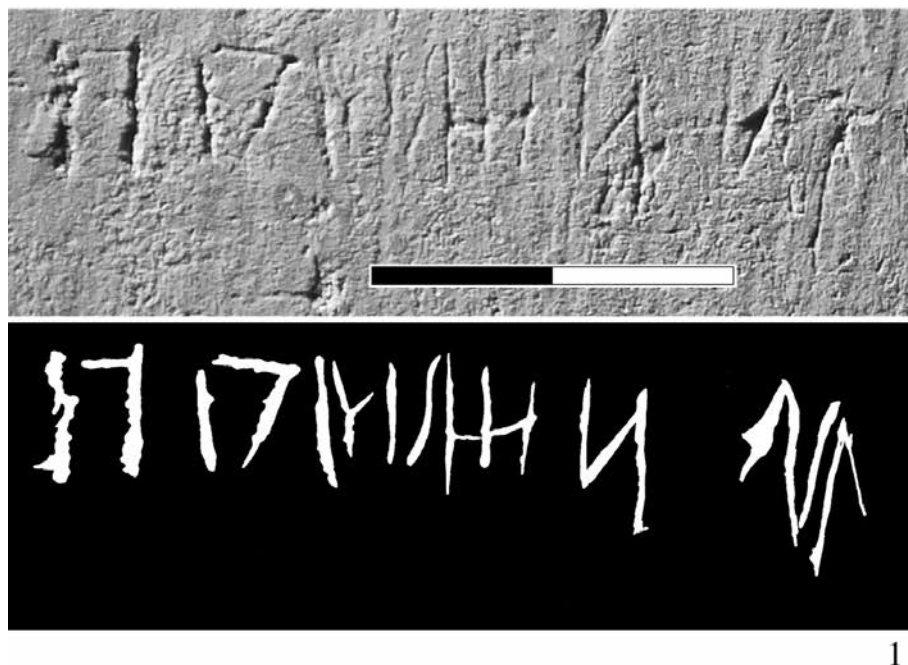
1

2

Таблиця CLXXII

Фото та прорис графіті: 1 – № 4051, 2 – № 4052.

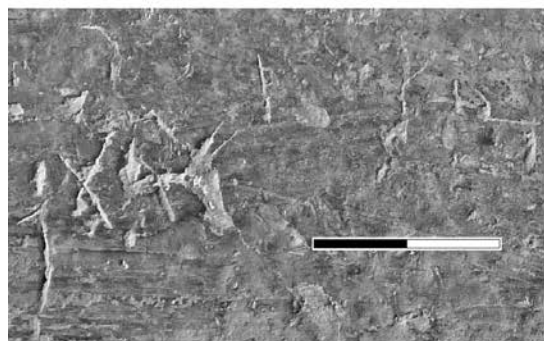

Таблиця CLXXIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 4053, 2 – № 4054, 3 – № 4055, 4 – № 4056.

1

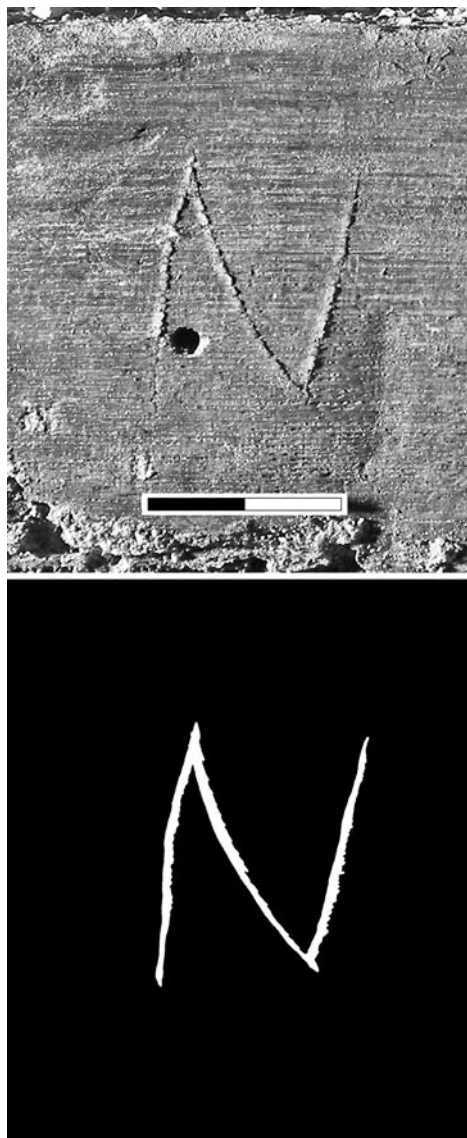

2

3

Таблиця CLXXIV

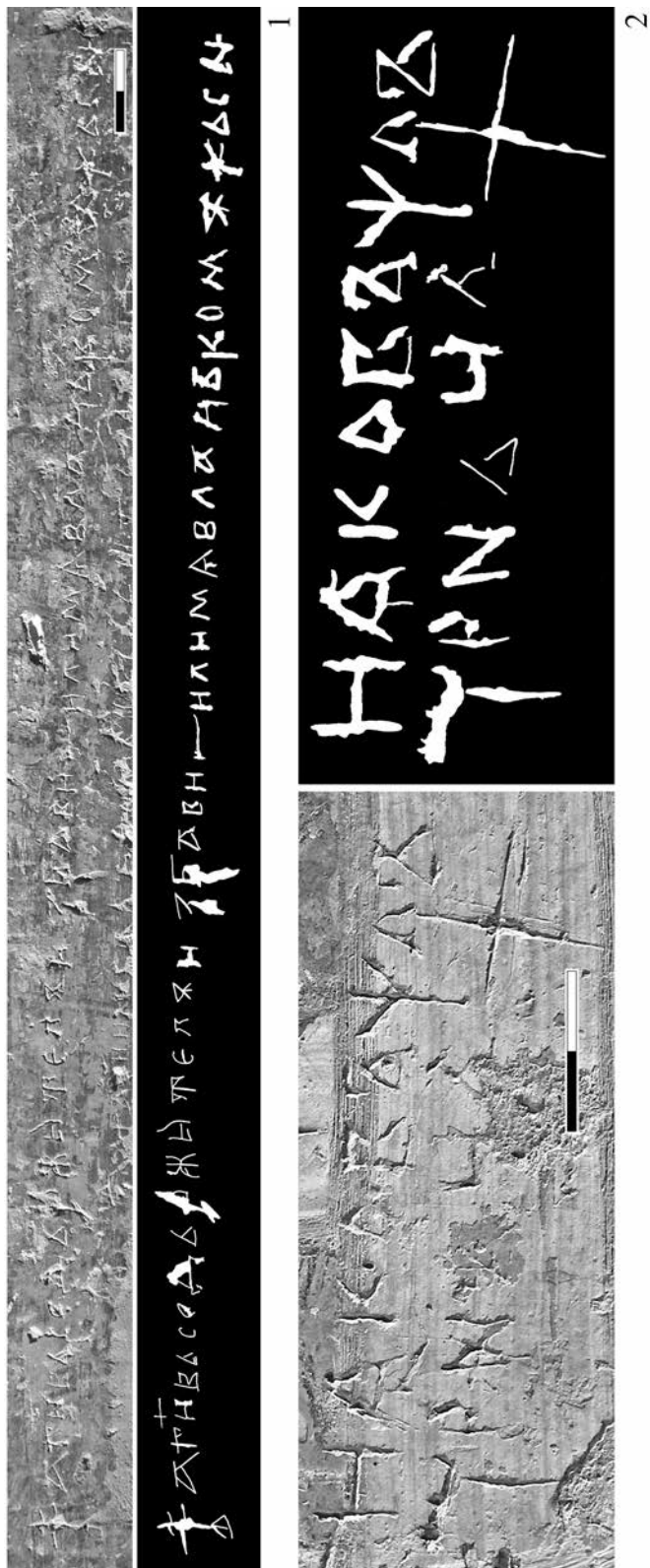
Фото та прорис графіті: 1 – № 4057, 2 – № 4058, 3 – № 4059.

Таблиця CLXXV
Фото та прорис графіті № 4060.

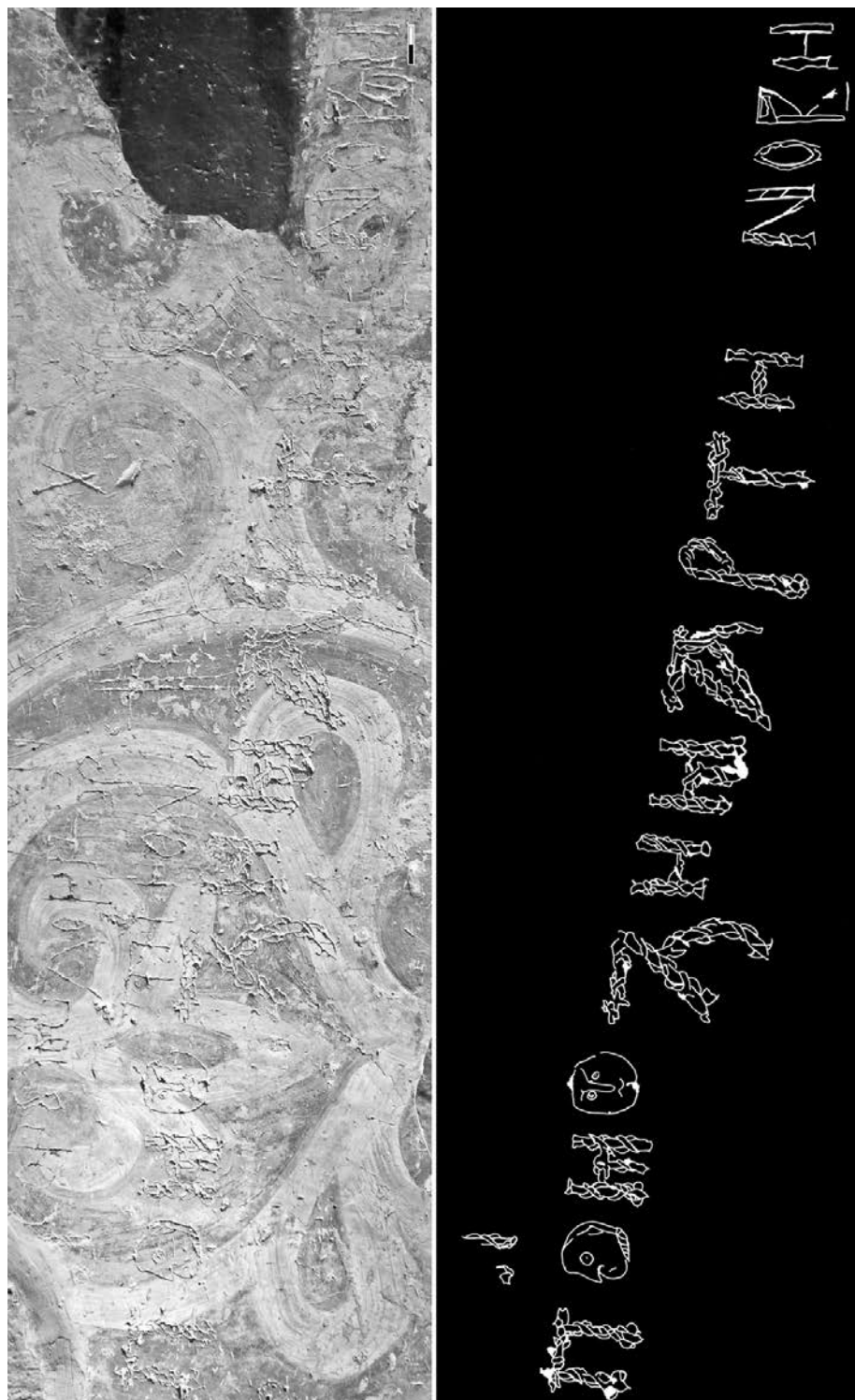

Таблиця CLXXVI
Фото та прорис графіті № 94.

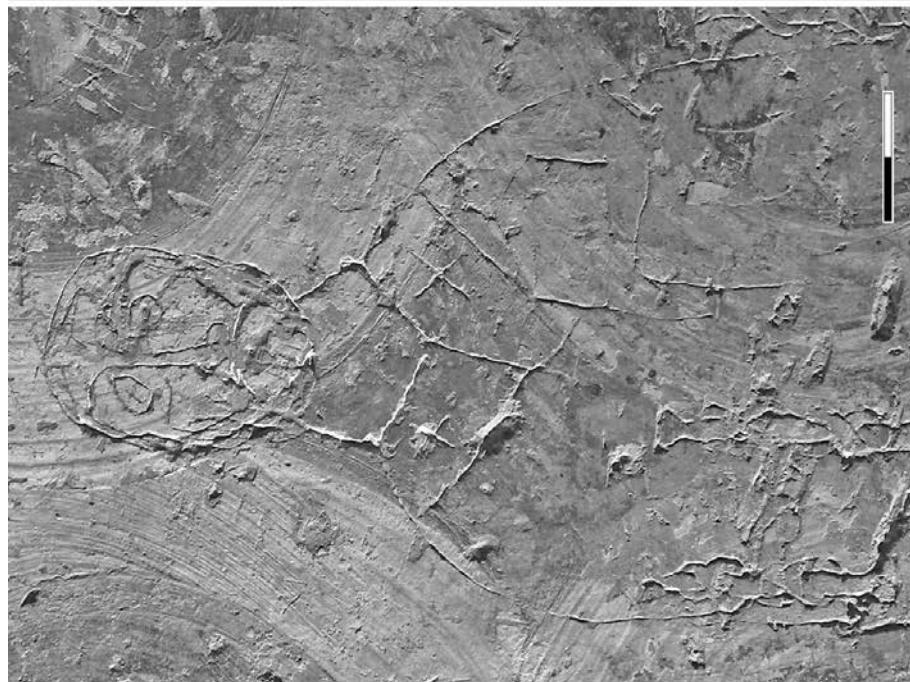
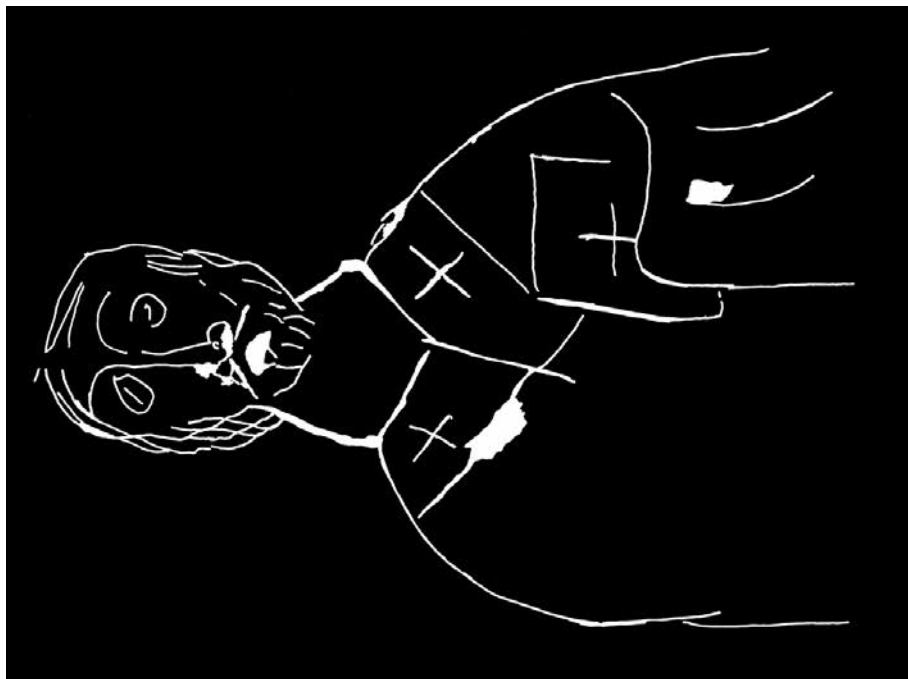

Таблиця СLXXVII

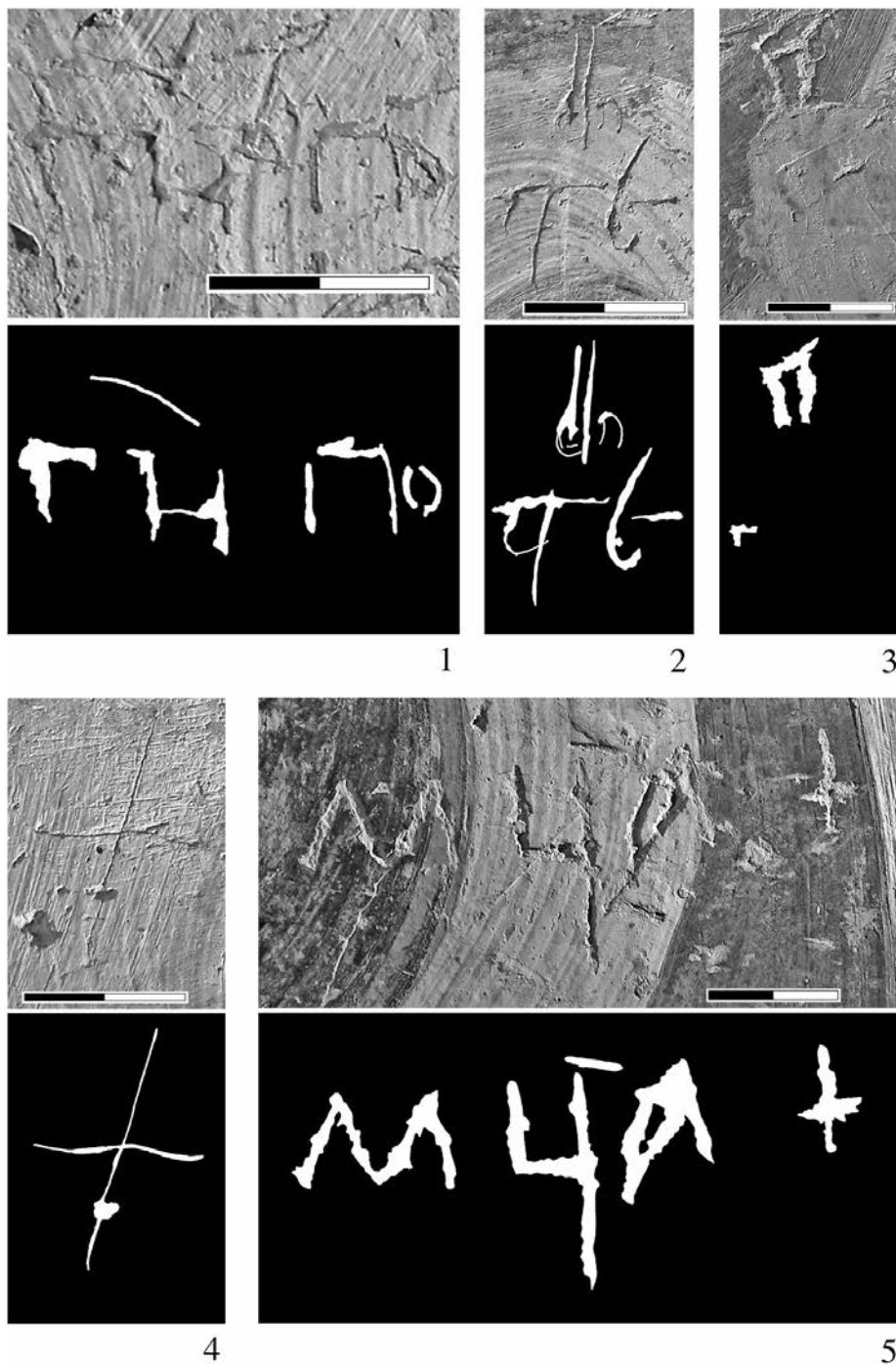
Фото та прорис графіті: 1 – № 107, 2 – № 118.

Таблиця CLXXVIII
Фото та прорис графіті № 133.

Таблиця CLXXXIX
Фото та прорис графіті № 133а.

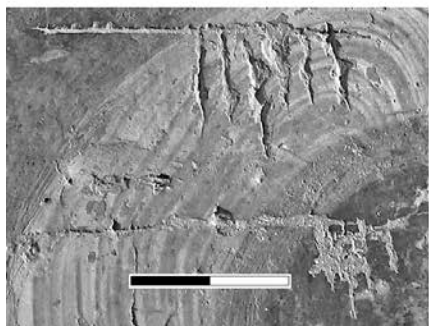

Таблиця CLXXXI

Фото та прорис графіті: 1 – № 4063, 2 – № 4064; 3 – № 4065,
4 – № 4066, 5 – № 4067.

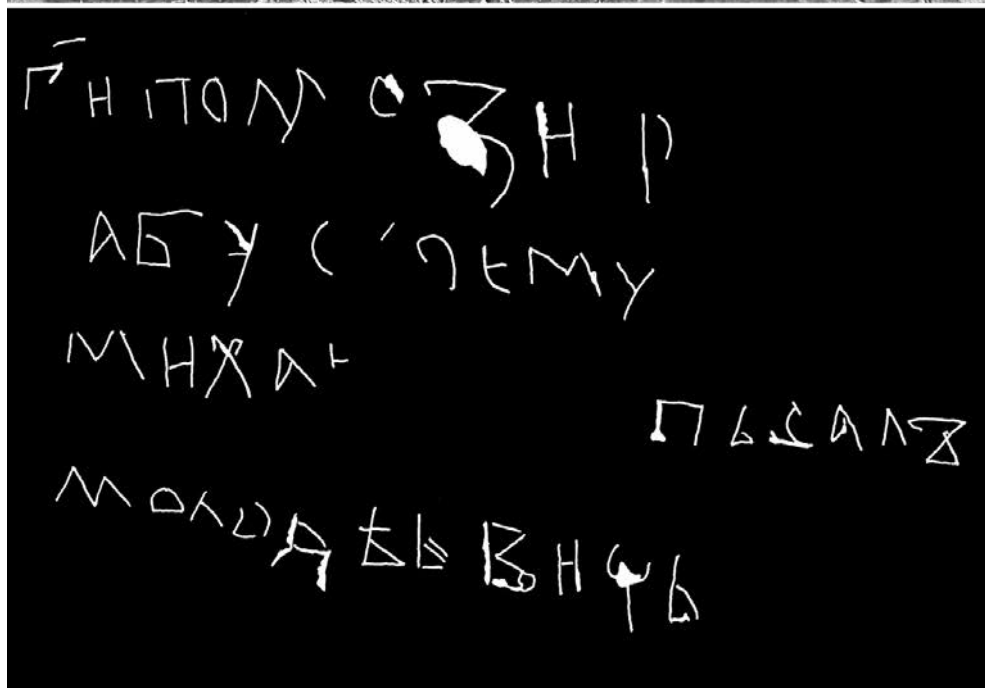
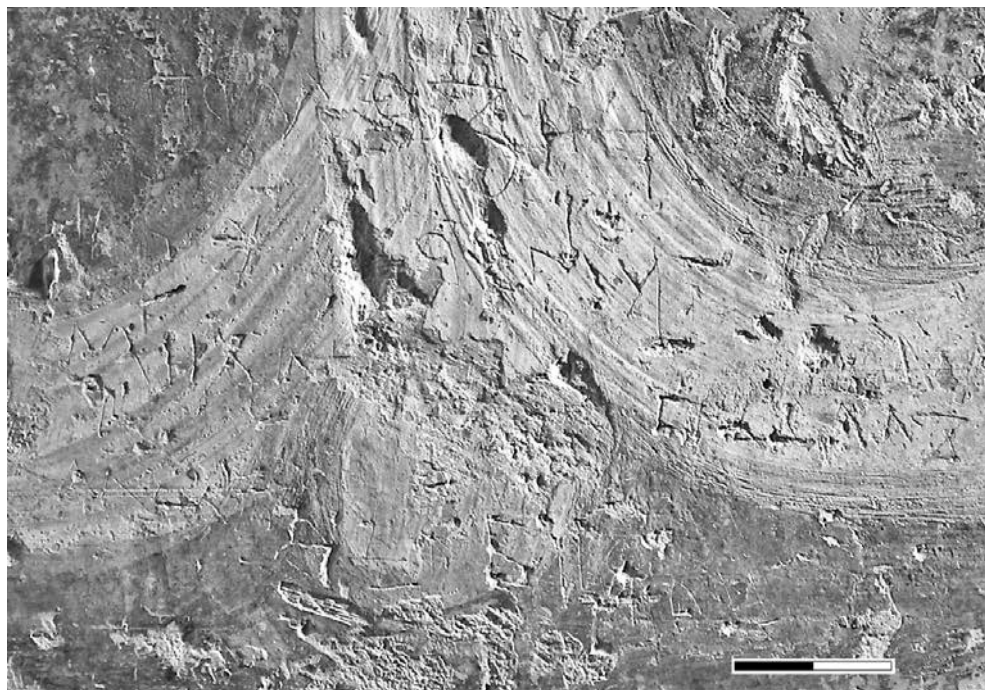
1

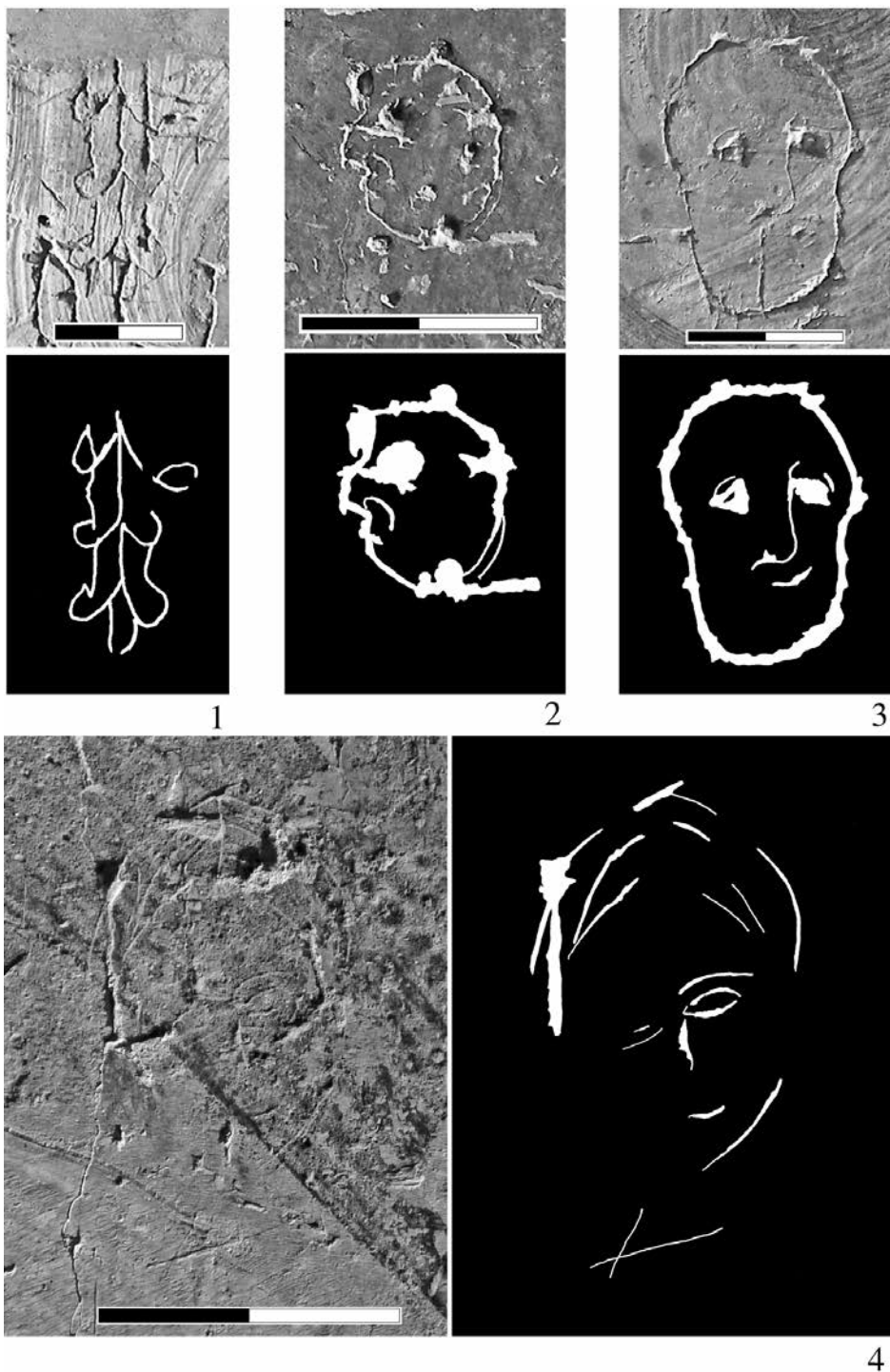
2

Таблиця CLXXXII

Фото та прорис графіті: 1 – № 4068, 2 – № 4069.

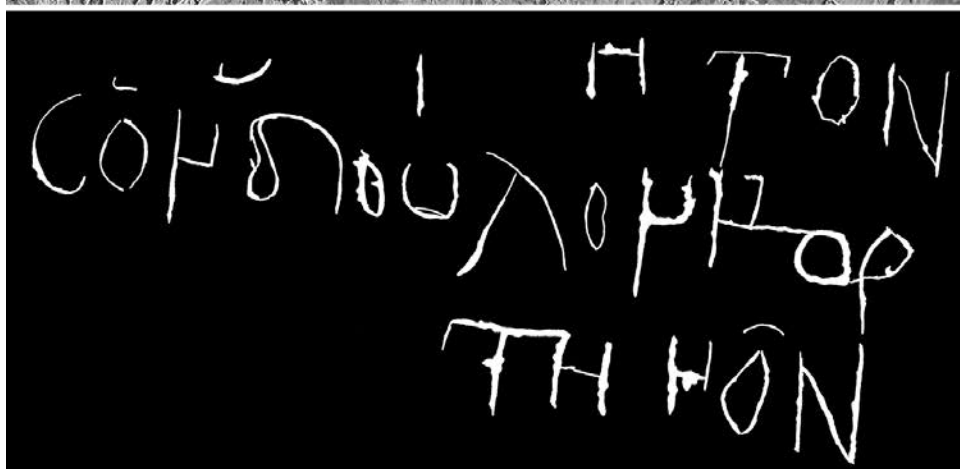

Таблиця CLXXXIII
Фото та прорис графіті № 4070.

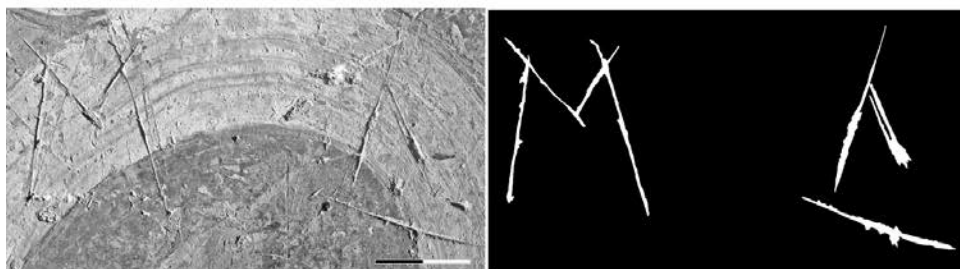

Таблиця CLXXXIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 4071, 2 – № 4072; 3 – № 4073, 4 – № 4074.

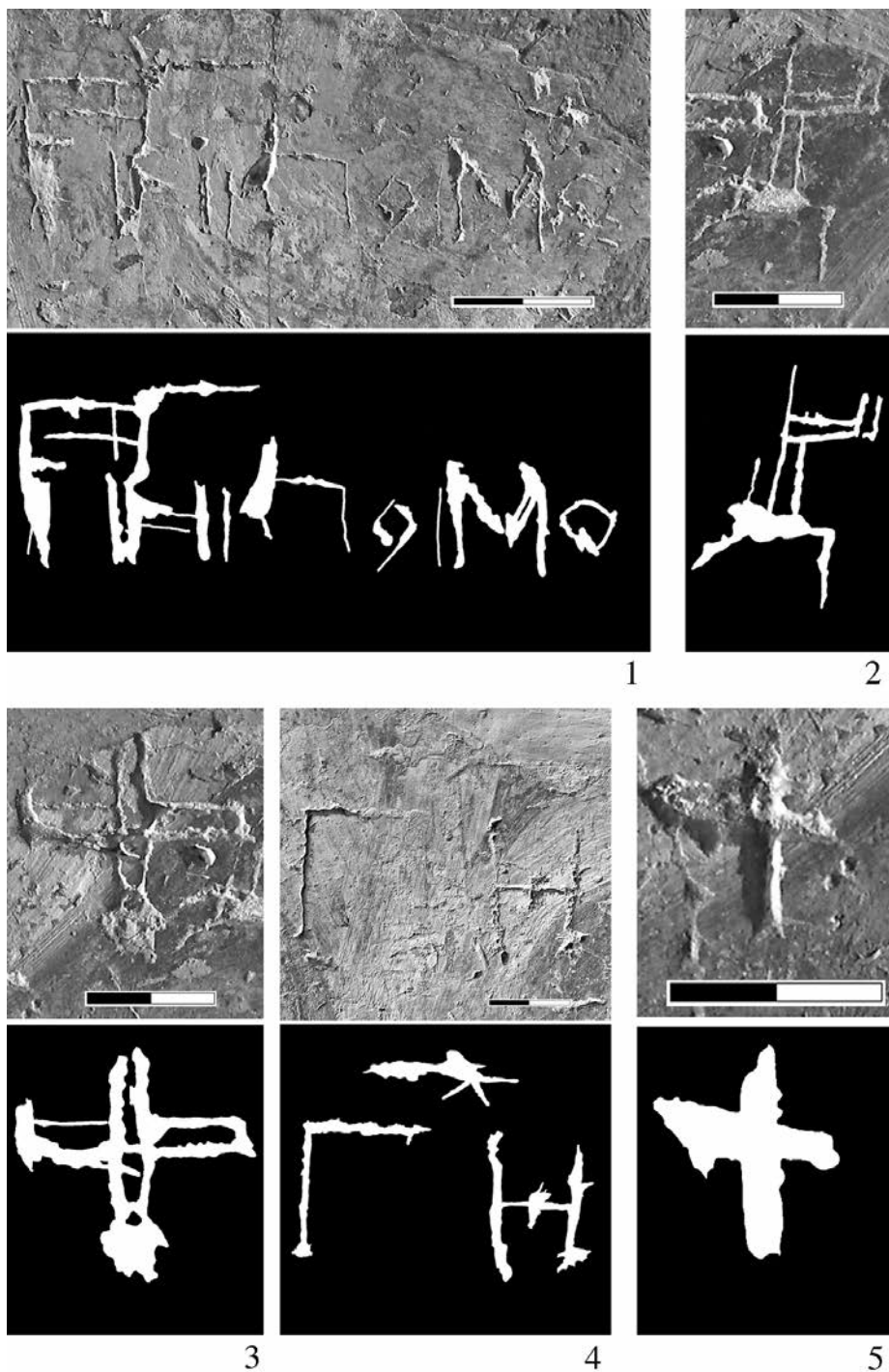
1

2

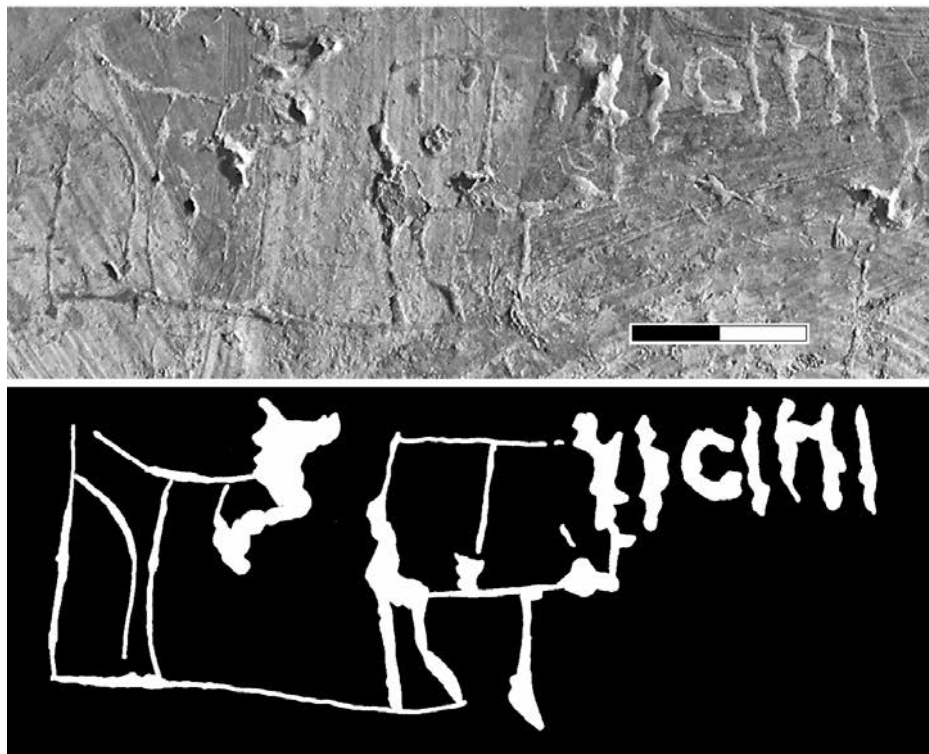
Таблиця CLXXXV

Фото та прорис графіті: 1 – № 4075, 2 – № 4076.

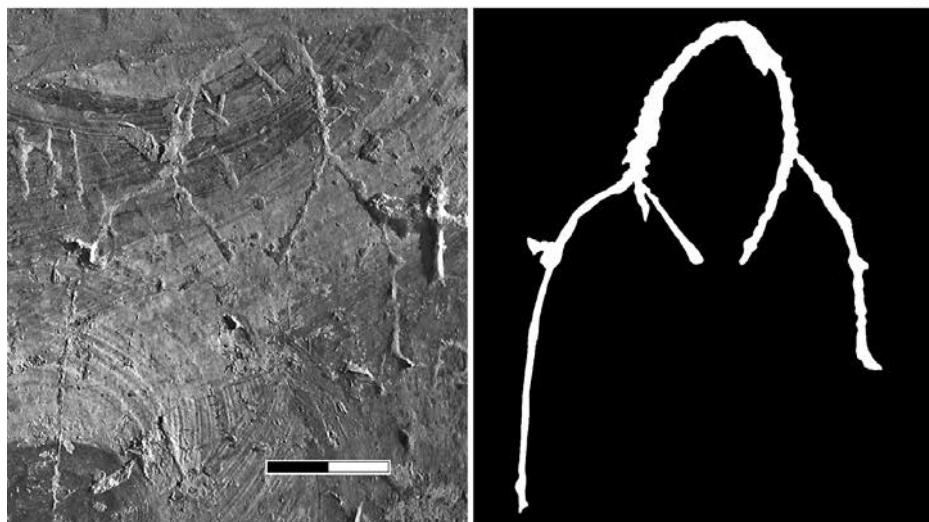

Таблиця CLXXXVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 4077, 2 – № 4078; 3 – № 4079,
4 – № 4080, 5 – № 4081.

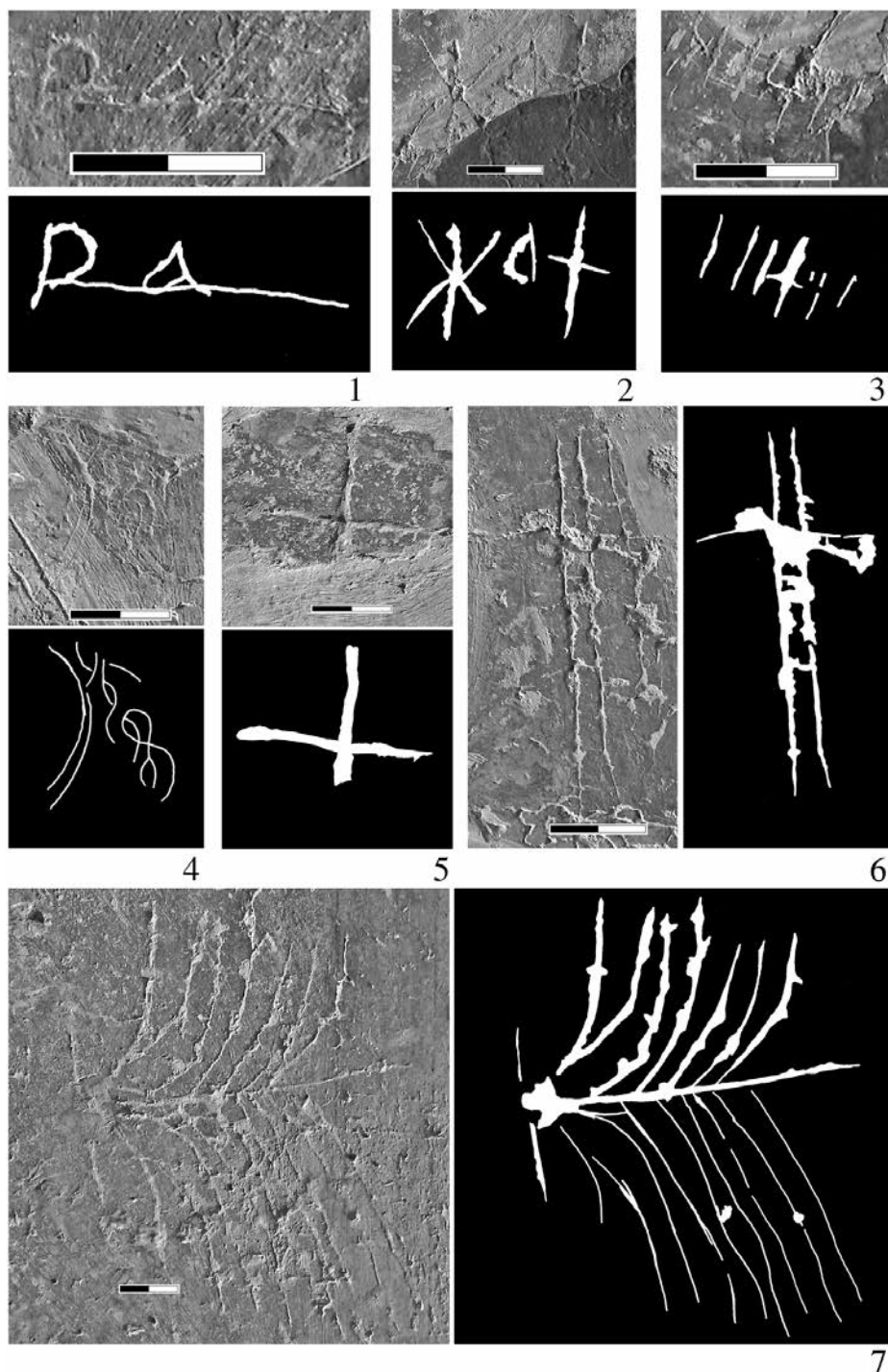

1

2

Таблиця CLXXXVII
Фото та прорис графіті: 1 – № 4082, 2 – № 4083.

Таблиця CLXXXVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 4084, 2 – № 4085; 3 – № 4086, 4 – № 4087,
5 – № 4088, 6 – № 4089, 7 – № 4090.

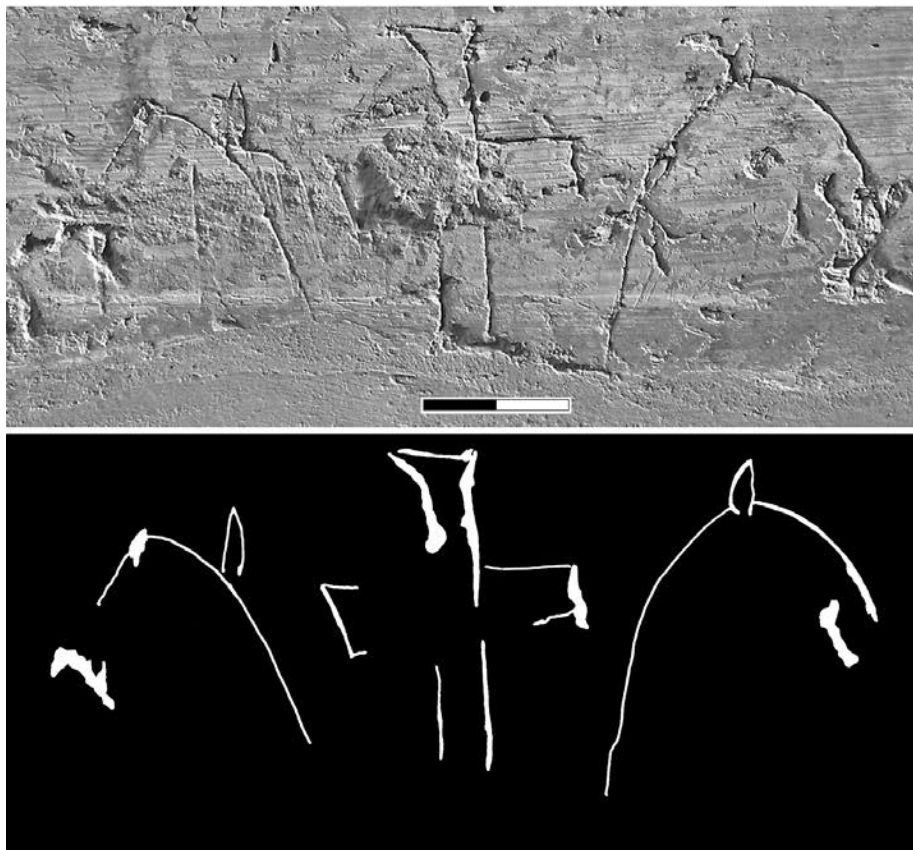
1

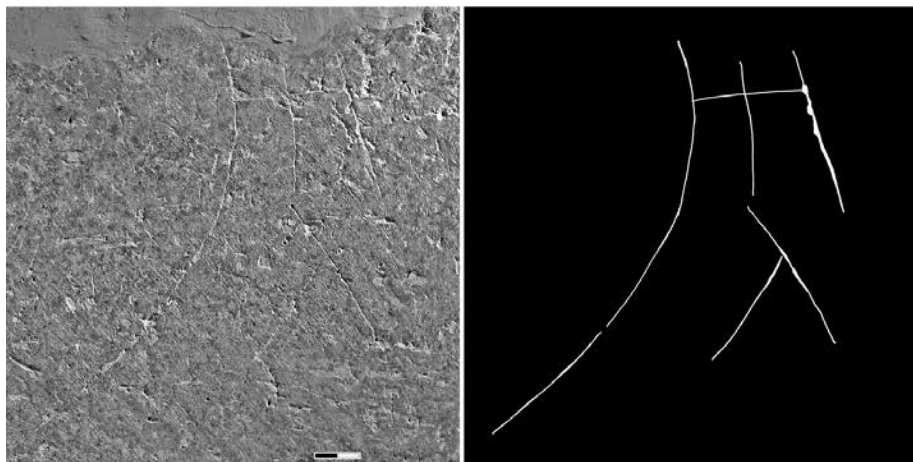
2

Таблиця CLXXXIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 4091, 2 – № 4092.

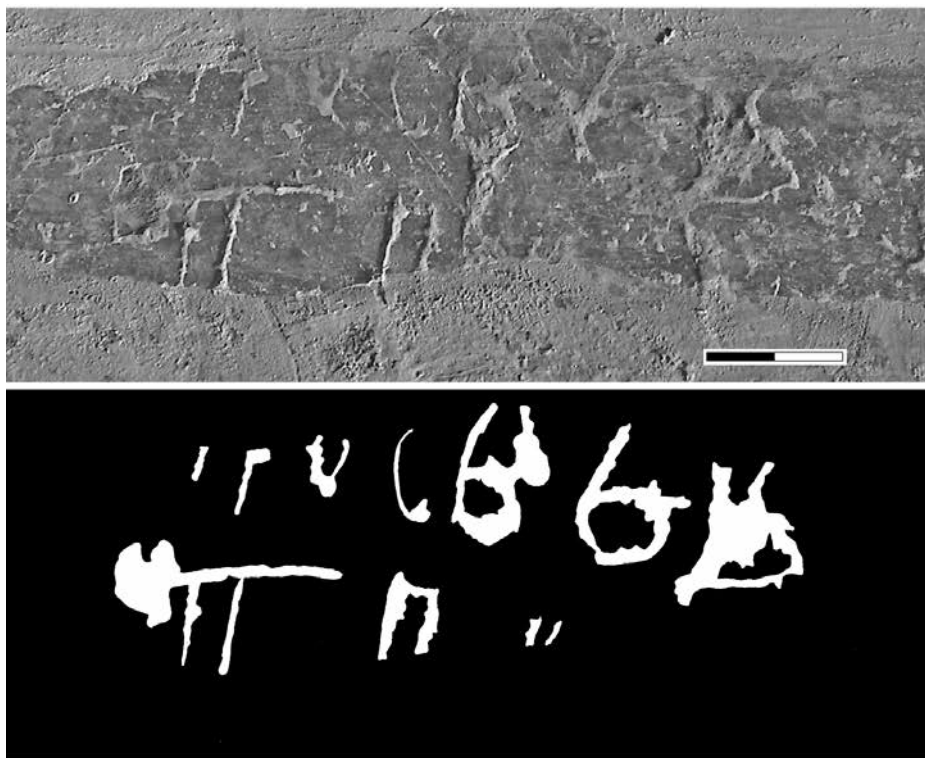
1

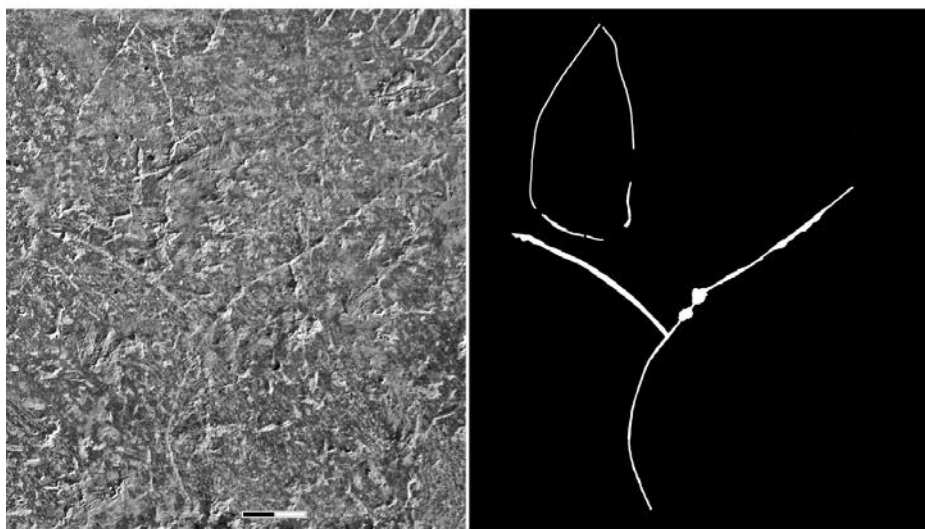
2

Таблиця СХС

Фото та прорис графіті: 1 – № 4093, 2 – № 4094.

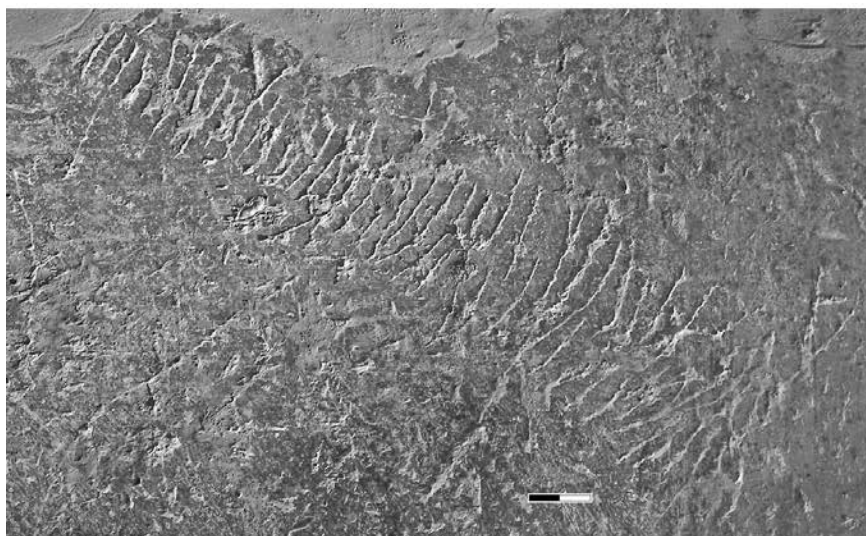
1

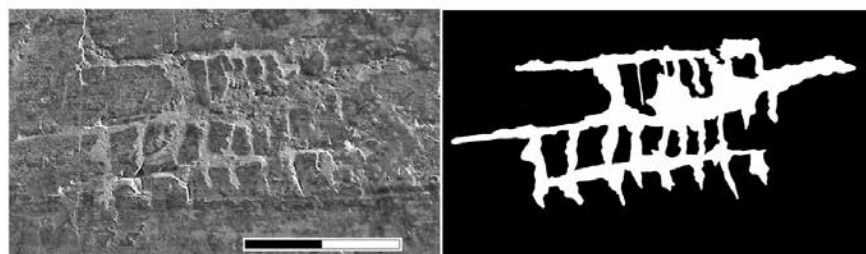
2

Таблиця СХСІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 4095, 2 – № 4096.

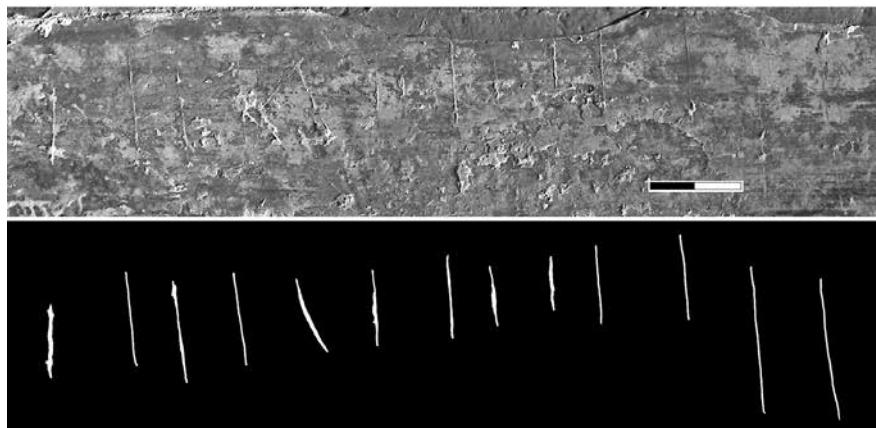
1

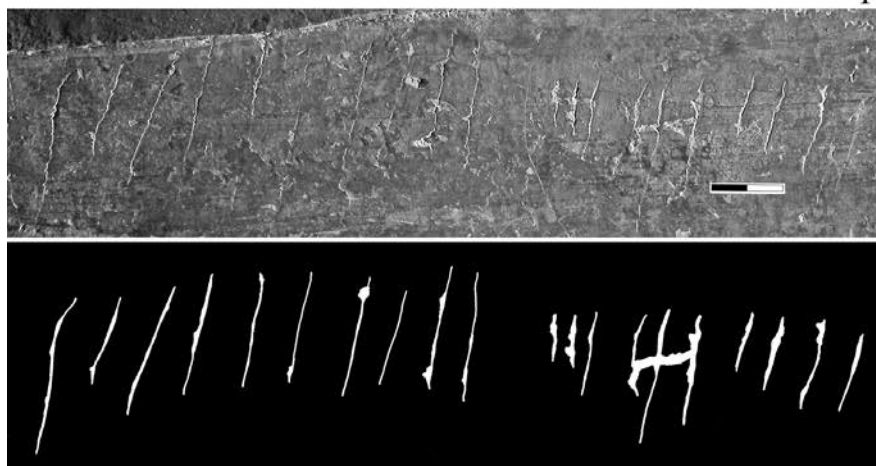
2

Таблиця СХСП

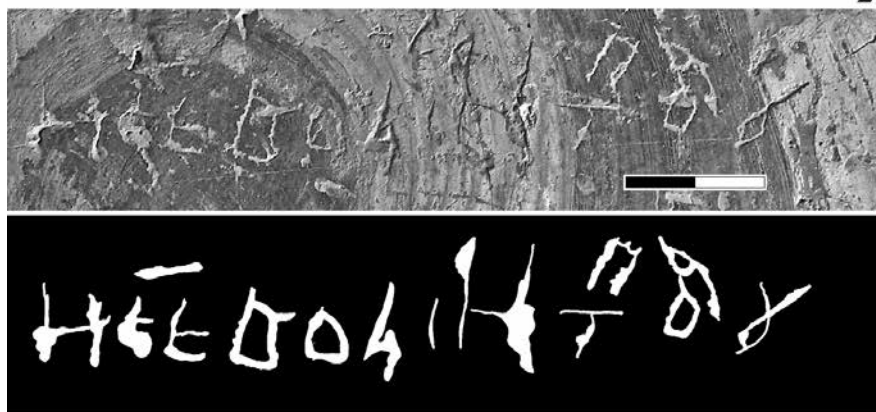
Фото та прорис графіті: 1 – № 4097, 2 – № 4098.

1

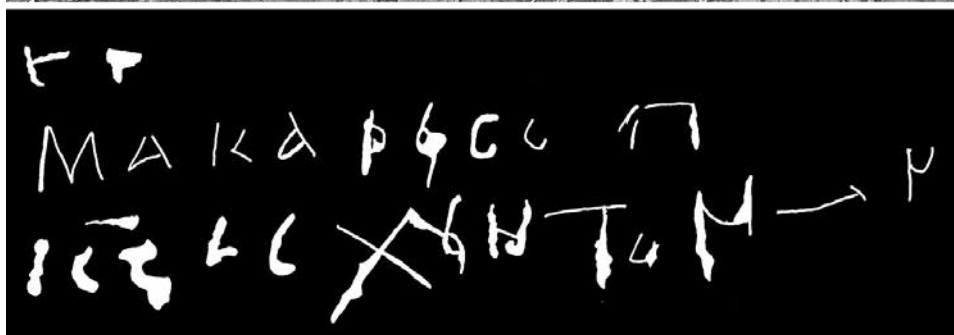
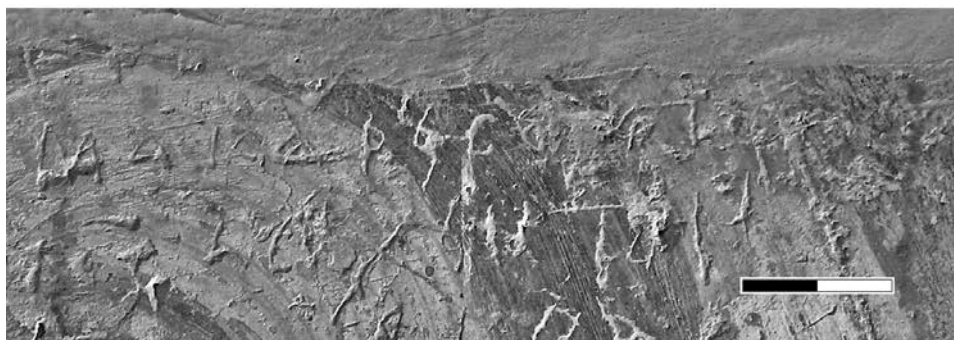
2

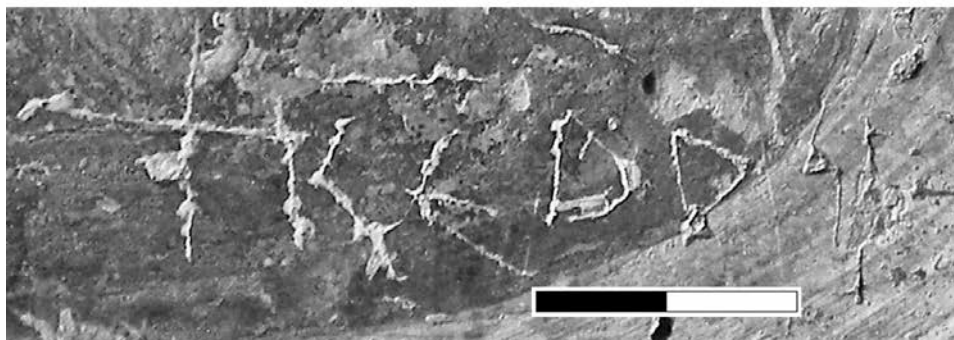
3

Таблиця СХСІІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 4099, 2 – № 4100, 3 – № 4101.

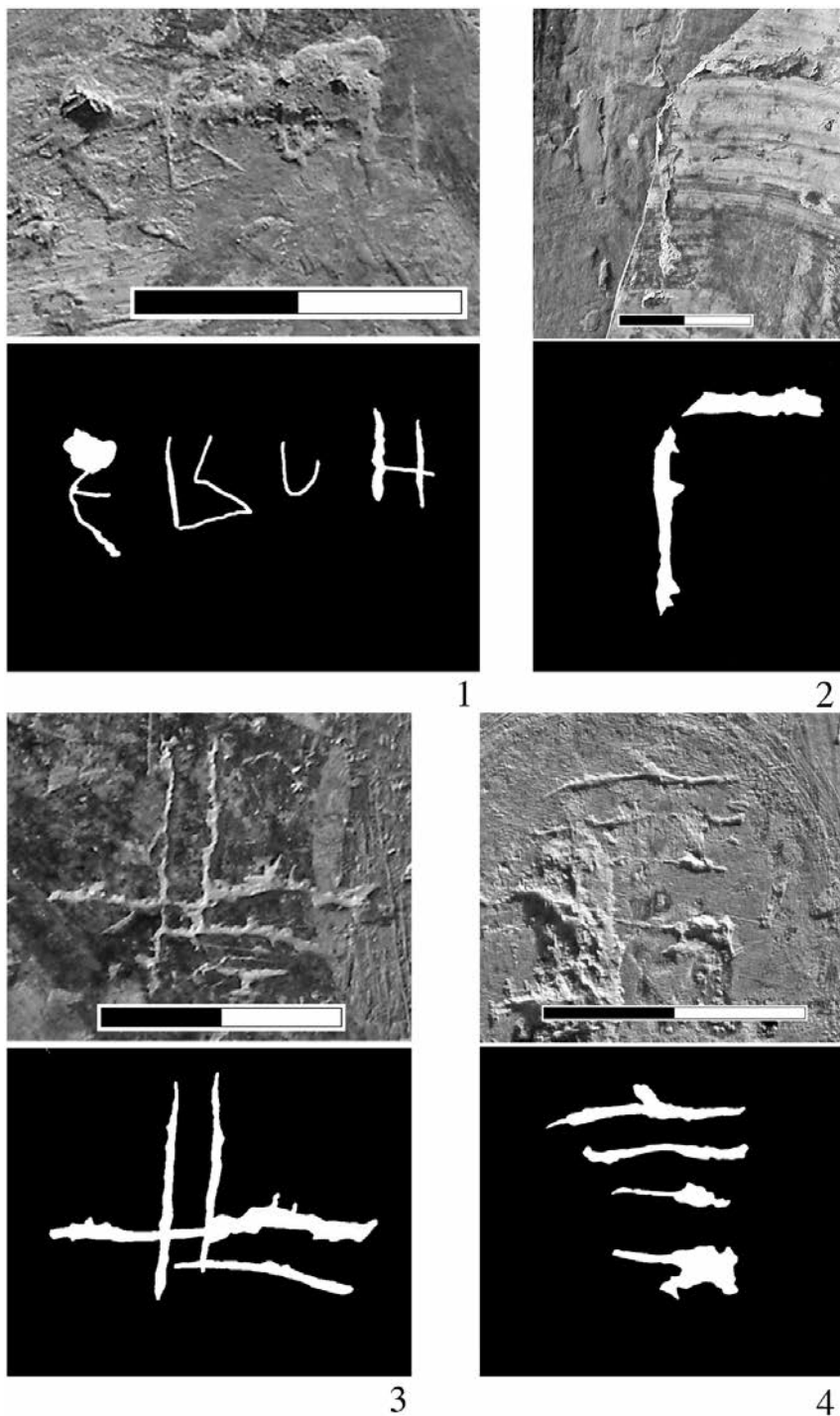
1

2

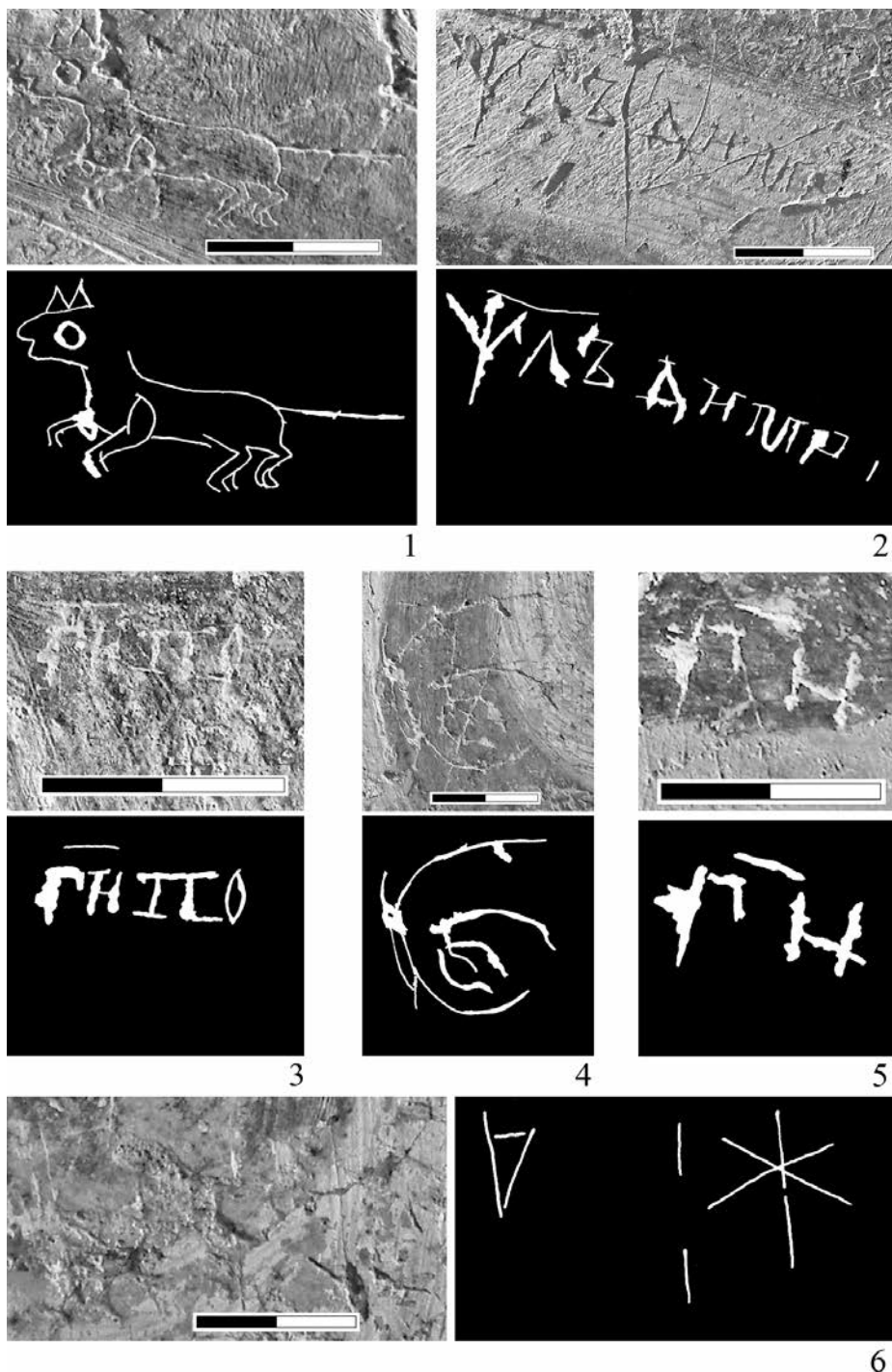
Таблиця СХСІV

Фото та прорис графіті: 1 – № 4102, 2 – № 4103.

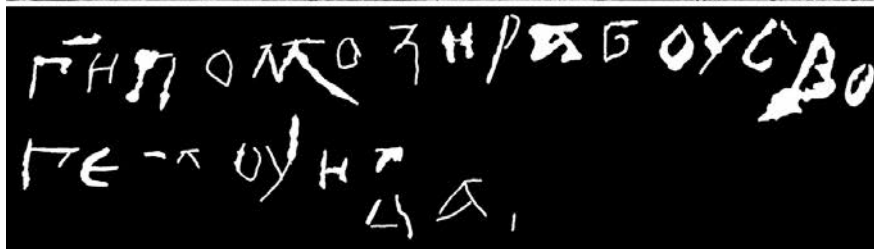
Таблиця СХСV

Фото та прорис графіті: 1 – № 4104, 2 – № 4105, 3 – № 4106, 4 – № 4107.

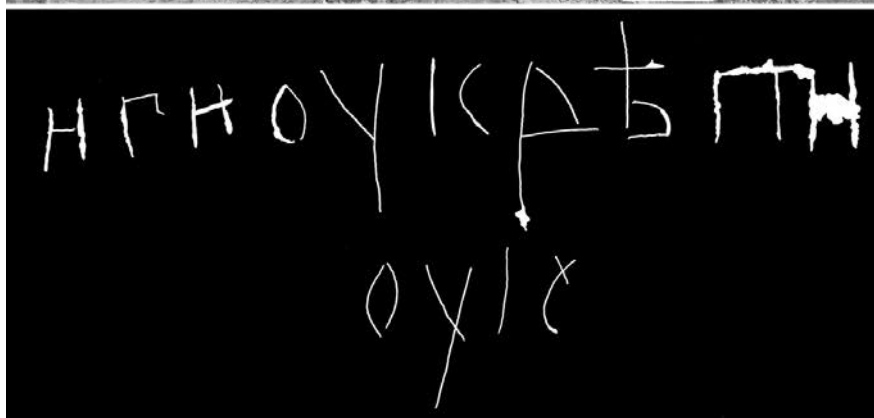
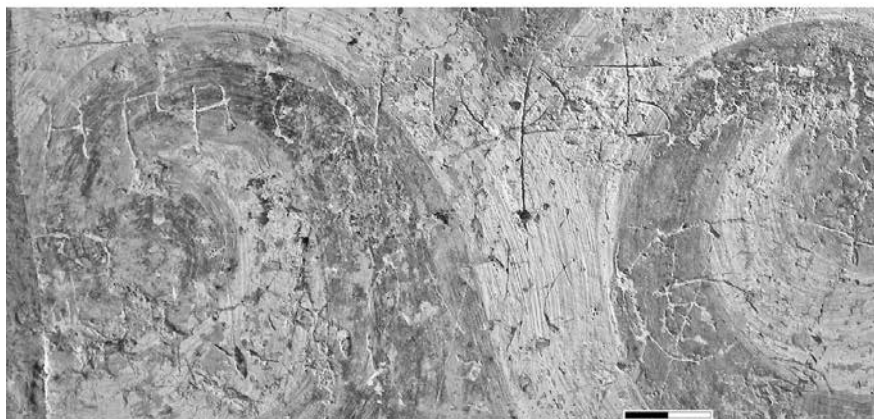

Таблиця СХСХІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 91, 2 – № 92а, 3 – № 4108, 4 – № 4109,
5 – № 4110, 6 – № 4111.

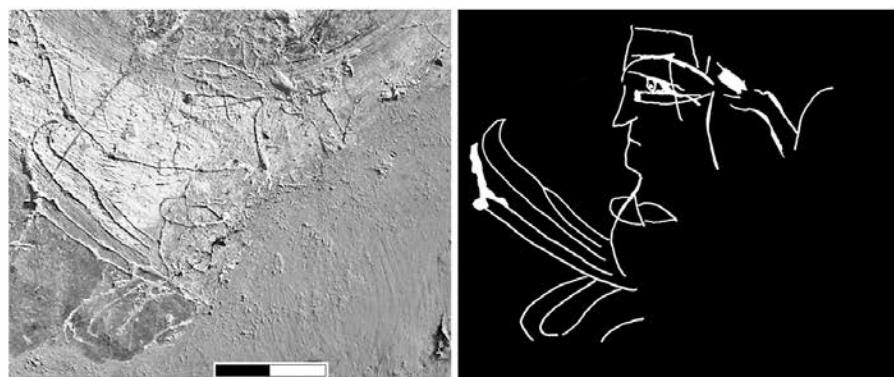
1

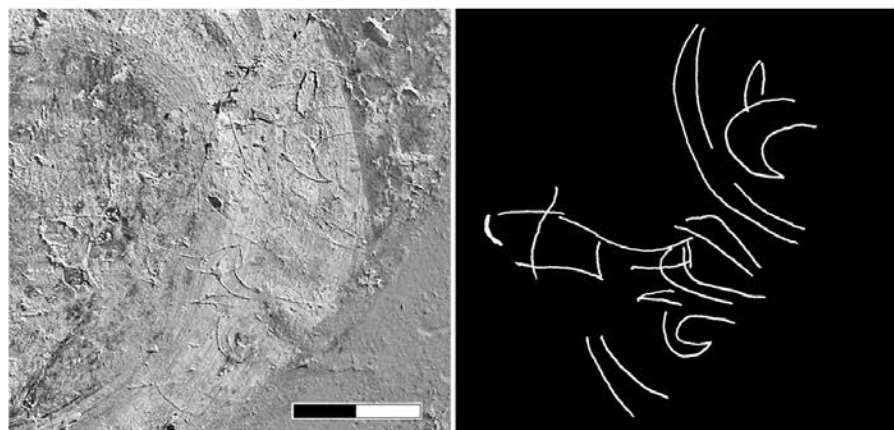
2

Таблиця СХСVII

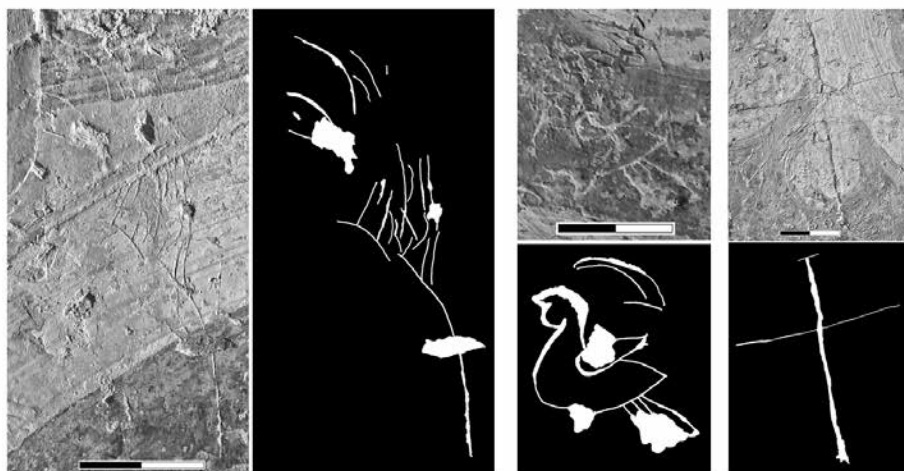
Фото та прорис графіті: 1 – № 4112, 2 – № 4113.

1

2

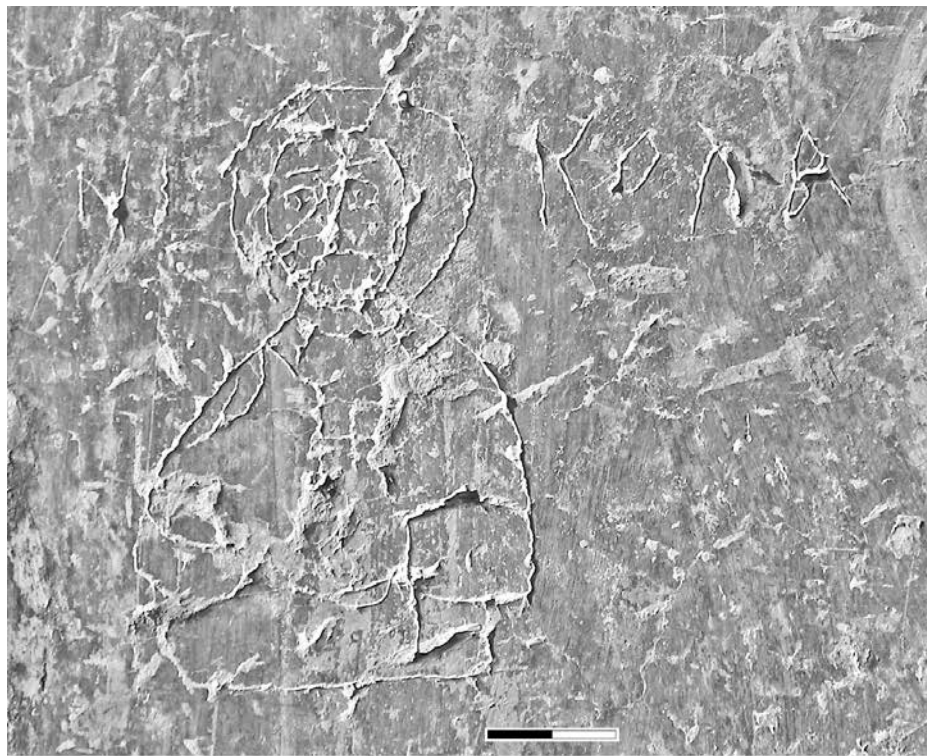
3

4

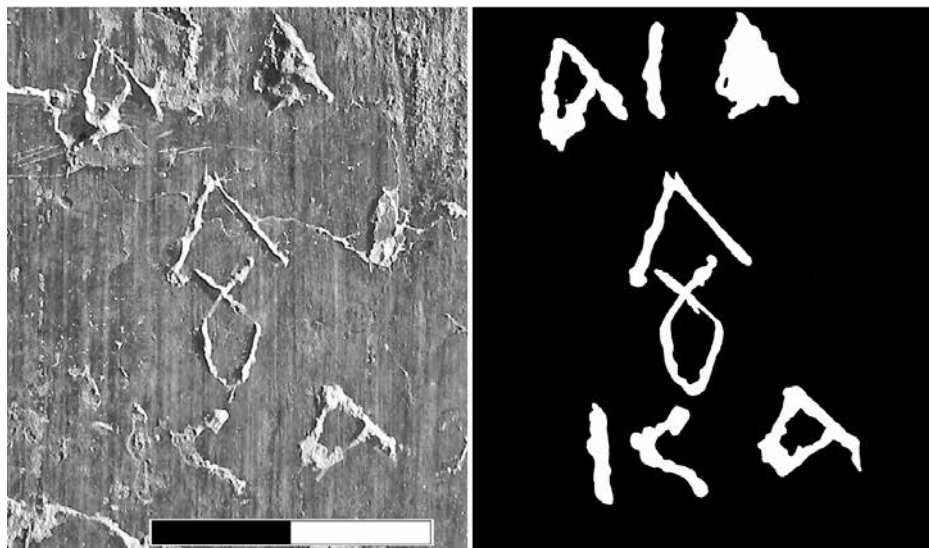
5

Таблиця СХСVІІІ

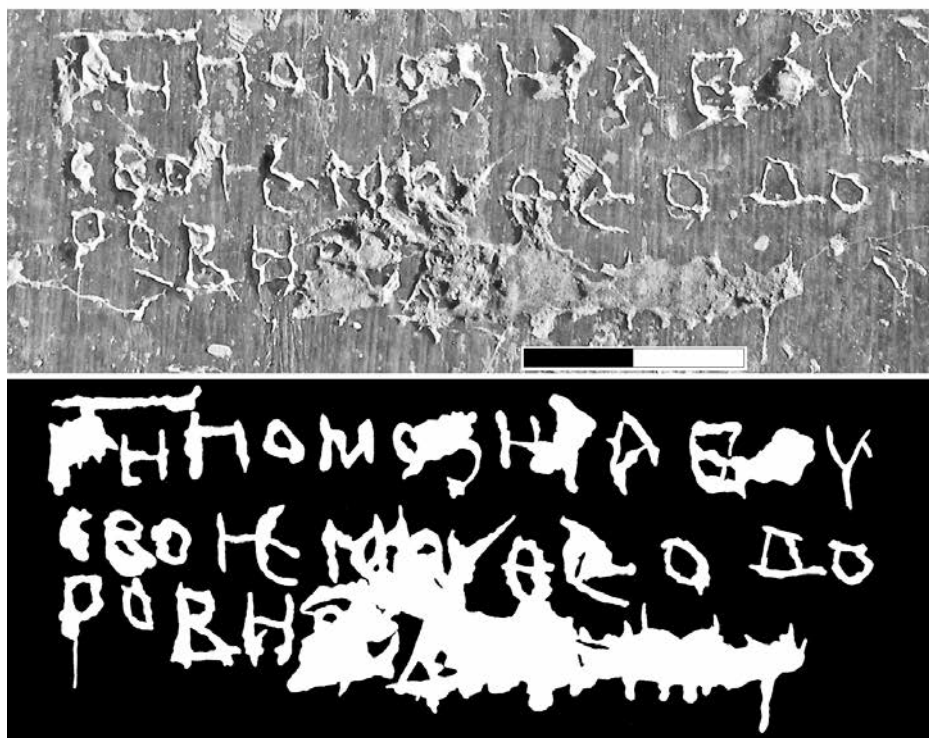
Фото та прорис графіті: 1 – № 4114, 2 – № 4115, 3 – № 4116,
4 – № 4117, 5 – № 4118.

Таблиця СХСІХ
Фото та прорис графіті № 71.

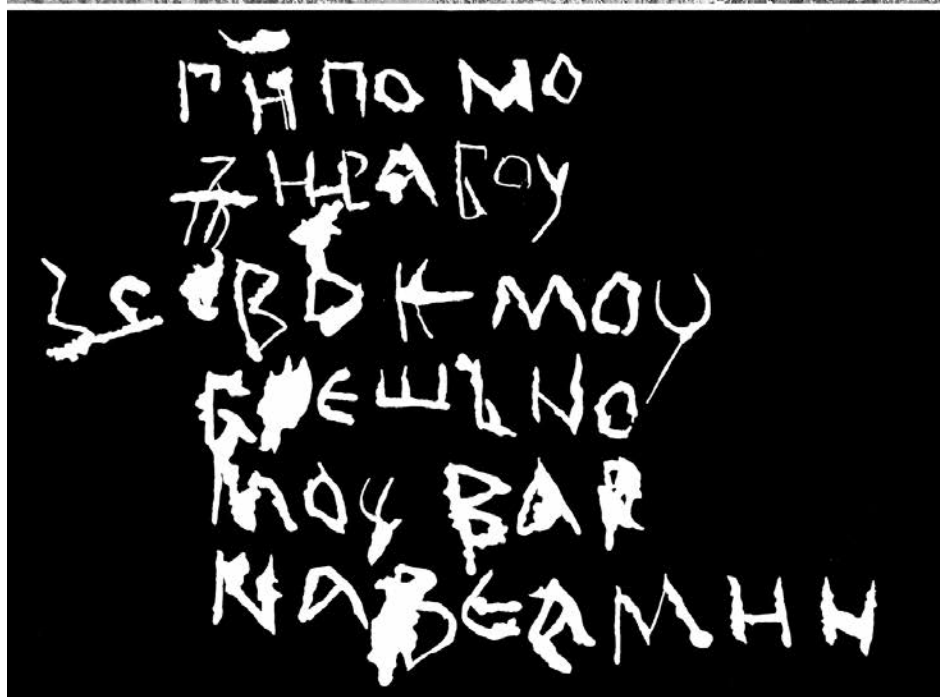

1

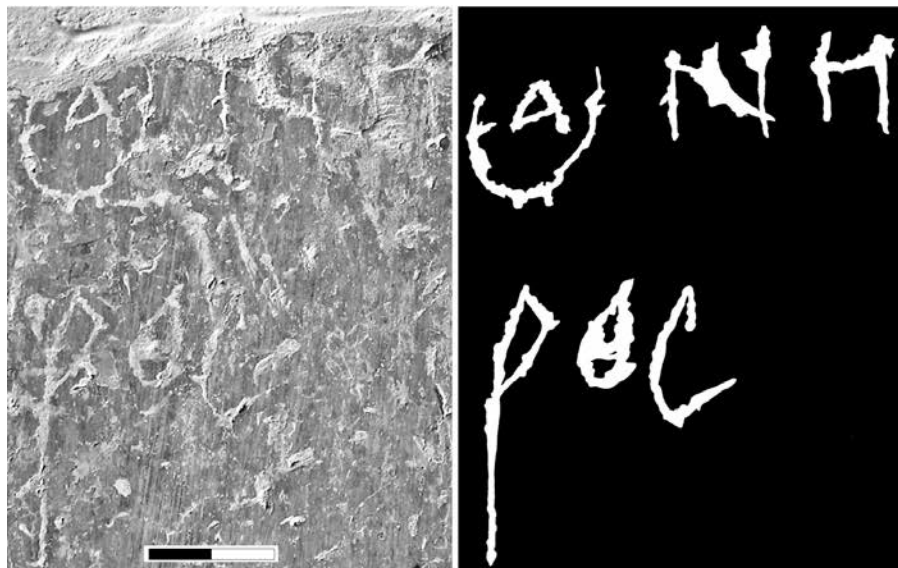

2

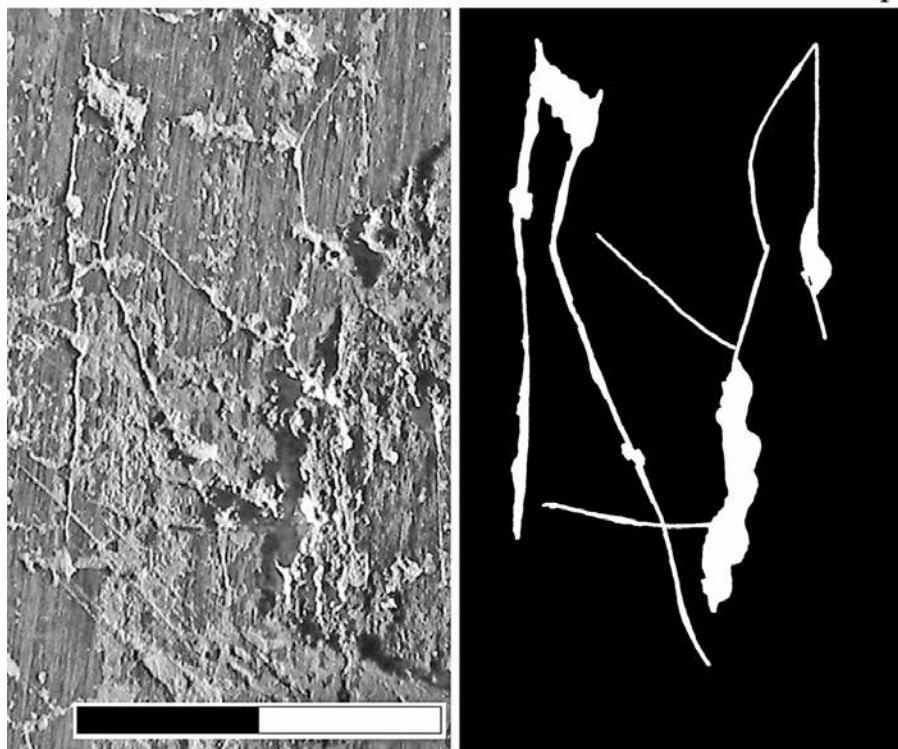
Таблиця СС
Фото та прорис графіті: 1 – № 115, 2 – № 138.

Таблиця ССІ
Фото та прорис графіті 228.

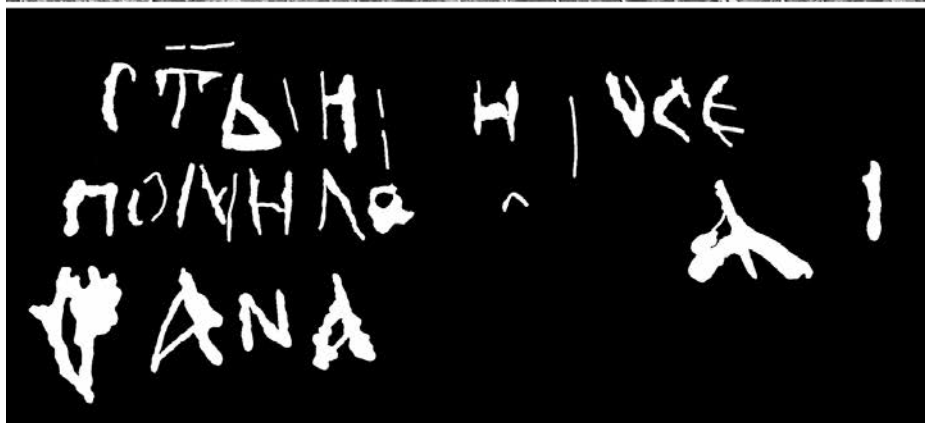
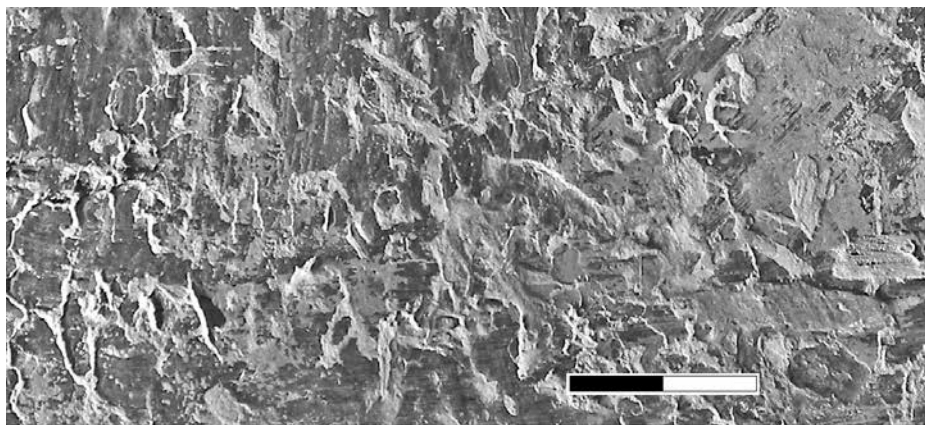
1

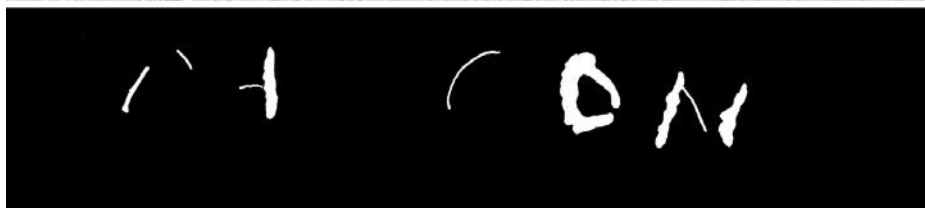
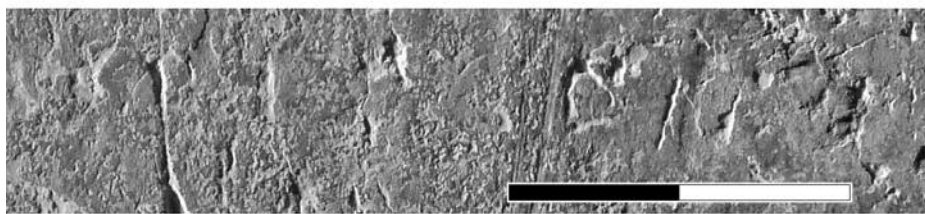
2

Таблиця ССП

Фото та прорис графіті: 1 – № 4119, 2 – № 4120.

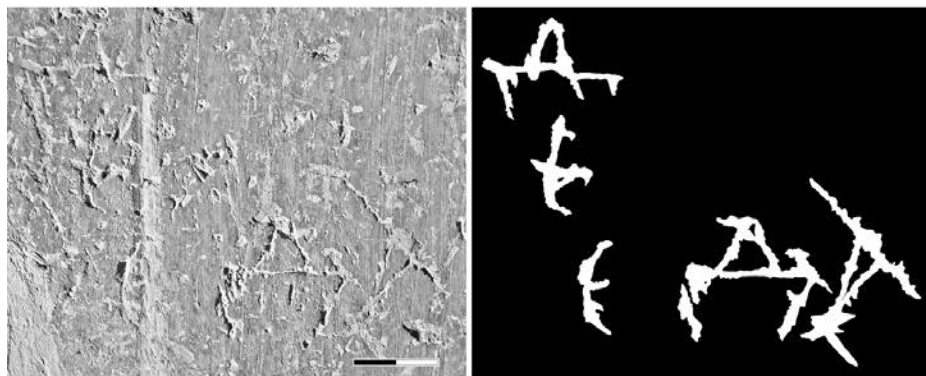

1

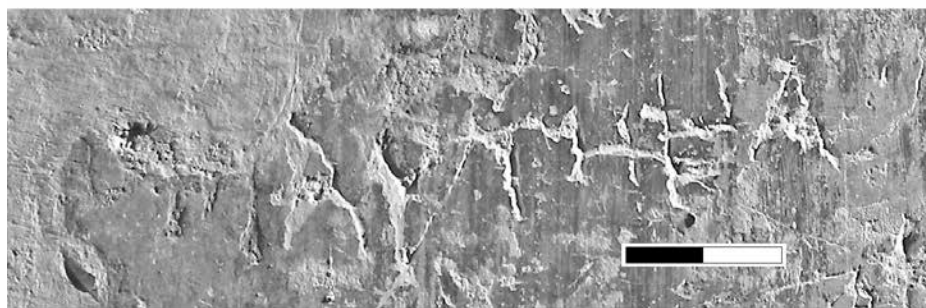

2

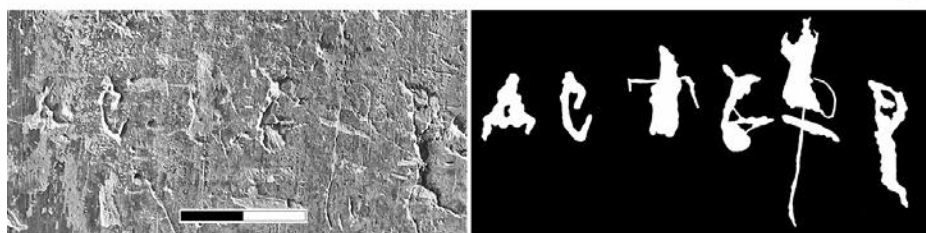
Таблиця ССІІІ
Фото та прорис графіті: 1 – № 4121, 2 – № 4122.

1

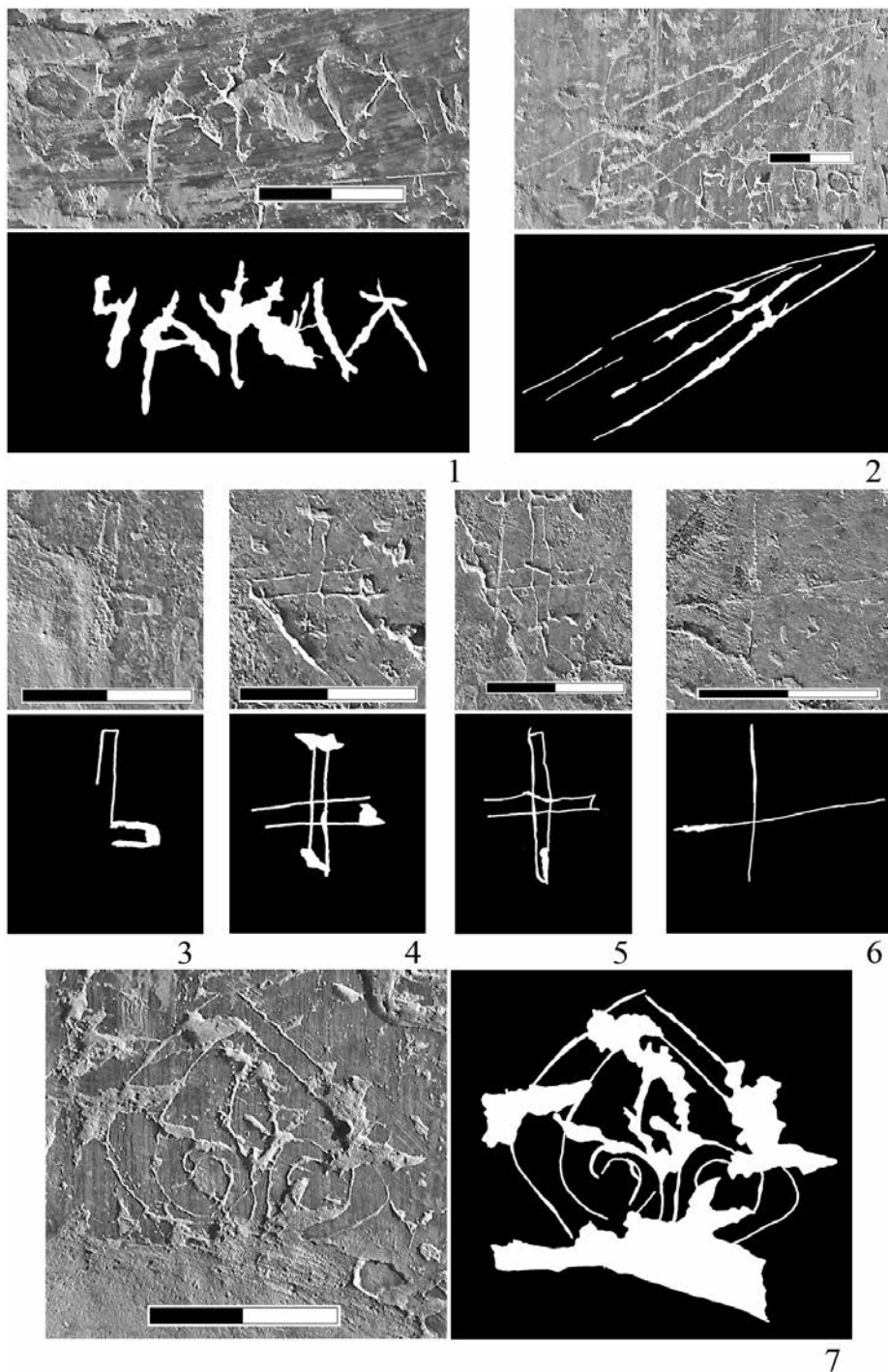
2

3

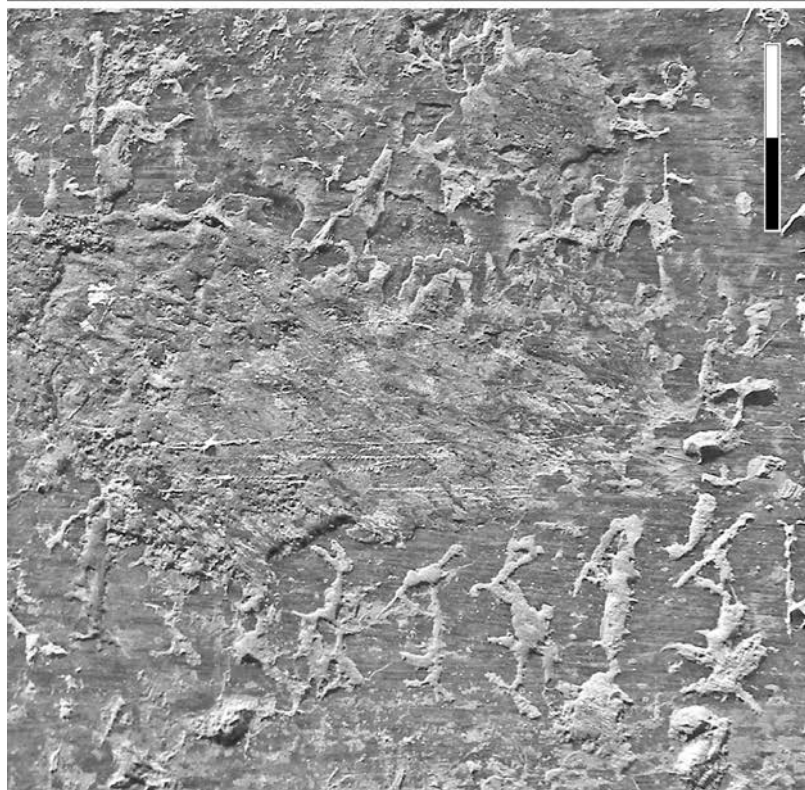
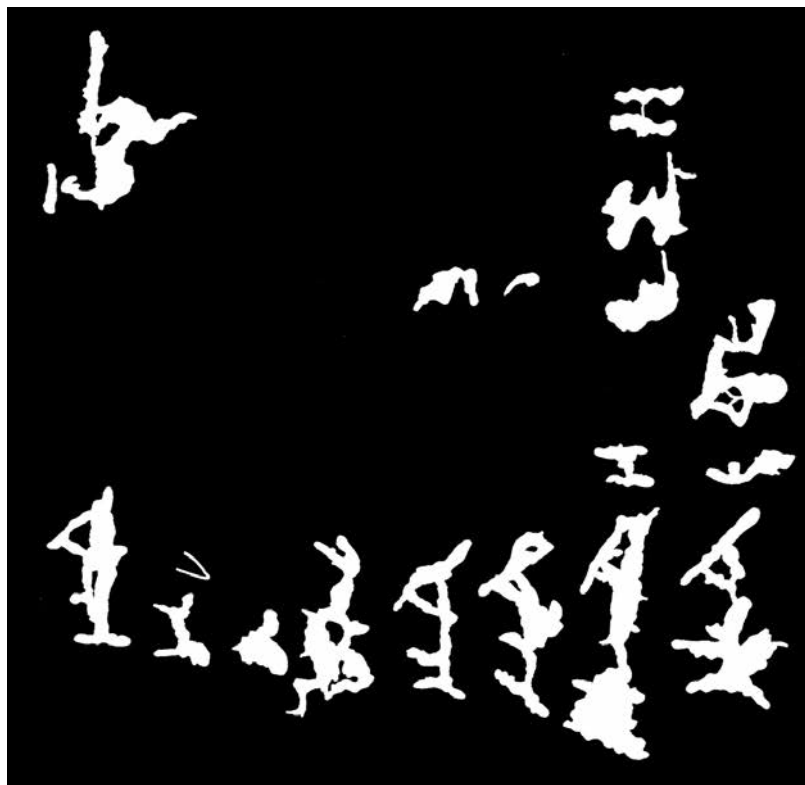
Таблиця ССІV

Фото та прорис графіті: 1 – № 4123, 2 – № 4124, 3 – № 4125.

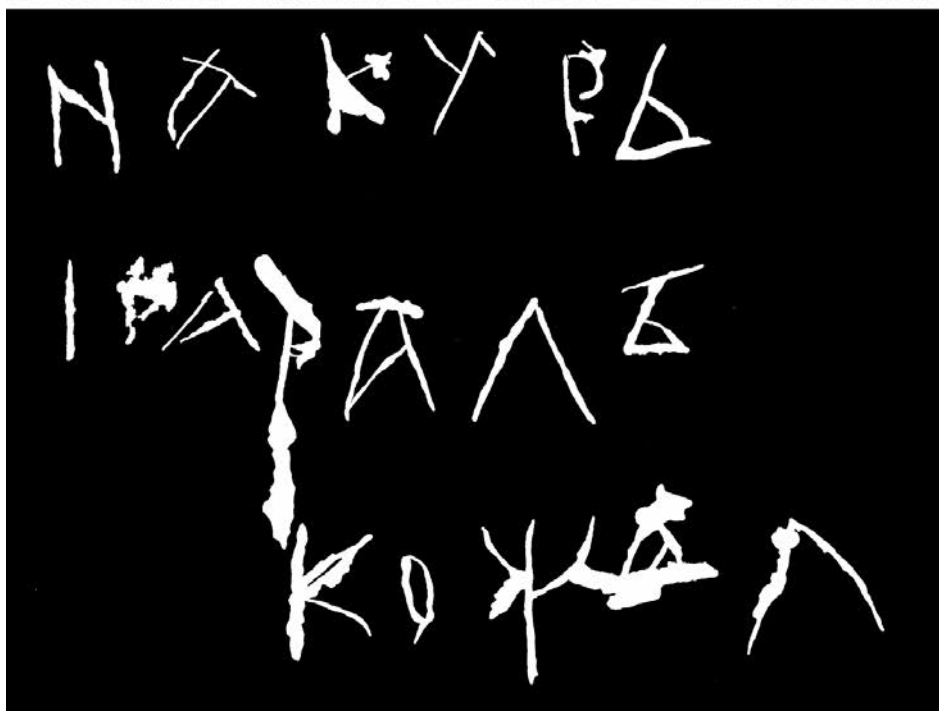
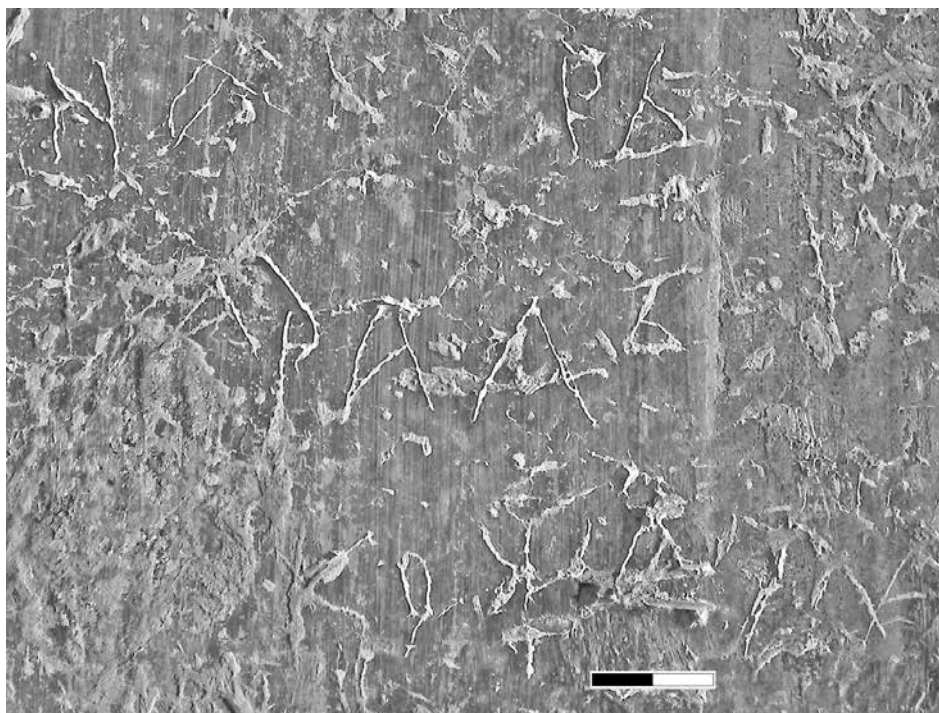

Таблиця ССV

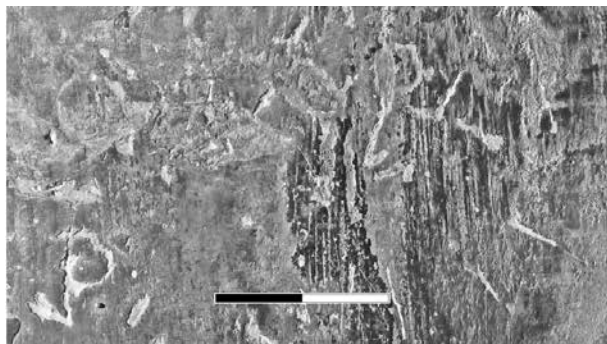
Фото та прорис графіті: 1 – № 4126, 2 – № 4127, 3 – № 4128,
4 – № 4129, 5 – № 4130, 6 – № 4131, 7 – № 4132.

Таблиця ССVІ
Фото та прорис графіті № 4133.

Таблиця ССVII
Фото та прорис графіті № 4134.

1

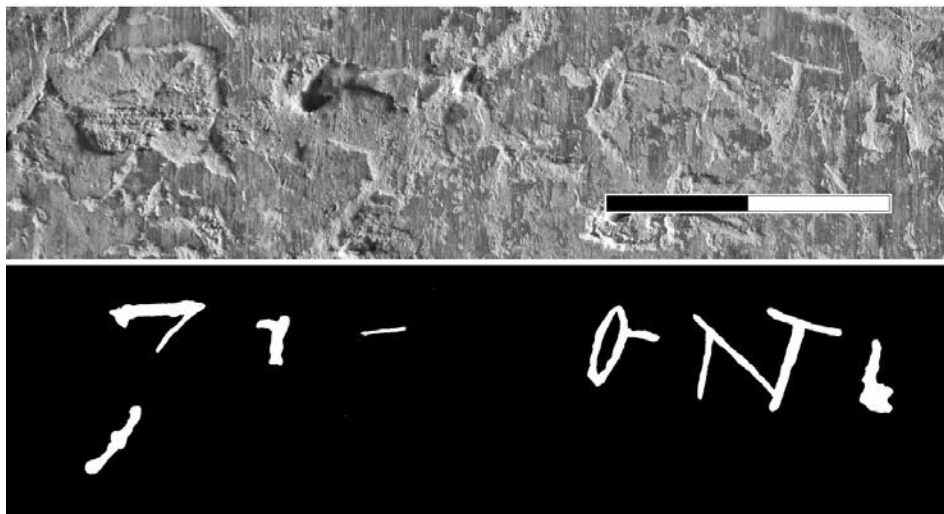
2

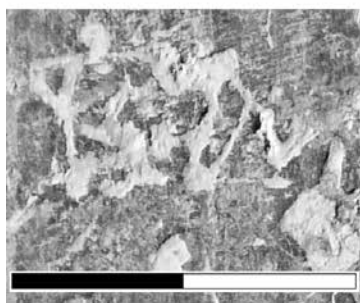
3

Таблиця ССІХ

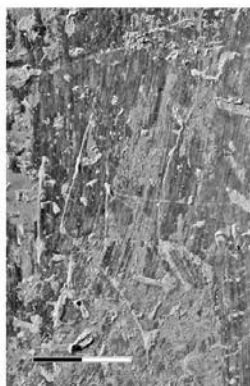
Фото та прорис графіті: 1 – № 4137, 2 – № 4138, 3 – № 4139.

1

2

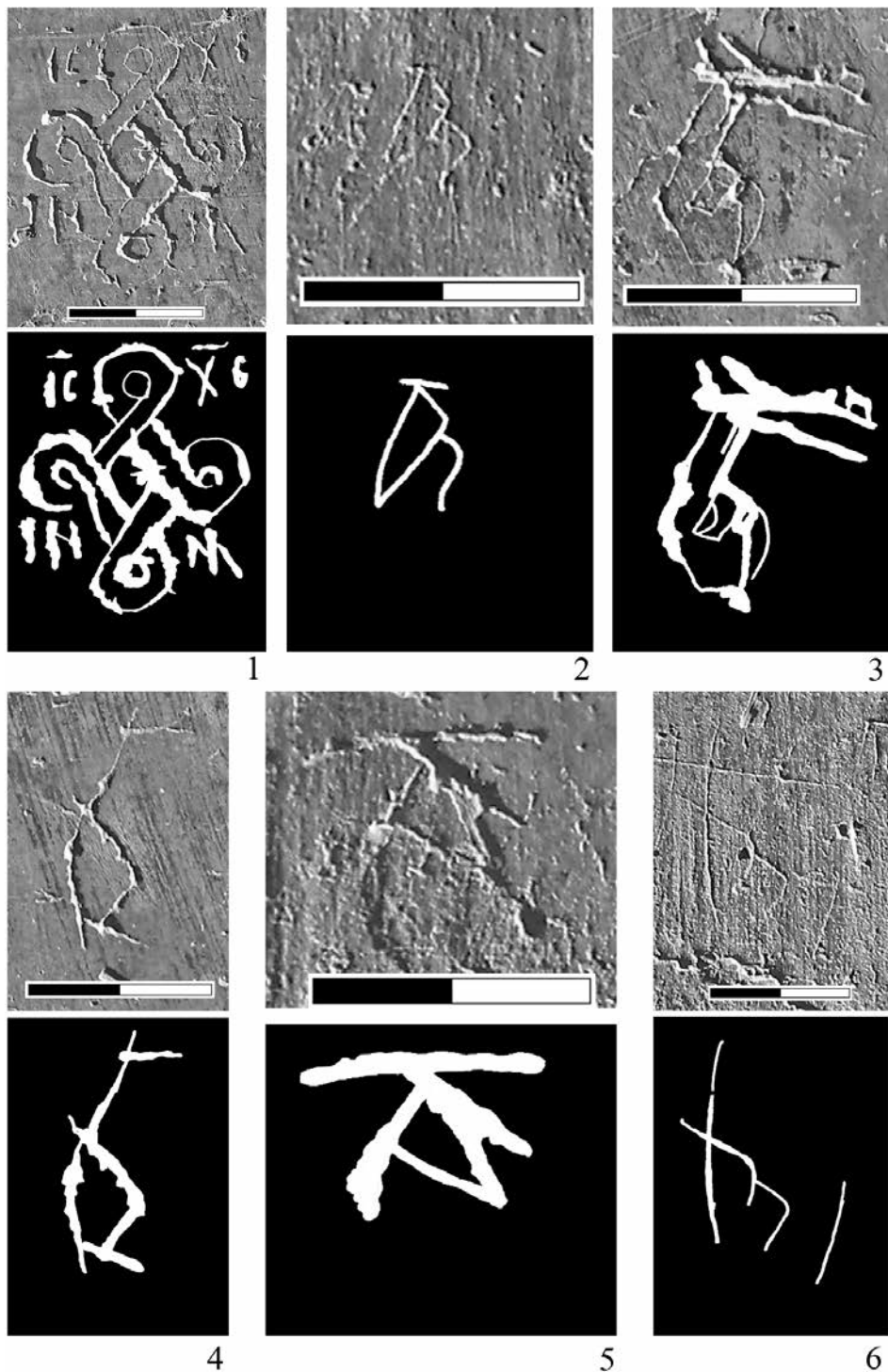
3

4

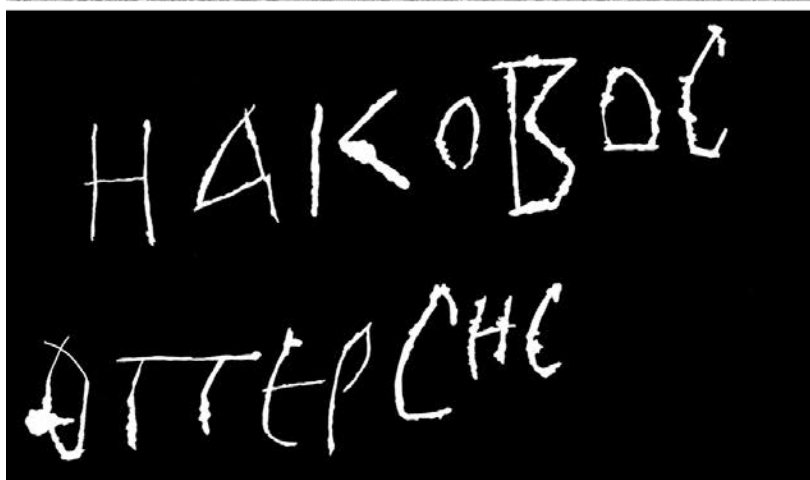
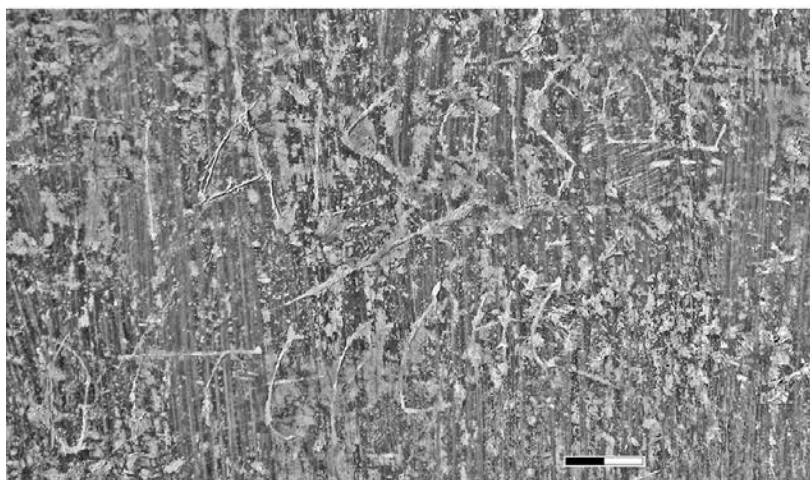
Таблиця ССХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 4140, 2 – № 4141, 3 – № 4142, 4 – № 4143.

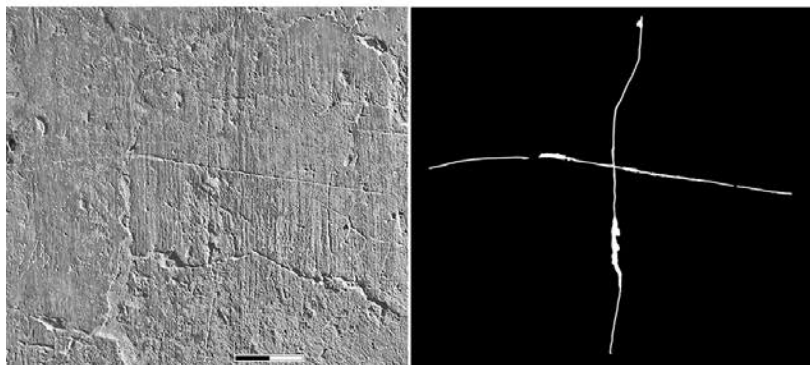

Таблиця ССХІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 259, 2 – № 4144, 3 – № 4145, 4 – № 4146,
5 – № 4147, 6 – № 4148.

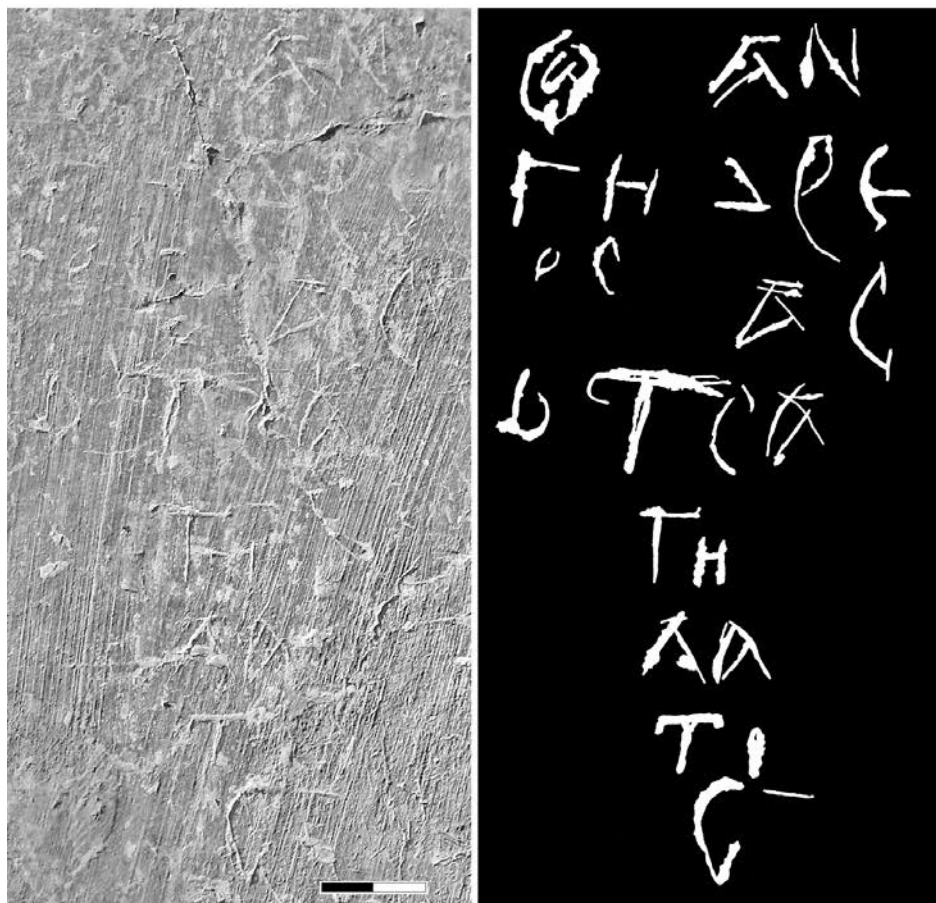
1

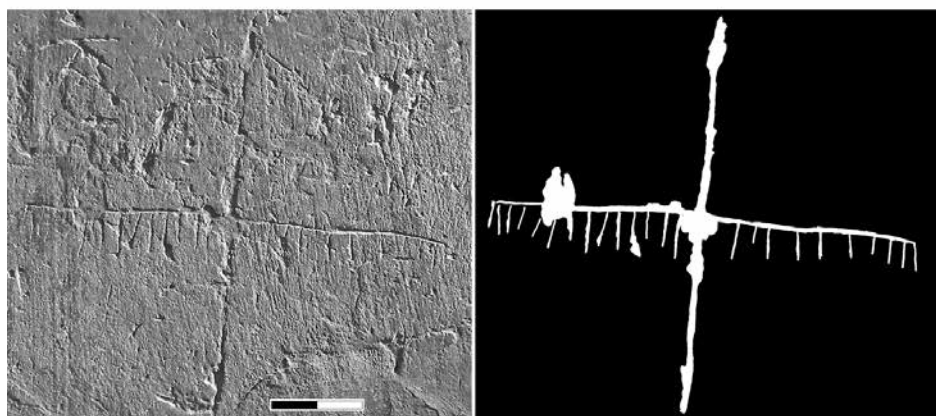
2

Таблиця ССХІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 4149, 2 – № 4150.

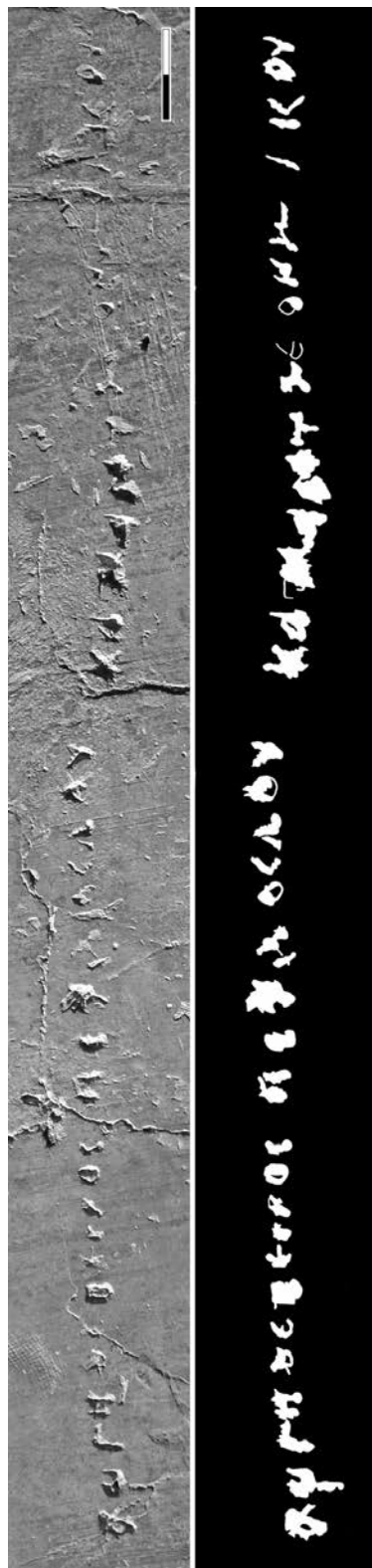

1

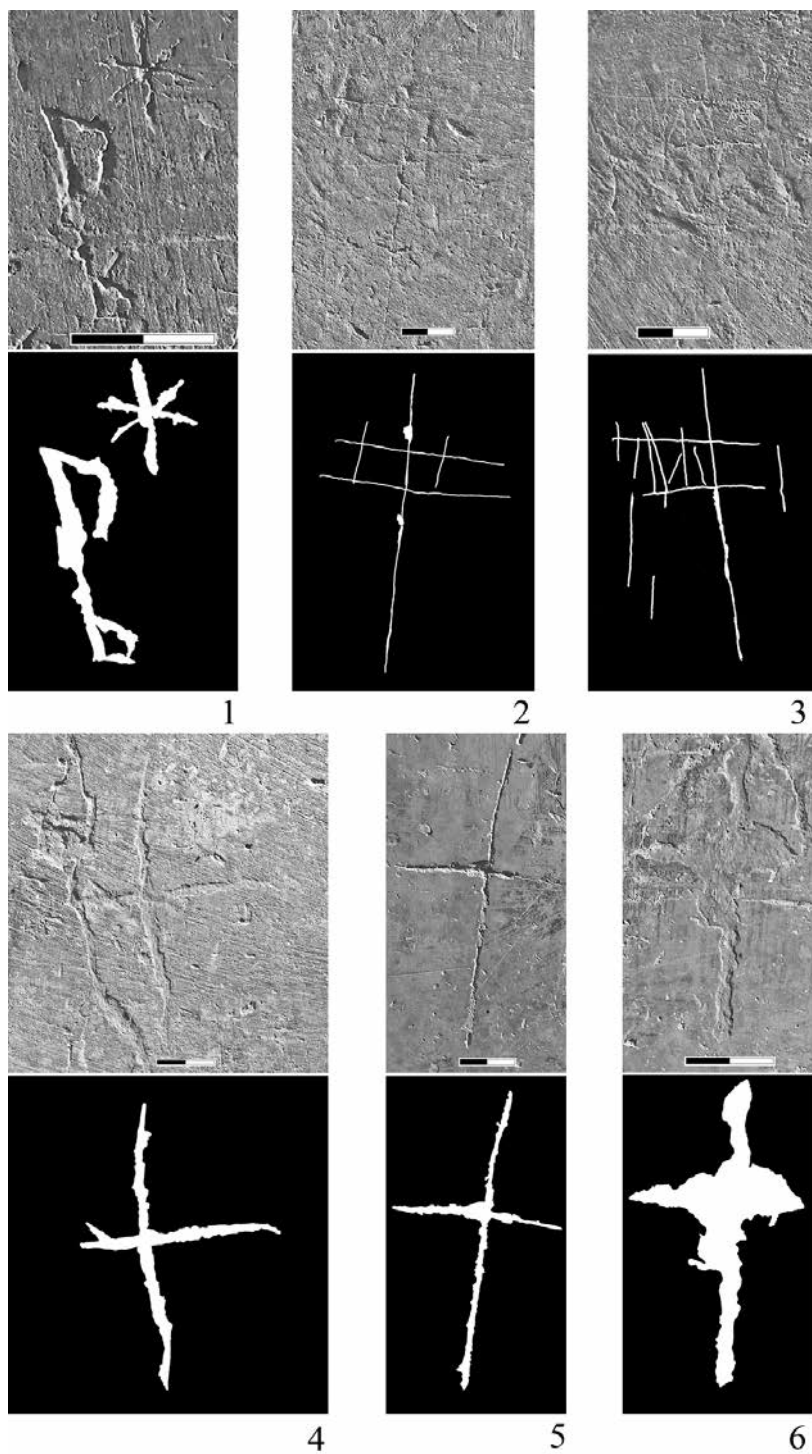

2

Таблиця ССХІІІ
Фото та прорис графіті: 1 – № 4151, 2 – № 4152.

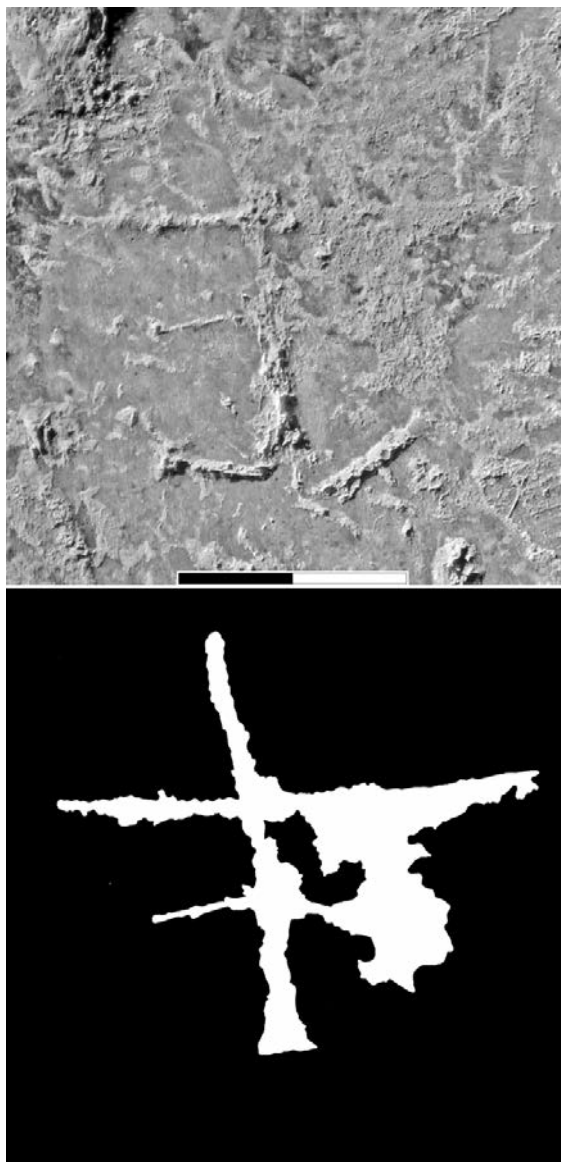

Таблиця ССХV
Фото та прорис графіті № 4154.

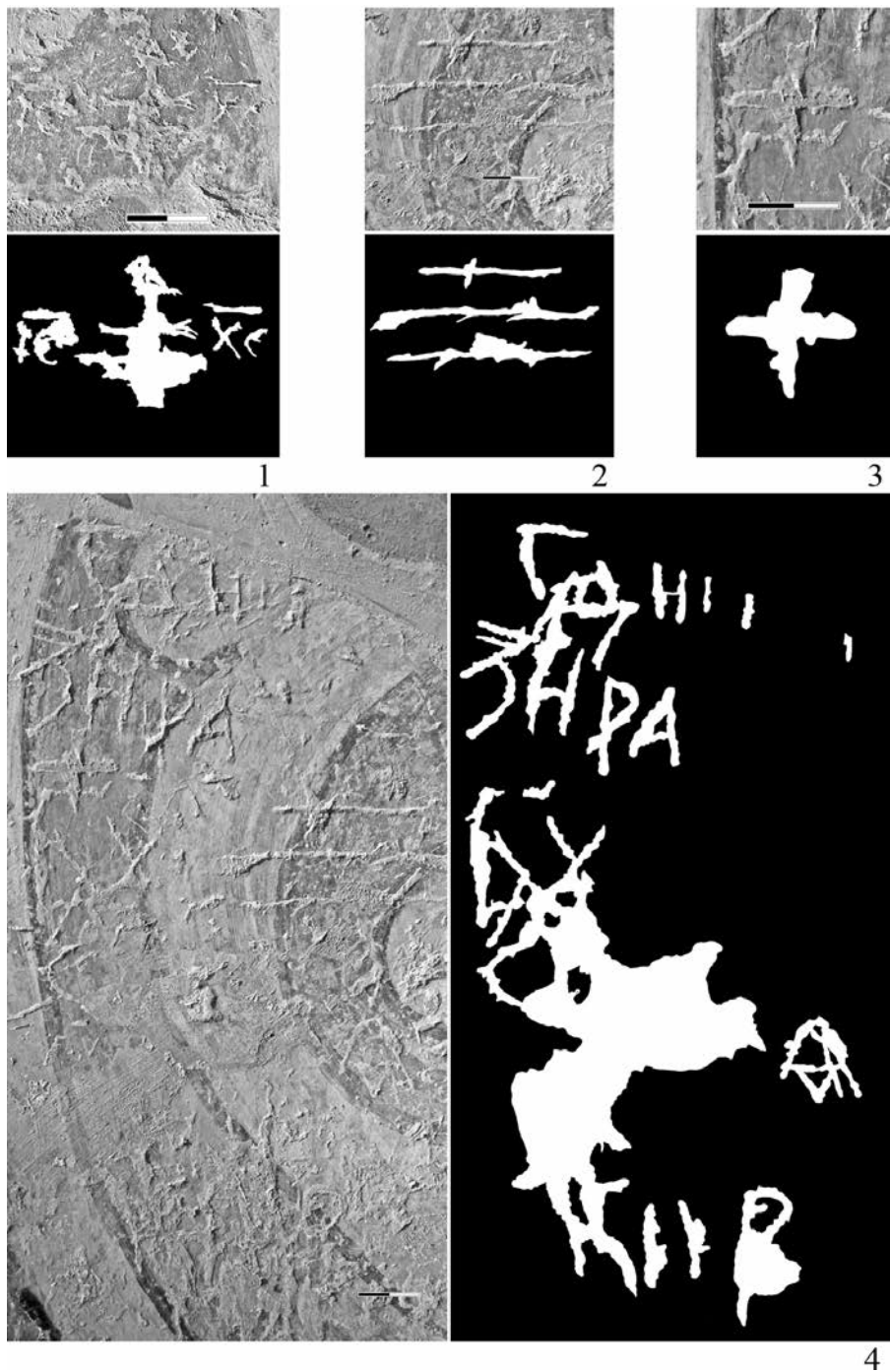

Таблиця ССХVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 4155, 2 – № 4156, 3 – № 4157, 4 – № 4158,
5 – № 4159, 6 – № 4160.

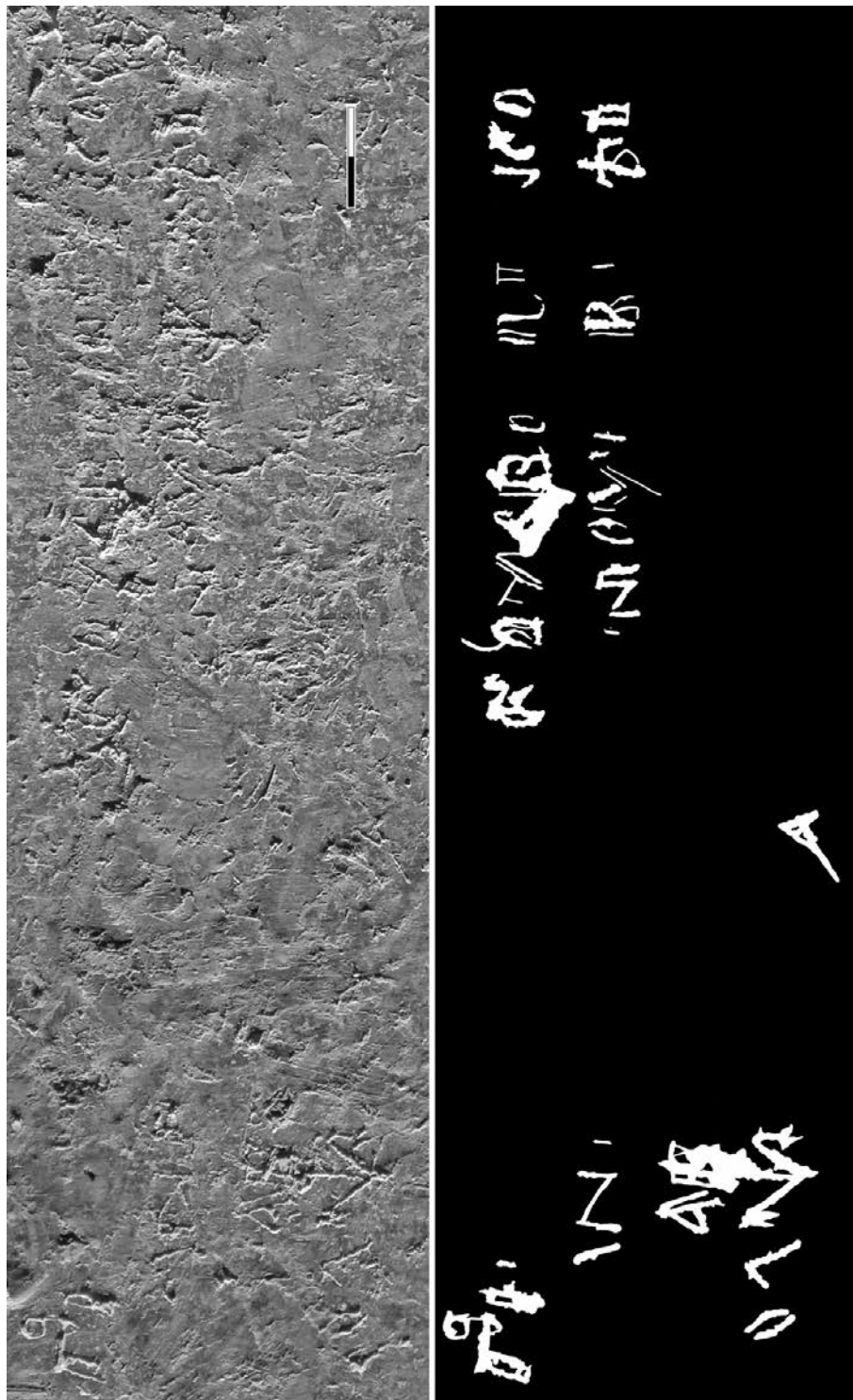

Таблиця ССХVII
Фото та прорис графіті № 4161.

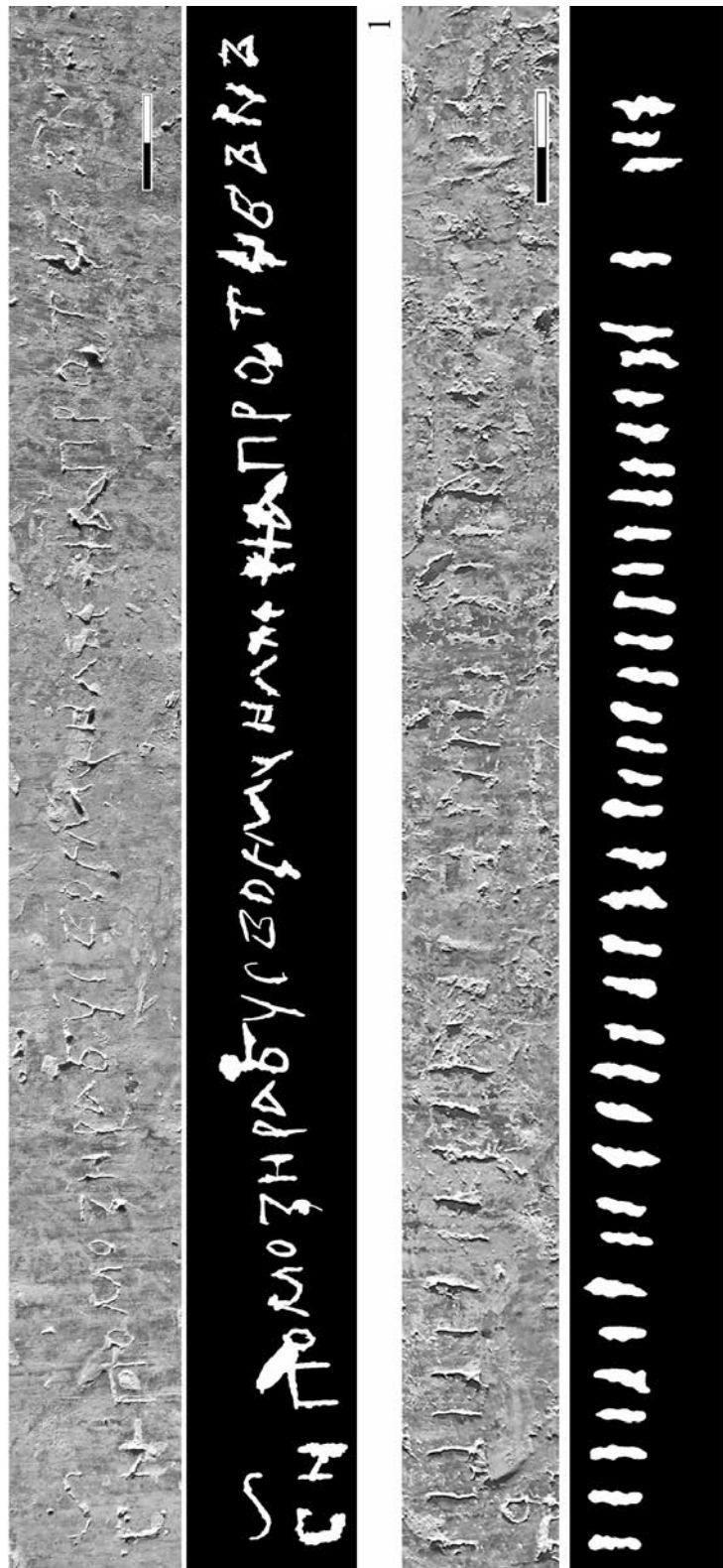

Таблиця ССХVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 4162, 2 – № 4163, 3 – № 4164, 4 – № 4165.

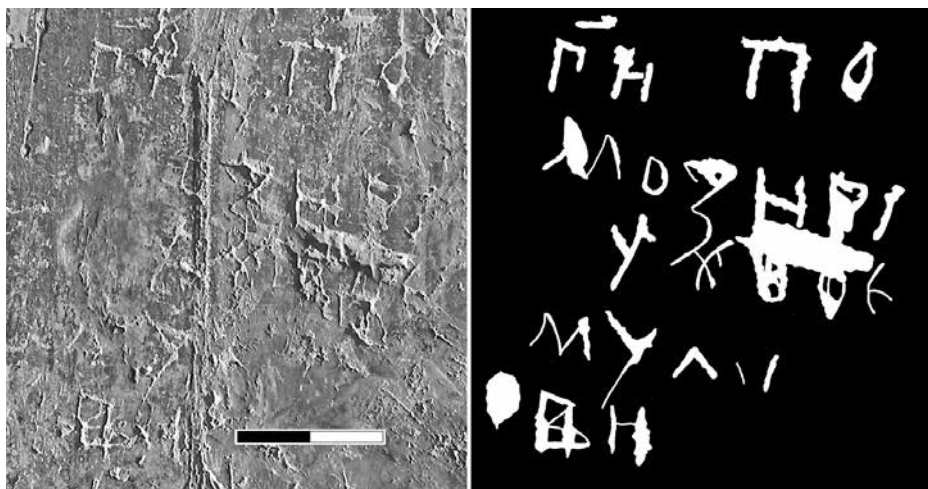

Таблиця ССХІХ
Фото та прорис графіті № 6а.

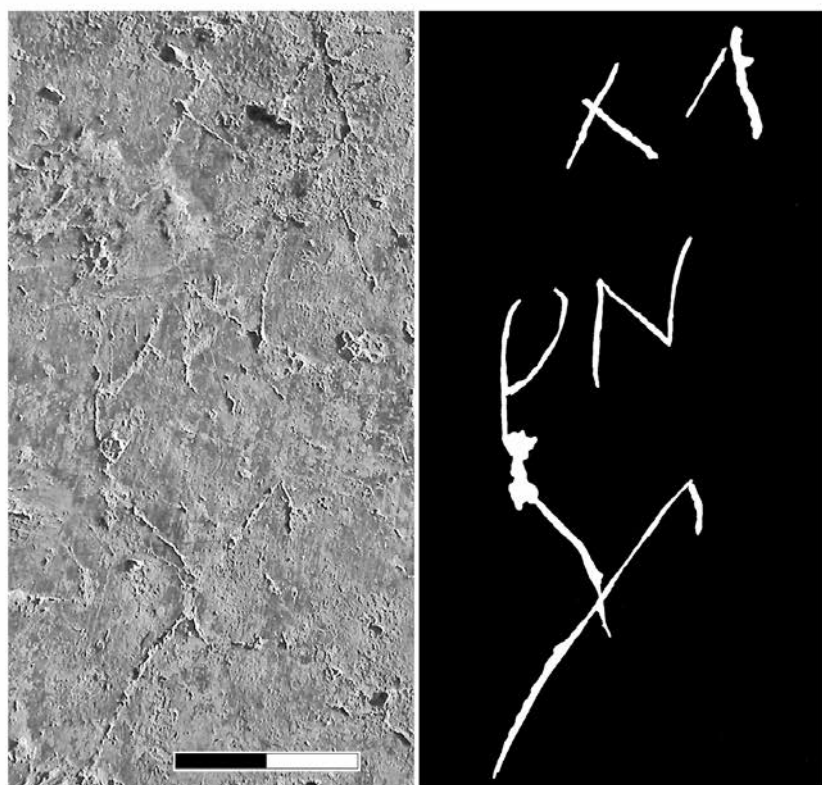

2

Таблиця ССХХ
Фото та прорис графіті: 1 – № 313, 2 – № 4166.

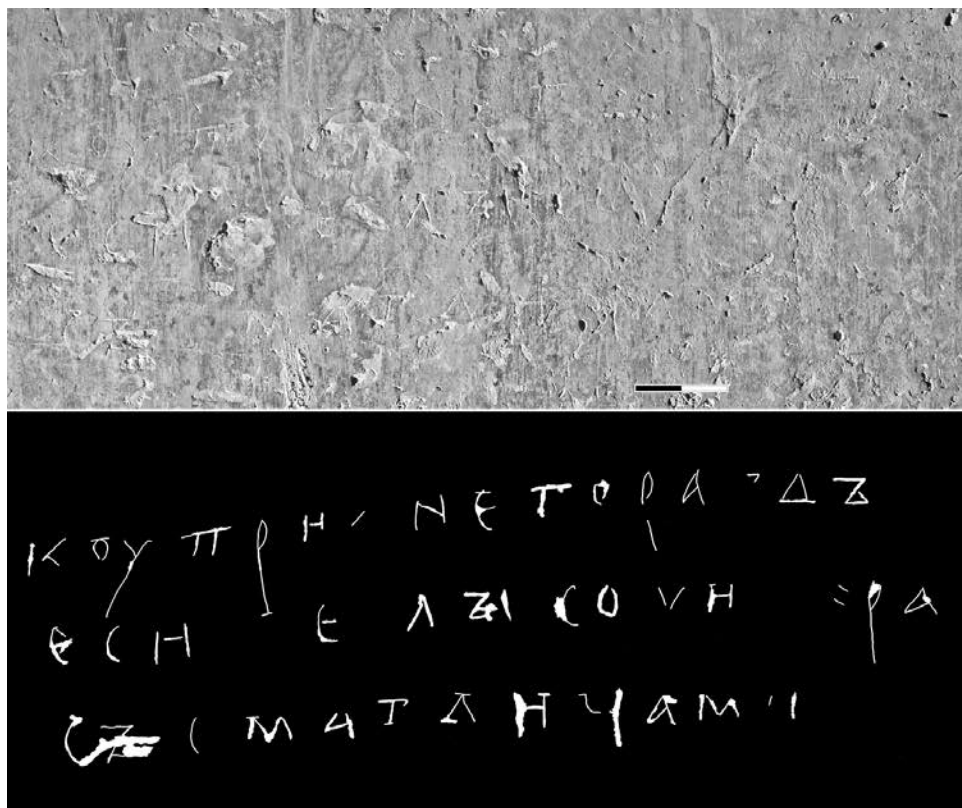

1

2

Таблиця ССХХІ
Фото та прорис графіті: 1 – № 4167, 2 – № 4168.

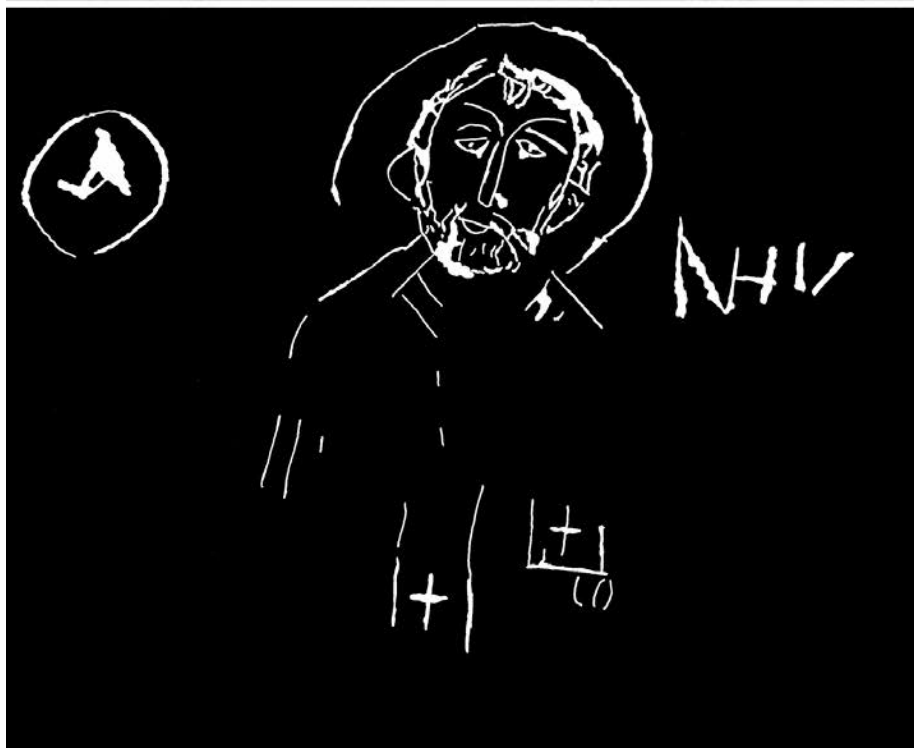
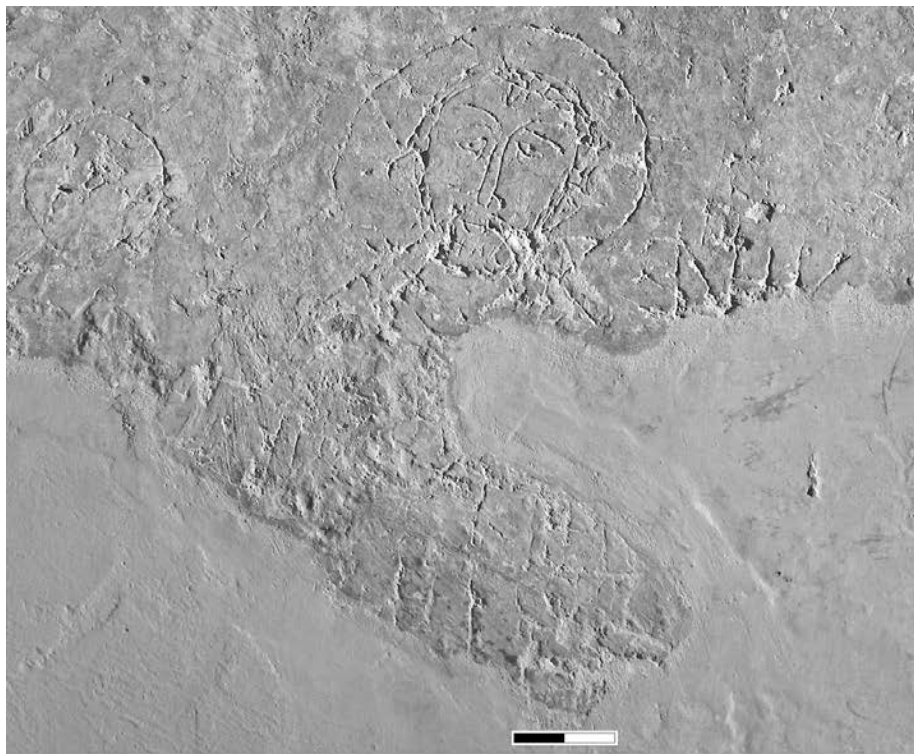
1

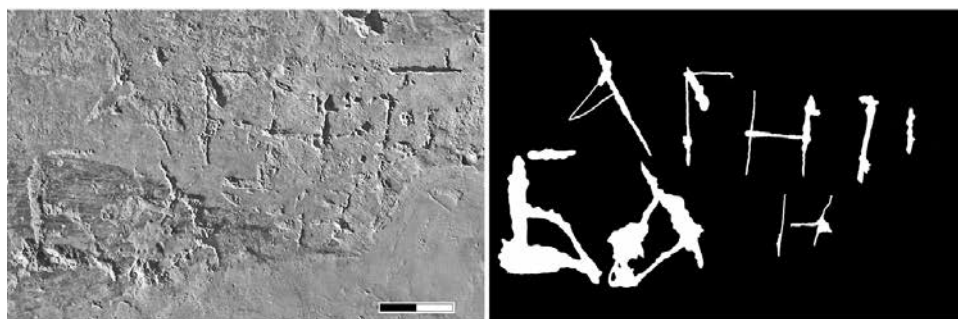
2

Таблиця ССХХІІ

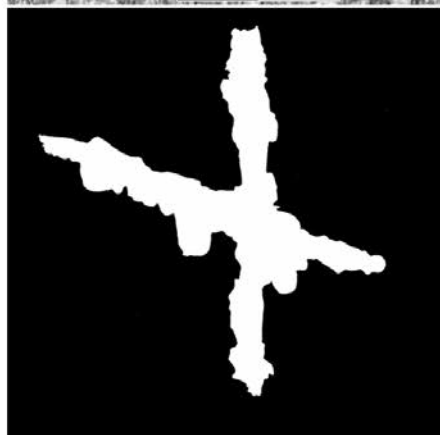
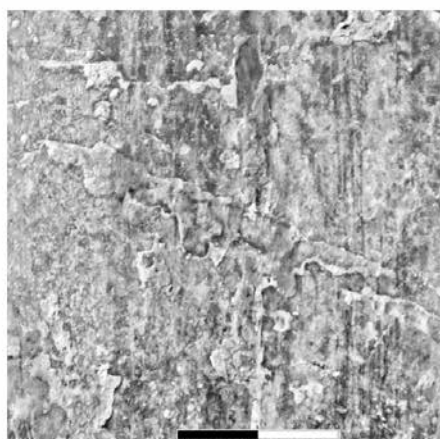
Фото та пропис графіті: 1 – № 4169, 2 – № 4170.

Таблиця ССХХІІІ
Фото та прорис графіті № 77.

1

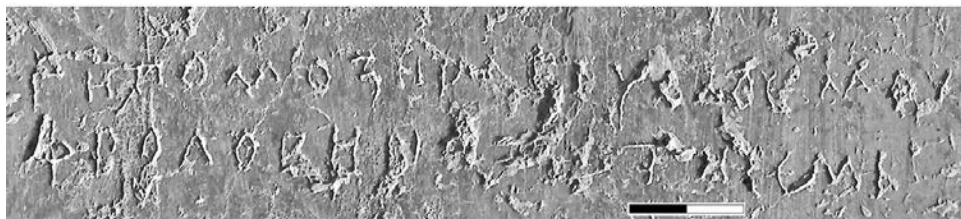

2

3

Таблиця ССХХІV

Фото та прорис графіті: 1 – № 4171, 2 – № 4172, 3 – № 4173.

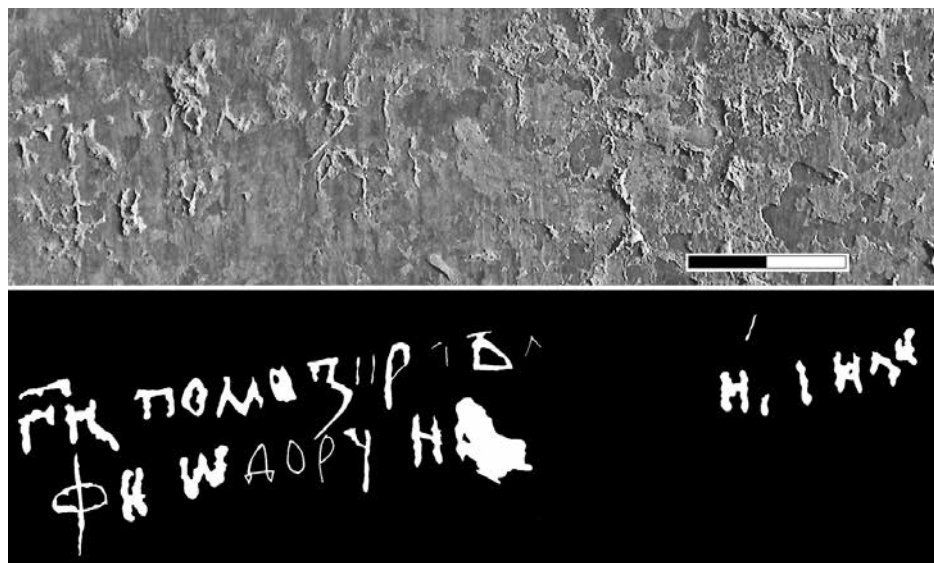
1

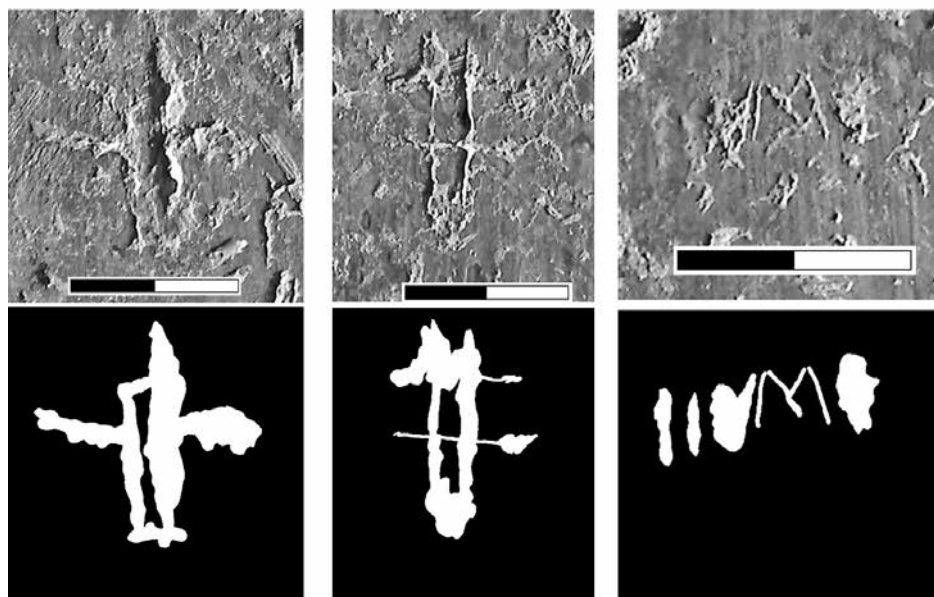
2

Таблиця ССХХV

Фото та прорис графіті: 1 – № 139, 2 – № 187.

1

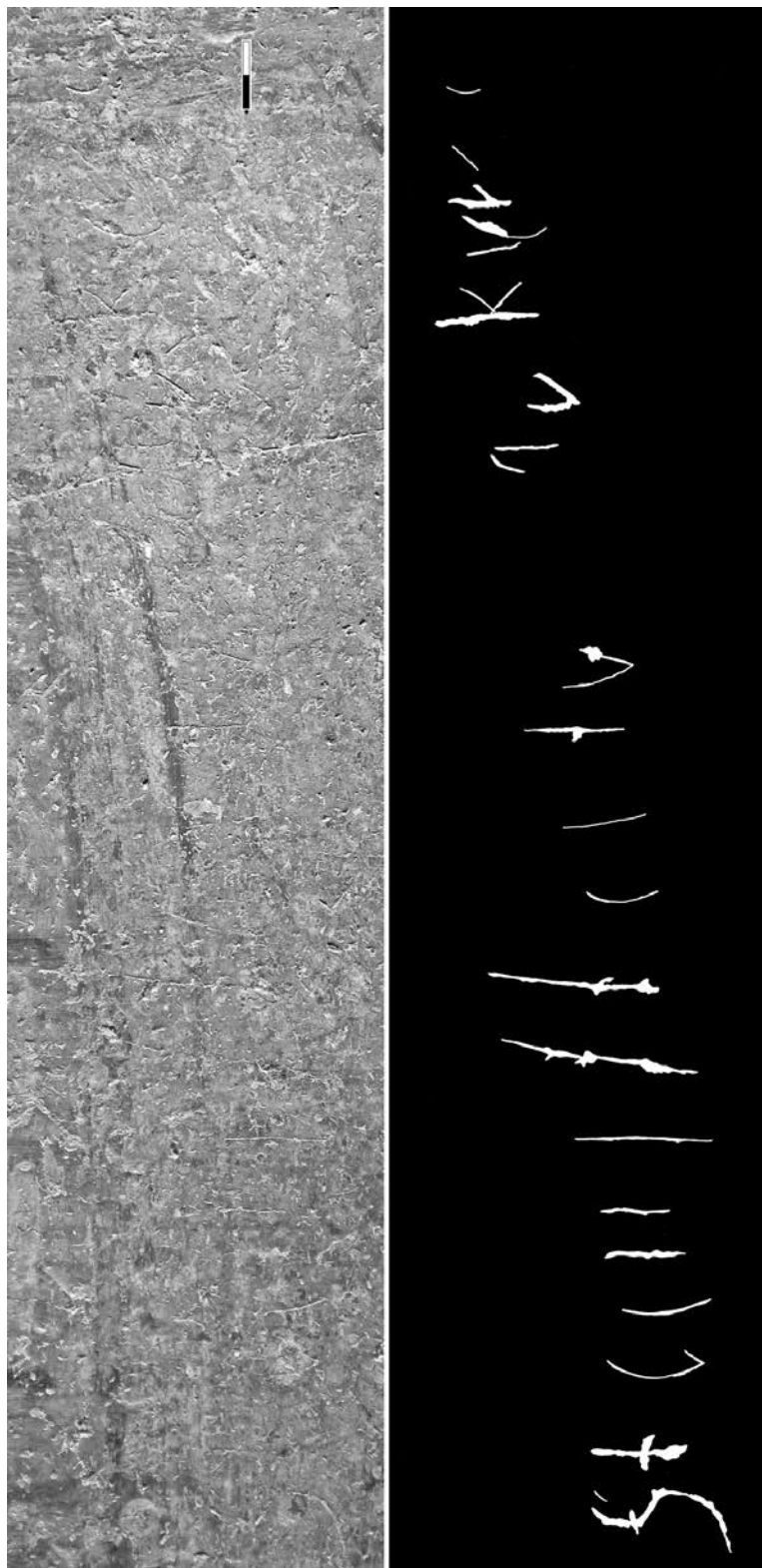
2

3

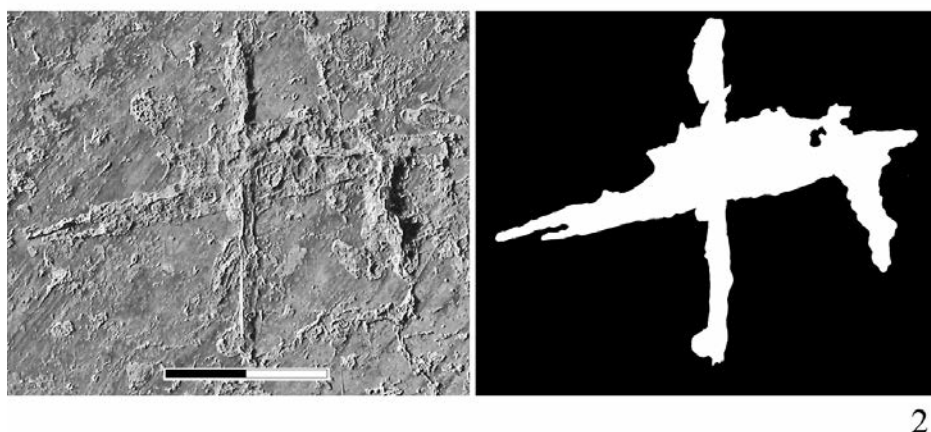
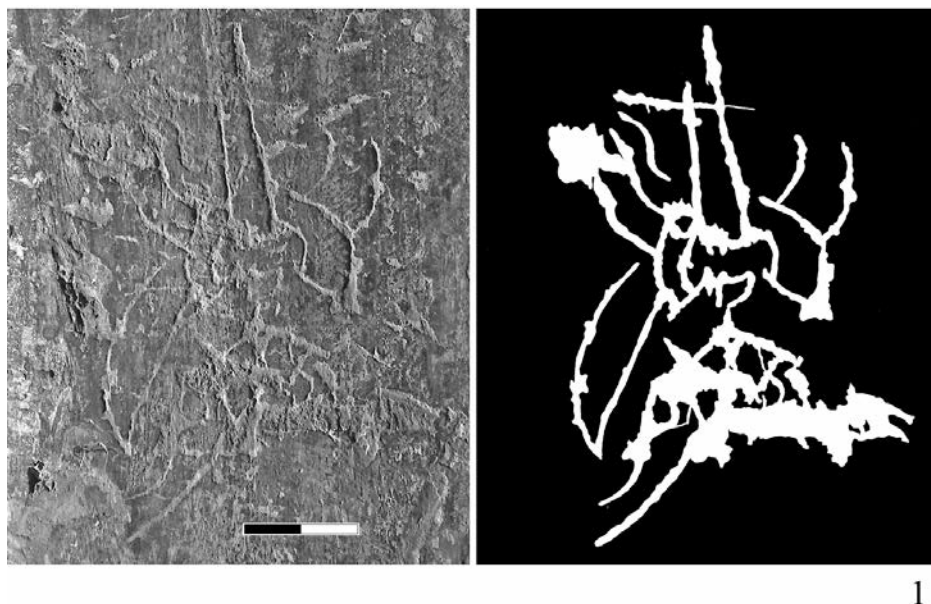
4

Таблиця ССХХVI

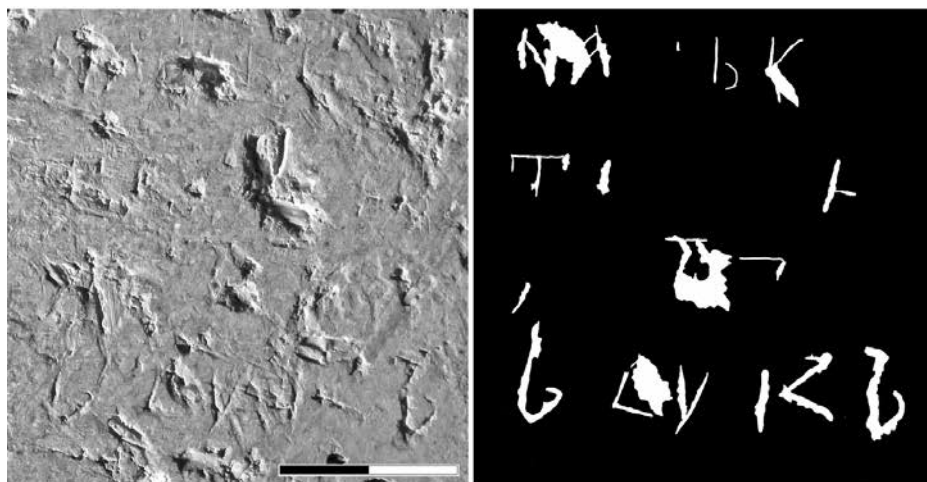
Фото та прорис графіті: 1 – № 4174, 2 – № 4175, 3 – № 4176, 4 – № 4177.

Таблиця ССХХVII
Фото та прорис графіті № 4178.

Таблиця ССХХVIII
Фото та прорис графіті: 1 – № 4179, 2 – № 4180.

1

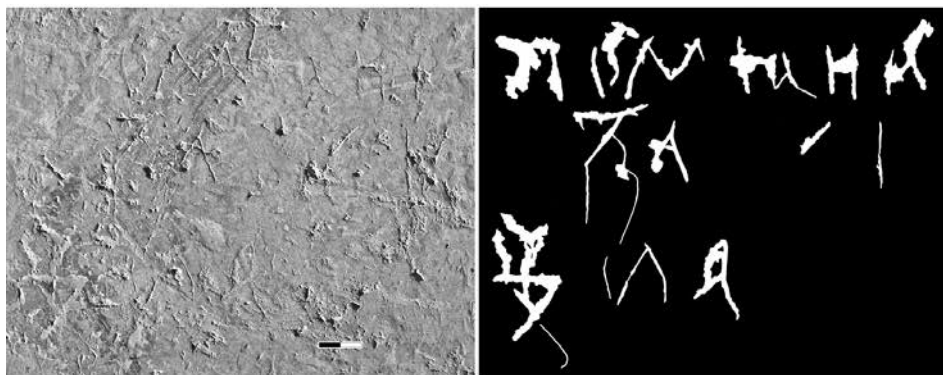

2

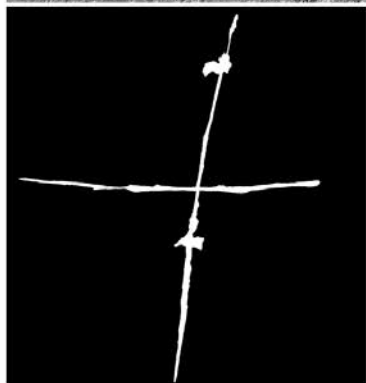
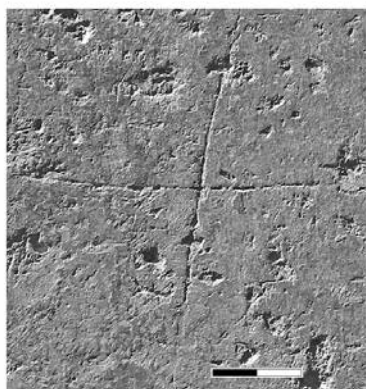
3

Таблиця ССХХІХ

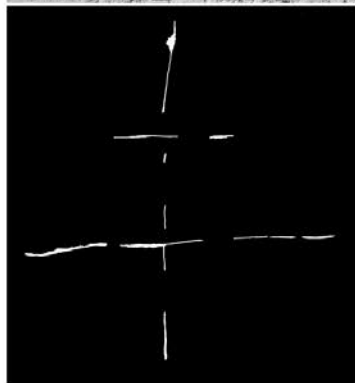
Фото та прорис графіті: 1 – № 4181, 2 – № 4182, 3 – № 4183.

1

2

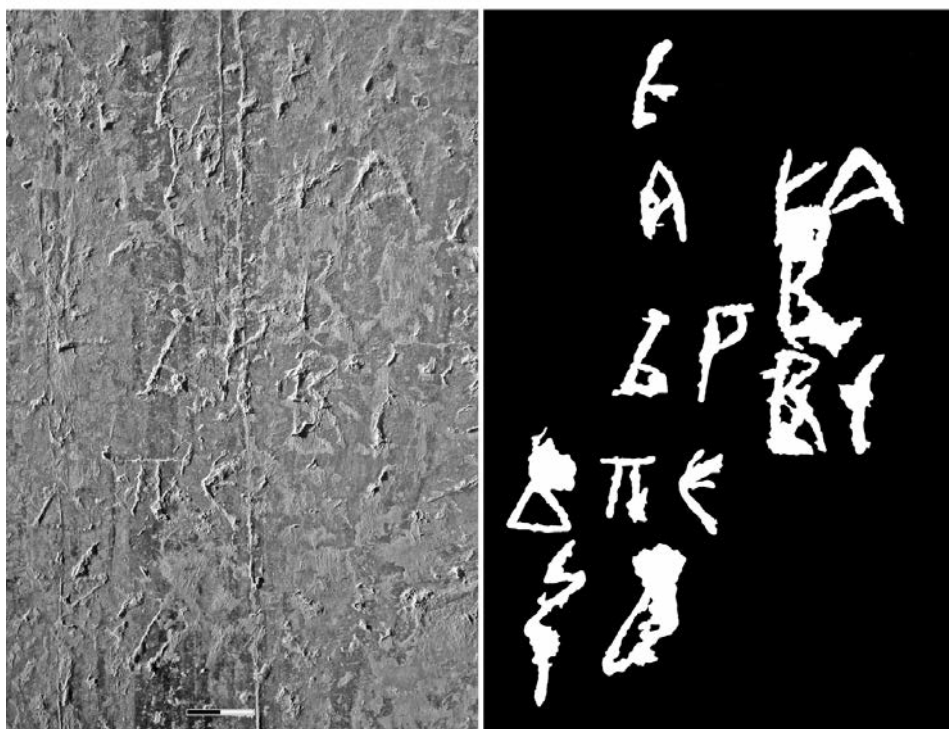
3

Таблиця ССХХХ

Фото та прорис графіті: 1 – № 4184, 2 – № 4185, 3 – № 4186.

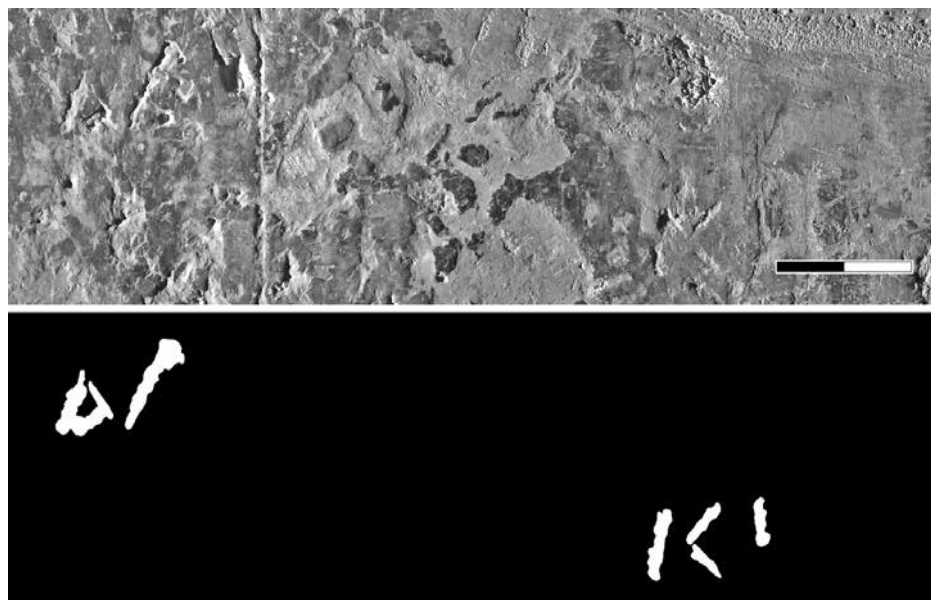
1

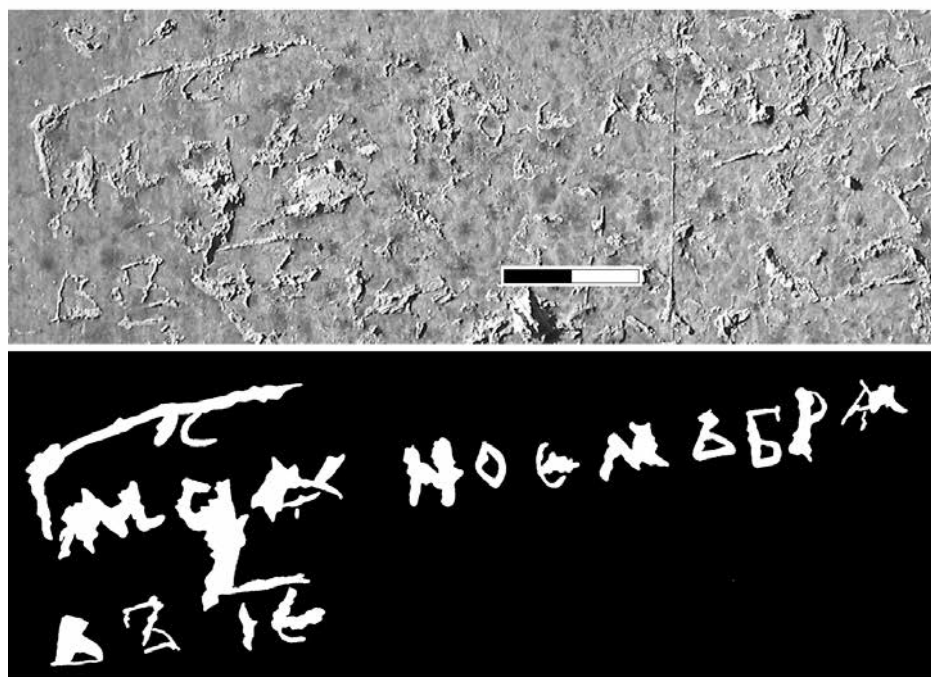
2

Таблиця ССXXXI

Фото та прорис графіті: 1 – № 4187, 2 – № 4188.

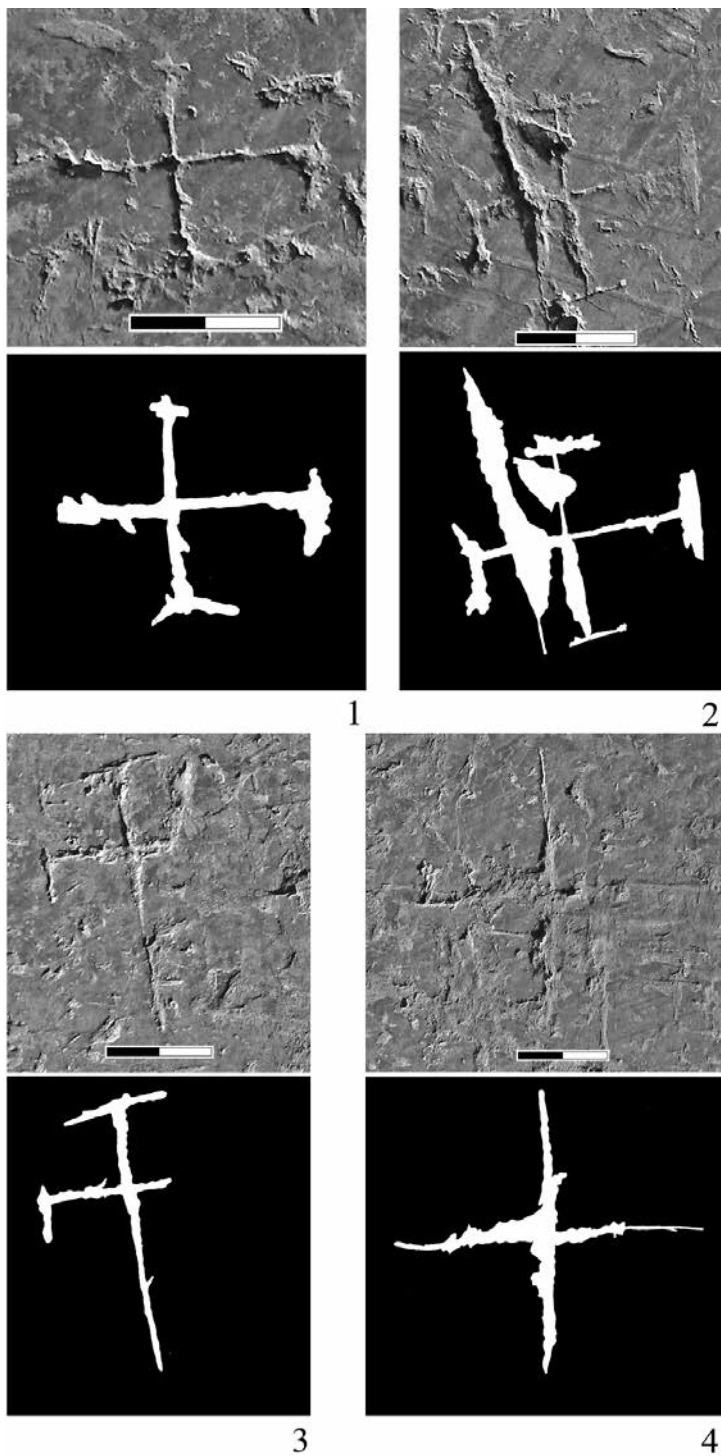
1

2

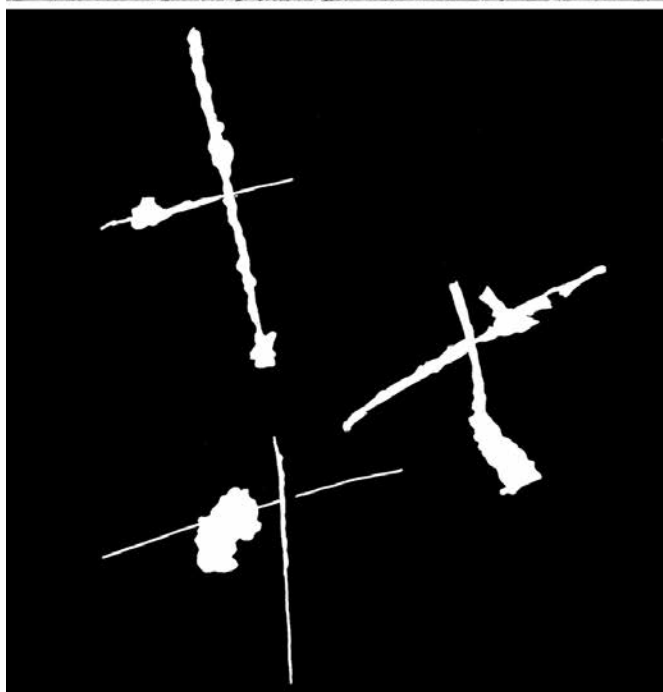
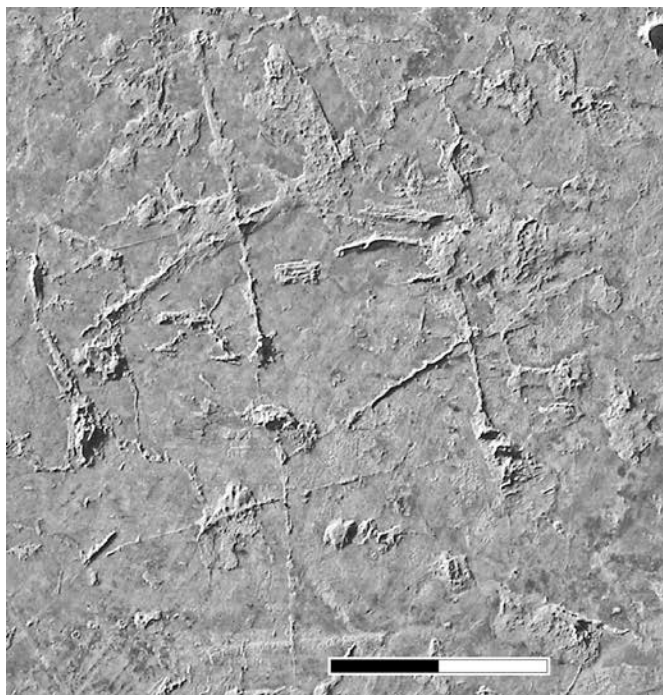
Таблиця ССXXXII

Фото та прорис графіті: 1 – № 4189, 2 – № 4190.

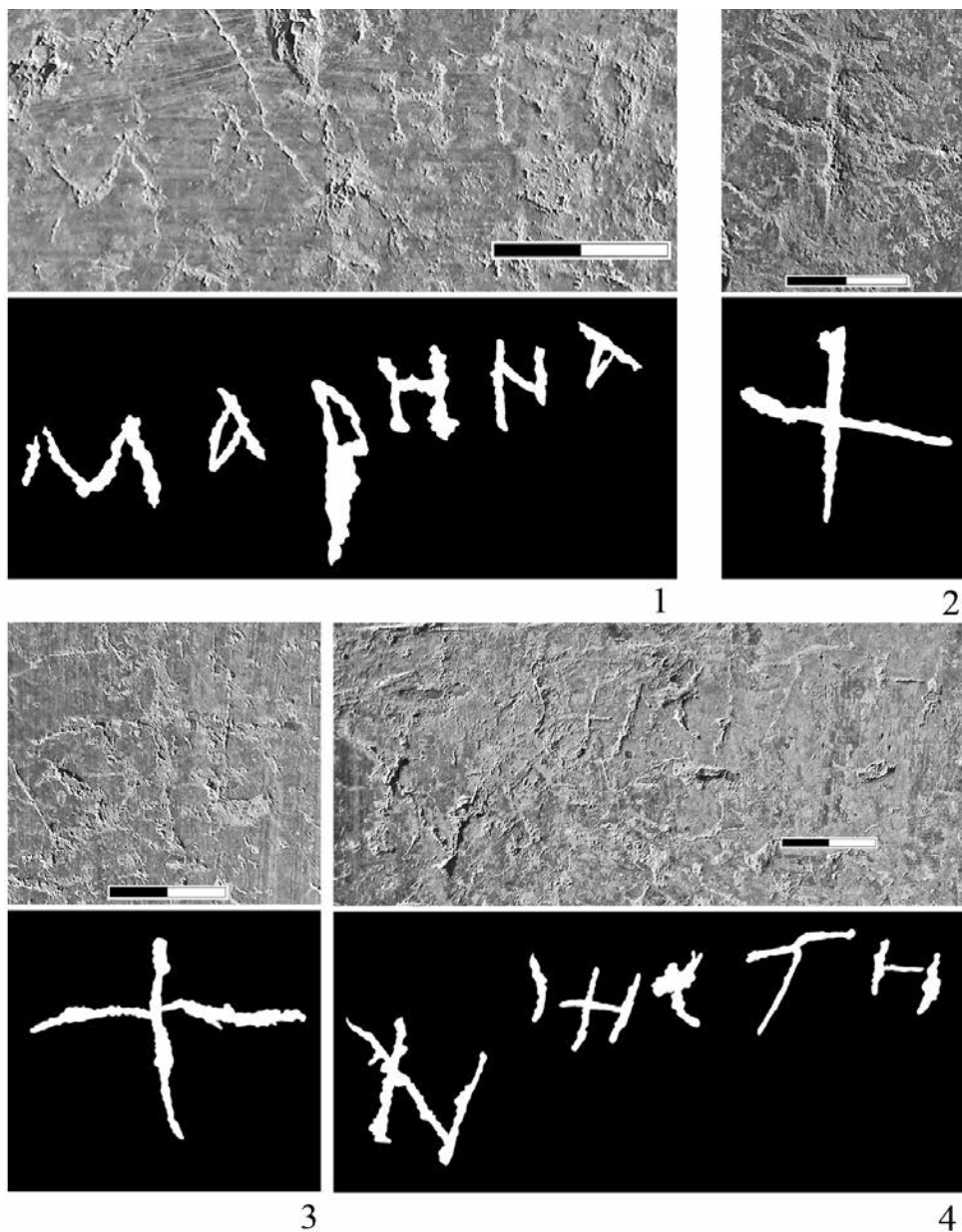

Таблиця ССХХХІІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 4191, 2 – № 4192, 3 – № 4193, 4 – № 4194.

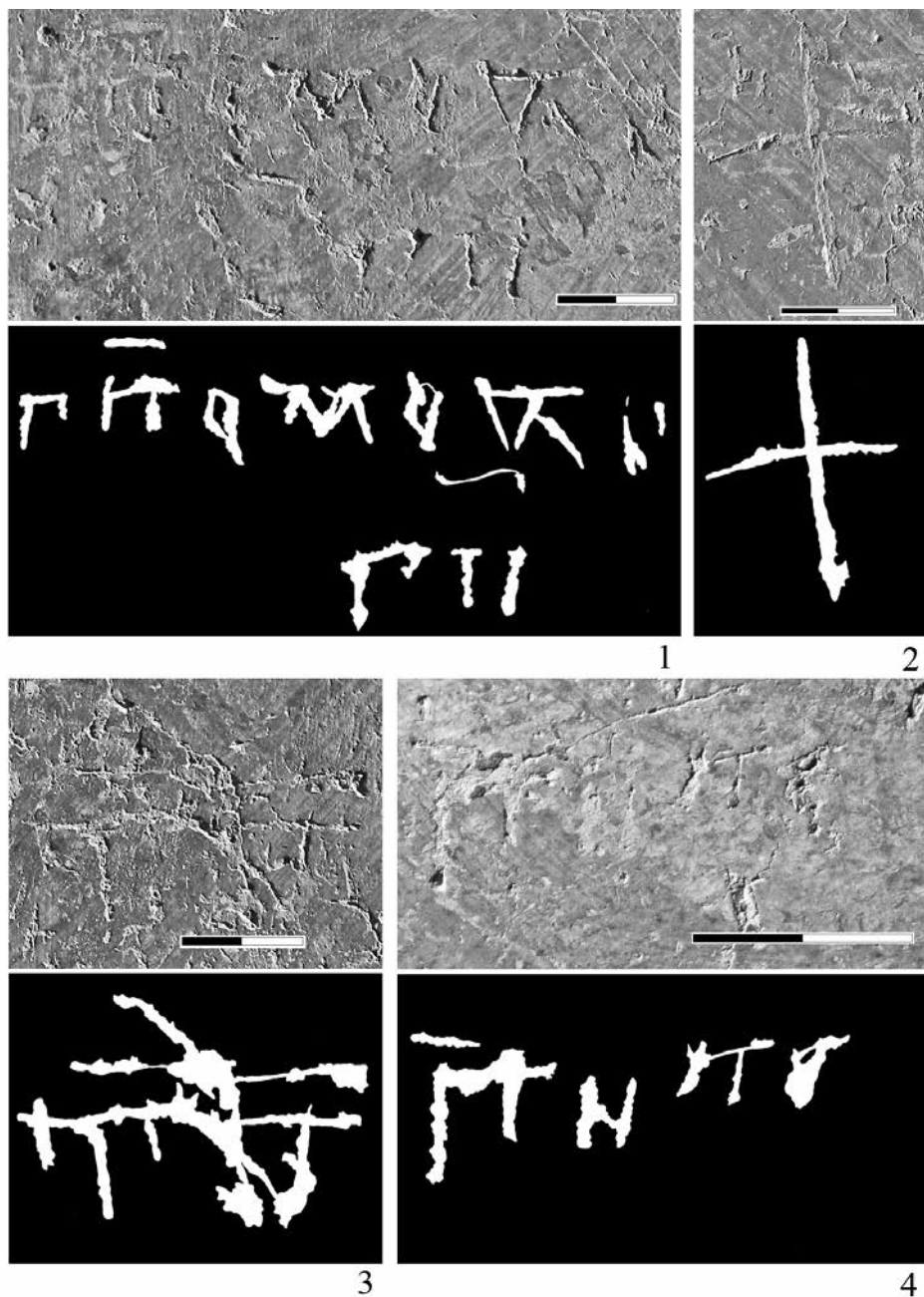

Таблиця ССXXXIV
Фото та прорис графіті № 4195.

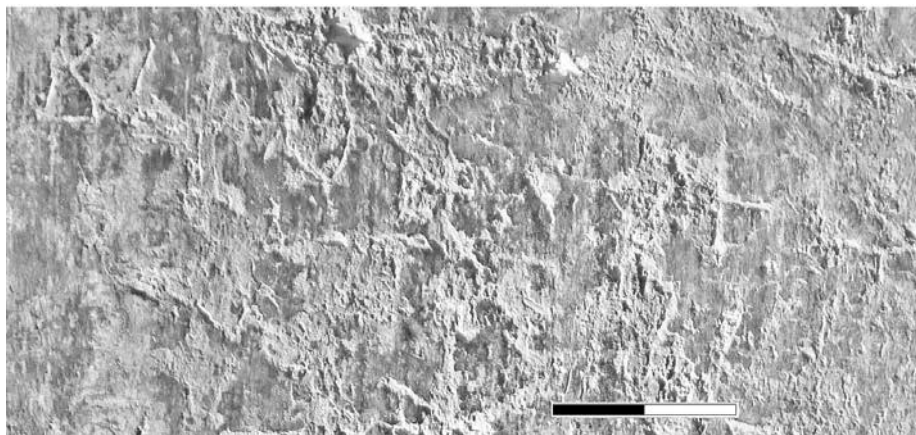
Таблиця ССXXXV

Фото та прорис графіті: 1 – № 4196, 2 – № 4197, 3 – № 4198, 4 – № 4199.

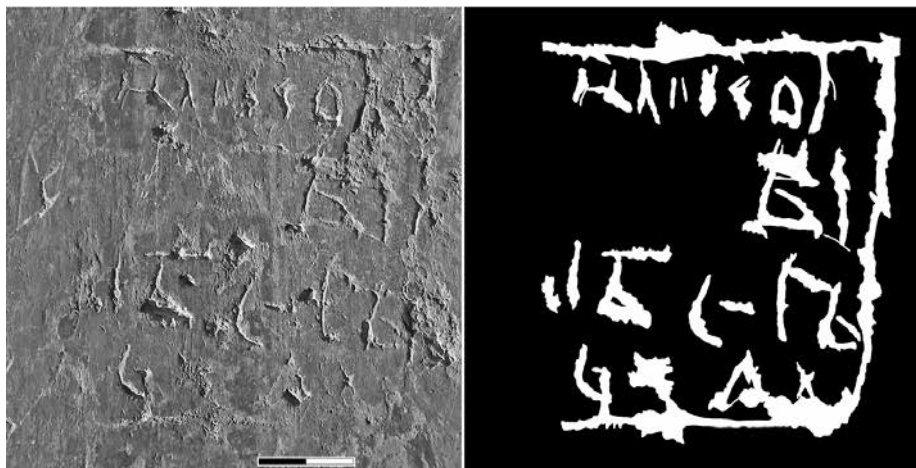

Таблиця ССXXXVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 4200, 2 – № 4201, 3 – № 4202, 4 – № 4203.

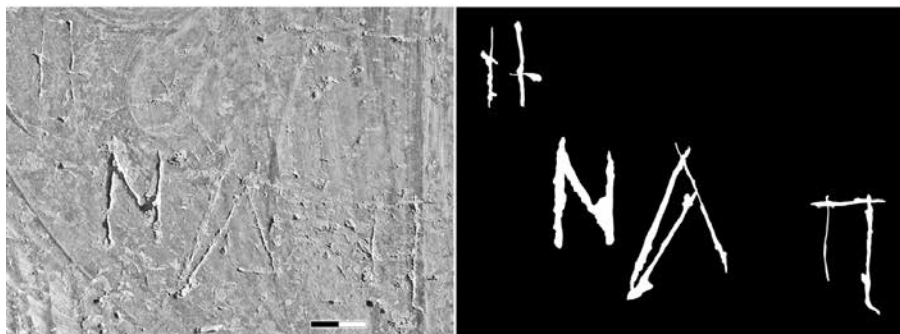
1

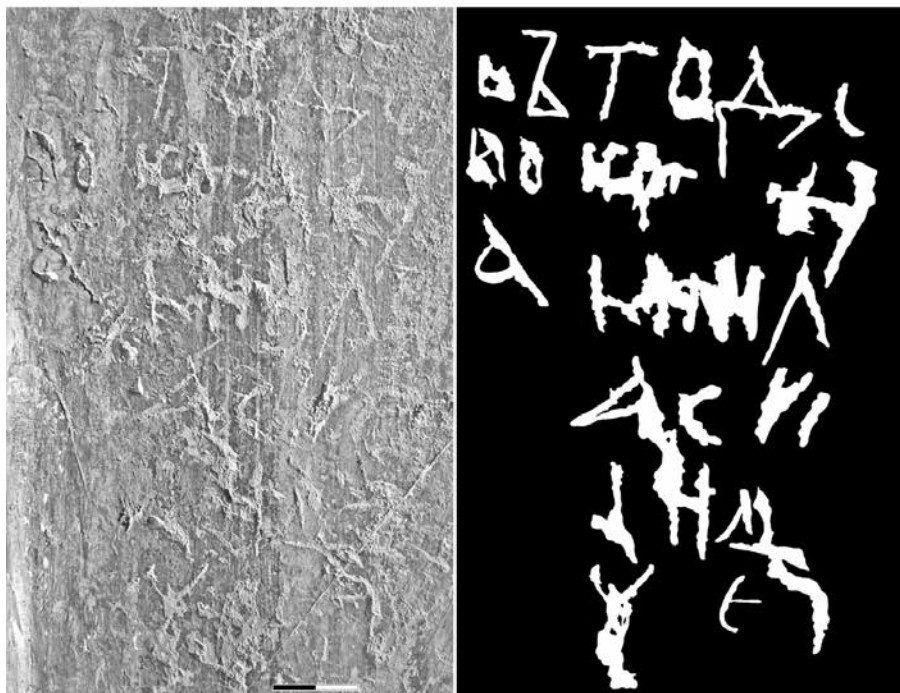
2

Таблиця ССXXXVII

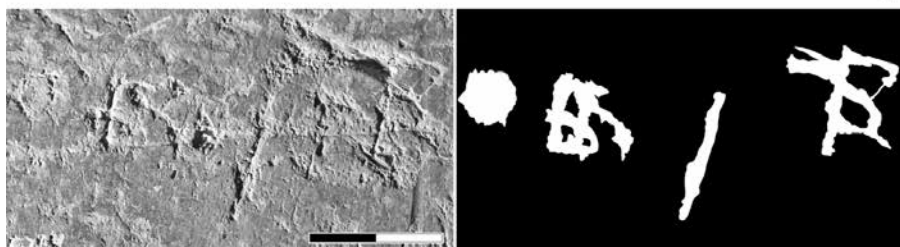
Фото та прорис графіті: 1 – № 4204, 2 – № 4205.

1

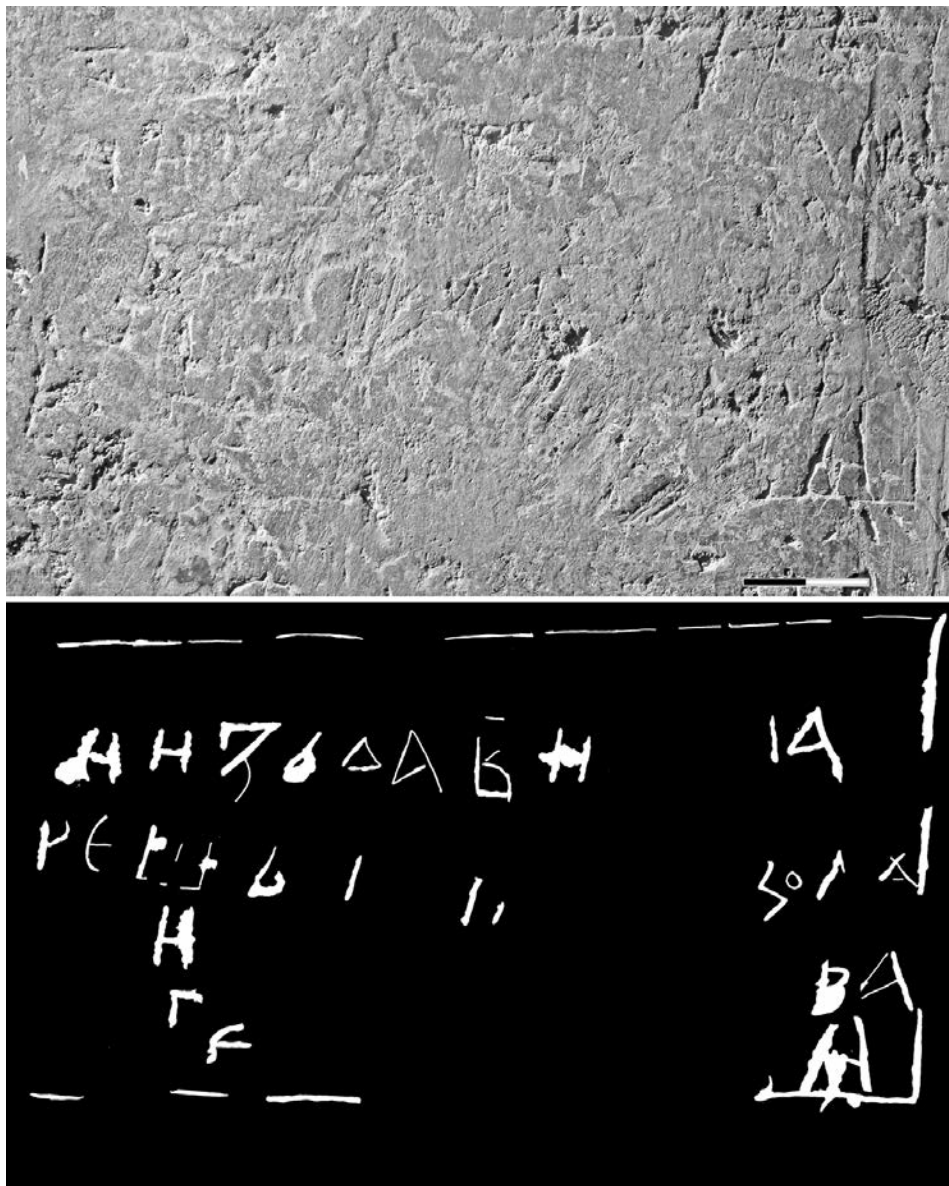
2

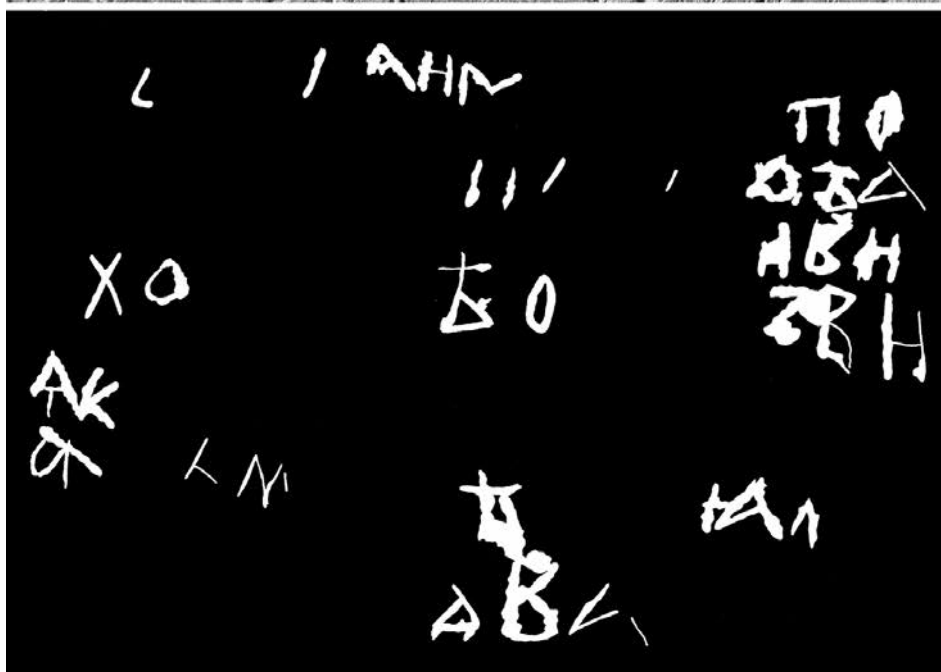
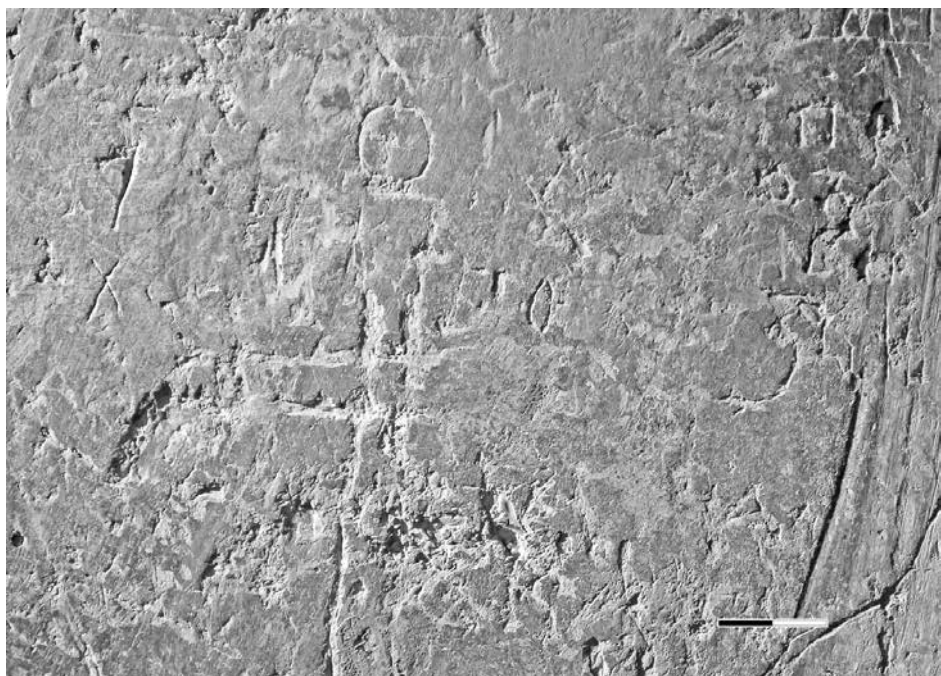
3

Таблиця ССXXXVIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 4206, 2 – № 4207, 3 – № 4208.

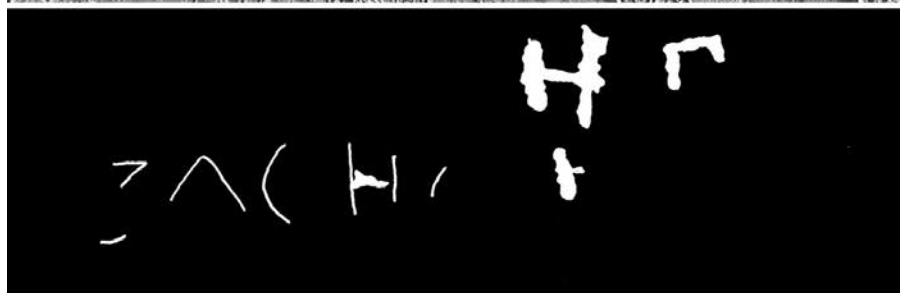
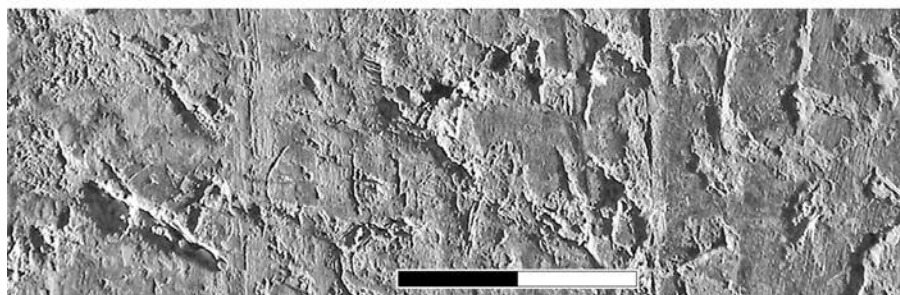
Таблиця ССXXXIX
Фото та прорис графіті № 4209.

Таблиця ССXL
Фото та прорис графіті № 4210.

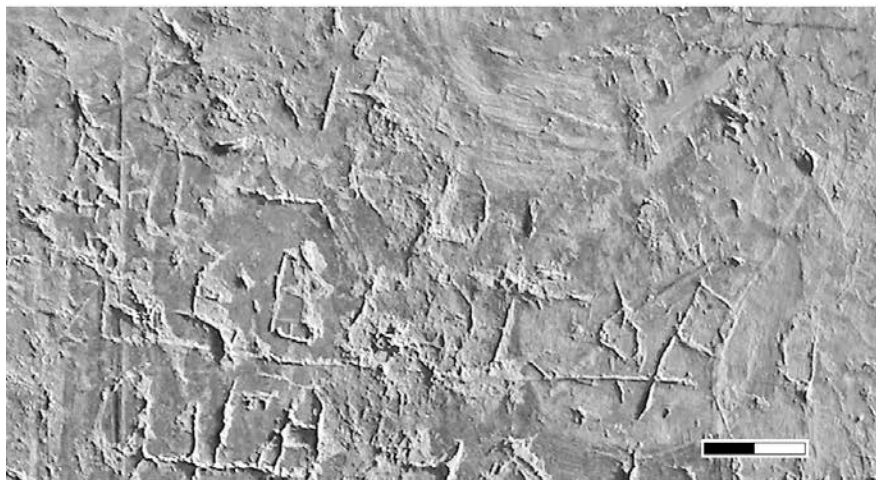
1

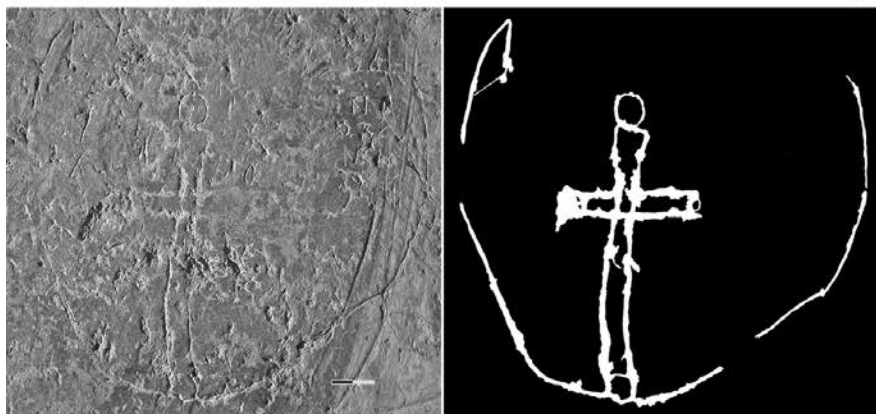
2

Таблиця ССХЛІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 4211, 2 – № 4212.

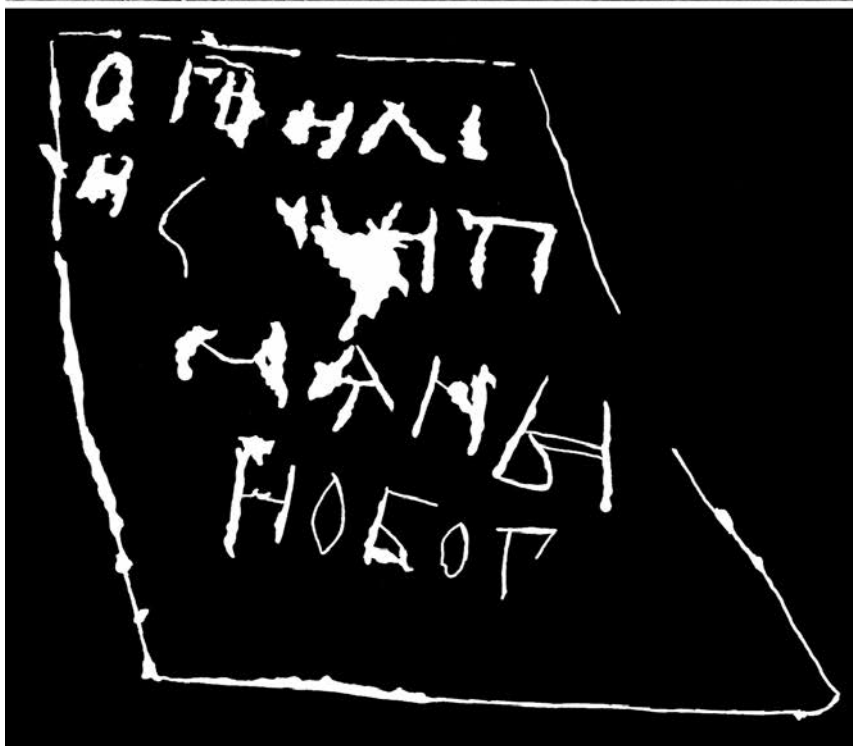
1

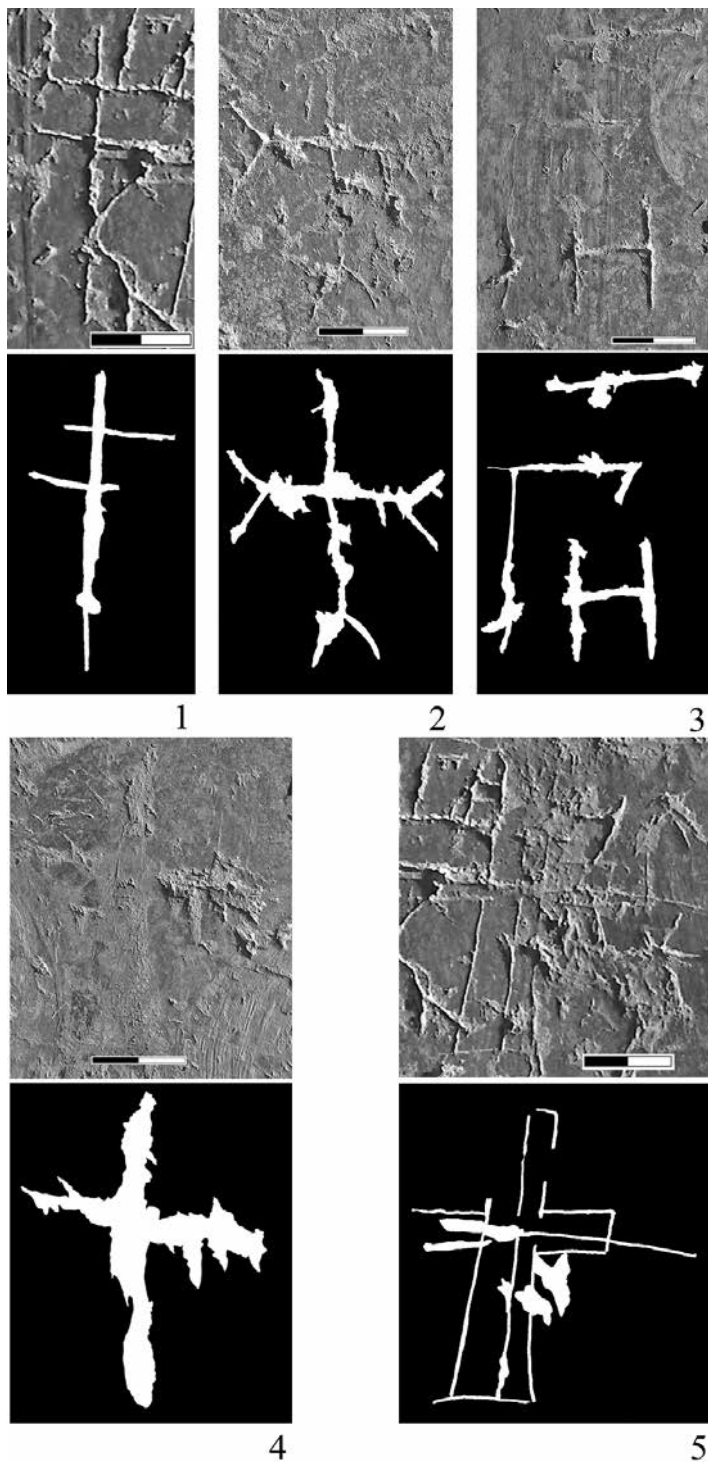
2

Таблиця ССХІІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 4213, 2 – № 4214.

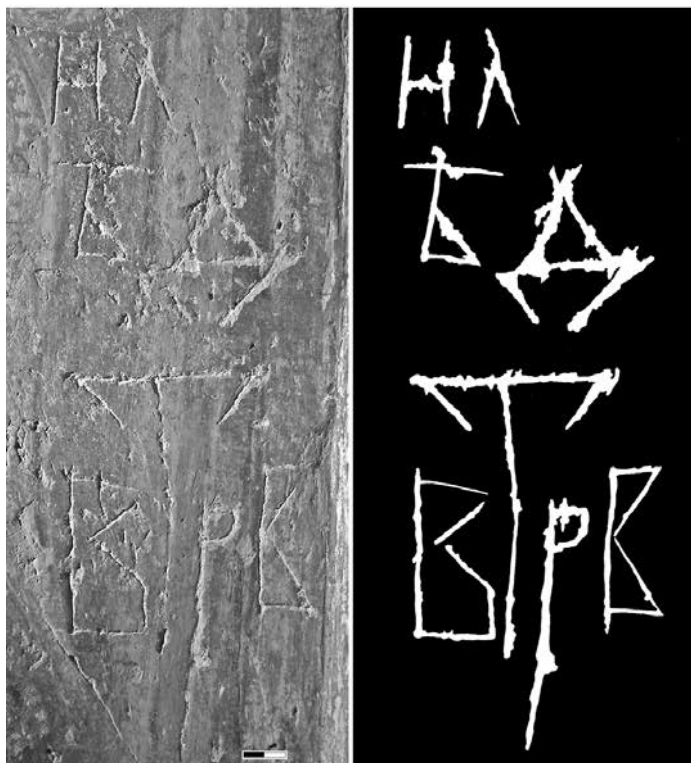

Таблиця ССХІІІ
Фото та прорис графіті № 4215.

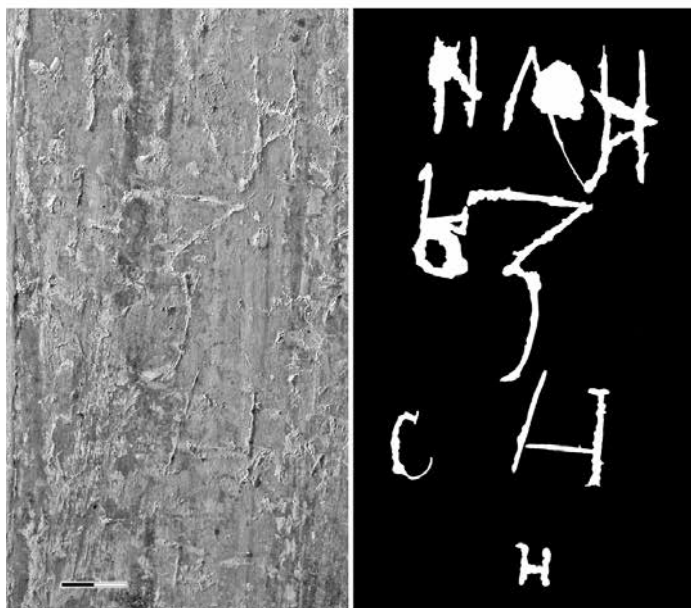

Таблиця ССXLIV

Фото та прорис графіті: 1 – № 4216, 2 – № 4217, 3 – № 4218,
4 – № 4219, 5 – № 4220.

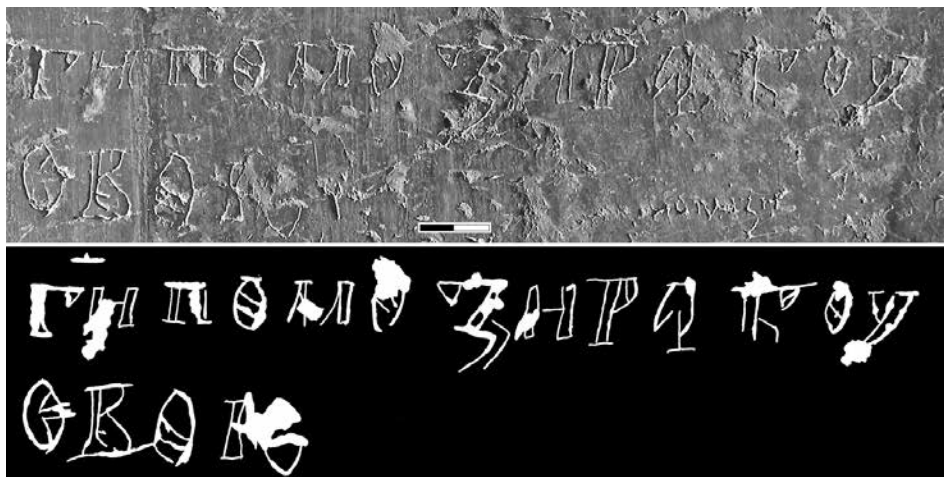
1

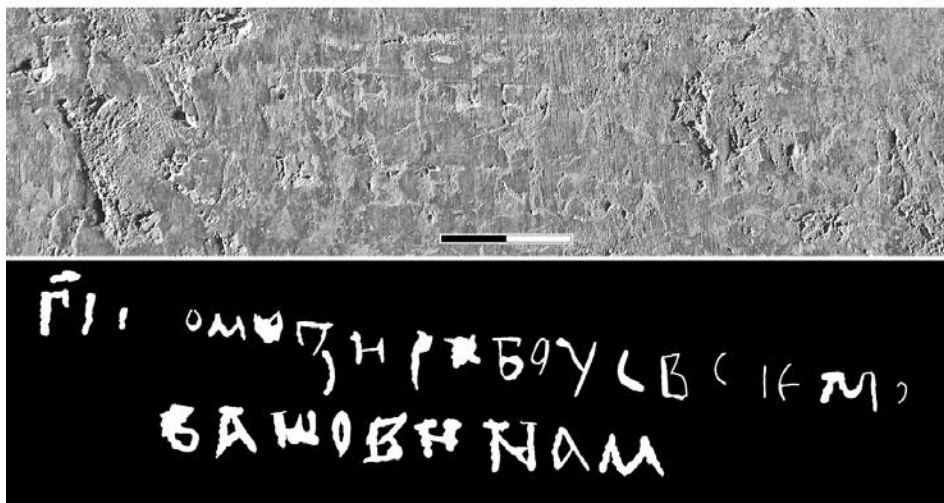
2

Таблиця CCXLV

Фото та прорис графіті: 1 – № 4221, 2 – № 4221а.

1

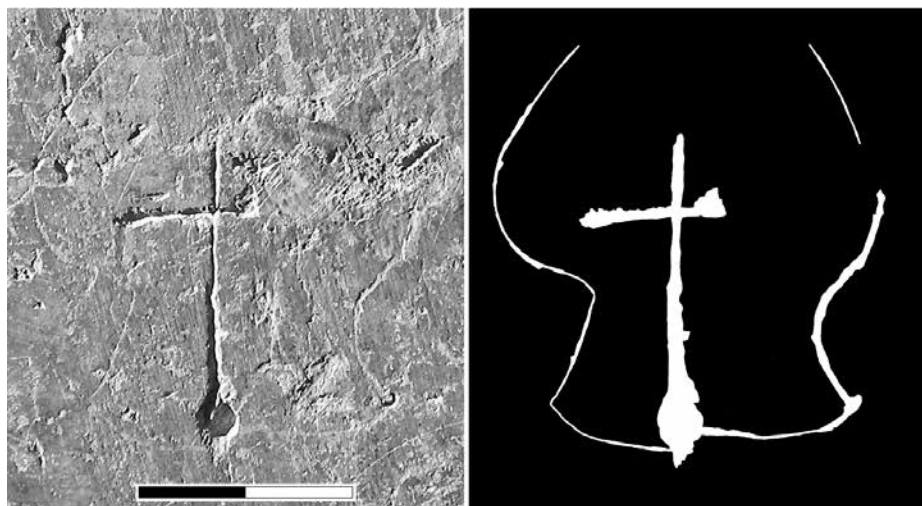
2

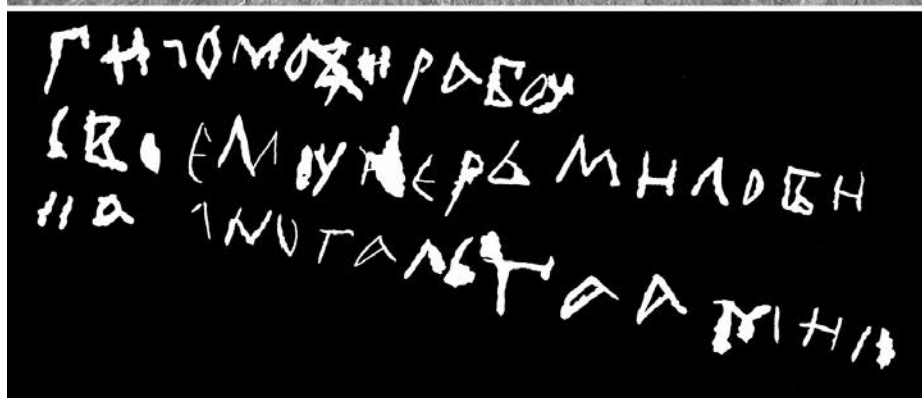
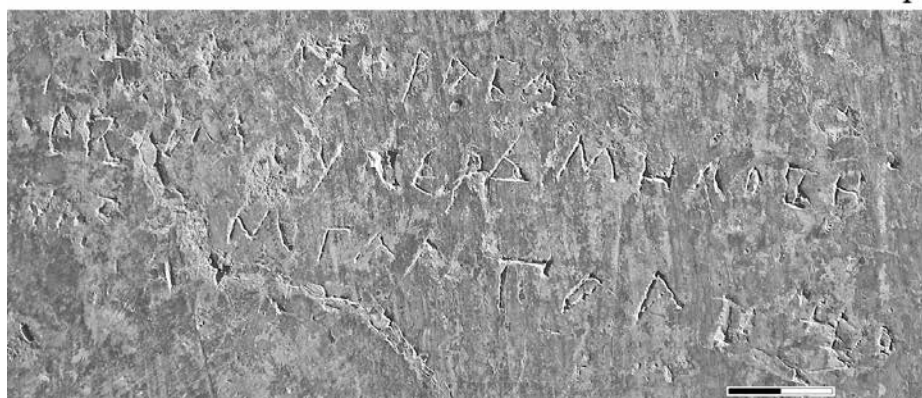
3

Таблиця ССXLVI

Фото та прорис графіті: 1 – № 137, 2 – № 4222, 3 – № 4223.

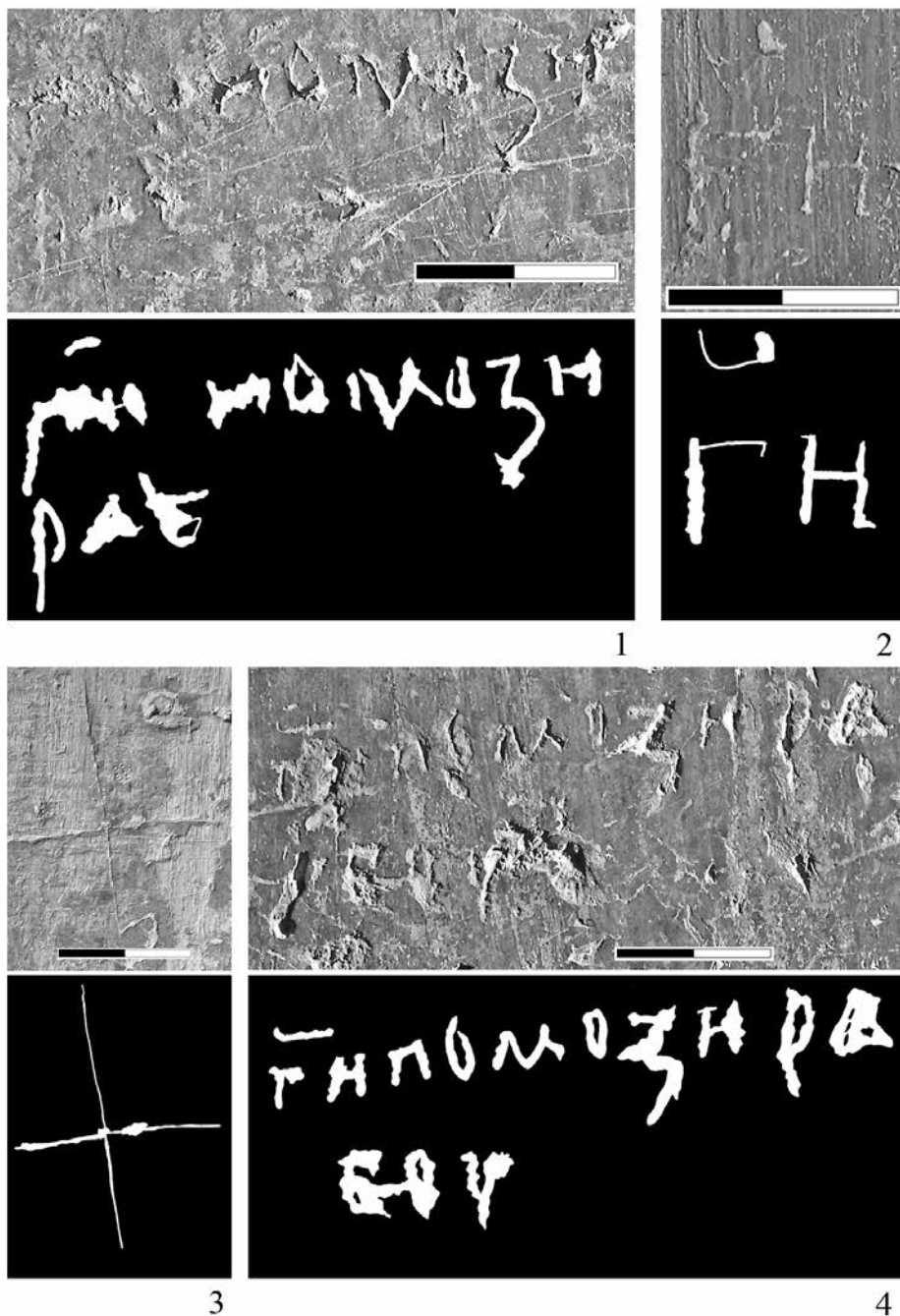
1

2

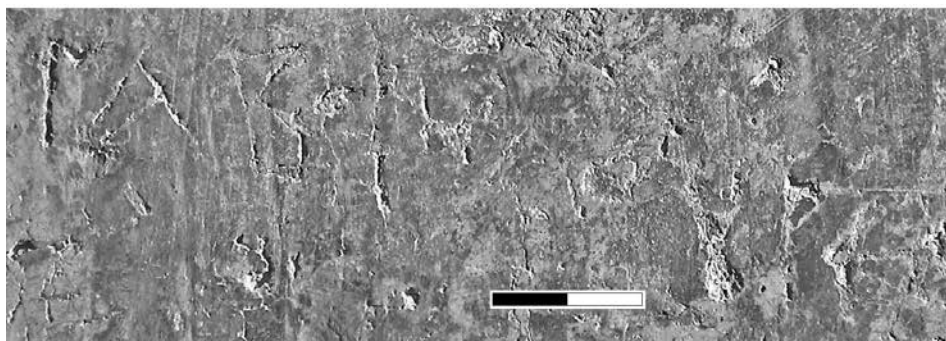
Таблиця ССXLVII

Фото та прорис графіті: 1 – № 4224, 2 – № 4225.

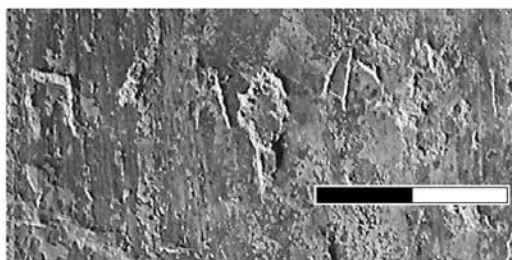

Таблиця ССXLVIII

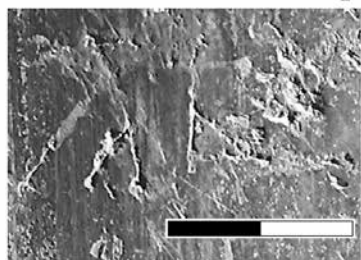
Фото та прориси графіті: 1 – № 4226, 2 – № 4227, 3 – № 4228, 4 – № 4229.

1

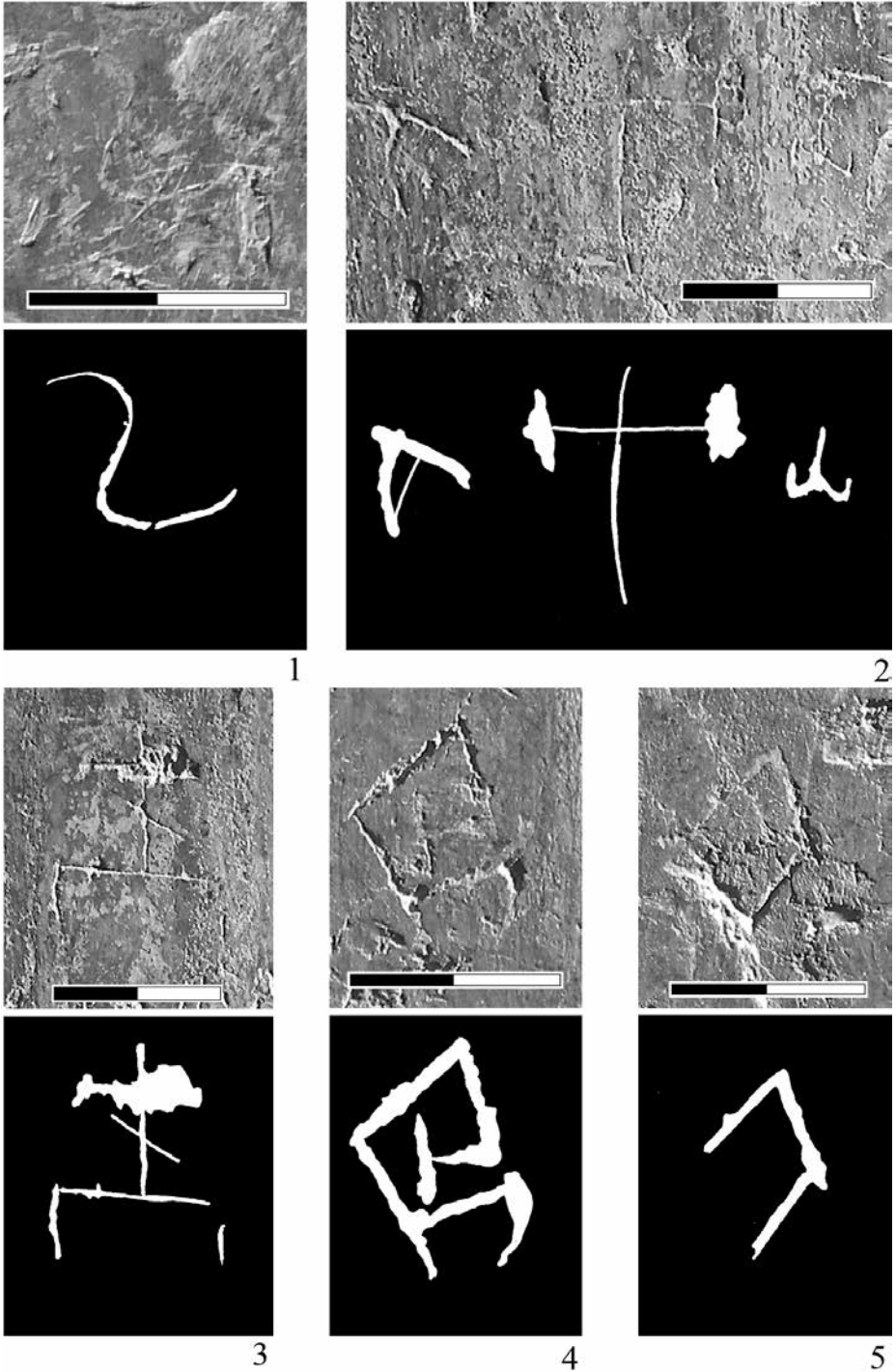
2

3

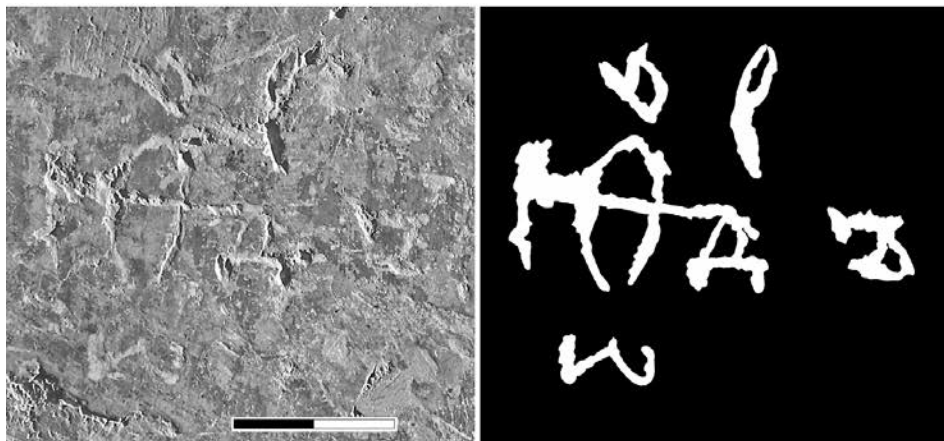
Таблиця ССXLIX

Фото та прорис графіті: 1 – № 4230, 2 – № 4231, 3 – № 4232.

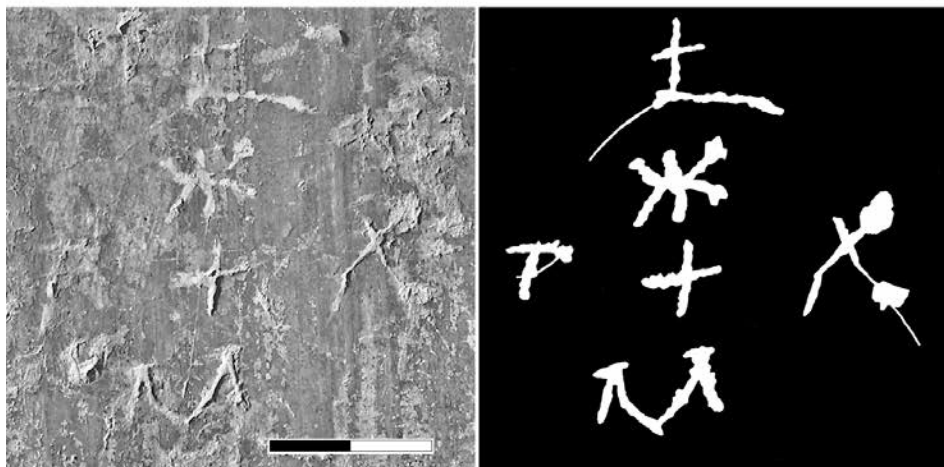

Таблиця ССЛ

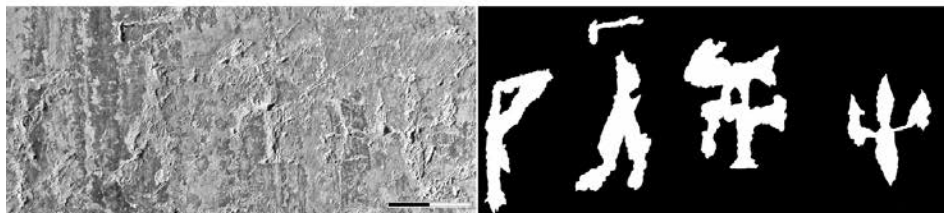
Фото та прорис графіті: 1 – № 4233, 2 – № 4234, 3 – № 4235,
4 – № 4236, 5 – № 4237.

1

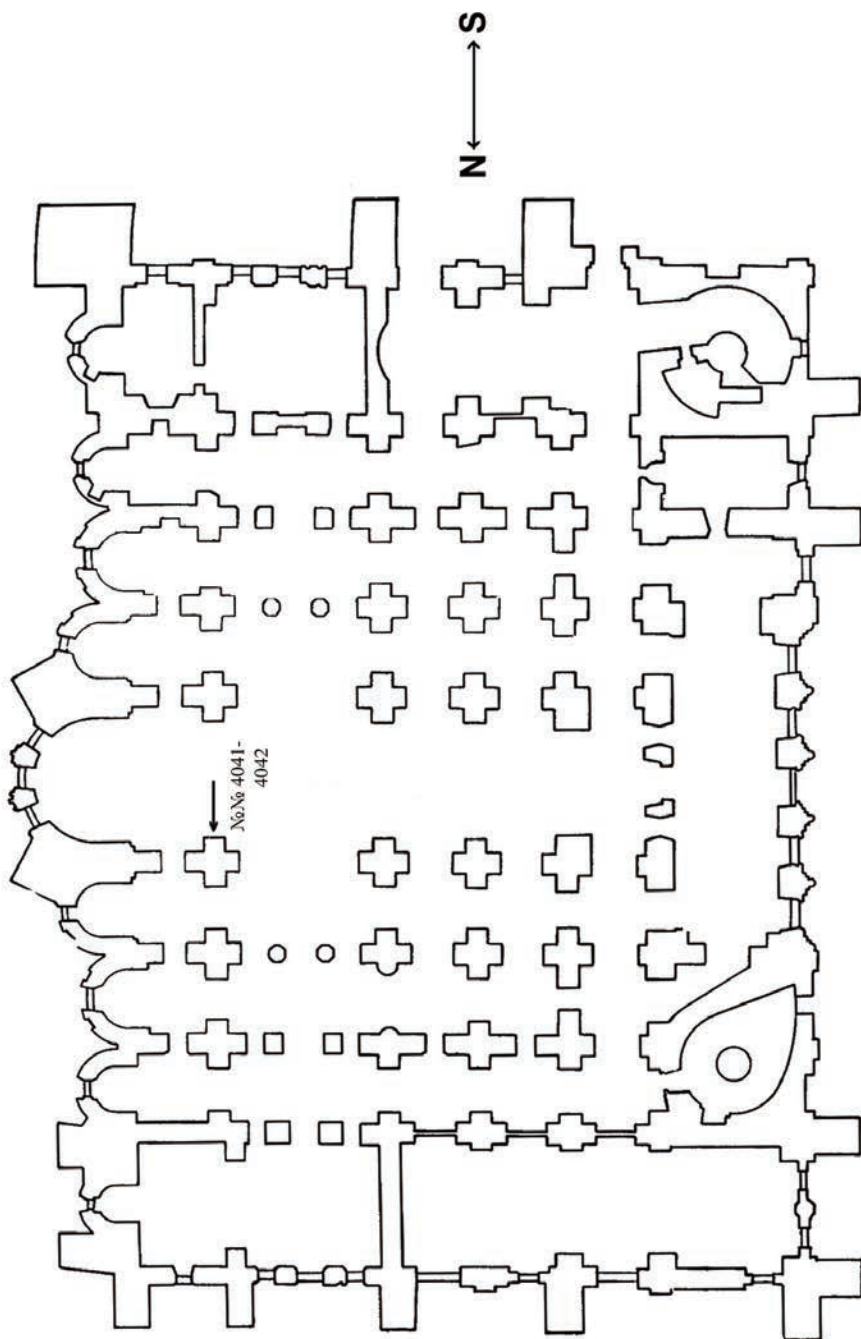
2

3

Таблиця ССЛІ

Фото та прорис графіті: 1 – № 4238, 2 – № 4239, 3 – № 4240.

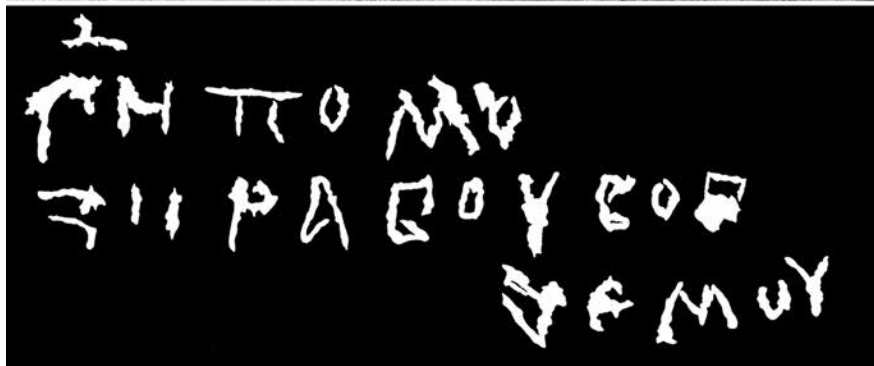

Таблиця ССЛП

План першого поверху Софії Київської із позначенням місця розташування графіті № 4241 та № 4242.

1

2

Таблиця ССLIII

Фото та прорис графіті: 1 – № 4241, 2 – № 4242.

Розділ II

КОМЕНТАРІ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ГРАФІТІ ПРИДІЛА АРХАНГЕЛА МИХАЇЛА

За прийнятою нами методикою [Корнієнко 2010, с. 8] історико-культурний коментар до епіграфічних пам'яток подається у другому розділі відповідно до категорій, в які нами були згруповані виявлені у Михайлівському приділі Софійського собору 673 графіті, що поділені на дві великі групи: написи та малюнки. Також до цієї частини “Корпусу” увійшли ще два графіті – молитовний напис та запис лічби – з центральної нави, які у статистичних даних не враховуються.

II.1. *Написи-графіті*

З-поміж епіграфічних пам'яток Михайлівського приділа Софії Київської до цієї групи нами віднесені 452 графіті, серед яких виділяються наступні категорії:

- 1) *молитовні;*
- 2) *пам'ятні;*
- 3) *цитати та посилання на твори книжної писемності;*
- 4) *написи-запитання;*
- 5) *підписи до фрескових образів;*
- 6) *окремі слова та словосполучення;*
- 7) *абетки, склади та окремі літери;*
- 8) *написи, зміст яких не встановлений;*
- 9) *фрагменти написів;*
- 10) *написи музичного змісту;*
- 11) *записи лічби.*

Співвідношення між різними категоріями написів виглядає так:

Назва категорії	Загальна кількість	Відсоткове співвідношення
Молитовні написи	165	24,5 %
Пам'ятні написи	46	6,83 %
Цитати та посилання на твори книжної писемності	3	0,4 %
Написи-запитання	3	0,4 %
Підписи до фрескових образів	10	1,49 %
Окремі слова та словосполучення	13	1,93 %
Абетки, склади та окремі літери	116	17,24 %
Написи, зміст яких не встановлений	22	3,27 %
Фрагменти написів	35	5,2 %
Написи музичного змісту	8	1,19 %
Записи лічби	32	4,75 %

II.1.1. *Молитовні написи*

Структура більшості молитов, виявлених серед графіті Михайлівського приділа, складається з традиційних формул. З них переважна більшість представлена звичною для XI – XV ст., текст якої складається з трьох частин: слова-

тиньку в місці їх розташування дозволяють встановити, що запис був виконаний за усталеною формулою, проте збережених елементів недостатньо для визначення, які саме з них були опущені, або ж, навпаки, чи усі необхідні складові були виконані. Тож у таких випадках брак даних не дозволяє вести мову про повну чи скорочену структуру молитовного звернення.

Однією з форм скорочення традиційної формули було виконання тільки дієслова-прохання. Проте такі варіанти доволі рідкісні, у межах Михайлівського приділу скорочена до одного слова помози молитва представлена тільки двома записами: № 3910 та № 4177.

Частіше автори все ж воліли вказувати, навіть при скороченій формулі, власні імена. Нерідко при цьому опускали слова введення *равоу своєму*. З-поміж молитовних звернень, виявлених у Михайлівському приділі, такий підхід продемонстрували Адам (№ 3838), Йоанн (№ 3983), Мартин (№ 133), Михайло (№ 3923), Петро (№ 3977) та Яків (№ 3729). Ім'я у давальному відмінку, який притаманний виконаним за традиційною молитовною формулою написам, виконав на фресці Степан (№ 165). Саме на цій підставі такий запис можемо умовно віднести до категорії молитовних.

Однак більшість авторів виконували повний текст молитви, з усіма трьома складовими, нерідко розширюючи межі традиційної формули. До перших, представлених стандартним набором слів, відносяться молитви Аврама (№ 3701), Андріяна (№ 3698), Антонія (№ 130), Гната (№ 180), двох Василів (№ 3769 та № 3925), Данила (№ 3870), Дмитра (№ 4223), Івана (№ 4112) Костянтина (№ 181), Луки (№ 3798), Максима (№ 3823), Матвія (№ 3932), Микити (№ 3723), двох Микол (№ 3790 та № 3927), Михайла (№ 4167), Никона (№ 51), Фоми (№ 3913), Якова (№ 4165), а також грекомовні Георгія (№ 3828), Йоанна (№ 3922) та Мартина (№ 4075). У двох випадках (№ 3952 та № 4031) ім'я автора не збереглося через пошкодження тиньку, однак характер вибоїв не лишає сумнівів у тому, що тут були виконані літери, а розмірів пошкодженої частини достатньо для виконання тільки імені. До цієї групи варто віднести і колективний напис-молитву № 186 з проханням Господньої допомоги для семи осіб: Павла, Семена, Кузьми, Фоми, Посні, Глебка та Іноли. Останній антропонім зустрічається у руському іменослові вперше.

Одним з простіших елементів розширення традиційної формули було написання наприкінці тексту вигуку *аминь 'нехай так буде'*, що слугувало посилюючим акцентом висловленого молитовного звернення. З-поміж графіті приділа таких записів виявлено три (№ 228, № 3901 та № 4036), в усіх значиться ім'я Варнава. Втім, відмінність у формі написання літер та, відповідно, різне палеографічне датування, примушують відмовитись від визнання усіх трьох написів приналежних одному авторові або виконаних на його замовлення.

Своєрідне уточнення особи прохача продемонстрував Микола (№ 3844), який додав до стандартної формули займенник *азъ* у давальному відмінку – *ми*, деталізувавши, що саме йому потрібна допомога Господа: *Господи помози раву своєму Николе, ми*. Відсутність сполучника примушує відкинути можливість трактування займенника як приписки до молитви Миколи іншої людини, що виконала запис. Втім, такі замовлення все ж робились, що демонструє напис № 4070. В тексті мовиться про прохання Господньої допомоги для Михайла, однак друга частина уточнює, що напис видряпала інша людина, яка називає себе Молодійовичем: *Господи помози раву своєму Михаилу. Пьсалъ Молодѣвичь*.

Ми вже зазначали, що посилюючим елементом розкаяння людини слугувало приєднання до традиційної молитовної формули речення про її численні гріхи, в чому виявлялось усвідомлення власної пригніченості та слабкості перед викликами оточуючого світу, адже людина постійно відчувала власну мізерність перед ликом Вседержителя, в руках Якого були її життя та доля, Який карає за гріхи та пробачає у Своєму милосерді [Вендіна 2002, с. 165-166]. Найчастіше для цього автори графіті застосовували тільки прикметник *грьшьнъ* або, набагато рідше, іменник *грьшьникъ* [Корнієнко 2011, с. 339].

З-поміж авторів, які видряпували молитви-графіті у Михайлівському приділі, подібні розширені формули представлені молитвами Василя (№ 309), Гаврила (№ 134), Грила (№ 3835), Данила (№ 183), Кузьми (№ 3793), Федора (№ 138) та невідомого автора, який замінив своє ім'я прикметником (№ 213а). Схожий варіант, тільки з додаванням вигуку *аминь* наприкінці молитви, використав автор напису № 3799 Костянтин.

Заміну прикметнику *грьшьнъ* як вияву усвідомлення власної мізерності перед ликом Вседержителя знайшов Гнат, який у своєму молитовному зверненні (№ 32) використав прикметник *тачми* 'худий'.

Іменник *грьшьникъ* для позначення власної гріховності використав автор грекомовного напису Федір (№ 3711).

Окрім того, автори залучали для позначення гріховності й форму *богатыи грехомъ*, як-от продемонстрував автор напису № 279а. Щоправда нижній рядок сильно пошкоджений, тож ані імені автора, ані продовження тексту реконструвати не вдається.

Іншим варіантом розширення молитовної формули стала традиція додавати до її тексту уточнення на многа лѣта, що свідчить на орієнтування звернень не тільки на спасіння душі автора у Судний День, як-от зазначено у молитві Дмитра (№ 4041), а й на потребу Господньої допомоги у повсякденному житті. Такі прохання висловлювали Єрміло (№ 4225), який також додав до тексту вигук *аминь*, Іван (№ 4222), Федір (№ 187), Яків (№ 3897), а також Гаврило та Анна (№ 308): *Господи помози рѣвома своима Гаврилови Аннѣ многа лѣта*. Подібні подвійні молитви зі згадкою чоловічого та жіночого імені інколи зустрічаються з-поміж епіграфічних пам'яток. Тож не виключено, що згадані в тексті Гаврило та Анна були подружжям, які таким чином просили Господньої допомоги та благословення у спільному житті. Те саме буде справедливим і для іншого графіті (№ 136) Михайлівського приділа, у якому згадуються Дмитро та Анна, які просять Господньої допомоги та благають відпустити їм гріхи: *Господи Боже помози рѣбу своєму Дзмитръви и Аннѣ рѣбѣ своєї ѿпусти сици Господи грѣшьнымъ*.

Дещо видозмінений варіант розширення традиційної молитовної формули продемонстрував Фрол (№ 139), який просив у Господа допомоги *на поутти семь 'на шляху цьому'*. На думку А. Турилова, Фрол не був киянином, або, якщо і був, то збирався в дорогу, тому й просив допомоги "на шляху цьому" [Турилов 2000, с. 37]. Вважаємо, що таке тлумачення надто осучаснене, а "шлях", який згадує автор графіті, використано в значенні "земне життя". Принаймні, на таке тлумачення наштовхують спостереження над змістом подібних молитовних формул.

Своєрідністю та індивідуальністю побудови відзначається молитва пресвітера Козьми (№ 135), яка починається традиційною формулою, однак надалі

застосовується абсолютно інший набір прохань до Господа: Господи помози рабову своєму Козмѣ грѣшномуу прозвучероу и прости ма Владыко грѣхъ моихъ мнози бо соуть и съподоби улучити милость отъ Тебе Соуди Правдыны въ днь судьны. Втім, загальний зміст великого за обсягом тексту зводиться до прохання Господньої допомоги на Страшному Суді. У цьому контексті напис зближується з пространною молитвою Йоанна з приділа свв. Йакима та Анни [Корнієнко 2013]. Відхід від традиційної формули з аналогічним проханням міститься в молитві (№ 107) на південній стіні віми: а Господи Всєдръжителѣ избави Или ма Владыко мѣжъ сен. Ймовірно, хожу струкуру мав розташований поруч напис № 4061, однак через значні пошкодження його повний текст реконструювати не вдається.

Більшою незвичністю прохання вирізняється молитва Михайла (№ 3833), виконана на фресці з зображення Чесного Хреста Господнього у вімі Михайлівського приділа, де зосереджена велика кількість графіті. Михайло за допомогою розширеної традиційної формули звертається до Господа з проханням вилікувати його, “нешасного хромого та недостойного”: Господи помози рабу своєму Михайлови оубономуу вылетѣ худога хромого и недостойного. Така конкретизація прохання, рівно як і велика кількість графіті на одній фресці, засвідчує ставлення середньовічної людини до фрескових образів як до іконних, нерідко вони ставали об’єктом особливого пошанування, приклад чому можемо бачити у південній внутрішній галереї собору на фресці з образом св. Миколая, що у давнину був прикрашений окладом, від якого збереглись тільки мідні цвяхи у фресковому тиньку [Никитенко, Корнієнко 2014, с. 289-291].

Ще один приклад варіативності традиційної формули продемонстрував Ілля (№ 313), прохаючи Господньої допомоги “на ворожих”: Господи помози рабу своєму Иле на противънъ. Навряд чи тут мовиться про конкретних противників [Турилов 2000, с. 53], більш імовірно, під “ворожими” маються на увазі ті сили, що заважають людині жити праведно, згідно Господніх заповідей. Зі схожим проханням звернувся до Господа Григорій (№ 4045), щоправда повний зміст його прохання, окрім слів “на вѣса” встановити через пошкодження тиньку складно. Зважаючи на роль архангела Михаїла, якому присвячено приділ, як очільника Небесного воїнства, не дивно, що автори, які виконували тут графіті, досить часто просять Господа допомоги у позбавленні від “ворогів”. Зокрема, такі прохання присутні в складених за індивідуальною формулою молитвах Господи избавь ма ѿ ворага (№ 4028), Господи избави ма грешнаго Лазора (№ 4209), даи избыти зъла (№ 43).

З-поміж молитовних написів Михайлівського приділа знаходяться ще декілька звернень, виконаних за розширеним варіантом традиційної формули (№№ 6а, 253, 3696, 3801, 3837), однак через значні пошкодження зміст цих приписок встановити неможливо. Ймовірно, що збережене закінчення напису № 4113 и Господи оукръпи оукръпи є одним з варіантів розширення такої молитовної формули.

Загалом, як вважаємо, відкрита структура формули та можливість заміни дієслів-прохань у подальшому призвели до трансформації звичної формули прохання Господньої допомоги у молитовні звернення з дещо іншим змістом, що зорієнтований вже не стільки на допомоги у повсякденному житті, скільки на спасіння души у житті загробному.

Зокрема, молитви з проханням про спасіння передбачали наявність трьох головних складових: звернення Господи, дієслова-прохання спаси та вказівку особи

прохача, що вводилась фразою-зв'язкою *рѣѣ своего*, тож за структурою вона аналогічна згаданій вище традиційній формулі. Подібно до свого прототипу, формула з проханням про спасіння мала здатність розширюватись або скорочуватись. Найраніший варіант такої формули для давньоруської епіграфіки представлений молитвою-графіті № 3827, виконаною по свіжому розчину на фресці з зображенням Чесного Хреста у вімі Михайлівського приділа: *Κύριε ἐλέησον*. Втім, подібні формули набули все ж поширення з часом, у XVI – XVII ст. Один з подібних написів (№ 3703) з проханням про спасіння невідомого автора, який замість імені зазначив тільки ініціал *Ο.*, виявлений у Михайлівському приділі.

Іншим варіантом видозміни традиційної молитовної формули було прохання про поминання згаданих у тексті осіб. Такі написи набули поширення у XV – XVII ст., хоча і зустрічаються в більш ранній час. Подібно до свого прототипу, вони мали здатність до розширення та скорочення, взаємозаміни деяких елементів. Зокрема, скорочення до одного дієслова-прохання помани представлене написами № 3742, № 3911 та № 4231. Третя частина формули опущена в написі № 3768. Нерідко третя частина просто замінювалась займенником *ма*, як, наприклад, в написі № 3673, а також у № 4053, де, щоправда, опущене слово-звернення. Подібний пропуск звернення присутній в написі з проханням поминання Григорія, Івана, Арефи та Димитрія (№ 3648), а також у молитві Захарія (№ 4181). Повна тричленна структура формули міститься у написах Леонтія-Филимона (№ 3699), а також Феодосія, Леонтія та Якима (№ 3709). Видозміну традиційної структурою формули продемонстрував Йоанн (№ 3714), який, окрім звичного застосування прикметника *грьшньъ*, уточнив, що його називано “єдиним” сином у родині.

Наступною видозміною прохання були молитовні звернення з дієсловом помилуєчи. Таких написів виявлено чотири, два з них складені за скороченою формулою, вони містять звернення та прохання (№ 3725 та № 3895), два, виконані Іваном (№ 178) та Гнатом (№ 3864), були складені за розширеною формулою. Однак у першому пошкодження тиньку не дозволяють впевнено визначити, у чому саме полягало це розширення. У другому можемо встановити, що автор виконав напис від імені Миколи, приєднавшись до його прохання: *помилуи ... своего Николу грѣшньаго и недостойнаго и ма Гьната*. Як приклад заміни особи, до якого звернена молитва із проханням помилувати, демонструють Онуфрій (№ 3743), який звертається до Святої Софії, та Йоанн (№ 4121), який звертається до зображеного на фресці святого Ніра. Автори досить часто звертались до зображених на фресках святих з проханням про помилування або поминання, адже саме святим дароване право у день Страшного Суду, стоячи біля престолу Господа, молитися і просити перед Ним за тих, хто їх закликає (Об. 6: 9-11; 7: 14-17).

Глибоке розкаяння демонструє автор фрагментано збереженого напису № 308б, прохаючи Господа пробачити йому: *прости ма ... съгрѣшнхъ предъ Тобою*. Втім, у цьому випадку не виключено, що перед нами фрагмент молитовного звернення, складеного за іншою формулою, а прохання пробачення гріхів є тільки складовою більшого тексту, подібно до молитви пресвітера Григорія (№ 135).

Ще декілька написів не містять дієслова, а їх форма відмінку може бути співвіднесена з проханнями про спасіння, помилування та допомогу. Це фрагментарно збережений напис Мартина (№ 4124), молитва Васияна (№ 3929), запис

1608 р. з іменами монахів Йова, Йосифа, Настасія, Василя, Євдосія (№ 3763). Ймовірно, до цієї групи за відмінком варто віднести й напис № 4032, що складається зі слова *ма*.

Окрім того, варто згадати ще три молитви, що складені за індивідуальною структурою, тож які не вписуються у жодні традиційні молитовні формули. Напис № 3660: *Въ Божиєву милость вистъ намъ во власти, помъани въ цѣсарствѣ небесномъ*. Структура цього напису доволі подібна до літературної цитати, особливо остання фраза, що є словами розп'ятого розбійника, звернених до Ісуса Христа, що пізніше стала складовою покаянної молитви. Ймовірно, поява цього графіті, що датується у межах середини XV – початку XVI ст. інспірована якраз есхатологічними очікуваннями на 7000 рік від Створення світу. Очікування кінця світу в цей час набули особливого загострення і знайшли відображення в тому числі й у софійських графіті Георгіївського приділа [див.: Корнієнко 2010, с. 25-26, 408-409].

З есхатологічними очікуваннями, однак, більш раннього часу, пов'язаний напис № 4204, що входить до групи ранніх датованих графіті: *въ ѿсфлѣ Господи спаси*. Подібно 7000 р., рік 6630 (1022) вписується в одну з розрахованих середньовічними “промузгами” дат Другого Пришествя та Кінця Світу, яке очікувалось на Кіріопасху в тисячолітнє царство Господнє; варто зауважити, що в Софійському соборі виявлено ще два графіті з датою 6530 [див.: Корнієнко 2010, с. 400-403; Никитенко, Корниенко 2012, с. 140-147].

Вірогідно, як одну з молитов варто розглядати фрагментарно збережений напис № 121: *Ини Господа азъ же ... доуши Господи въ моуце доселъ на вѣдоу ѣже въ косъи мѣсто долоу пъмилоуи Господи не лѣпъ елвии мащеньхъ не народилъ свѣтъ*. Можливо, що в основу молитви покладений фрагмент-переказ книжного твору, адже за такою схемою інколи автори графіті складали індивідуальні молитовні звернення [див.: Корнієнко 2014, с. 168-169].

Отже, дослідження молитовних написів Михайлівського приділа повністю підтвердили наші попередні висновки про те, що більшість з них виконувалась за усталеною чіткою структурою. Для XI – XV ст. найбільше поширення демонструє формула із застосуванням дієслова *помагати*, а з XV ст. її витісняють формули з проханням *спаси*, *помилоу* або *помани*.

II.1.2. Пам'ятні написи

У наших попередніх роботах ми зазначали, що головним мотиваційним чинником виконання пам'ятних графіті було прагнення авторів закріпити у пам'яті, сакралізувавши шляхом видряпування написів на стіні храму, інформацію про подію, що з тих чи інших міркування сприймалась автором як значима для фіксації у віках священній історії.

Тексти таких написів, як дозволяє встановити вивчення їхньої формули, еволюціонували із записів церковного поминання, запозичивши звідти тричленну структуру. Першою складовою стало зазначення дня події, що вводилось словами *мѣсца въ днь*. Друга виконувала функцію з'єднання дати та сутності події, відбувалось шляхом застосування дієслова-зв'язка *претависа*. Дослідниця Т. Рождественська вважає, що використання цього дієслова відображає своєрідність давньоруських поминальних графіті [Рождественская 1992, с. 13]. Втім, на нашу думку, ця гіпотеза потребує додаткової верифікації шляхом дослідження

більшого масиву епіграфічних пам'яток середньовічної України. Третя складова формули, що вводилась фразою зв'язкою *рѣвъ Божи*, містила зазначення імені померлого. Звісно, як і всі формульні написи цього періоду, структура пам'ятних графіті була відкритою, вона могла розширюватись за рахунок приєднання додаткових складових (року, зазначення дня пам'яті святого, на який припала смерть особи, даних, що уточнюють відомості про особу померлого тощо), або ж скорочувались за рахунок опускання основних частин, заміни основних елементів, внаслідок чого могли набувати іншого значення, а тому застосовувались не тільки для позначення дня смерті конкретної особи, а й для повідомлення про певну подію.

У межах Михайлівського приділа збереглися три написи, у яких повідомлялось про смерть тієї чи іншої особи. Один з них (№ 4139) зберігся фрагментарно, залишилось тільки дієслово-зв'язка. У двох інших згадується про приставлення вищих ієрархів Руської Церкви.

Перший, № 213, сповіщає: *мѣсаца марта въ дѣ днь пристависа рѣвъ Божи Іуанъ Слѣпко*. Слід зазначити, що у Георгіївському приділі Софії Київської знаходиться ще одне графіті, що згадує Йоанна Сліпка [див.: Висоцький 1976, с. 98; Корнієнко 2010, с. 30]. С. Висоцький припустив, що подвійна згадка Йоанна Сліпка у софійській епіграфіці може свідчити про його високий статус у церковній ієрархії, що, у свою чергу, дозволило гіпотетично ототожнити згадувану у них особу з митрополитом Йоанном IV. Проте оскільки в обох написах відсутні вказівки титулатури Йоанна Сліпка, а написи дослідник датував XIII – XIV ст., власну версію Висоцький вважав малоімовірною. Втім, оскільки Йоанн IV посідав митрополічу кафедру з весни 1164 по 1166 рр. [Поппэ 1989, с. 198], а палеографічне датування обох графіті охоплює саме цей проміжок часу, версія С. Висоцького не виглядає такою вже невірогідно. Однак за браком даних пропонується варіант ототожнення згадуваної в графіті особи з митрополитом Йоанном IV все ж залишається не доведеним остаточно.

Натомість в іншому написі, № 50, титулатура померлої особи зазначена: *Мѣсаца ноября въ кѣз днь прѣстависа рѣвъ Божи митрополитъ Кюрило*. Невелика розвідка В. Яніна [Янин 1992, с. 23-24] дозволила впевнено отожнити згаданого в ньому митрополита з Кирилом I, який очолював митрополію у 1224-1233 рр. [Поппе 1989, с. 202-203]. Проаналізований дослідником літописний контекст зовсім не суперечить такому ототожненню.

Ще два написи, № 4067 та № 4190, залишилися незавершеними, а наявний тільки початок першої складової формули, не дозволяють встановити, про що хотіли повідомити автори написів.

Прикметною рисою для подібних графіті є вказівка більш точної дати виконання напису, у тому числі й зазначення року.

Зокрема, на фресці з зображенням Чесного Хреста у вімі виявлений незавершений напис (№ 86а), що містить два імені – Софія та Микола, вказівку 6955 (1347) р. та частину дати – 13-те число, без зазначення місяця. На жаль, незавершеність напису перешкоджає встановленню його змісту, однак виконаний на стіні текст дозволяє припустити його тлумачення як своєрідного молитовного звернення подружжя Софії та Миколи до Господа.

Окрім того, нерідко автори обмежувались тільки вказівкою року. Таких написів у Михайлівському приділі виконано три, вони містять дати 6633 (1125)

(№ 3817), 6666 (1158) (№ 4058) та 6715 (1207) (№ 4059). На жаль, максимальна скороченість тексту не дозволяє впевнено визначити сутність згадуваних в графіті подій, тож для їх ймовірного тлумачення слід звертатись до історичного контексту, у якому виник той чи інший запис. Зокрема, графіті з зазначенням 1125 року найвірогідніше може стосуватись смерті або поховання великого князя Володимира Мономаха. За літописними даними, князь помер 19 травня цього року і був похований у Софійському соборі в усипальні Всеволодивичів [ПСРЛ 1, стлб. 295; ПСРЛ 2, стлб. 289]. Ймовірно, інформацію про саме ці події прагнув зберегти автор напису на стіні Святої Софії.

Традиція виконувати записи точних дат або року на фресках собору залишалась і в модерний час. Зокрема, на фресках Михайлівського приділа виявлено записи 1608 (№ 3766) та 1618 (№ 3950) років. Однак більш точної інформації про подію автори не залишили. Зазвичай, у таких графіті вказувались час перебування автора у Софійському соборі, як от у написі № 3954 у вітварі, автор якого відвідав храм 1679 р. Однак ім'я його було скорочене, тож ми не можемо встановити, хто саме відвідав Софію у цей час.

Такі записи, як ми зазначали раніше [Корнієнко 2010, с. 361-362], підкресливали факт перебування автора у храмі, підтверджували його присутність тут з метою отримання надії на звершення висловлених молитовних сподівань. Подібні записи переважно мали автографічний характер і виконувались особисто згаданими в них особами. У епіграфіці XI – XV ст. формула такого пам'ятного напису мала двочленну структуру, складаючись з дієслова *пъсалъ* та вказівки імені.

З-поміж графіті Михайлівського приділа повні формули представлені записами Дмитра (№ 91а), Єрмила (№ 183), Миколи (№ 3957), Стефана (№ 3740) та двох невідомих авторів, імена яких знищені обвалами тиньку (№ 3802 та № 4126).

Подібно до інших епіграфічних формул, формула “*писав такий-то*” не була жорсткою, вона теж мала здатність до скорочення або розширення, взаємозаміни деяких елементів. Подібно до молитовних написів, посилюючим елементом розкаяння людини слугувало приєднання до формули прикметник *гръшьнъ*, як от у графіті Гаврила (№ 4230), або *хоудь*, як от у графіті Якова (№ 179), або *равъ* Божии, як от у грекомовному записі Федора (№ 3712). В окремих випадках автори вказували свій соціальний статус, як от монах Яків (№ 118). Ще один випадок розширення традиційної формули продемонстрував Никон (№ 177), який вказав, що виконав графіті у “неділю перед Спасом 27-го вдень”, тобто, 27 липня.

Певну видозміну традиційної формули пам'ятного напису продемонстрував Лука (№ 115), який замість дієслова виконав три літери *аѡ*, значення яких наразі встановити складно. Більш зрозумілим є запис Йоанна (№ 3717), який замінив дієслово малюнком хреста, що співвідноситься з осянням себе хресним знаменням та заміняє інвокацію “в ім'я Отця і Сина і Святого Духа”. У такому значенні пам'ятний напис зближується з молитовним.

Скорочення традиційної молитовної формули передбачало зазначення тільки другої частини, тобто, імені автора графіті. Власне, у Михайлівському приділі виявлено десять таких записів: трьох Іванів (№ 3814, № 3994 та № 4005), Іллі (№ 3777), Лазаря (№ 4021), Лодка (№ 3761), Мартина (№ 3918), Мелітона (№ 3999), Федора (№ 3821) та Янки (№ 3759). У цьому переліку імен доволі цікавий некалендарний антопонім Лодко, виявлений вперше. Крім того, звертає

на себе увагу запис Янки, насамперед тим, що це один з небагатьох написів, виконаних особисто жінкою, адже формула передбачала особисте виконання графіті. У цьому контексті варто звернути увагу на графіті Анька въдала прасленъ Жирьцьъ, виконаному на шиферному пряслиці, що було виявлене під час археологічних досліджень Києва у 1968 р. [Медынцева 2000, с. 53-54]. С. Висоцький припускав можливість ототожнення згаданої у тексті Янки з донькою великого князя Всеволода Ярославича, яка згадується у літописі під 1085 р. [Висоцький 1998, с. 130]. Палеографічне датування софійського графіті охоплює проміжок часу від кінця XI до початку XII ст., тобто, Янка з напису на стіні храму та Янка з напису на пряслиці гіпотетично могли б бути ототожнені як одна людина. Однак відмінності динаміки почерків обох графіті суперечать такому ототожненню, тож слід констатувати, що особа авторки графіті № 3759 лишається нез'ясованою.

До цієї групи – скорочення пам'ятного напису до одного імені – слід також віднести монограму імені Федір, дуже подібну до напису № 3316 з віми приділа свв. Йоакима та Анни. Подібне виконання монограм притаманне печаткам [див., напр.: Степанова 2006, табл. VII], тож, вочевидь, саме остання послужила прототипом для виконання графіті.

В одному графіті (№ 3787) зустрічається кілька імен: Ставр, Петро, Георгій. У цьому випадку ці написи не можуть бути віднесені до графіті автографічного характеру. Ми вважаємо, що найвірогідніше співвіднести такі графіті з зазначенням імен для церковного поминання. На цю думку наштовхує той факт, що схожі списки імен зустрічаються в новгородських берестяних грамотах, вони розглядаються саме як церковні поминання [див.: Зализняк 1995, с. 380-381].

У XVI – XVII ст. традиційна формула “*писав такий-то*” витісняється формулою “*був тут такий-то*”, яку ми згадували вище, оповідаючи про датовані написи XVII ст. Ми вже зазначали, що така трансформація відбувалася під впливом латиничної епіграфіки цього періоду, представленої формулами, що починаються словами “*Huc fuit*” або “*Byl tu*” [Сінкевич, Корнієнко 2009, с. 168]. Структура формули пам'ятних написів XVI – XVII ст. тричленна, вона містить такі складові: 1) зазначення часу перебування автора, що вводиться словом року, **anno** або **roku**; 2) дієслівна фраза-зв'язка з уточненням локалізації місця перебування автора *въль тутьъ*, **huc fuit** або **byl tu**; 3) вказівка даних для ідентифікації особи автора, що містить особове (власне) та родові імена.

Подібно до своїх попередниць, ці формули мали відкриту структуру, здатну як до розширення, так і до скорочення. Часто автори пропускали фразу-зв'язку, вказуючи лише рік чи дату перебування у храмі та особове й родові ім'я. В іншому варіанті скорочення традиційної формули передбачало виконання лише третьої складової, тобто, зазначення особового та родового імен автора без акцентування уваги на році виконання напису. В останньому випадку скорочення навіть допускалась вказівка лише одного з них, тобто, тільки власного чи родового імені автора. Дещо рідше зустрічаємо приклади скорочення традиційної формули лише до вказівки року виконання, хоча в цьому випадку ми не можемо бути впевнені у завершеності напису. Розширення традиційної формули, як можемо встановити за наявними даними, передбачало вказівку місця походження автора, зазначення його приналежності до певного соціального стану (зокрема, до духовенства).

За повною структурою виконаний згаданий вище напис 1679 р., решта ж – за скороченою, коли автори вказували особисте ім'я, родові ім'я або соціальний

стан. Зокрема, з представників духовенства – це єромонах Яків (№ 3659), щоправда друга частина напису не збереглась, можливо, там було вказане місце його служіння, а також графіті попа Стефана та Мітця (№ 3650). Особове та родове імена, а також рік перебування в храмі (1611 р.), зазначив Йоанн Вітовський (№ 3741), особове та родове – Станіслав Якимецький (№ 4178), тільки особове – Александр (№ 3776), тільки родове – Терлецький (№ 3722) та Мойський (№ 3767).

Як ми зазначали раніше [Корнієнко 2011, с. 348], завдяки структурі текстів пам'ятних написів XVI – XVII ст., такі графіті є цінним історичним джерелом для генеалогічних студій. Адже досить часто в текстах вказувались імена представників родин, відомостей про яких в письмових джерелах або доволі мало, або вони відсутні взагалі, що об'єктивно посилює роль епіграфіки для джерелознавчих пошуків в галузі генеалогії та біографістики. Звичайно, процес атрибуції авторів графіті ще не завершений, проте деякі попередні результати вже можуть бути наведені. Тим більше, що їх публікація об'єктивно сприятиме подальшим дослідженням в цьому напрямку. Зокрема, автор напису № 3741, належав до родини Вітовських гербу Jastrzebiec [Niesiecki 4, s. 557-558], окремі представники якої займали київські уряди [Urzednicy 2002, s. 119, 124, 189, 239], однак з-поміж відомих нам Вітовських особа на ім'я Йоанн (Ян) не зустрічається у писемних джерелах. Тож графіті називає невідомого до сьогодні за писемними джерелами представника родини. Так само автограф Яна Якимецького дозволяє отримати додаткову інформацію про його родину, що походить зі Львівщини і відомості про яку у писемних пам'ятках відносяться до XV ст. [Boniecki 2002, t. 8, s. 152].

Проте слід ще раз наголосити на тому, що процес ідентифікації авторів пам'ятних написів XVI – XVII ст. Софії Київської наразі ще далекий від остаточного завершення. Однак вже сама згадка цих осіб, фіксований графіті їхній зв'язок із Києвом, що був сталий (проживання) або тимчасовий (перебування) збагачує інформацію щодо генеалогії окремих родин.

Окремо слід згадати три пам'ятні написи, що не вписуються у звичні формульні кліше, хоча і нагадують їх. Зокрема, автор напису № 3800 виконав графіті, взявши за основу формулу “*місяця такого у такий-то день*”: мѣсѧць вѣ пѧты на десѧть (или девѧть) дньѧ. На жаль, значення цього тексту встановити наразі не виявляється за можливе. Не зрозумілим лишається й текст напису № 4134, в основу якої покладена традиційна формула “*писав такий-то*”: На курь на ралъ ... ѡалъ. Через пошкодження тиньку ім'я автора, який вказав середньовічні податкові терміни – дим, рало – не збереглось. Загалом структура тексту нагадує замовляння, однак впевнено це стверджувати складно. З більшою долею вірогідності як покаяльний напис можемо трактувати графіті № 4215, в основу якого покладена формула “*писав такий-то*”: О Господи Илѧ азъ Господи пианы и обогы.

II.1.3. Цитати та посилання на твори книжної писемності

З-поміж графіті Михайлівського приділа виявлено три написи, що можуть бути віднесені до цієї категорії. На жаль, прямих аналогій деяким з цих текстів у писемних пам'ятках нам виявити не вдалося, проте сама організація тексту не лишає сумнівів у їх літературному походження.

А. Турилов звернув увагу на те, що напис № 183 – *Щго створю нѣ веде мѡхъ мнѣ комъ приближѡсь* – може тлумачитись як фрагмент покаяльної молитви [Турилов

2000, с. 43], навівши деякі близькі аналогії, зокрема, з циклу молитов Кирила Турівського: “да что сътвори не вѣдѣ ко кѣму ся приближує” [Рогачевская 1999, с. 106]. Певні розбіжності між літературним прототипом та написом на стіні храму можуть бути пояснені тою обставиною, що графіті виконувались з пам’яті.

Богослужбовий характер має грекомовний напис № 4022: Θεε Κύριε Κύριε ἐλέφανεν ἡμῖν Κύριε Κύριε ἐλέφανεν ‘*Боже, Господь, Господь, явився нам, Господь, Господь явився*’. Ці рядки присутні у службі на Богоявлення, де їх, найвірогідніше, і чув автор графіті. Причому запис явно виконаний слов’янином, який сприймав грецький текст на слух, позаяк у фразі “Θεός Κύριος, καὶ ἐλέφανεν ἡμῖν” пропустив сполучник, а слово “Κύριος” передав звичним з молитовної практики скороченням літер Ке під титлом, що відповідає зверненню до Господа.

Один рядок складає напис № 4187: Ангелъ Господнии погана ѿа, що є закінченням шостого віршу 34 псалма: да будетьъ путь ихъ тма и ползокъ, и ангелъ Господень погоняяй ихъ.

II.1.4. *Написи-запитання*

Одразу слід зауважити, що віднесення графіті до цієї категорії відбувається за структурою тексту, побудованого у вигляді запитання, зверненого до Господа, святих або, як вдалося з’ясувати під час досліджень епіграфічних пам’яток Михайлівського приділа, до сучасників.

Зокрема, один з таких написів, виконаних грецькою мовою (№ 1786) виявлений у вімі приділа: Εαν ὕτος οπιη ηκουμενη ‘*Чи не це кара світові?*’ На жаль, наразі важко встановити, які саме події інспірували появу графіті.

Так само складно визначити, що саме хотім висловити автор графіті № 3661: *Ото мне ни кто си веде что си а коне кде буде ведати мези ли передъ чваремъ и тумацемъ а кова взати Боже заизбавъ. Ось!* Розміри графіті дуже великі, це – один з найбільших за площею написів Софійського собору, тож розрахований був на загальний огляд. Можливо, в основу цього тексту був покладений якийсь літературний твір.

Інший напис (№ 4169), віднесений до цієї категорії, виявлений у передвітарному компартименті, на фресці з образом свв. Костянтина та Єлени: *Коуприане гораздъ еси елы соуи расъсмаглица ми.* Зміст напису, цей своєрідний крик душі, не залишає сумнівів у тому, що його автором була жінка. Вона докоряє Кипріяну за дії або слова, які розпалили її почуття, однак вони залишилися даремними, без взаємності. Не випадково, як вважаємо, було обране й місце для виконання цього графіті – безпосередньо біля образу св. Єлени, адже не виключено, що свята була небесною покровителькою авторки, яка таким чином сповістила свою заступницю про нанесену образу. Втім вірогідніше, що напис виконаний з метою звернення і до самого кривдника, аби таким чином сповістити йому про свої почуття. Так чи інакше, опубліковане графіті з Михайлівського приділу Софії Київської розкриває ще одну комунікативну властивість середньовічних епіграфічних пам’яток. Прикметно, що, як показують дослідження, текст цього графіті повністю виконаний розмовною мовною XII ст. Застосовані окремі словоформи знаходять найближчі аналогії серед новгородських берестяних грамот, що дозволяє припустити і новгородське походження її авторки. Проте у тексті містяться словоформи, які фіксуються в саме в українській мові, тож так само вірогідним буде припустити київське походження авторки. На жаль, в умовах обмеженої

кількості джерел для з'ясування специфіки мови Києва XII ст., однозначно віддати перевагу тій чи іншій версії походження авторки наразі складно.

II.1.5. Підписи до фрескових образів

В межах Михайлівського приділа виявлено десять графіті, що можуть бути віднесені до цієї категорії.

Три з них були виявлені на південній стіні апсиди ще С. Висоцьким, вони називають імена святих, зі сходу на захід, як Євдоким (№ 306), Феодул (№ 306а) та Анфім (№ 306б). На жаль, з трьох названих осіб у давніх місяцесловах збереглась тільки пам'ять св. Анфіма Нікомедійського, страченого у 303 р. [Життя 1, с. 61-62]. Пам'ять цього уславленого святого, що припадала на 3 вересня, була добре відомою на теренах середньовічної України [Лосева 2001, с. 144-145]. Вважають, що “найбільш раннім свідченням пошанування Анфіма на Русі є згадка його в рукописах кінця XI ст.” [Анфим 2008, с. 714-715]. Однак виявлення у Софійському соборі двох фрескових образів цього святого – у Михайлівському вівтарі та хрещальні [Корнієнко 2008, с. 149] свідчить про більш раннє шанування св. Анфіма, дозволяючи віднести перші прояви його пошанування вже до початку XI ст. Не виключено, що Руська Церква володіла чудотворними реліквіями св. Анфіма, й часточка мощів була вкладена у стіну Михалівського вівтаря [Никитенко, Корнієнко 2014, с. 167-168].

У арці-переході між вімою та передвівтарним компартиментом на південній грані на фресці з зображенням мученика середнього віку виявлений підпис до фрескового образу (№ 4119) – ο αγιος Νηρος. Означену ідентифікацію підтверджує звенене до святого Ніра молитовне звернення Йоанна (№ 4121). Однак відомостей про життя, час та обставини мученицького подвигу св. Ніра виявити не вдалось, проте святці зберегли день його пам'яті – 10 листопада [Корнієнко 2013а, с. 78].

На південній стіні передвівтарного компартименту, ліворуч від арки-переходу до південної внутрішньої галереї, знаходяться образи двох святих мучеників, обидва вони містять підписи до фрескових образів. Біля постаті сивого воїна-мученика виявлений напис у ствочик (№ 4151): ο αγιος Ανδρεας Στρατηλατης. Тобто, автор засвідчив, що на фресці зображений св. Андрій Стратилат, який прийняв мученицьку смерть бл. 300 р. [Андрей Стратилат 2009, с. 388-390]. Іконографічне підтвердження образу цього святого міститься у самій Софії Київській, у приділі свв. Йоакима та Анни [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 238; Никитенко, Корнієнко 2014, с. 62-64]. Святий був добре відомий в середньовічній Україні, його пам'ять, що припадає на 19 серпня, присутня у місяцесловах [Лосева 2001, с. 410].

Праворуч знаходиться образ св. Якова Персянина, що засвідчено написом-графіті № 4149: Νακοβος ο Περσης. Подібно св. Андрієві Стратилату, він був воїном-мучеником, який постраждав за віру у 20-ті рр. V ст. [Іаков Персянин 2009, с. 548-553]. Пам'ять цього святого, що припадає на 27 листопада, присутня у місяцесловах [Лосева 2001, с. 212], тож була добре знана в середньовічній Україні.

Завдяки написам-графіті були ідентифіковані також три жіночі образи у західному компартименті.

Два з них розташовані в арці-переході між другим із заходу та західним компартиментами, один навпроти другого. На північній стороні знаходиться

образ святої, яка тримає у руках Євангеліє. Ця іконографічна особливість, яка підкреслює апостольське служіння святої, дозволяє впевнено ідентифікувати її як святу I ст. рівноапостольну Теклю Іконійську [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 214; Никитенко, Корниенко 2014, с. 263], пам'ять якої – 24 вересня – була добре знаною [Лосева 2001, с. 161-162]. Таку ідентифікацію підтверджує і виявлене на поверхні фрески графіті № 3694: ι αλη[α] Θεκλα.

Навпроти св. Теклі виконаний образ св. великомучениці Марини Антіохійської, що впевнено ідентифікується завдяки напису-графіті з її ім'ям (№ 4196): Μαρινα [Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009, с. 215; Никитенко, Корниенко 2014, с. 263-264]. Пам'ять цієї святої, що прийняла мученицьку смерть у 303-305 р., припадає на 17 липня, вона присутня у багатьох місяцесловах [Лосева 2001, с. 385-386]. Прикметне, що на поверхні прокреслений напис, який містить також ім'я Христіна (№ 4199), що можемо розглядати як помилковий підпис, такі випадки вже траплялись у софійській епіграфіці [Корнієнко 2010, с. 372-374].

На західній стіні західного компартимента, біля образу святої в центральному медальйоні знаходиться графіті № 3649, яке називає її ім'я: святαα Βασιλια. На нашу думку, тут зображена мучениця римська св. Василина, яка разом зі св. Анастасією, постраждала за імператора Нерона (54-68) [Никитенко, Корниенко 2014, с. 78-79]. Пам'ять святих, що відзначається 15 та 17 квітня [Василисса и Анастасия 2009, с. 225], в українських середньовічних місяцесловах відсутня, тож образи на фресках Софії Київської є важливим свідченням їх пошанування Руською Церквою.

II.1.6. *Окремі слова та словосполучення*

Віднесення графіті до цієї категорії є певною мірою умовним, адже відбувається за суто формальною ознакою, оскільки не завжди можемо встановити значення окремих слів або словосполучень, яке їм надавали автори, видряпуючи на фресках храму.

У Михайлівському приділі виявлено кілька написів, що складаються з одного слова: вьръгъ (№ 3695), патнігъ (№ 3948), веры (№ 4026), αληος (№ 4030), κρεστα (№ 4044). До цієї групи варто віднести й запис іменика сѣмъа, під яким виконано ще чотири літери ь, ρ, α та м (№ 3873). Вигляд фрескового тиньку довкола цих графіті вказує, що написи з самого початку містили тільки ці слова. Наразі текст важко пов'язати з будь-яким конкретним змістовним навантаженням слова, рівно як встановити їх зв'язок з конкретною фрескою чи архітектурним об'ємом Софійського собору.

Не менш загадковими лишаються й написи, текст яких становить декілька слів. Деякі з цих графіті нагадують короткі літературні цитати, які могли стати прообразом виконаних на стіні текстів. Зокрема, напис № 3665 горє въ ... грѣшньники може бути літературною переробкою окремих віршів Євангелія від Матвія (Мт. 23). Запис № 305 τιν κουρηακη αλελουηα також може інтерпретуватись як переробка частини богослужбового недільного тексту. Не виключено, що літературне походження мають і записи, тексти яких містять кілька слів: святые кто (№ 3955), су εθος (№ 3737).

У вівтарній частині храму виявлений напис іронічно-викривального змісту, у тексті якого повідомляється про зіпсування чогось Кузьмою під час роботи: попашє Коузьма параса (№ 123). Втім, ми не можемо однозначно встановити,

ким виконане графіті: самим Кузьмою, який кається у зіпсування чогось під час роботи, або іншою особою, яка прагнула викрити Кузьму.

Вірогідно, до записів учнівських вправ наближаються два графіті, тексти яких містять назви окремих літер абеток: слов'янської земля збѣло како люди (№ 3778) та грецької ηα χε ρδ, причому, як зазначено у тексті, назви іонійські – Ιωνος (№ 3750). Ми вже зазначали, що епіграфічні матеріали вказують на існування в стінах Софійського собору школи [Корнієнко 2011, с. 341], тому вірогідно, на фресках храму знайшли відображення роботи учнів по вивченню назв літер абетки. Причому, як підтверджує графіті № 3750, до сфери навчання входило й вивчення грецької мови, що підтверджується й виконанням низки грекомовних написів слов'янами [Евдокимова 2008а, с. 23].

II.1.7. Абетки, склади та окремі літери

Слід відзначити, що включення графіті до цієї категорії відбувається також суто за формальними ознаками: у цю групу запраховуються ті написи, текст яких складається з завершених чи, частіше, незавершених абеток, кількох (до десяти) літер чи складів. Наразі у нас відсутні можливості для впевненого визначення мотиваційних чинників виконання подібних записів, оскільки неможливо встановити той внутрішній внутрішній зміст, який вкладали до графіті їх автори, видряпуючи літери на стінах храму.

Ми вже згадували два найбільш вірогідні варіанти тлумачення виконаних на стіні фрагментів абеток. Оскільки вже з IX ст. відмічаються уявлення про святенність абетки [Рождественская 1992, с. 16], їх виконання на фресці у храмі могло виконуватись із розумінням цієї сакральності. У той же час деякі цілком слушно розглядати як тренувальні вправи [Медынцева, Попконстантинов 1984, с. 54]. Врахувавши обидва варіанти та спираючись на власні дослідження софійської епіграфіки, зробивши акцент на необхідності врахування особливостей виконання та розташування [див., напр.: Корнієнко 2010, с. 56, табл. LXIX, 1; 2010а, с. 15, табл. XVIII, 3, с. 248; с. 84, табл. CXXV, с. 260], ми запропонували кілька можливих тлумачень мотиваційних чинників для видряпування абеток. Зокрема, крім згаданих вище тлумачень, абетка або кілька її літер могли замінити молитовний напис, адже в середньовічному літературному середовищі була добре відомою абеткова молитва, де кожній літері відповідав певний рядок молитовного звернення [Русская азбука 1998, с. 154, 156]. Втім, слід визнати, що не завжди ми можемо впевнено віддати перевагу тому чи іншому тлумаченню.

У межах Михайлівського приділа виявлено два початки абеток (№ 3789 та № 4232) та одна повна, щоправда, у якій не вистачає кількох літер, як слов'янських, так і грецьких: αβγδεζζηηθικλμνξοπρστυφχψω (№ 100). Публікатор цього графіті С. Висоцький обґрунтовував версію, що на стіні храму виконаний зразок “неулаштованої абетки” IX ст., про яку автор графіті, клірик Софійського собору XI ст., дізнався, працюючи з документами цього часу митрополичої канцелярії, написаними цією абеткою “без улаштування” з доданими тільки кількома слов'янськими літерами, та видряпав її на стіні, демонструючи комусь незвичайність у порівнянні з сучасною абеткою [Висоцький 1970, с. 128-140; 1976, с. 23-24; 1988, с. 211-215; Висоцький 1998, с. 46]. Однак величезне нагромадження припущень в обґрунтуванні мимоволі не викликає довіри щодо правильності такого тлумачення,

тому висловлювались версії щодо помилкового написання абетки [Иванова 1972]; на нашу думку, більш вірогідно розглядати графіті як результат не зовсім вдало виконаної учнівської вправи.

Іншу групу графіті цієї категорії складають ті, текст яких містить дві та більше літер (до десяти). З-поміж графіті приділа таких графіті виявлено шістдесят вісім: №№ 3654, 3664, 3668, 3676, 3684, 3692, 3702, 3716, 3727, 3731, 3734, 3739, 3740, 3749, 3796, 3803, 3805, 3807, 3809, 3828, 3849, 3856, 3859, 3860, 3869, 3871, 3885, 3891, 3894, 3898, 3905-3907, 3909, 3914, 3919, 3935, 3941, 3951, 3945, 3966, 3973, 3984, 3920, 3998, 4009, 4019, 4020, 4025, 4027, 4029, 4056, 4064, 4076, 4082, 4084, 4094, 4123, 4125, 4141, 4148, 4155, 4166, 4200, 4202, 4211, 4239, 4220. Нами запропоновано кілька можливих тлумачень їх змістовної компоненти: як позначення певних частин релігійних текстів, як скорочені формули символіко-числового значення, як скорочена молитовна формула або позначення ініціалів їх авторів, як фрагменти граматичних вправ [докл. див.: Корнієнко 2011, с. 360-361]. Наприклад, три літери *с* та одна *т* (№ 3885) можуть тлумачитись як скорочення формули *сватъ, сватъ, сватъ*. Проте через багатозначність можливих тлумачень мусимо констатувати, що наразі в нас відсутні критерії, які дозволять чітко розбити наявну кількість таких записів на позначення ініціалів, посилань на певні частини літературних творів чи скорочених молитовних формул. Тож інтерпретація таких написів не може бути однозначною.

Те саме буде справедливим щодо написів, які у своєму тексті містять одну літеру. Таких у межах приділа нараховуємо сорок п'ять: *а* (№№ 3773, 3792, 4144, 4147), *в* (№№ 3774, 3812, 4145, 4146), *в* (№ 3647, № 3937 та № 3940), *г* (№ 3718, № 3765, № 3853), *д* (№ 3747 та № 3748), *с* (№ 4233), *з* (№ 3939 та № 3946), *ѣ* (№ 3784), *к* (№ 3730, № 3854 та № 4047), *л* (№№ 3746, 3816, 3949, 4046), *м* (№ 3815), *н* (№ 4060), *о* (№ 3783), *п* (№№ 3706, 3881, 3972, 3979), *р* (№ 3653), *т* (№№ 3719, 3735, 3760, 3781), *оу* (№ 4096), *ѣ'* (№ 4014), *х* (№ 3753 та № 3757), *ѣ* (№ 3756 та № 3757). Подібно до розглянутих вище кількालітерних написів, такі тексти можуть бути інтерпретовані як скорочена форма імені автора (ініціал), своєрідна молитва, коли шляхом написання літери автор позначав певний релігійний текст (наприклад, рядок абеткової молитви) або передавав її символіко-числове значення, робоча позначка, приклад оформлення ініціальної літери (що засвідчують існування при храмі скрипторію) тощо. Наприклад, як робоча позначка може тлумачитись літера *н* на віконній рамі (№ 4060). Через відсутність можливості впевнено встановити зміст, який вкладали до тексту самі автори подібних однолітерних написів, що перешкоджає їх однозначній інтерпретації, можливі варіанти тлумачення окремих літер нами розглядалися неодноразово у попередніх працях [Корнієнко 2010, с. 378-379; 2010а, с. 225-227; 2011, с. 361-363].

II.1.8. *Написи, зміст яких не встановлений*

До цієї категорії відносяться ті написи, текст яких виглядає як малозрозумілий набір літер, кількість яких нараховує понад десять одиниць. З-поміж написів Михайлівського приділа до цієї категорії віднесено шість графіті: №№ 3789, 3997, 4153, 4154, 4213 та розташований на сусідніх поверхнях стіни 4221 та 4221а.

Зрозуміло, що такий поділ так само відбувається за формальними ознаками, оскільки ми не маємо можливості впевнено встановити вкладений у них

зміст. Як один з варіантів можливого тлумачення ми запропонували можливість їх пояснення як специфічного скорочення релігійного тексту, спираючись на подібність цих знаків оздобленню поверхні дерев'яних обітних хрестів, традиція поставлення яких існувала з середньовічних часів [Пермиловская 2009, с. 179-180]. Прикрашаючи хрест різьбленням, майстрами в якості написів активно застосовувались вислови з Євангелія, цілі речення або його частини, які передавалися за допомогою скорочень або криптограм, що створювало образ таємничості, святості та неповторності хреста [Пермиловская 2009, с. 187, ілл. на с. 183, 186-187, 191-192]. Однак, допоки не буде чітко встановлена текстова частина таких записів, їх віднесення до конкретної категорії унеможливлене.

П.1.9. Фрагменти написів

До цієї категорії відносяться ті написи, тексти яких не можуть бути реконструйовані внаслідок значних пошкоджень фрескового тиньку. Більшість з них зберегли тільки окремі літери, що не дозволяють реконструювати жодного слова: №№ 3710, 3713, 3736, 3771, 3780, 3797, 3808, 3993, 4000, 4006, 4057, 4062, 4071, 4085, 4092, 4095, 4111, 4122, 4133, 4137, 4140, 4171, 4181, 4188, 4189, 4205, 4207, 4208, 4210, 4212. У деяких випадках можна реконструювати тільки окремі слова, як-от ім'я Іωάνης (№ 3938), іменник перо (№ 3788) або дієслово *εναπαγγελονε* 'сповістили' (№ 4091), чи цілі фрази, як-от Κυριε αληθινε πνευμα 'Господи, дух святий' (№ 3861) чи μακαριστος οστις Κυριε ισχυη τον 'блажен, бо Господь – фортеця' (№ 4102). Два останні написи нагадують або фрагменти книжних цитат або ж елементи індивідуальних молитовних формул.

П.1.10. Написи музичного змісту

З-поміж епіграфічних пам'яток Михайлівського приділа виявлено сім написів, які віднесені до цієї категорії. Чотири з них – №№ 3995, 3996, 4010, 4012 – це “аненайки” що є приставками до тексту священних пісень у нотних безлінійних книгах знаменного та демественного розспівів [Дьяченко 2006, с. 17-18]. Останній напис містить ще одну форму розспіву “εεεου”, на підставі чого до цієї категорії ми відносимо написи № 4017 та № 4018, у тексті яких містяться ці елементи розспівів. Крім того, у вітварі виявлено ще одну незвичну форму розспіву: *Ϡαλεε Ϡαλεε αλεεε* (№ 3964). Нажаль, доводиться констатувати, що наразі складно встановити мету виконання таких графіті.

П.1.11. Записи лічби

До цієї категорії ми відносимо графіті, які складаються з рядків вертикальних або стовпчиків горизонтальних засічок. Вони і раніше потрапляли до поля зору дослідників, однак не викликали зацікавлення. Вперше їх комплексне вивчення було здійснене нами на матеріалах Георгіївського приділа Софії Київської. Воно дозволило встановити безпосередній зв'язок таких написів з церковним поминанням [докл. див.: Корнієнко 2009]. До аналогічних висновків незалежно від нас дійшли й інші вчені [див.: Калечыц 2011, с. 124].

На підставі аналізу часу складання комплексів таких графіті на стінах Георгіївського приділа були визначені хронологічні рамки їх побутування: від другої чверті XI до середини-кінця XIV ст. Подальші дослідження софійської епіграфіки

підтвердили цю тезу. З кінця XIV – початку XV ст. записи на стінах храму, вірогідно, замінили книги-поменники, до яких, за надання певної пожертви вписувався поминальний запис, згідно якого Церква брала на себе зобов'язання творити в храмі молитву за душу жертводавця або його родичів [докл. див.: Корнієнко 2009; 2010, с. 381-385; Корнієнко 2010; 2012]. Втім, варто зазначити, що не усіх випадках можна впевнено встановити, що на стіні виконаний обрахунок саме поминальних служб, що, здебільшого, стосується виконаних не у вівтарних частинах записів лічби.

Проведене нами комплексне дослідження графіті цієї категорії дозволило виділити три основні складові формули: 1) малюнок хреста; 2) християнське ім'я людини, скорочене або повне; 3) рахункову частину запису у вигляді певної кількості вертикальних чи горизонтальних засічок або літер **а** (= 1). Втім, формула володіла здатністю скорочуватись, доволі часто автори опускали першу та другу складові.

З-поміж графіті Михайлівського приділа більша частина написів скорочені, вони містять тільки рахункову частину, вертикальні (№№ 3900, 3926, 3958, 3960, 3961, 3975, 3978, 3980, 3986, 3989, 4002, 4003, 4013, 4016, 4043, 4051, 4068, 4069, 4086, 4097-4100, 4107, 4166) та горизонтальні (№ 3956 та № 3992) засічки. Чотири написи містять текстову частину: №№ 4044, 4007, 4008 та 4023.

Нашими дослідженнями було встановлено, що у формулі записів обчислення кількості проведених поминальних служб повне ім'я людини, за душу якої належало молитись, наводилось доволі рідко, а зазвичай вказувалась така кількість літер і в такій послідовності, щоб ім'я легко можна було впізнати. Це пояснюється тією обставиною, що підрахунок кількості проведених поминальних служб міг виконуватись різними особами, що й викликало необхідність точного визначення імені людини, за душу якої вони проводились. Тож, зазвичай, автори вказували кілька початкових літер імені, інколи додаючи до них середню або останню; в окремих випадках ім'я наводилось повністю. Нами вже була відмічена обставина, що чим більшим був ступінь поширення імені, тим менше літер вказувалось у записі. Визначення найбільш поширених імен здійснювалось на підставі вивчення їх вживання у період з XI до кінця XIV ст. у Лаврентіївському [ПСРЛ 1], Іпатіївському [ПСРЛ 2] та Новгородському першому [ПСРЛ 3] літописах, новгородських берестяних грамотах [Зализняк 1995], графіті Софії Київської [Корнієнко 2010; 2010а; 2011], іменослові Рюриковичів [Литвина, Успенский 2006]. При цьому посилання даються на вміщені у відповідних виданнях іменні покажчики, за якими кожен читач зможе, за необхідності, самостійно віднайти відповідну статтю, берестяну грамоту чи графіті, в яких вживане це ім'я.

- **анис** (№ 4007) – **Анисимъ** (Онисимъ). Повна форма імені відновлюється завдяки особливостям скорочення; ім'я не було часто вживаним в українському середньовічному антропоніміконі [Зализняк 1995, с. 643];

- **ельс** (№ 4007) – **Єлисеї**. Повна форма імені відновлюється завдяки особливостям скорочення та частоті вживання [Зализняк 1995, с. 642];

- **маѣа** (№ 4008) – Ім'я не скорочувалось, у середньовічному антропоніміконі це ім'я було досить поширене [ПСРЛ 1, с. 550; ПСРЛ 2, с. XXI; ПСРЛ 3, с. 623; Литвина, Успенский 2006, с. 573-576; Зализняк 1995, с. 632; Корнієнко 2010, с. 456];

- **+ ром** (№ 4023) – **Романъ**; повна форма імені встановлена за особливостями скорочення, воно було поширене в українському середньовічному іменослові [ПСРЛ 1, с. 553; ПСРЛ 2, с. XXVI; ПСРЛ 3, с. 633-634; Литвина, Успенский 2006, с. 595-599].

П.2. Малюнки-графіті

У Михайлівському приділі виявлений 221 малюнок, з-поміж яких виділяються такі категорії:

- 1) хрести, монограми та теонімограми;
- 2) зображення святих;
- 3) символи, пов'язані з частинами людського тіла;
- 4) антропоморфні зображення;
- 5) зооморфні зображення;
- 6) орнітоморфні зображення;
- 7) сюжетні зображення;
- 8) емблеми.

Співвідношення між різними категоріями малюнків-графіті виглядає так:

Назва категорії	Загальна кількість	Відсоткове співвідношення
Хрести, монограми та теонімограми	153	22,73 %
Зображення святих	3	0,45 %
Символи, пов'язані з частинами людського тіла	9	1,34 %
Антропоморфні зображення	3	0,45 %
Зооморфні зображення	8	1,19 %
Орнітоморфні зображення	4	0,59 %
Сюжетні зображення	3	0,45 %
Емблеми	38	5,65 %

П.2.1. Хрести, монограми, теонімограми

З-поміж малюнків-графіті Михайлівського приділа, як слід було очікувати, найчисленнішою категорією стали різноманітні зображення хрестів, а також пов'язані з ними монограми та теонімограми. Втім, останні окремо від малюнків хрестів зустрічаються все ж порівняно рідше, у досліджуваному архітектурному об'ємі їх тільки три: ІК (№ 3651), ХС (№ 3834) та подвійна хризма (№ 3876). Не виключено, що вони заміняли собою традиційні молитовні звернення.

Слід також зазначити, що до цієї групи нами віднесене графіті (№ 3924), що складається з великої кількості простих хрестів та ліній й було однією з форм понівечення кількох молитовних написів. Проте ці зображення несли, радше, функціональне навантаження, слугуючи засобом для пошкодження тиньку, не маючи, вочевидь, більшого змістовного навантаження.

Власне, малюнки-хрести представлені вже звичними типами, це *чотириконечні* прості, що прокреслені одинарною рисою (№№ 86в, 252а-г, 3656-3658, 3662, 3663, 3670, 3677, 3679, 3681-3683, 3686, 3689, 3691, 3693, 3705, 3715, 3721, 3745, 3752, 3755, 3758, 3764, 3786, 3820, 3855, 3863, 3865, 3867, 3868, 3880, 3890, 3942, 3967, 3968, 4001, 4033, 4034, 4050, 4055, 4065, 4068, 4079, 4081, 4088, 4089, 4105, 4118, 4128, 4131, 4143, 4150, 4152, 4158-4160, 4164, 4172, 4173, 4180, 4183, 4185, 4194, 4195, 4197, 4198, 4201, 4219, 4228) чи подвійною (№№ 4129, 4130, 4176, 4220), ускладненої форми, що мають додаткові елементи, як то розширені кінці чи окремі частини (№№ 267, 3671, 3680, 3685, 3688, 3744, 3772, 3825, 3830, 3852, 3878, 3886, 3887, 3920, 4191-4193, 4217, 3962, 4175, 4152, 4156),

складові теонімограм (№ 3687, № 3720 та № 4015) або інших літер, як-от A та W (№ 4234), обведені колом чи півколом (№ 3763, № 3841 та № 4024) чи фігурною рамкою (№ 3953); *шестикінечні* (№№ 3690, 3733, 3751, 4138, 4161, 4162, 4186, 4216); *гогофські чотириконечні* (№№ 86, 3655, 3700, 3862, 3888, 3896, 3917, 4078) та *шестиконечні* (№№ 272, 309а, 3646, 3669, 3732, 3963, 4038, 4037, 4035, 4182, 4235); *хрест-якір* (№ 3754), *плетінчастий* (№ 259) та *проквітлі* (№№ 130а, 3840, 3892, 3893, 3904, 3916, 4093, 4214, 4224). Усі форми хрестів неодноразово траплялись як серед малюнків інших приділів Софійського собору, так і серед графіті інших храмів, зокрема, церкви Спаса на Берестові [Корнієнко 2013б, 255-259]. З нових форм хрестів, виявлених у Михайлівському приділі, є виконані подвійними рисками свастики (№ 3748 та № 3831).

Враховуючи розмаїття символіки хреста, нами запропоновано кілька варіантів інтерпретації [Корнієнко 2010, с. 393-394; 2011, с. 268-369; 2013б, 255-259].

Згідно Єфрема Сиріна, зображення хреста символізує інвокацію “в ім’я Отця, і Сина, і Святого Духа”. Якщо хрест поставлений на початку рядка, то він співвідноситься з накладанням на себе хресного знамення перед якоюсь важливою справою, а також символізує мовний акт, звернений до Господа та святих [Рождественская 1992, с. 17-18]. Відтак не виключена можливість інтерпретації частини таких зображень як своєрідної піктограми, що за своїм внутрішнім змістом відповідає молитовному зверненню.

Водночас різноманітні малюнки хрестів активно застосовувались в сигілографії, для прикладу ми наводили емблеми у вигляді чотириконечних “грецьких” хрестів на особових печатках пінських зем’ян Шоломицьких, у вигляді хреста-якоря – волинських зем’ян Яковицьких, у вигляді косоного хреста – підстарости городенського Яна Комповольського [Алферов, Однороженко 2008, с. 77, 189, 191] тощо. В разі такого тлумачення виконання зображення хреста на стіні храму може розглядатись як піктограма, яка відповідає пам’ятним написам, адже малюнок фіксує факт перебування в соборі автора, який декларує свою приналежність до певної родини.

В іншому випадку ми не можемо виключати дидактичного та естетичного значення окремих малюнків, адже доволі часто серед них зустрічаються виконані на високому професійному рівні зображення, що видають руку досвідчених художників, які могли працювати у софійському скрипторії та виконувати книжкові мініатюри. В такому разі малюнки хрестів могли символічно розкривати тему спокути гріхів та спасіння людства через хресну жертву Ісуса Христа. Водночас не виключено, що деякі з таких зображень можуть бути своєрідною “пробою пера”, пошуком нових форм оформлення книжкової мініатюри.

Втім, у наших руках наразі немає достатніх аргументів, аби запропонувати більш чи менш впевнене визначення, яке саме зображення хреста що означає, відповідно тому первинному змісту, який вкладали у нього самі автори, видряпуючи малюнки по фресковому тиньку.

II.2.2. Зображення святих

У Михайлівському приділі виявлено три графіті, що віднесені до цієї категорії. Перше (№ 252), розташоване на фресці з образом св. Теклі, зображує воїна у бойових обладунках, який однією рукою тримає щит, іншою – спис.

С. Висоцький справедливо зауважив, що малюнок нагадує зображення св. Дмитрія Солуського або св. Федора Стратилата [Высоцкий 1976, с. 118]. Дійсно, схожим чином зображувались святі воїни на давньоруських печатках [див., напр.: Янин 1970, с. 259, 261-267], можливо, вони послужили прототипом цьому малюнку. Однак відсутність підписів не дозволяє впевнено встановити, хто саме зі святих воїнів тут зображений.

Автори двох інших графіті, виявлених на фресці з образом св. Ніра (№ 71) та з зображенням орнаменту (№ 77), доволі правильно з іконографічного погляду зобразили св. Миколая, за засвідчено залишеними при них підписами.

Наразі ми не спостерігаємо жодних зв'язків між зображеними у графіті святими та образами святих, на фресках з якими їх видряпано. Тому більш вірогідно, що автори таких малюнків-графіті зображали тут своїх небесних патронів, подібно тому, як це відбувалось на печатках.

II.2.3. Символи, пов'язані з частинами людського тіла

З-поміж малюнків-графіті Михайлівського приділа найчастіше трапляються зображення людського обличчя – шість (№№ 3969-3971, 4072-4074). У символічному значенні голова вважалась місцем перебування життя, оскільки вона є головним членом тіла, позаяк керує всіма іншими його членами [Фергюсон 1998, с. 79-80]. Однак впевнено сказати, що саме це символічне значення переслідували автори графіті, важко. Більш вірогідно, що подібні малюнки виникли під час спроб скопіювати ініціальну форму літер *Θ* напису № 133, що мали вигляд людського обличчя.

Один раз зустрічається малюнок розкритої долоні руки (№ 3708), що символізує жест слухання. Однак значення цього малюнку наразі встановити складно. Більш вірогідним вбачається тлумачення зображень рук у благословляючому жесті (№ 3981 та № 3988) як своєрідної піктограми, виконання якої на стіні було символічною молитвою-проханням Господнього благословення [Корнієнко 2007, с. 57].

II.2.4. Антропоморфні зображення

У Михайлівському приділі виявлено три зображення людей, одне з них дуже схематичне й зберегло тільки контури (№ 4083), натомість два інші дуже реалістичні зображення ієреїв (№ 78 та № 133а), які мають виразні портретні риси. Тож не виключено, що на стіні храму зображені портрети реальних людей, що в різний час були кліриками Софійського собору.

II.2.5. Зооморфні зображення

З-поміж малюнків Михайлівського приділа виявлено п'ять малюнків коней (№№ 91, 94, 378, 278а, 4052) а також зображення двох кінських голів (№ 3704 та № 3794). У християнському мистецтві символічне значення коня неоднозначне, він уособлює мужність, благородство, хоробрість, проте, водночас, і хіть [Апостолос-Кападона 2000, с. 128; Фергюсон 1998, с. 18]. С. Висоцький зазначав, що зображення окремих коней виконане на високому професійному рівні, вони нагадують книжкові мініатюри, тож могли також слугувати своєрідною “пробою пера” працівників софійського скрипторію.

У вітварній частині також виявлене зображення теля (№ 95). С. Висоцький вважав [Висоцкий 1966, с. 117], що спочатку тут було прокреслене зображення коня, якому пізніше інший автор домалював роги, “перетворивши” на теля. Вивчення форми прорізів дозволило встановити, що всі вони виконані одним інструментом та одним автором, тож автор з самого початку малював саме теля. Втім, мету виконання цього малюнка встановити складно.

II.2.6. Орнітоморфні зображення

У вітварній частині приділа виявлено чотири малюнки, що зображують голубів (№№ 3974, 3982, 3991, 4117). У християнському мистецтві ці птахи є символом чистоти, душі та Святого Духа, а також Таїнства Хрещення, тож таке широке семантичне навантаження сприяло поширенню цього сюжету в епіграфіці. Тим не менше, мотиваційні чинники, які спонукали авторів видряпувати ці малюнки на фресках, наразі впевнено встановити складно.

II.2.7. Сюжетні зображення

У Михайлівському приділі ця категорія представлена трьома малюнками.

Перший, № 281, виконаний на фресці з зображенням орнаменту у західному компартименті. На ньому кат опускає на голову лежачому зв’язаному чоловікові кистень. С. Висоцький вважав, що тут зображена реальна сцена страти “біглого раба, крадія” [Висоцкий 1976, с. 127]. Натомість Б. Васильєв як один з варіантів тлумачення запропонував інтерпретацію цього малюнка як сцени мучеництва святого, зазначивши при цьому, що відсутність німбу у страчуваного, яка могла сприйматись як свідчення побутового сюжету, зустрічається як у монументальному живописі, так і в мініатюрах [Васильєв 1997].

Два інші графіті (№ 279 та № 4114), розташовані неподалік один від одного у вітварній частині храму, зображують погрудно людину, що однією рукою тримає в руці булаву, а в іншій – змія (№ 279) або птаха (№ 4114). На думку С. Висоцького, подібний малюнок міг символізувати перемогу над ворогом, християнства над язичництвом [Висоцкий 1976, с. 126], що цілком узгоджується з присвятою приділа.

II.2.8. Емблеми

З-поміж графіті, у тому числі й у Михайлівському приділі, зустрічається низка зображень, в основу яких покладені різноманітні лінії (№№ 3667, 3882, 3899, 4090, 4109, 4127, 4163), літери або схожі на них знаки (№№ 3675, 3866, 3943, 4106, 4179), геометричні фігури та інші лінії чи літери (№№ 866, 1306, 3707, 3770, 3829, 3839, 3874, 3882, 3889, 4039, 4087, 4116, 4237), рослинно-орнаментальні мотиви (№ 280, 308а, 3678, 3819, 3879, 3884, 4115, 4132, 4236). Впевнено можна встановити тільки цілеспрямований характер видряпування цих зображень, однак неможливо визначити, який саме зміст вкладали їх автори до цих зображень.

Окрему групу емблем становлять ті, що нагадують князівські знаки, зображені на печатках. Зокрема, на фресці з зображенням Чесного хреста у вімі виявлено три таких малюнки, що в цілому подібні один одному: № 273, № 273а та № 3813. Своїм виглядом вони схожі на зображення князівського знаку з печатки Ізяслава Ярославича [Янин 1970, с. 166-167], тож цілком вірогідно можуть бути

атрибутовані цьому князеві, який займав київський стіл тричі – у 1054-1068, 1069-1073 та 1077-1078 рр. [Войтович 2006, с. 306-311]. Не виключено, що поява трьох княжих знаків на фресці інспірована саме тим, що Ізяслав тричі займав київський престол, й виконання графіті на фресці засвідчувало його своєрідну “інтронізацію” [див.: Корнієнко 2014, с. 200-201].

Ще один княжий знак (№ 4120) у вигляді двозуба з відгалуженням у вигляді нахиленої риски з внутрішнього боку правого зубця виконаний на фресці з образом св. Ніра [див.: Корнієнко 2014, с. 202-203]. У спрощеній формі такий знак зустрічається на кількох печатках [Янин 1970, с. 217], однак впевнено атрибутувати його приналежним котромусь із князів наразі складно.

ПІСЛЯМОВА

Шоста частина багатотомного “Корпусу графіті Софії Київської”, що присвячена публікації 673 пам’яток епіграфіки приділа св. архангела Михаїла, є своєрідною підсумковою працею публікації графіті центрального ядра Софійського собору, загальна кількість яких, за результатами сучасних досліджень, нараховує близько чотирьох тисяч.

Загальні спостереження над хронологією софійських графіті дозволяють встановити декілька етапів інтенсивності їх появи протягом семи століть існування традиції видряпування написів та малюнків на стінах храму. Протягом XI – початку XIII ст. спостерігається процес зростання кількості графіті, що був обірваний захопленням та руйнуванням Києва у 1240 р. Полишаючи в стороні питання рівня завданих місту руйнувань та втрат населення, зазначимо тільки, що графіті з одного боку підкреслюють різке зниження їх кількості, однак, разом з тим, не зникають остаточно, а перші написи виникають вже у наступне десятиліття після захоплення міста військами Батия. Протягом XIII – XVI ст. спостерігається процес повільного зростання кількості виконаних на стінах собору графіті, що досягає піку своєї активності наприкінці XVI – у першій половині XVII ст., суттєво сповільнюючись, проте не зникаючи, з початком української Національно-визвольної війни середини XVII ст. Традиція видряпування графіті на стінах Софійського собору згасла на межі XVII – XVIII ст., коли його стіни були заново потиньковані та розписані олійною фарбою.

Кількість нововиявлених пам’яток набагато більша, ніж кількість опублікованих графіті під час досліджень С. Висоцького. Ця обставина пояснюється відмінністю у принципах введення у науковий обіг досліджуваного матеріалу. Під час вивчення Софійських графіті у 1957-1980 рр. С. Висоцький підходив до публікації матеріалу вибірково, обираючи для включення у свої монографії [Висоцький 1966; 1976; 1985] тільки ті графіті, текст яких був відносно добре збережений, а самі написи чи малюнки слугували цікавою ілюстрацією до різних історичних фактів чи подій. Втім, вже тоді дослідником робилися спроби залучати епіграфічні пам’ятки як джерело до окремих історичних студій, зокрема, щодо визначення часу побудови Софійського собору, особливостей його стінопису, уточнення окремих історичних подій, пам’ять про які зберегли або не зберегли літописи. Важливого значення надав С. Висоцький залученню матеріалів графіті до вивчення історії київської писемної школи IX–XI ст., що її він спробував висвітлити в останній монографії 1998 р. [Висоцький 1998]. Однак за цей період середньовічна та ранньомодерна епіграфіка не посіла чільного місця у студіях з історії України, графіті залучались здебільшого як проста ілюстрація до загального нарису почерпнутих під час вивчення писемних джерел відомостей. Причиною цьому, на нашу думку, була як незначна кількість опублікованого матеріалу, так і відверте небажання представників радянської та пострадянської історичної науки залучати нові джерела для перегляду давно складених схем-кліше середньовічної історії, що зумовлювалось не тільки традиціоналізмом у підходах до історичних студій з акцентом на писемні пам’ятки, а й невмінням та нерозумінням специфіки використання джерел, що знаходяться у сфері накових інтересів спеціальних історичних дисциплін (епіграфіки, сфрагістики тощо).

Для успішного виконання поставлених перед епіграфікою завдань, що охоплюють не тільки вивчення форми та змісту написів, виконаних не на основному матеріалі для письма, а на різних предметах чи не призначених для цього поверхнях (стінах храму тощо), а й більш широкі питання історико-культурної інтерпретації графіті, що дозволяє залучати їх саме як історичне джерело, головною та обов'язковою умовою є публікація повного, а не вибіркового, корпусу збережених пам'яток. Саме з таких позицій виходили ми під час епіграфічних досліджень у Софійському соборі протягом 2006-2012 рр., результатом яких було введення до наукового обігу величезної кількості невідомих раніше графіті, історико-культурна інтерпретація яких вже змушує суттєво переглянути низку усталених поглядів на час побудови Софійського собору, його стінопис, особливості суспільної ментальності та християнської свідомості населення держави кінця IX – початку XI ст., розвиток ідей малої есхатології тощо. Значні успіхи нових епіграфічних досліджень, а найбільше підготовка та відзначення на міжнародному рівні у 2011 р. 1000-річчя заснування Софійського собору, визначене також і завдяки новітнім дослідженням графіті, викликали різке, м'яко кажучи, несприйняття прихильниками традиціоналізму в історичних дослідженнях, що вилилось у цілу зливу напівістеричних емоційних звинувачень автора у таких гріхах як застосування “неправильних” методик дослідження, ігнорування “досягнень” своїх колег, публікація матеріалів без відома та схвалення “заслужених” науковців, бажанні “очорнити” пам'ять С. Висоцького тощо. Загалом же рівень “науковості” висловленої противниками критичних закидів вже став предметом кількох наших окремих розглядів, що дозволяє нам відіслати читача до означених видань [Корнієнко 2011а; Никитенко, Корнієнко 2012], зосередивши свою увагу на висвітленні декількох характерних прикладів результативності досліджень 2006-2012 рр., адже у короткому підсумковому розділі неможливо висвітлити всі результати вивчення такої великої кількості епіграфічних пам'яток центрального ядра Софійського собору.

Насамперед, важливі дані отримані для уточнення історії будівництва та подальших перебудов Софійського собору, його стінопису. Зокрема, в основному ядрі храму виявлено низку ранніх датованих графіті 1018/21, 1019, 1022 (двічі), 1023, 1026, 1033 (тричі), 1036 рр. Ця велика група написів однозначно спростовує літописні 1017 р. (Новгородський перший літопис) та 1037 р. (Повість минулих літ) як роки заснування Софії Київської. Адже ці написи однозначно засвідчують, що на той час храм був збудований та розписаний фресками. Пояснення можливого ретроспективного написання цих дат, скажімо, у другій половині XI чи пізніших століттях, до якого апелюють противники раннього датування Софії Київської, зумовлене повним нерозумінням специфіки такого явища як графіті, що визначаються високим ступенем автентичності порівняно з писемними пам'ятками, а також значно тіснішим зв'язком з історико-культурним середовищем, у якому вони виникли. Тобто, час виконання графіті синхронний тим подіям, про які вони повідомляють та які інспірували їхню появу. Комплексний аналіз цих епіграфічних пам'яток та інших історичних джерел дозволив встановити точний час побудови Софії Київської, що охоплює проміжок часу від 1011 до 1018 р., тобто, собор збудований на межі правління Володимира та Ярослава [див.: Никитенко, Корнієнко 2012].

Значні позитивні зрушення спричинили результати сучасних епіграфічних досліджень у вивченні стінопису та іконографічної програми Святої Софії [див.: Никитенко, Корниенко 2014]. Під час робіт вдалося виявити низку підписів до фрескових образів та молитовних звернень до зображених святих. Ці дані, при співставленні з іконографією, дозволили встановити імена понад півтори сотні однофігурних образів святих, причому частина з них не згадується у збережених писемних середньовічних місяцесловах. Ці дані суттєво розширюють уявлення про святці часів хрещення України-Руси, рівно як і згадки у пам'ятних написах-графіті відсутніх у місяцесловах днів пам'яті тих чи інших святих.

Доволі успішним стало залучення графіті й для вивчення історії перебування окремих архітектурних складових Софійського собору. Зокрема, вивчення особливостей розташування написів на мармурових плитах декоративного фризу над синтроном дозволило встановити, всупереч думці деяких дослідників (Є. Архипова), що у головному вівтарі храму майже повністю зберігся, з невеликими доповненнями, його первинний декор.

Важливого значення графіті набувають і для вивчення історії самої митрополіччії Святої Софії. Так, зокрема, велика кількість виявлених учнівських вправ та дитячих малюнків свідчить про існування софійської школи, яка не була відома за писемними пам'ятками. Натомість існування тут знаного за літописами скрипторію підтверджується наявністю великої кількості прикладів ініціалів оформлення літер, а також виявленням оригінальних зразків перекладацької діяльності софійських книжників, що засвідчено, зокрема, двома унікальними перекладами Херувимської пісні у Георгіївському приділі. Значення графіті для вивчення історії середньовічної писемності важко переоцінити, адже нерідко стіни храмів зберегли цитати, що дозволяє скласти уявлення про ступінь поширення певних літературних творів; втім, нерідко ці цитати лишаються єдиним, що збереглося від колись багатой спадщини книжної культури українського середньовіччя.

Важливого значення набувають і згадки про окремі події середньовічної історії, які дозволяють або уточнити висвітлені в літописах події, як, зокрема, запис про поставлення у стінах Святої Софії митрополитом русина Іларіона 12 лютого 1051 р., або наводять зовсім невідомі за літописом дані, як-от про поставлення Арсенія ігуменом Софійському монастирю 4 жовтня 1052 р.

Важливі результати дало вивчення такої категорії графіті, як записи обрахунку проведених поминальних служб. Комплексний аналіз наявної інформації, що поєднував дані епіграфічних пам'яток, писемних джерел та берестяних грамот, дозволив встановити: практика особистого поминання людей активно застосовувалась починаючи з XI ст. Тому зафіксоване на західноєвропейських матеріалах зростання протягом XII – XIII ст. кількості заупокійних поминальних служб мало місце і в середньовічній Україні. А ці факти повністю перекреслюють твердження щодо слабкого розвитку поминального культу в XI – XIV ст., зумовленого, на думку деяких російських дослідників (О. Алексеев, О. Капров), незавершеністю процесів християнізації. Тож ці епіграфічні пам'ятки дозволили окреслити набагато складніші духовні орієнтири світоглядних основ українського середньовічного суспільства.

Втім, варто зазначити, що для позитивного повноцінного розв'язання окремих питань, які поставлені були ще С. Висоцьким, наприклад, особливостей

розмовної мови Києва та околиць, дослідження еволюції палеографічних особливостей написання літер в епіграфічних пам'ятках тощо, нагальною потребою є подальше дослідження та публікація повного корпусу київської епіграфіки, із залученням усіх збережених графіті на стінах як архітектурних пам'яток, так і на виявлених під час археологічних розкопок предметах. Першою ластівкою такої роботи стала праця С. Висоцького 1985 р., її логічним продовженням стала публікація нами не тільки “Корпусу графіті Софії Київської”, шосту частину якої читач тримає у руках, а й “Корпусів графіті” інших архітектурних пам'яток Києва, зокрема, церкви Спаса на Берестовім [Корнієнко 2013б].

БІБЛІОГРАФІЯ

- Алфьоров 2012* – Алфьоров О. Сфрагістика князя Всеволода-Андрія Ярославича-Георгійовича // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика. Збірка наукових праць. – Число 20. – К., 2012. – С. 170-208.
- Алферов, Однороженко 2008* – Алферов О., Однороженко О. Українські особові печатки XV – XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. – Харків: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2008. – 200 с.
- Андрей Стратилат 2009* – Андрей Стратилат // Православная энциклопедия, 2009, т. 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.pravenc.ru/text/115324.html>.
- Анфим 2008* – Анфим // Православная энциклопедия, 2008, т. 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.pravenc.ru/text/114104.html>.
- Апостолос-Кападона 2000*. – Апостолос-Кападона Д. Словарь христианского искусства. – Челябинск: “Урал LTD”, 2000. – 272 с.
- Васильев 1997* – Васильев Б.Г. Древнерусские настенные рисунки-граффити (к постановке вопроса) // Новгород и новгородская земля. История и археология 11/97. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.bibliotekar.ru/rusNovgorod/65.htm>.
- Вейсман 2006* – Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь. Репринт V-го издания 1899 г. – Москва: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина, 2006. – 690 с.
- Вендина 2002* – Вендина Т.И. Средневековый человек в зеркале старославянского языка. – М.: Индрик, 2002. – 336 с.
- Висоцький 1998* – Висоцький С.О. Київська писемна школа X – XII ст. (До історії української писемності). – Львів-Київ-Нью-Йорк, 1998. – 248 с.
- Войтович 2006* – Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2006. – 784 с.
- Высоцкий 1966* – Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. Выпуск I. – К.: Наукова думка, 1966. – 240 с.
- Высоцкий 1970* – Высоцкий С.А. Древнерусская азбука из Софии Киевской // Советская археология. – 1970 – № 4. – С. 128-140.
- Высоцкий 1971* – Высоцкий С.А. Находка в Киевской Софии // Археологические исследования на Украине в 1968 г. Информационные сообщения. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 237-239.
- Высоцкий 1974* – Высоцкий С.А. Автограф художника из Софийского собора в Киеве // Культура средневековой Руси. Посвящается 70-летию М.К. Каргера. – М.: Наука, 1974. – С. 122-126.
- Высоцкий 1976* – Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI – XVII вв.). – К.: Наукова думка, 1976. – 456 с.
- Высоцкий 1985* – Высоцкий С.А. Киевские граффити XI – XVII вв. – К.: Наукова думка, 1985. – 208 с.
- Высоцкий 1988* – Высоцкий С.А. Об азбуках, открытых в Киеве и Новгороде // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – с. 211-215.
- Герасименко, Захарова, Сарабьянов 2009* – Герасименко Н.В., Захарова А.В., Сарабьянов В.Д. Изображения святых во фресках Софии Киевской. Западное пространство основного объема под хорами // Искусство Христианского Мира: Сборник статей: Выпуск XI. – М.: Изд-во Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, 2009. – С. 208-256.
- Дьяченко 2006* – Дьяченко Г., протоиерей. Полный церковнославянский словарь (с внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений) / Репринтное воспроизведение издания 1900 г. – М.: Отчий дом, 2006. – 1126 с.

- Евдокимова 2006* – Евдокимова А.А. Греческие граффити Софии Киевской (Предварительная публикация) // Восточная Европа в древности и средневековье. Восприятие, моделирование и описание пространства в античной и средневековой литературе. XVIII чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто (Москва, 17-19 апреля 2006 г.) Материалы конференции. – М.: Институт всеобщей истории РАН, 2006. – С. 56-62.
- Евдокимова 2008* – Евдокимова А.А. Корпус греческих граффити Софии Киевской на фресках первого этажа // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. Рюриковичи и российская государственность. – М.: Индрик, 2008. – С. 465-518.
- Евдокимова 2008a* – Евдокимова А.А. Языковые особенности греческих граффити Софии Киевской. Автореф... канд. филологических наук. – СПб., 2008. – 24 с.
- Жития 1* – Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Дмитрия Ростовского. – К.: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 1998. – Кн. 1 (сентябрь). – 679 с.
- Зализняк 1990* – Зализняк А.А. Об одном употреблении презенса совершенного вида (“презенс напрасного ожидания”) // *Metody formalne w opisie języków słowiańskich*. – Białystok, 1990. – S. 109-114.
- Зализняк 1995* – Зализняк А.А. Древненовгородский диалект. – М.: Языки русской культуры, 1995. – 720 с.
- Зализняк 2000* – Зализняк А.А. Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование // Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990 – 1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. – М.: Русские словари, 2000. – С. 134-429.
- Зализняк 2004* – Зализняк А.А. К изучению древнерусских надписей // Янин В.Л., Зализняк А.А., Гиппиус А.А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997-2000 гг.). – Т. XI. – М.: Русские словари, 2004. – С. 233-287.
- Зализняк 2004a* – Зализняк А.А. Древненовгородский диалект. 2-е издание с учетом материала находок 1995–2003 гг. – М.: Языки русской культуры, 2004. – 872 с.
- Запаско 1995* – Запаско Я.П. Пам’ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. – Львів: Світ, 1995. – 480 с.
- Иаков Персянин 2009* – Иаков Персянин // Православная энциклопедия, 2009, т. 20. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/200345.html>.
- Иванова 1972* – Иванова В.Г. Об азбуке на стене Софийского собора в Киеве // Вопросы языкознания. – 1972. – № 3. – С. 118-122.
- Калечыц 2011* – Калечыц І.Л. Эпіграфіка Беларусі X – XIV стст. – Мінск: Беларус. навука, 2011. – 271 с.
- Карский 1928* – Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография. – Л.: Изд-во АН СССР, 1928. – 494 с.
- Колесов 1978* – Колесов В.В. [рецензия]. Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI – XVII вв.). К., 1976. 455 стр. + 164 табл. // Вопросы языкознания. – 1978. – № 1. – С. 149-151.
- Корниенко 2010* – Корниенко В.В. “Малая эсхатология” Древней Руси в свете эпиграфических исследований в Софии Киевской // Сугдейский сборник. – Вып. IV. – К.-Судак: Видавництво “Горобець”, 2010. – С. 412-419.
- Корниенко 2012* – Корниенко В.В. “Малая эсхатология” Древней Руси в контексте новых эпиграфических открытий в Софии Киевской // Дриновський збірник. – Т. V. – Харків-Софія, 2012. – С. 297-304.
- Корниенко, Остапчук, Колодницький 2012* – Корниенко В., Остапчук А., Колодницький Л. История реставрации, перестроек и изменений функционального назначения восточной части южной внутренней галереи Софии Киевской // Софія Київська: Візантія.

- Русь. Україна. Вип. II: збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналова (1862-1939 рр.). – К., 2012. – С. 208-235.
- Корнієнко 2008* – Корнієнко В. Дослідження графіті на фресці “Святий Анфім” в хрещальні Софії Київської // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. За матеріалами VII наукової конференції “Старожитності Чернігово-Сіверської землі в загальноєвропейській культурній спадщині”. – Чернігів, 2008. – С. 148-156.
- Корнієнко 2009* – Корнієнко В.В. Графіті – записи лічби з Софії Київської: нове джерело для дослідження розвитку ідей „малої есхатології” Давньої Русі // Філософські ідеї в культурі Київської Русі. Збірник наукових праць за матеріалами II давньоруських історико-філософських читань „Філософські ідеї в культурі Київської Русі” (Полтава, 10 червня 2009 р.). – Полтава, 2009. – С. 93-104.
- Корнієнко 2010* – Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 1: Приділ св. Георгія Великомученика. – К.: Горобець, 2010. – 464 с.
- Корнієнко 2010a* – Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 2: Приділ свв. апостолів Петра і Павла. – К.: Горобець, 2010. – 272 с.
- Корнієнко 2011* – Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 3: Центральна нава. – К.: Горобець, 2011. – 400 с.
- Корнієнко 2011a* – Корнієнко В. Об’єктивна критика чи химери кривого дзеркала? (з приводу “епіграфічних нотаток” Т. Бобровського) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. збірка наукових праць. – Число 19. – К., 2011. – С. 280-299.
- Корнієнко 2012* – Корнієнко В. Вірменські графіті на стінах Софії Київської та деякі питання розташування й часу функціонування “вірменської каплиці” // Культура і мистецтво вірменської діаспори в Україні: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 19-20 листопада 2011). – Львів, 2012. – С. 53-63.
- Корнієнко 2013* – Корнієнко В. Чи існували в Давній Русі “раби пекла і диявола” (до питання правильності прочитання й інтерпретації графіті № 166/167 з Софії Київською) // З любов’ю до народів: Ювілейний збірник на пошану члена-кореспондента НАН України Всеволода Івановича *Наука* з нагоди 80-річчя від дня народження. – К., 2013. – С. 161-166.
- Корнієнко 2013a* – Корнієнко В.В. Маловідомі та невідомі святі на фресках Софії Київської (за даними епіграфічних досліджень) // Православ’я в Україні: Збірник матеріалів III Всеукраїнської наукової конференції / [під. ред. митроп. Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Епифанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. – К., 2013. – Ч. 2. – С. 76–82.
- Корнієнко 2013b* – Корнієнко В. Корпус графіті церкви Спаса на Берестові. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2013. – 304 с.
- Корнієнко 2014* – Корнієнко В. Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела. – К.: Видавничий дім “Слово”, 2014. – 320 с.
- Лосева 2001* – Лосева О.В. Русские Месяцесловы XI – XVI веков. – М.: Памятники исторической мысли, 2001. – 420 с.
- Медынцева 1978* – Медынцова А.А. Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI – XIV века. – М.: Наука, 1978. – 312 с.
- Медынцева 2000* – Медынцова А.А. Грамотность в Древней Руси. (По памятникам эпиграфики X – первой половины XIII века). – М.: Наука, 2000. – 291 с.
- Медынцева, Попконстантинов 1984* – Медынцова А.А., Попконстантинов К.К. Надписи из Круглой церкви в Преславе. – София: Изд-во Болгарской академии наук, 1984. – 132 с.
- Никитенко, Корниенко 2012* – Никитенко Н., Корниенко В. Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2012. – 232 с.

- Никитенко, Корниенко 2014* – Никитенко Н., Корниенко В. Собор святых Софии Киевской. – К.: Институт украинской археологии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины, 2014. – 336 с.
- Німчук 1967* – Німчук В. [рецензія]. Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. Выпуск I. К.: “Наукова думка”, 1966, 239 с. // Мовознавство. – 1967. – № 2. – С. 86-91.
- Німчук 1988* – Німчук В.В. Давньоруські написи – пам’ятки літератури XI – XIII ст. // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 24-32.
- Лосева 2001* – Лосева О.В. Русские Месяцесловы XI – XVI веков. – М.: Памятники исторической мысли, 2001. – 420 с.
- Панашенко 1974* – Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (на матеріалах Лівобережної України). – К.: Наукова думка, 1974. – 112 с.
- Пермиловская 2009* – Пермиловская А.Б. Древняные кресты Русского Севера // Архитектурное наследство / Отв. ред. И.А. Бондаренко. Вып. 50. – М.: Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2009. – С. 179-193.
- Поппе 1989* – Поппе А.В. Митрополиты Киевские и всея Руси (988 – 1305) / Авторизированный перевод с немецкого Назаренко В.А. // Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X – XIII вв. – М.: Наука, 1989. – С. 191-206.
- Рыбаков 1947* – Рыбаков Б.А. Іменні написи XII ст. в київському Софійському соборі // Археологія. – І. – 1947. – С. 53-64.
- Рогачевская 1999* – Рогачевская Е.Б. Цикл молитв Кирилла Туровского: Тексты и исследования. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 280 с.
- Рождественская 1992* – Рождественская Т.В. Древнерусские надписи на стенах храмов: новые источники XI-XV вв. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского государственного университета, 1992. – 166 с.
- Русская азбука 1998* – Русская азбука в инициалах XI – XVI веков. – М.: НИЦ “Скрипторий”, 1998. – 160 с.
- Рыбаков 1964* – Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI – XIV веков / Свод археологических источников, вып. Е – 144. – М.: Наука, 1964. – 48 с. + илл.
- Сінкевич, Корнієнко 2009* – Сінкевич Н.О., Корнієнко В.В. Латиничні графіті XVI-XVII ст. Софії Київської: до питання класифікації та атрибуції написів // Труды Київської Духовної Академії. – 2009. – Число 5: Спеціальний випуск, присвячений 300-літтю з дня упокоєння гетьмана Івана Мазепи. Матеріали науково-практичної конференції “Гетьман Іван Мазепа – будівничий Української Православної Церкви” (22-23 вересня 2009 р., м. Київ). – С. 165-171.
- Словарь 1999* – Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков): около 10000 слов / Э. Благова, Р.М. Цейтлин, С. Геродес и др. Под ред. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. – 2-е изд., стереотип. – М.: Изд-во “Русский язык”, 1999. – 842 с.
- Словарь 1* – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. I. – 950 с.
- Словарь 2* – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. II. – 648 с.
- Словарь 3* – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. III. – 680 с.
- Словарь 4* – Словарь старославянского языка. Репр. изд.: в 4-т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – Т. IV. – 1054 с.
- Словник 1977* – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1977. – 632 с.
- Словник 1978* – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1978. – 592 с.

- СНРГ 1972* – Словарь русских народных говоров. – Л.: Наука, 1972. – Вып. 8. – 370 с.
- СРНГ 2004* – Словарь русских народных говоров. – СПб.: Наука, 2004. – Вып. 38. – 373 с.
- Сотникова, Спасский 1983* – Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X-XI веков. – Л.: Искусство, 1983. – 240 с.
- Степанова 2006* – Степанова Е.В. Печати с латинскими и греко-латинскими надписями VI – VIII вв. из собрания Эрмитажа. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2006. – 172 с.
- Столярова 1998* – Столярова Л.В. Древнерусские надписи XI-XIV вв. на пергаменных кодексах. – М.: Наука, 1998. – 414 с.
- СУМ 1978* – Словник української мови: в 11 томах. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 9. – 916 с.
- Турилов 2000* – Турилов А.А. Заметки о киевских граффити // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – М., 2000. – С. 26-58.
- Фергюсон 1998* – Фергюсон Д. Христианский символизм. – М.: Изд-во Ассоциации Духовного Единения “Золотой век”, 1998. – 332 с.
- Черепнин 1956* – Черепнин Л.В. Русская палеография. – М.: Госполитиздат, 1956. – 616 с.
- Янин 1970* – Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X – XV вв. В двух томах. – М.: Наука, 1970. – Т. 1. Печати X – начала XIII в. – 328 с.
- Янин 1992* – Янин В.Л. Эпиграфические заметки // Вопросы языкознания. – 1992. – № 2. – С. 21-36.
- Boniecki 2002* – Boniecki A. Herbarz Polski: wydanie nowe, elektroniczne / Dr Minakowski Publikacje Elektroniczne. – Kraków 2002 [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.przodkowie.com.
- Niesiecki 1* – Korona Polska przy złotej wolności starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi, y Rycerstwa kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, naywyższymi Honorami; a naypierwey Cnotą, Pobożnością, y Świątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana Przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1728.
- Niesiecki 2* – Korona Polska przy złotej wolności starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością, y Świątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana TOM DRUGI Przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1738.
- Niesiecki 3* – Korona Polska przy złotej wolności starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością, y Świątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana TOM TRZECI Przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1740.
- Niesiecki 4* – Korona Polska przy złotej wolności starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi Honorami Heroicznym, Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością, y Świątobliwością ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synow podana TOM CZWARTY Przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu. – Lwów: w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1743.
- Urzednicy 2002* – Urzednicy dawnej Rzechypospolitej XII – XVIII wieku. T. III, z. 4: Urzednicy wojewodztw Kijowskiego i Chernihowskiego XV – XVIII wieku: spisy. – Kornik: Biblioteka Kornika, Instytut historii, 2002. – 344 s.

Додаток.

Координати розташування графіті приділа архангела Михаїла

			3669	116	51,5
I.1. Фреска з образами свв. Анни, Василини та Анастасії					
			3670	109	52
			3671	115	58
<i>№</i>	<i>Відстань</i>	<i>Відстань</i>	3672	156	25
	<i>від сучасної</i>	<i>від лівого</i>	3673	158	34
	<i>підлоги (см)</i>	<i>кута стіни (см)</i>	3674	147	37
			3675	159	20
43	143	55	3676	133	59
179	132	332	3677	163,5	22,5
3646	141	335	3678	163	26,5
3647	135	30	3679	165,5	25,5
3648	133	261	3680	162,5	30
3649	127	120	3681	109,5	48
I.2. Фреска з зображенням орнаменту					
			3682	173,5	30,5
			3683	107	25
<i>№</i>	<i>Відстань</i>	<i>Відстань</i>	3684	110	40
	<i>від сучасної</i>	<i>від правого</i>	3685	132	50
	<i>підлоги (см)</i>	<i>кута стіни (см)</i>	3686	126	11
			3687	141	4
3650	208	40	3688	128,5	72
3651	147	34			
I.3. Фреска з зображенням орнаменту					
<i>№</i>	<i>Відстань</i>	<i>Відстань</i>			
	<i>від сучасної</i>	<i>від лівого ребра</i>			
	<i>підлоги (см)</i>	<i>лопатки (см)</i>			
3652	184	40	165	110	84
3653	175,5	22	252	142	92
3654	124	28	252a	140	87
3655	165,5	3,5	252б	138	98
3656	138,5	6	252в	135	95
3657	102	55	252г	131	95
3658	101,5	46	253	151	97
3659	256	40	3689	148	97
3660	148	28	3690	134	67
3661	159	49	3691	129,5	81,5
			3692	135	55
			3693	129	15,5
I.4. Фреска з зображенням Чесного хреста					
<i>№</i>	<i>Відстань</i>	<i>Відстань</i>	3694	161	95
	<i>від сучасної</i>	<i>від правого ребра</i>	3695	157	94
	<i>підлоги (см)</i>	<i>лопатки (см)</i>	3696	128	29
			3697	148	73
			3698	147	91
			3699	178	41
121	149	55	3700	156	10,5
136	163	11	3701	137	42
281	115	14	3702	132	43
3662	157	14	3703	180	67
3663	161	5	3704	135	27
3664	167	45	3705	138	35
3665	163	53	3706	156	7,5
3666	236	20	3707	190	4
3667	118	67	3708	141,5	101
3668	140	16	3709	163	58

3780	115	9	86a	126	37
3781	121	13	86b	131	38
3782	144	43	86в	119	29
3783	140	44	130	131	51
3784	122	64	130a	133	51
3785	83	56	130b	128,5	52
3786	125,5	44	134	173	12
			135	194	75
I.13. Фреска з зображенням орнаменту			177	161,5	23
			178	162	29
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)	178a	164,5	39,5
			178b	165	27
			183	150	49
3787	151	28	184	180	66
3788	161	41	185	175	66
3789	114	33,5	185a	174	66,5
3790	140	36,5	213	170	39
3791	115,5	43,5	213a	173	41
3792	118	44	272	163	48
3793	153	140	273	168	53
			273a	159	52
			308	157	25
I.14. Фреска із зображенням орнаменту			308a	158	23
			308b	155,5	34
№	Відстань від давніх плит підлоги XII ст. (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)	309	147	36
			309a	151	31
			3809	173	67,5
			3810	116	43
186	177	35,5	3811	119	42
280	175	22	3812	120	39
3794	142	25	3813	168	60
3795	180	17,5	3814	117,5	22
3796	196,5	5,5	3815	114,5	21
3797	187	20	3816	150,5	47,5
3798	158	23	3817	121	22
3799	173	9	3818	168	28
3800	142	13	3819	170	49
3801	151	14	3820	171	52,5
3802	148,5	10	3821	173	51
3803	165	4	3822	146,5	36
3804	149	25,5	3823	151,5	25
3805	155	33	3824	149	45
3806	150	31,5	3825	147	29
3807	142	31	3826	155,5	48
3808	162	7	3827	90	29
			3828	90	74
			3829	157,5	48
I.15. Фреска з зображенням Чесного хреста			3830	148,5	53
№	Відстань від давніх плит підлоги XII ст. (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)	3831	68	82
			3832	83	9
			3833	171	77
			3834	193	36
			3835	138	61
32	133	25	3836	171	23
50	170	65	3837	167	17
51	167	63	3838	177	86
86	127	33	3839	177	80

3840	157	61	3897	139	72
3841	175	22	3898	139	67
3842	154	70	3899	95	52,5
3843	151	70	3900	25	6
3844	149	70	3901	164	74
3845	152	69	3902	138	11
3846	145	68	3903	138	14
3847	151	57	3904	142	7
3848	86	3	3905	158,5	79
3849	155,5	11	3906	159	79,5
3850	154	10,5	3907	160	73
3851	146	76,5	3908	138	35
3852	147	77	3909	134,5	31
3853	148,5	80	3910	137	41
3854	146,5	80	3911	136	41
3855	148	74	3912	166	12,5
3856	142	42	3913	163	13
3857	160	31	3914	114	85
3858	160	27	3915	109	80,5
3859	161	34,5	3916	158	13
3860	163	34	3917	109	52
3861	164	38	3918	107,5	52
3862	142	27	3919	145	12
3863	145	24	3920	132	59
3864	161	38	3921	133	81
3865	124,5	11	3922	138	75
3866	127,5	9	3923	134	78
3867	131	17	3924	127	83
3868	135,5	15	3925	127	85
3869	134	12	3926	121	73
3870	130	10	3927	130	74
3871	120	12	3928	142	81
3872	125,5	6	3929	122	84
3873	118	14	3930	134	76
3874	119	16,5			
3875	114	16			
3876	114	13			
3877	123	28			
3878	111,5	8			
3879	127	22			
3880	125	21	3931	192	7
3881	109	11	3932	151	7
3882	130	26	3933	145,5	4
3883	124,5	22	3934	166	10
3884	131,5	28	3935	95	47,5
3885	100	12	3936	144	17
3886	126	49	3937	138	15,5
3887	123,5	52	3938	112	19
3888	122,5	48	3939	139	5
3389	104	79	3940	140	6,5
3890	118	52	3941	141,5	8
3891	105	84	3942	156,5	12
3892	93	21	3943	155,5	27
3893	84	53	3944	159	11
3894	141	54	3945	131	6,5
3895	138	52	3946	144	8
3896	140	69			

1.16. Фреска з зображенням орнаменту

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
---	------------------------------------	--

3931	192	7
3932	151	7
3933	145,5	4
3934	166	10
3935	95	47,5
3936	144	17
3937	138	15,5
3938	112	19
3939	139	5
3940	140	6,5
3941	141,5	8
3942	156,5	12
3943	155,5	27
3944	159	11
3945	131	6,5
3946	144	8

I.17. Фреска з зображенням орнаменту					
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого ребра лопатки (см)</i>			
3987			3987	115,5	198
3988			3988	132	13
3989			3989	127	15
3990			3990	168	13
3991			3991	130	6,5
3992			3992	107	41
3993			3993	167	229
3994			3994	184	166
3995			3995	113	136
3996			3996	109	168
3997			3997	162	180
3998			3998	109	146
3999			3999	179	158
4000			4000	190	159
4001			4001	170,5	167
4002			4002	173,5	162
4003			4003	168	167
4004			4004	174	177
4005			4005	179	193
4006			4006	164,5	232
4007			4007	175	193
4008			4008	169	183
4009			4009	187	312
4010			4010	186	317
4011			4011	182	317
4012			4012	175	240
4013			4013	114	53
4014			4014	112	366
4015			4015	162	315
4016			4016	107	339
4017			4017	174	320
4018			4018	158,5	327
4019			4019	198	129
4020			4020	250	297,5
4021			4021	165	385
4022			4022	105	324
4023			4023	173	395
4024			4024	177,5	387
I.18. Фреска на північній стороні апсиди					
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від лівого ребра лопатки (см)</i>			
123	114	71			
180	175	225			
181	170,5	220			
182	166	212			
305	113	104			
3950	214	23,5			
3951	201	13			
3952	183	24,5			
3953	180	28			
3954	195	26			
3955	179,5	6			
3956	182	4			
3957	188	2			
3958	171	20			
3959	167	28			
3960	165	20			
3961	150	4			
3962	147	5,5			
3963	156	6			
3964	164	7			
3965	138	4			
3966	142	3			
3967	142	7			
3968	147,5	14			
3969	142	15			
3970	141,5	23			
3971	144,5	9,5			
3972	159	12			
3973	144	33			
3974	139,5	30,5			
3975	153,5	19			
3976	150,5	15,5			
3977	125	32			
3978	112	13			
3979	118	26			
3980	153	29,5			
3981	114	29,5			
3982	116,5	30			
3983	109	33,5			
3984	114	186			
3985	107,5	73,5			
3986	110	76,5			
I.19. Фреска на південній стороні апсиди					
<i>№</i>	<i>Відстань від сучасної підлоги (см)</i>	<i>Відстань від правого ребра лопатки (см)</i>			
95	176	32			
100	164	61			
278	170	54			
278a	176	51			
279	183	59			
279a	177	63			
306	222	202			
306a	213	130			
306b	222	61			
4025	173	50			
4026	176,5	53			
4027	177	64			
4028	209	60			

4029	193	40	4068	145	73
4030	184,5	39	4069	140	113
4031	153	7	4070	137	123
4032	154	13	4071	165	199
4033	182	12,5	4072	150	178
4034	170	13	4073	158	151
4035	177	8	4074	147	93
4036	173	15	4075	161	200
4037	164	8	4076	149	151,5
4038	177	20,5	4077	145	257
4039	183	22,5	4078	168	254
4040	163	49	4079	168	253,5
4041	156	16	4080	162	158
4042	149,5	27	4081	166	250
4043	161	18	4082	166	239
4044	144	67	4083	164	247
4045	171	34	4084	163	261
4046	170	24,5	4085	247	158,5
4047	175,5	73	4086	157	243
4048	147	26	4087	163,5	222
4049	172	70	4088	90	257
4050	150	7	4089	156	219
4051	188	69	4090	45	267
4052	173	70	4091	124	168
4053	226	253	4092	124	182
4054	137	9	4093	111	88
4055	110	30	4094	60	154
4056	118	34	4095	91	214
4057	178	93	4096	65	247
4058	114	38	4097	73	260
4059	115,5	32	4098	118	71,5

I.20. Дерев'яна віконна рама на південній стіні віми

№	Відстань від основи віконної пройма (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
4060	36	25

I.21. Фреска на південній стіні віми

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого кута стіни (см)
94	72	75
107	120	207
118	151,5	120
133	151	212
133a	152	237
4061	119	210
4062	118	200
4063	159,5	236
4064	159,5	107
4065	157	96,5
4066	159	82
4067	151,5	58,5

4099	121	79
4100	119	58
4101	156,5	136
4102	160	138
4103	154	134,5
4104	165	230
4105	159	50,5
4106	157	128
4107	157	107

I.22. Фреска з зображенням орнаменту

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
91	170	24
91a	169	28
4108	182,5	22
4109	176	33
4110	166	31
4111	176,5	43
4112	167	37
4113	180	41
4114	171	18
4115	176	10
4116	167	48

4117	173	31
4118	175	25
I.23. Фреска з образом св. Ніра		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)*	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
71	178	16
115	167,5	103,5
138	168	98
228	152	16
4119	213	21
4120	151,5	92
4121	130	16
4122	109	25,5
4123	190	10
4124	163	12
4125	138,5	32
4126	128	25
4127	158,5	11,5
4128	119	11,5
4129	120,5	16,5
4130	121	13,5
4131	99	36
4132	149	86
4133	173	97
4134	161	100
4135	146	106,5
4136	161	22
4137	150,5	110
4138	146	95,5
4139	115	15
4140	156	93
4141	149	46
4142	137	24
4143	149	103

I.24. Фреска з образами свв. Андрія Стратилата та Якова Персянина

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого кута стіни (см)
259	124	109
4144	80	104,5
4145	122	116
4146	124	113
4147	85	116
4148	80	113,5
4149	222	241
4150	82	109
4151	200	41,5
4152	82	119
4153	176	40
4154	93	119
4155	89	121,5

4156	62	102
4157	62,5	92
4158	54,5	134
4159	116	128,5
4160	84	121

I.25. Фреска з зображенням орнаменту

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра стіни (см)
4161	109	15,5

I.26. Фреска з зображенням орнаменту

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра стіни (см)
4162	149,5	100,5
4163	104	93
4164	108	84
4165	100	87

I.27. Фреска з образами свв. Константина та Єлени

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра стіни (см)
6а	153	28
313	173	258
4166	156	30
4167	156	10
4168	165	264
4169	165,5	243
4170	159	27

I.28. Фреска з зображенням орнаменту

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)
77	153	30
4171	116	36
4172	124	33
4173	153	7

I.29. Фреска з образом св. Козьми

№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
139	151	21
187	157	22
4174	165	16
4175	153	13
4176	154	27
4177	158	15
4178	156	63
4179	160	5
4180	130,5	27,5

* Приблизно посередині фрески давня підлога має сходинку. По всій довжині висота дається від її нижньої частини, тобто, від рівня підлоги у вімі та віктарі.

1.30. Фреска з зображенням орнаменту					
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)			
4181	138	40	4208	150	28
4182	151	24,5	4209	144	24
4183	157,5	31,5	4210	138	22
4184	143	20	4211	164	20
4185	78	25,5	4212	151	35
4186	83,5	33,5	4213	151	43
			4214	134	20,5
			4215	143	45
			4216	145	38,5
			4217	123	12
			4218	169	8

1.31. Фреска з образами св. Гурія, Самона та Авґа					
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого кута стіни (см)			
			4219	160,5	41
			4220	145	41,5
			4221	150	62

1.32. Фреска з зображенням орнаменту			1.35. Фреска з образами невідомих святих		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)	№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого кута стіни (см)
4187	141	64	4221a	155	7
4188	157	144	137	146	243
4189	174	133	4222	142	340
4190	177	30	4223	129	50
4191	137	334	4224	143,5	258
4192	142	335,5	4225	121,5	44,5
4193	125,5	322,5	4226	160	250
4194	125,5	331	4227	139,5	229
			4228	112,5	138
			4229	152	260
			4230	131	34
			4231	131,5	72
			4232	136	77
			4233	261	145
			4234	130,5	72,5
			4235	135	72
			4236	103	124
			4237	103,5	128
			4238	146	164,5
			4239	159	159
			4240	177	68

1.33. Фреска з образом св. Марини					
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від правого ребра лопатки (см)			
4195	140	19			
4196	187	101			
4197	122,5	13			
4198	137	13			
4199	191	20			
4200	128	24			
4201	127	61			
4202	122	21			
4203	137	66			

1.34. Фреска з зображенням орнаменту			1.36. Фреска з образом невідомого святого		
№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)	№	Відстань від сучасної підлоги (см)	Відстань від лівого ребра лопатки (см)
4204	148	7	4241	596	16
4205	161	7	4242	591	15,5
4206	178	25			
4207	141	7			

Вказівник слів до графіті приділа архангела Михаїла

Укладаючи вказівник слів до графіті, ми спирались на основні принципи побудови словників [Словник 1977, с. 11]: кожне відмінюване слово, яке виступає в реєстрі, подається в його основній формі, тобто, іменники та займенники іменникового типу в називному однини, кількісні числівники в називному, прикметники, числівники, займенники прикметникової відмінни в називному однини чоловічого роду, дієслова в інфінітиві однини. Вони визначались відповідно до давньоруських, грецьких та староукраїнських словників [Вейсман 2006; Словарь 1999; Словарь 1, 2, 3, 4; Словник 1977; Словник 1978]. Форми, в яких вживані ці слова авторами графіті, наводяться з вказівкою порядкового номеру. До „Вказівника слів” не включені дані написів, що відносяться нами до категорій абеток, складів та окремих літер, зображень хрестів, монограм та теонімограм, а також скорочені форми імен в записках обчислення кількості проведених поминальних служб.

А

а *цифр.*, 1000 – № 3766: аѣи
а *спол.* – № 107, № 4061: а; № 3661 (двічі): а
Аврамъ *особ.*, ч. – № 3701: Ав[рамо]ви
Адамъ *особ.*, ч. – № 3838: Адамови
Адрианъ *особ.*, ч. – № 3698: О[д]риен[ноу]
азъ *займ.* – № 121: азъ; № 4215: аз(ъ); № 3650:
я; № 3844, № 4169: ми; № 183, № 3661: мне;
№ 107, № 135, № 3086, № 3714, № 3743, № 4028,
№ 4032, № 4053: ма; № 3864: м[а]; № 4209:
ма; № 4121: [м]а; № 3673: мя; № 3660: на(мъ)
аминь *вигук, букв. 'нехай так буде'* – № 3799:
аминь; № 228, № 4036, № 4225: амин; № 3901:
амин
Анастаси *особ.*, ч. – № 3762: Анастас(ина)
ангелъ *ч.* – № 4187: анг(е)лъ
Анна *особ.*, ж. – № 308: Аннѣ; № 136: Аннѣ
Антонни *особ.*, ч. – № 130: Антонъ
Арефъ *особ.*, ч. – № 3648: Арѣ(е)у

Б

во *спол.* – № 135: в[о] соутъ
вогатъ *прикм.* – № 279а: богатоѣ
Богъ *ч.* – № 3661: Б(о)же; № 136: Б(о)же
Божни *прикм.* – № 50, № 213: рабъ Б(о)жини; № 3822:
[м]ати Божни; № 3660: въ Б(о)жн(е)вѣ милость
выти *недок.* – № 3661: будѣ; № 4169: еси
вѣда *ж.* – № 121: на вѣ[д]о[у]
вѣсъ *ч.* – № 4045: на вѣса

В

Варнава *особ.*, ч. – № 228, № 3901: Варнаве;
№ 4036: Варн[а]вѣ
Василии *особ.*, ч. – № 3925: Василеви; № 3769:
В[а]силеви; № 309: Васи[л]ию; № 3762: Васил(ина)
Василиса *особ.*, ж. – № 3649: сва[т]а[а] Вас[илиса]
Василянъ *особ.*, ч. – № 3929: Вас[ин]а
вистъ *ж.* – № 3660: вист[ъ]
Витовский *особ.*, ч. – № 3741: Ивн(ъ) Витовски(и)
владдык *ч.* – № 107: Владдыко; № 135: вл(а)дыко
власть *ж.* – № 3660: вла[с]ти
врагъ *ч.* – № 4028: ворогъ; № 3661: вьръгъ
въ *прийм.* – № 50, № 86а, № 121 (двічі), № 135,
№ 177 (двічі), № 213, № 3660 (двічі), № 3665,
№ 3800, № 4041, № 4190: въ; № 4059: в(ъ);
№ 2404: въ; № 3660: во
вззати *док.* – № 3661: в(а)т(и)
вывѣстити *док.* – № 3833: вывѣ[с]тъ
вьседръжителъ *ч.* – № 107: Вьседръжителъ

вѣдати *недок.* – № 3661: вѣдаѣ; № 3661: вѣдати;
№ 183: вѣде
вѣра *ж.* – № 4026: веры

Г

г *цифр.*, 3 – № 86а: г; № 3817: гѣхг
Гаврииль *особ.*, ч. – № 4230: Гаврило; № 308: Гав-
рил[о]ви; № 134: Гаврилу
Георгии *особ.*, ч. – № 3696: Георг(е)ви; № 3801:
[Г]е[р]геви; № 3787: Г(еоргии)
Глебъ *особ.*, ч. – № 186: Глѣбъзови
Господь *ч.* – № 3709: Г(о)с(по)ди; № 4045:
Г(о)с(по)ди; № 121, № 3673, № 3703, № 3846,
№ 4165: Г(оспо)ди; № 3699: [Г](оспо)ди; № 3768:
Г(оспо)[ди]; № 3672, № 3843: Го(споди); № 121:
Г(оспо)д[а]; № 6а № 32, № 51; № 107, № 121, №
130, № 134, № 135, № 136 (двічі), № 137, № 138,
№ 139, № 178, № 180, № 181, № 184, № 186,
№ 187, № 213а, № 228, № 253, № 279а, № 308,
№ 309, № 313, № 3652, № 3674, № 3696, № 3698,
№ 3701, № 3714, № 3723, № 3724, № 3725,
№ 3738, № 3769, № 3790, № 3793, № 3798,
№ 3799, № 3801, № 3810, № 3811, № 3823,
№ 3832, № 3833, № 3835, № 3837, № 3838,
№ 3842, № 3844, № 3850, № 3851, № 3870,
№ 3872, № 3875, № 3877, № 3895, № 3897,
№ 3901, № 3902, № 3903, № 3908, № 3913,
№ 3925, № 3927, № 3928, № 3929, № 3930,
№ 3932, № 3933, № 3934, № 3944, № 3965,
№ 3976, № 3977, № 3983, № 4031, № 4036,
№ 4040, № 4041, № 4048, № 4049, № 4054,
№ 4063, № 4070, № 4077, № 4080, № 4108,
№ 4110, № 4112, № 4113, № 4135, № 4167,
№ 4174, № 4200 (двічі), № 4203, № 4204;
№ 4215, № 4218, № 4222, № 4223, № 4225,
№ 4226, № 4227, № 4229, № 4242: Г(оспод)и;
№ 3923: Г(оспод)[и]; № 133, № 3729, № 3747,
№ 4061, № 4209, № 4215: [Г](оспод)и; № 3952:
Г(осподи); № 4028: Г(оспод)и
Господьнь *прикм.* – № 4187: Г(осподни)и
горе *с.* – № 3665: горе
гораздынь *прикм.* – № 4169: гора[з]дъ
Григории *особ.*, ч. – № 4045: Григореве; № 3648:
Григор(и)а
Грило *особ.*, ч. – № 3835: Гр[и]лов[и]
грѣхъ *ч.* – № 135 (мн.): грѣхъ; № 279а: грѣхъ
грѣшьникъ *ч.* – № 3743: грѣшника; № 3665:
грѣш[и]вник[и]

грѣшнѣз ч. – № 4230: грѣ{шнѣз}; № 3864: грѣ[ш]ьнаго; № 3714: гр[ѣш]ьнаго; № 4209: [г]рѣшь[наго]; № 135: грѣш[ь]номуу; № 309: грѣшьномуу; № ба: [грѣшьно]мому; № 138: [грѣшьно]мому; № 213а: грѣ[ш]ьномуу; № 3799: грѣшгвнмому; № 184: грѣшьномуу; № 134: грѣшьнѣзму; № 136: грѣшьнымѣз; № 3835: грѣшнѣз; № 3793: грѣшьномуу; № 228: грѣшгвнмому

Д

д *цифр.*, 4 – № 213: д̄
Даниилъ *особ.*, ч. – № 184, № 3870: Данилови
дати *док.* – № 43: [д]а[д]
девать *числ.* – № 3800: де[с]ать/де[с]ать
десять *числ.* – № 3800: де[с]ать/де[с]ать
Димитрии *особ.*, ч. – № 91а: дими[т]рии; № 3837: Дьмит[рови]; № 4223: Дьмит[рови]; № 3648: Дьм[итрина]; № 136: Дьмитрьви; № 4041: [Дз]м[ит]р[ъ]ривн
долуу *присл.* – № 121: [до]лоу
доселѣ *присл.* – № 121: до[с]елѣ
доуша *жс.* – № 121: д(оу)ш[и]
дънь *с.* – № 50, № 135, № 213, № 4041: д(ь)нь; № 177: дьн[е]нѣмз; № 3800: д(ь)н/н(ь);

Є

є *цифр.*, 5 – № 4190: іє; № 86а: є̄сїце; № 4059: сѣе
Євдоѣи *особ.*, ч. – № 3762: Євд(о)сина
Єрмиахъ *особ.*, ч. – № 182: Йеремило; № 4225: Иермилови

Ж

же *частка* – № 121: же

С

с *цифр.*, 6 – № 4058: с̄х̄зс
с *цифр.*, 6000 – № 4204: с̄сфл; № 3817: с̄схлг; № 4058: с̄х̄зс; № 4059: сѣе; № 86а: є̄сїце
зъло *жс.* – № 3778: зъло

З

з *цифр.*, 7 – № 50, № 177: к̄з
злизъдвити *док.* – № 3661: занзбав(ь)
Захарина *особ.*, ч. – № 4184: За[ха]рина
земля *жс.* – № 3778: земл(а)
зъло *с.* – № 43: зъла

Н

и *цифр.*, 8 – № 3766: д̄х̄и; № 3762: (д)х̄и
и *стол.* – № 135 (двічі), № 136, № 3661, № 3833, № 3864 (двічі), № 4113, № 4215: и; № 186, № 3650: і
Иакимъ *особ.*, ч. – № 3709: Єки[м]а
Иванъ *особ.*, ч. – № 179: Иванъ; № 4112: Ива[ноу]; № 3994: Ивѣнъ; № 4005: Ив{ънѣ}; № 178: Иевана; № 3814: Иванъ; № 4222: [И]вашови
Игънатии *особ.*, ч. – № 180: Игнативи; № 32: Игънатъку; № 3864: [г]ъната
иже *займ.* – № 121: ѣ[же]
изъгги *док.* – № 43: изъгги
изъдвити *док.* – № 107: изъдвн; № 4209: изъдвн; № 4028: изъдвн

Илиа *особ.*, ч. – № 3777: Илиа; № 313: Или
Инолъ *особ.*, ч. – № 186: Иноле
инъ *займ.* – № 121: ини
иноль/инѣ ч. – № 4067: і{юла}/і{юна}
инеромонахъ ч. – № 3659: ером[о]на[хъ]
Иаковъ *особ.*, ч. – № 3659: Іако[вз]; № 118: Іаковъ; № 4165: Аков[у]; № 3729: Ако[ву]; № 3897: Іаковъвн

І

і *цифр.*, 10 – № 86а: гі; № 4190: іє; № 4059: сѣе
Ілі *виук.* *досл.* ‘Боже мій’ – № 107, № 3652, № 4061: Или; № 3697, № 4215: Или; № 3697, № 3857: Іли
Іванъ *особ.*, ч. – № 213: Ів(анъ) Слѣпко; № 3648: Ів(ан); № 3741: Іван(ъ) Витовски(и); № 3938: Іванъ; № 3983: І(вану); № 4121: Івана; № 3717: Іоан(ъ); № 3714: І[о]анъ Моногенв
Іввъ *особ.*, ч. – № 3762: Івва
Івснѣфъ *особ.*, ч. – № 3762: Івснѣфа

К

к *цифр.*, 20 – № 50, № 177: к̄з
како *жс.* – № 3778: како
ковъ ч. – № 3661: кова
Козма *особ.*, ч. – № 135: Козмъ; № 123: Коузъма; № 3793: Кузьме; № 186: Кузьме
комъ *присл.* – № 183: комъ
конь ч. – № 3661: коне
Костантинъ *особ.*, ч. – № 3799: Костантиноу; № 181: Костан[ину]; № ба: Ко[ста]н[тину]
козь *прикм.* – № 121: вѣ козън
кън *займ.* – № 3652: къ(и)
крѣтъ ч. – № 4044: крѣта
коуръ ч. – № 4134: на куръ
къде *присл.* – № 3661: кде
къто *займ.* – № 3661: кто; № 3955: кт{о}
Купринъ *особ.*, ч. – № 4169: Коупри[а]не
Курилъ *особ.*, ч. – № 50: Кюрило

Л

л *цифр.*, 30 – № 4204: с̄сфл; № 3817: с̄схлг
Лазаръ *особ.*, ч. – № 4021: Лазор(ь); № 4209: [Л]зор
Леонтии *особ.*, ч. – № 3699: Левитина; № 3709: Ле(о)нт(ина)
ли *частка* – № 3661: ли
Лодко *особ.*, ч. – № 3761: Лодко
Лоука *особ.*, ч. – № 115: Лѣка; № 3798: Луцѣ
лѣвъ *прикм.* – № 121: лѣвъ
людине *жс.* – № 3778: люди
лѣто *с.* – № 308: лѣт[а]; № 187, № 3897, № 4225: лѣта

М

Марина *особ.*, *жс.* – № 4196: Марина
Марина *особ.*, *жс.* – № 3822: Марине; № 3697: М(а)ри(а)
Мартинъ *особ.*, ч. – № 3918: Мартинъ; № 4124: Мартина; № 133: Мартинови
мартъ ч. – № 213: марта
мати *жс.* – № 3822: [м]ати
Матѣви *особ.*, ч. – № 3932: Матѣвн

мацень *прикм.* – № 121: мацен[ы]хъ
 Маѣмъ *особ.*, ч. – № 3823: Маскуму
 Мелитонъ *особ.*, ч. – № 3999: [Мел]итонъ
 межа *жс.* – № 3661: мези
 милостивъ *прикм.* – № 3822: милѣстивла
 милость *жс.* – № 3660: милость; № 135:
 м(и)л(о)ст[ь]
 митрополитъ ч. – № 50: митрополитъ
 Митѣи *особ.*, ч. – № 3650: Мит[ѣ]и
 Михаилъ *особ.*, ч. – № 4070: Михаи[л]у; № 3833:
 М[и]х[а]иловѣ; № 4167: М[и]х[а]иловѣ
 Михаля *особ.*, ч. – № 3923: Михаля[ви]
 мои *займ.* – № 135: моихъ
 Молодѣвичъ *особ.*, ч. – № 4070: Молодѣвичъ
 монахъ ч. – № 2762 (мн.): монах(ъ)
 моука *жс.* – № 107: мѣкъ; № 121: [вѣ] моуце
 мѣногъ *прикм.* – № 308, № 3897, № 4225: многа;
 № 4222: м{нога}; № 135: мнози; № 187:
 мѣнога[ѣ]
 мѣсто с. – № 121: мѣстѣто
 мѣсаць ч. – № 3800: м(ѣса)ць; № 50, № 4190:
 м(ѣ)с(а)ца; № 4067: м(ѣса)ца; № 213:
 [м(ѣса)ц]а; № 3766: м(ѣ)са(ца)

Н

н *цифр.*, 50 – № 86а: ѣцѣ
 на *прийм.* – № 121, № 187, № 313, № 3800, №
 3897, № 4045, № 4134 (двічі), № 4222, №
 4225: на; № 139: н[а]
 народити *док.* – № 121: не народил[ъ]
 нарешти *док.* – № 3714: нарешенаго
 не *частка* – № 121: не; № 121: н[е]; № 183: нѣ
 невесънъ *прикм.* – № 3660: вѣ ц(ѣса)рствѣ
 н(е)в(е)но[м]ь
 недостойнъ *прикм.* – № 3864: недостойнаго; № 3833:
 нед[о]ст[о]йнаго
 недѣля *жс.* – № 177: недѣлу
 ни *частка* – № 3661 (тричі): ни
 Никита *особ.*, ч. – № 3723: Никыте
 Никола *особ.*, ч. – № 86а: Никола; № 77: Ⓐ нис[о-
 ла]; № 3790, № 3844: Николе; № 3927: Николи;
 № 3864: Ни[ко]л[у]; № 71, № 3957: Никола
 Никонъ *особ.*, ч. – № 177: Никонъ; № 51: Никону
 Ниръ *особ.*, ч. – № 4121: с(ва)тъи [Н]и[р]ѣсе
 ноябрь ч. – № 50: ноябра; № 4190: ноябрьа

О

о *визук.* – № 3696, № 4215: о Г(оспод)и
 олѣи ч. – № 121: е[л]вин
 онъ *займ.* – № 4187: ѣа
 Оноуфрий *особ.* ч. – № 3743: Ноѣфрия
 ось *визук.* – № 3661: ос(ь)
 отъць ч. – № 3652: О(тчѣ)
 отъ *прийм.* – № 3661: отго; № 135: отъ; № 4028:
 ѿ
 отъпоустити *док.* – № 136: ѿпустити
 охъ *визук.* – № 183: охъ

П

Павълъ *особ.*, ч. – № 186: Павлоу
 перо с. – № 3788: перо

Петръ *особ.*, ч. – № 3787: Петръ; № 3977: [Пе]трови
 поганати *недок.* – № 1487: погана
 помагати *недок.* – № 3790: помози; № 32, № 51,
 № 130, № 133, № 135, № 136, № 137, № 138,
 № 139, № 180, № 181, № 184, № 186, № 187,
 № 228, № 253, № 279а, № 308, № 309, № 313,
 № 3674, № 3698, № 3701, № 3769, № 3793,
 № 3798, № 3799, № 3801, № 3832, № 3833,
 № 3837, № 3838, № 3842, № 3843, № 3844,
 № 3846, № 3870, № 3872, № 3910, № 3925,
 № 3927, № 3932, № 3952, № 3965, № 4036,
 № 4045, № 4070, № 4112, № 4135, № 4167,
 № 4174, № 4200, № 4225, № 4226, № 4229,
 № 4242: помози; № 3696, № 4222: [п]омози;
 № 3908: по[м]ози; № 3724: пом[о]зи; № 3901,
 № 3913, № 3923, № 3977, № 4077: помоз[и];
 № 3729: пом[о]зи; № 4031, № 4165: по[мо]зи;
 № 3723, № 3928: пом(о)зи; № 3930: помоз(и);
 № 213а, № 3823, № 3897: по(мо)зи; № 4041:
 по(мо)з[и]; № 3983: по(мози); № 3811: по(мози);
 № 3738: помоз{и}; № 3672, № 4040, № 4177:
 помоз{и}; № 3933: пом{ози}; № 3850, № 3875,
 № 3976, № 4063, № 4108, № 4203: по{мози};
 № 3934: помоз{зи}; № 4223: помъзи; № 3835:
 пѣмози; № 134: пѣмзи
 помиловати *док.* – № 3743: помилоуи; № 3895:
 помило[у]и; № 4121: помило[у]и; № 178: помилоуи;
 № 3864: [поми]л[у]и; № 3725: п(о)мил[у]и;
 № 121: пѣм[и]лоу(и)
 поминати *недок.* – № 3911, № 4053: помани;
 № 3714: поман[и]; № 3673: поман(ни); № 3699:
 п[о]мани; № 3648: п(омани); № 4231: помани;
 № 3660, № 4184: помъани; № 3742, № 3768:
 пом[ѣ]ани; № 3709: помени
 попашити *док.* – № 123: попаше
 погъ ч. – № 3650: погъ
 Посьнъ *особ.*, ч. – № 186: Посне
 поратиса *недок.* – № 123: пораса
 правдѣнъ *прикм.* – № 135: Соу[д]и Правѣ[д]ны
 приближати са *недок.* – № 183: приближъсь
 прозвѣтѣрь ч. – № 135: прозвѣтѣроу
 простити *док.* – № 135: простити; № 308б: [прост]и
 противънъ *прикм.* – № 313: на противънъ
 прѣдъ *прийм.* – № 177: передъ; № 3660: пере[д]ъ;
 № 308б: прѣдъ
 прѣставити са *док.* – № 4139: [прѣстави]лса; № 50:
 прѣс[та]виса; № 213: прѣставис[а]
 поуць ч. – № 139: н[а] по[у]ти
 пѣсати *недок.* – № 179: пѣсалъ; № 3740: пѣсалъ;
 № 4070: пѣсалъ; № 4126, № 4134: ѣсал(ъ);
 № 91а, № 118, № 177, № 182, № 3802: ѣ(а)лъ;
 № 3957: ѣ(алъ)
 пѣаныи *прикм.* – № 4215: пѣаны
 пѣть *числ.* – № 3800: пѣты
 пѣтънѣчъ *прикм.* – № 3948: пѣтънѣч(ь)
Р

рава *жс.* – № 3928: раве; № 136: равъ
 равъ ч. – № 50, № 213: равъ; № 178, № 3699,
 № 3703, № 3709, № 3929: рава; № 32, № 51,

№ 135, № 137, № 138, № 139, № 213а, № 228, № 309, № 3790, № 3798, № 3799, № 3843, № 3870, № 3925, № 3927, № 3930, № 3965, № 4036, № 4112; № 4222, № 4223, № 4225, № 4229, № 4242: равоу; № 3872: раво/у/у; № 3698, № 3769: ра[в]оу; № 3901: [р]ав[о]у; № 3897: ра(воу); № 4226: рав{оу}; № 134, № 136, № 180, № 181, № 187, № 253, № 279а, № 313, № 3724, № 3793, № 3801, № 3833, № 3835, № 3842, № 3844, № 3913, № 3932, № 3952, № 4045, № 4070, № 4165: раву; № 3823: р/а/аву; № ба: [р]аву; № 3701: рав[у]; № 4174: р[а]в[у]; № 4167: р[ав]у; № 3846: ра(ву); № 3674, № 3908: ра{ву}; № 3837: (ра)ву № 184: раьву; № 130: раью; № 4031: рав[ъ]; № 308: равома; № 3648 (мн.): рав(ъ); № 186: равоумъ; № 3723: равы; № 3696: равоу

рало с. – № 4124: на ралъ

расъсмаглиця са *недок.* – № 4160: расъсмаглиця

рокъ ч. – № 3766: рок(у)

С

сваръ ч. – № 3661: ѿваремъ

свои *займ.* – № 3846: свого; № 178, № 3699, № 3864: своего; № 3709: свое(г)о; № 3929: свое[г]о; № 4124: [свое]го; № 136: свои; № 3928: свое{н}; № 4112, № 4242: своемоу; № 51, № 135, № 139, № 213а, № 309, № 3698, № 3769, № 3798, № 3799, № 3843, № 3897, № 3925, № 3927, № 4225: своемоу; № 3696: сво[е]моу; № 3901: [свое]моу; № 3930: сво{емоу}; № 3833: своемоу; № 130: свое/е/мо; № 32, № 138, № 228, № 3790, № 3870, № 4036: своемоу; № 4222: своемо[у]; № 137: свое{моу}; № 134, № 136, № 180, № 181, № 187, № 313, № 3701, № 3723, № 3793, № 3823, № 3844, № 4167: своему; № 3835: сво[е]му; № 4070: сво[е]му; № ба: сво[е]му; № 3913: [свое]му; № 4165: с[вое]му; № 4045: сво[и]му; № 3952: сво[е]му; № 184: с(в)о[е]му; № 3837: [с](в)о[е]му; № 3932: сво[и]му; № 4031: [сво]ему; № 4223: свъемоу; № 253: свъему; № 308: сво[и]му; № 186 (мн.): сво[и]му; № 279а: свъо[е]му

свѣтъ ч. – № 121: свѣтъ

сватъ *прикм.* – № 3649: сва[г]аа Ва[с]илиса; № 3743: С[в]а[г]аа Софиа; № 178а: С(ва)гана Тронце; № 3822: Марие с(ва)т(а)а; № 3955: с(ва)гате; № 4121: с(ва)гати [Н]и[р]о[с]е

сеи *займ.* – № 107: сеи; № 139: семь

Семіонъ *особ.*, ч. – № 186: Семіонові

си *частка* – № 3650, № 3661 (двічі): си

сиць *присл.* – № 136: сици

Слѣпко *особ.*, ч. – № 213: Ів(анъ) Слѣпко

Софиа *особ. ж.* – № 86а: Софиа

Софиа *особ. ж.*, в *знач.* 'Премудрість Божя', *вжив.* по віднош. до храму – № 3743: С[в]а[г]аа Софиа

спасати *недок.* – № 3703, № 4204: спаси

Спасъ ч. – № 177: Съпасе

сподовити *док.* – № 135: съ[под]ови

Ставръ *особ.*, ч. – № 3787: Став(ръ)

Степанъ *особ.*, ч. – № 165: Степануоу

Стефанъ *особ.*, ч. – № 3650: Стефа[нъ]; № 3740:

Ст[ефа]нъ

соуе *присл.* – № 4169: соуи

сѣгрѣшити *док.* – № 308б: [сѣгр]ѣшитъ

сѣтворити *док.* – № 183: створю

сѣмина *ж.* – № 3873: семъа

сѣдин с. – № 135: Соу[д]и Правъ[д]ни

сѣдинъ *прикм.* – № 135: Д(ъ)нь соуднь; № 4041:

су[д(ъ)]н[ъ]

сѣштине с. – № 135: в[о] соутъ

Т

таѣи *прикм.* – № 32: таѣино

Троица *ж.* – № 178а: С(ва)гана Тронце

тумаць ч. – № 3661: тумачемъ

ты *займ.* – № 135: Тев[е]; № 308б: Тобою

ОУ

оубогъ *прикм.* – № 3833: оубо[г]о[моу]; № 4215: оубо(ы)

оукрѣпити *док.* – № 4113: оукрѣпи; № 4113: оук{рѣпи}

оулоучити *док.* – № 135: улуцити

Ф

ф *цифр.*, 600 – № 4204: ·сфл·;

Филимонъ *особ.*, ч. – № 3699: Феелемона

Фролъ *особ.*, ч. – № 139: Флорови

Х

х *цифр.*, 600 – № 3817: с̄хлг; № 4058: с̄х̄ас̄;

№ 3766: х̄хи; № 3762: (а)хи

Христина *особ.*, ж. – № 4199: Христи{на}

хромъ *прикм.* – № 3833: хро[м]о[г]а

хоудъ *прикм.* – № 179: хоудыи; № 3833: худо[г]а

Ц

ц *цифр.*, 900 – № 86а: с̄цине

цвѣрьсвето с. – № 3660: ц(вѣ)рстві

Ч

чръньць ч. – № 118: чръньць

чъто *присл.* – № 3661: чъто; № 183: што

ІЕ

ієлико *присл.* – № 4169: елы

А

Анзка *особ.*, ж. – № 3759: Анка

Ф

Февдоръ *особ.*, ч. – № 3821, № 4238: Февдоръ;

№ 4174: Февдору; № 138, № 187: Феодорови

Февдоси *особ.*, ч. – № 3709: Хве[д]оси

Фома *особ.*, ч. – № 3913: Фо[ме]; № 186: Фо[ме]

Х̄

х̄ *цифр.*, 60 – № 4058: с̄х̄ас̄

У

у *цифр.*, 700 – № 4059: суѣи

А

ἄγιος 'сватъ' – № 4151: ο αγιος; № 4030: αγιος;

№ 4119: ο αγιος Νηρος; № 3694: ι αγι[α]

Θεκλα; № 3861: αγη(ν) πνε(υ)μα

ἀλελουϊα ‘αλελουγια’ – № 305: αλελουηα
 Ἄνδρεας *οσοβ.*, *ч.*, ‘Андрей’ – № 4151: Ανδρεας
 Στρατηλατης
 Ἄνθιμος *οσοβ.*, *ч.*, ‘Анхимъ’ – № 306б: Ανθημος
 ἀμαρτωλός ‘грѣшникъ’ – № 3711: тѣ αμαρτολѣ
 ἀρετή ‘благодать’ – № 3710: αρετι

Β

βοθηέω ‘помогати’ – № 3922: βοθηε[ι]; № 3828:
 βοθη; № 4102: βοθηη; № 3795: βοθη[θη];
 № 4075: β[οθη]η; № 3921: βο(η)[θη]; № 4103:
 βοθη[η]; № 4104: βοη{θη}; № 3791: β{οθηη};
 № 4170: [βο]ιθ[ι]

Γ

Γεώργιος *οσοβ.*, *ч.*, ‘Георгий’ – № 3828: Γεοργη

Δ

δοῦλοις ‘рабъ’ – № 3795, № 3828, № 3922, № 4075:
 δουλον; № 3711, № 3712, № 4101: δδ̅λον
 δεύτερος ‘вторъ’ – № 4017: δευτερος

Ε

εἶν ‘аме’ – № 178б: εαν
 ἐγώ ‘азъ’ – № 3710: νε
 ἔθος ‘обычай’ – № 3737: εθο[ς]
 ἐλεέω ‘помилувати’ – № 3827: ελεησον
 ἐναπαγγέλλω ‘возвещати’ – № 4091: (ε)ναπαγγελονε
 ἐπιφαίνω ‘являти сѧ’ – № 4022: (ε)πεφανεν;
 № 4022: (ε)πεφανε[ν]
 Εὐδόκιμος *οσοβ.*, *ч.*, ‘Евдокиμъ’ – № 306: Εδοκιμος

Η

ἦτα ‘иже’ – № 3750 (двічі): ητα
 ἦμεῖς ‘мы’ – № 4022: ιμιν

Θ

Θέκλα *οσοβ.* *ж.* ‘Фекла’ – № 3694: ι αγη[α] Θεκλα
 Θεός ‘Богъ’ – № 3710: Θε(ε)ο; № 4022: Θε(ε)
 Θεοῦ ‘Божии’ – № 3712: Θε(ο)υ
 Θεόδωρος *οσοβ.*, *ч.*, ‘Феодоръ’ – № 3712: Θεοδορος;
 № 3711: Θεωδορѣ
 Θεόδουλος *οσοβ.*, *ч.*, ‘Феодулъ’ – № 306а: Θεωδδ̅λος

Ι

Ἰάκωβος ‘Иѧковъ’ – № 4149: Ηακοβος ο Περσης
 Ἰόνιος ‘Юниискъ’ – № 3750: Ιονηος
 Ἰησοῦς ‘Исусъ’ – № 4101: Η(σου)σε
 ἰσχύς ‘крѣпость’ – № 4102: ισηην
 Ἰωάννης ‘Юаннъ’ – № 3922: Ι[ωα]νον

Κ

Κύριος ‘Господь’ – № 3710 (тричі), № 3711, № 3791,
 № 3795, № 3824, № 3827, № 3828 (двічі),
 № 3858, № 3861, № 3922, № 3959, № 3985,
 № 4022 (чотири рази), № 4102, № 4103, №
 4136, № 4142, № 4170: Κ(υρι)ε; № 3785:
 Κ(υρι)[ε]; № 3711, № 4075, № 4104: [Κ](υρι)ε;
 № 3921: [Κ(υρι)ε]

κυριακός ‘вскресение’ – τιν κουρηακη

Μ

μακαριος ‘благженъ’ – № 4102: μακαρη(ο)σ
 Μαρτίνος *οσοβ.*, *ч.* ‘Мартинъ’ – № 4075: Μαρτηνον
 μονογενής ‘єдинородньъ’ – № 3714: И[ο]γαν̅η
 Μονογενη

Ν

Νηρος ‘Ниръ’ – № 4119: ο α(γιος) Νηρος

Ο

οἶ ‘къ’ – № 3710: οι
 οἰκουμένη ‘μυρъ’ – № 178б: ηκουμενην
 ὅπις ‘кара’ – № 178б: οπην
 ὅστις ‘иже’ – № 4102: ο[σ]τι[ς]
 οὗτος ‘ε’ – № 178б: ὅτος

Π

Πέρσης ‘Перъ’ – № 4149: Ηακοβος ο Περσης
 πνεῦμα ‘догхъ’ – № 3861: πνε(υ)μα

Ρ

ρῶ ‘ръци’ – № 3750 (двічі): ρѣ

Σ

σάββατον ‘сѧбота’ – № 4017: σ[α]βατο(ν)
 σός ‘твой’ – № 3711, № 3828, № 3922, № 4075:
 сон; № 3711: σѣ; № 3710: σο(ν); № 3737: су
 Στρατηλάτης ‘Стратилатъ’ – № 4151: Ανδρεας
 Στρατηλατης
 συνοράω ‘видѣти’ – № 3711: συνορε

Τ

τόκος ‘дитя’ – № 3710: τοκος

Χ

χῖ ‘херъ’ – № 3750 (двічі): χε

Α

Alexander *οσοβ.* *ч.* – № 3776: Alexande[τ]

Β

byč ‘буги’ – № 3954: bi(l) tu

Ј

Jaky[me]c[ky] *οσοβ.* *ч.* – № 4178: Stanslaw Jaky-
 [me]c[ky]

М

Mojsky *οσοβ.* *ч.* – № 3767: Mojsky

Ś

sierpień ‘сєрпень’ – № 3954: august[a]
 Stanislaw *οσοβ.* *ч.* – № 4178: Stanslaw
 Jaky[me]c[ky]

Т

Terlecky *οσοβ.* *ч.* – № 3722: Terlecki
 tu ‘тум’ – № 3954: bi(l) tu

1 – № 3741: 1611
 8 – № 3950: 1618
 9 – № 3954: 19; № 3954: 1679
 10 – № 3954: 19; № 3741: 1611; № 3950: 1618
 70 – № 3954: 1679
 600 – № 3741: 1611; № 3950: 1618; № 3954: 1679
 1000 – № 3741: 1611; № 3950: 1618; № 3954:
 1679

AFTERWORD

The sixth part of a multivolume “Corps graffiti of the St. Sophia in Kyiv” is dedicated to the publication 673 epigraphy monuments of the St. Archangel Michael chapel. It is kind of the summarizing work of the publication of graffiti of the central core of the St. Sophia Cathedral, full number of them, on the results of modern research, is more than three thousand seven hundred units.

The general observations on the chronology of St. Sophia graffiti can establish few stages of intensity increase their number during the seven centuries of tradition scraping of inscriptions and paintings on the walls of the church. During the 11th – the beginning of the 13th we can see process of growth the number of graffiti that was interrupted by seizure and destruction Kyiv in 1240. We miss the issue on the level of the caused destruction to the city and loss of population, we note only the graffiti, on the one hand, emphasize the sharp decline of their number but, however, they did not disappear completely, and the first signs had been emerging already in the next decade after the capture of the city by the troops of Batu. During the 13–16th centuries we can observe the process of slow increase of the number of performed graffiti on the walls of the cathedral, which reaches its activity peak at the end of 16th – the first half of the 17th, and significantly slowed down, but not disappear from the beginning of the Ukrainian national liberation war of the mid of the 17th. The tradition of scratching graffiti on the walls of the St. Sophia Cathedral faded at the turn of the 18th century, when the walls had been re plastered and painted by an oil paint.

The number of newly detected monuments is much higher than the number of graffiti had been published by S. Vysots’ky. This circumstance is explained by difference in the applicable method introduction to scientific use of the investigated material. During the study graffiti of the St. Sophia in the 1957–1980 years S. Vysots’ky came to publishing the material selectively, choosing to include in his monographs [Висоцький 1966; 1976; 1985] only the graffiti, the texts of them were relatively well preserved, and these inscriptions or drawings were used as an interesting illustration to the various historical facts or events. However, even then the researcher made attempts to attract epigraphic monuments as a source to some historical studies, in particular, to determine the time of construction of the St. Sophia Cathedral, characteristics of its murals, clarification of certain historical events, the memories of them have been saved or not saved in the chronicles. S. Vysots’ky gave great importance the use of the graphite materials for studying the history of the Kyivan written school of the 9–11th, which he had tried to highlight in his last monograph 1998 [Висоцький 1998]. However, during those period the old Ukrainian epigraphy not occupied a prominent place in studies on the history of the Kyivan Rus’, the graffiti had been mostly involved a simple illustration to the general outline the events derived during the study of chronicles. The reason for this, in our opinion, is a small number of published materials and outright reluctance of representatives of the Soviet and post-Soviet historical science to attract new sources for viewing long-drawn charts cliché on the ancient Rus’ history. It is caused by not only traditionalism in the approach to historical studies and also a complete inability and incomprehension a specific to use the types of sources that are

in a research sphere of special historical disciplines as, in particular, epigraphy or sigillography.

In order to successfully complete the task assigned to epigraphy that cover not only the study of form and content of the inscriptions made not on the base material for writing, but on various subjects and not designed for this surfaces (walls of the church, etc.), and also broader issues of the historical and cultural interpretation of graffiti, that allows to attract them as a historical source, the main and required prerequisite is a publishing full, not selective, Corps of the preserved monuments. We have based in such a position during epigraphic research in the St. Sophia Cathedral during 2006–2012 years. Their result was the introduction to the scientific use of a large number of unknown yet graffiti, historical and cultural interpretation of them already causes to substantially revise a number of established views on the construction of the St. Sophia Cathedral, its murals, especially the social mentality and Christian consciousness of the population of the state of the late of the 9th – the beginning of the 11th century, development of little eschatology ideas, and so. Significant advances of the new epigraphic research and most the preparation and celebration at the international level in 2011 the 1000th anniversary of the St. Sophia Cathedral foundation that had been defined also thanks to the latest research of graffiti caused a sharp, mildly speaking, the opposition to these research by supporters of traditionalism in historical studies. This resulted in a series of semi hysterical emotional accusations to author in such sins as use of “irregular” research methods, ignoring the “achievements” of his colleagues, publishing material without the consent and approval by “honored” researchers, wanting to “denigrate” the memory of S. Vysots’ky and more. In general, the level of “scientific” expressed critical accusations of opponents has become the subject of several of our separate researches that allows us to send the reader to the indicated publications [Корнієнко 2011а; Никитенко, Корнієнко 2012]. We are focusing on the coverage of several specific examples of effectiveness of the research of the 2006–2012, because in the short summarizing chapter we cannot cover all the results of the study so many epigraphic monuments from the central core of the St. Sophia Cathedral.

First of all, the important data were obtained for clarification history of the construction and subsequent rebuilding of the St. Sophia Cathedral and its murals. In particular, in the main core of the church have been detected a number of early dating graffiti from 1018/21, 1019, 1022 (twice), 1023, 1026, 1033 (thrice), 1036. This large group of inscriptions clearly refutes the chronicle 1017 (Novgorod First Chronicle) and 1037 (Tale of Bygone Years) years as a time the founding of the St. Sophia in Kyiv. Because these inscriptions clearly show that at the time the church was built and painted with frescoes. The opponents of early dating Sophia are appealing to explanation a possible of retrospective writing these dates, for example, in the second half of the 11th or later centuries. It is caused by a full incomprehension the specifics of such a phenomenon as graffiti that are characterized a high degree of authenticity compared to written monuments and much closer ties with the historical and cultural environment in which they arose. So, time when graffiti had been made was synchronous the events about which they report and were inspired to their appearance. The complex analysis of the epigraphic monuments and other historical sources allowed establishing the

exact time of construction of the St. Sophia in Kyiv, comprehended the period from 1011 to 1018, namely, the cathedral was built on the edge of the Volodymyr and Yaroslav reigns [see: Никитенко, Корниенко 2012].

The results of the modern epigraphic research caused the significant positive developments in the study of mural paintings and iconographic program of the St. Sophia [see: Никитенко, Корниенко 2014]. During the work was able to identify a number of signatures to the fresco images and prayer appeals to the images of saints. These data, in comparison with iconography, allowed establishing the names of more than one hundred one figured images of the saints, some of them are not mentioned in the saved written ancient menologiums. These data significantly expand the idea of Old Ukrainian menologiums on the days of the baptism of the Kyivan Rus', exactly as mention in the memorable inscriptions-graffiti of the missing day's memory of those or other saints in the menologiums.

Quite successful have been the involvement of graffiti to study the history of reconstructions separate architectural components of the St. Sophia Cathedral. In particular, the study characteristics of inscriptions location on marble slabs of decorative frieze above sinthronon made it possible to establish, despite the opinion of some researchers (Ye. Arkhipova), that in the main altar of the church is almost completely preserved, with minor additions, its original decor.

Graffiti becomes important for the study of the history of the metropolitan St. Sophia Cathedral. In particular, a large number of the discovered pupils' exercises and children's drawings indicate the existence the Sofia school, which was not known by the written monuments. However the existence here a known by the chronicles scriptionium have been confirmed by the large number of examples of initials a design letters and presence of original sample translation activities by ancient scribes that demonstrated, in particular, of two unique translations of the Cherubic Hymn in the St. George's chapel.

It is also difficult to overestimate the graffiti importance for the history of the Old Ukrainian literacy, because the walls of churches often saved bookish citations, this allows us to make idea about the extent of proliferation some literary works. However, these citations are often the only thing that remained of a past wealthy heritage of a bookish culture of the Kyivan Rus'.

Great importance have mentions of certain events of ancient Ukrainian history that or helps to clarify highlighted in the chronicles events as, in particular, the record about Metropolitan ordination of Hilarion Rusin in the St. Sophia on February 12, 1051, or suggest the completely unknown by the chronicle data, such as abbot ordination of Arseny to the St. Sophia monastery on October 4, 1052

The important results have been given of the study such category graffiti as the inscriptions of a calculation of performed memorial services.

Comprehensive analysis of the available information, that combined data of the epigraphic monuments, written sources and birch-bark letters, allowed establishing: a practice of a personal commemoration of people had been actively applied since 11th century. Therefore a fixed on the Western European material growth a number of memorial commemoration service during 12–13th centuries took place and on the ancient Ukrainian territory. And these facts fully negate the allegations of the weak development

of a memorial cult in the 11–14th centuries, caused, according to some Russian researchers (A. Alekseev, A. Karpov), by the incomplete process of Christianization of the Rus'. So these epigraphic monuments allowed defining much more complicated spiritual guides of worldview's foundations of an ancient Ukrainian society.

However, it should be noted that the full positive solution of certain issues that have been raised by S. Vysots'ky, for example, a features of spoken language of Kyiv and its environs, the study of the paleographic characteristics evolution of the writing letters of the epigraphic monuments, etc., a pressing need is further research and the publication of the full corps of the Kyivan epigraphy, with involvement all saved graffiti on the walls as of the architectural monuments and the discovered subjects during archaeological excavations. The first signs of such work was the work by S. Vysots'ky of 1985, its logical continuation is the publication by us not only "The Corps graffiti of the St. Sophia in Kyiv", the sixth volume of it the reader holds in his hands, but the "Corps graffiti" of other architectural monuments of Kyiv, in particular, The Church of the Saviour at Berestovo [Корнієнко 2013б].

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ I. Графіті приділа архангела Михаїла	8
Таблиці ілюстрацій	161
Розділ II. Коментарі та дослідження графіті приділа архангела Михаїла	414
Післямова	437
Бібліографія	441
Додаток. Координати розташування графіті приділа архангела Михаїла	446
Вказівник слів до графіті приділа архангела Михаїла	454
Afterword	459

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Корнієнко Вячеслав Васильович

**КОРПУС ГРАФІТІ
СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ
(ХІ - початок ХVІІІ ст.)**

**Частина VI:
Приділ архангела Михаїла**

Верстка, макет - *В. Корнієнко*
Редагування - *Н. Корнієнко*
Дизайно обкладинки - *А. Кальченко*

Підписано до друку 07.07.2015.
Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 37.7. Обл.-вид. арк. 35.23
Наклад 300 прим.